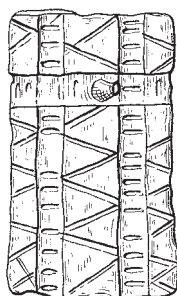

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LXIV

2016

ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2016

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK
Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

SCHRIFTLITER GABRIEL FUSEK
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

LXIV – 2 – 2016

Recenzovaný časopis – Peer-reviewed journal – Rezensierte Zeitschrift

Hlavný redaktor / General editor

Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady / Editorial board chairman

Matej Ruttkay

Redakčná rada / Editorial board

Václav Furmánek, Luděk Galuška, Milan Hanuliak, Joachim Henning, Ivan Cheben,
Pavel Kouřil, Elena Miroššayová, Michał Parczewski, Ján Rajtár, Alexander Ruttkay,
Claudia Theune-Vogt, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka / Executive editor

Zuzana Staneková

Počítačové spracovanie / Layout

Beáta Jančíková

© Archeologický ústav SAV, 2016

Dátum vydania: december 2016

ISSN 1335-0102

IČO 00 166 723

Bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydavateľských práv nesmie byť žiadna časť tejto publikácie reprodukována alebo rozširovaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky vrátane fotokópií, nahrávania, prípadne iným použitím informačného systému vrátane webových stránok.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Vychádza dva razy do roka

Evidenčné číslo MK SR 3404/09

Rozširuje / Distribution

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra
e-mail: nraukniz@savba.sk

Tlač / Printed by VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

OBSAH

Bogusław Gediga

Manifestations of Neolitisation in Prehistoric Art	183
Prejavy neolitizácie v pravekom umení	191

Peter Kehne

Zur althistorischen Erforschung der Markomannenkriege. Eine Annäherung mit aktualisierter Chronik der Jahre 166 bis 180 n. Chr.	193
Ku skúmaniu markomanských vojen históriou staroveku. Prehľad s aktualizovanou kronikou rokov 166 až 180 po Kr.	254

Karol Pieta

Hromadné nálezy z Prosieka a Vyšného Kubína. Poznámky k včasnostredovekému osídleniu Liptova a Oravy	261
Hortfunde aus Prosiek und Vyšný Kubín. Anmerkungen zur frühmittelalterlichen Besiedlung von Liptov und Orava	277

Miriám Jakubčinová

Včasnostredoveké zubadlá z Bojnejs	281
Frühmittelalterliche Trensen aus Bojná	305

Spomienka

Život a dielo Janka Šafárika. Venované 140. výročiu jeho úmrtia (<i>Milan Horňák</i>)	307
---	-----

Jubileá

Životné jubileum PhDr. Etely Studeníkovej, CSc. (<i>Petra Kmeťová</i>)	311
Zdravica k životnému jubileu PhDr. Milana Hanuliaka, DrSc. (<i>Gabriel Fusek</i>)	313
PhDr. Ladislav Olexa jubiluje (<i>Rastislav Hreha</i>)	325
Životné jubileum PhDr. Rudolfa Kujovského, CSc. (<i>Jozef Vladár</i>)	327
Životné jubileum PhDr. Petra Šalkovského, DrSc. (<i>Alexander T. Ruttkay</i>)	331

Správa

Štrnásť medzinárodná konferencia Doba popolnicových polí a doba halštatská (<i>Vladimír Mitáš</i>)	341
--	-----

Recenzie

Miroslav Plaček – Miroslav Dejmal a kolektív: Veselí nad Moravou. Středověký hrad v říční nivě (<i>Milan Hanuliak</i>)	347
---	-----

Jozef Bujna – Václav Furmánek – Egon Wiedermann (Zost.): Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda (<i>Věra Klontza-Jaklová</i>)	348
Mária Novotná: Die Vollgriffschwerter in der Slowakei (<i>Vladimír Mitáš</i>)	353
Danuta Piotrowska – Wojciech Piotrowski – Kamila Kaptura – Artur Jedynek (Red.): Górnictwo z epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa (<i>Adrián Nemergut</i>)	356
Zoja Benkovsky-Pivovarová – Bohuslav Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei (<i>Peter C. Ramsel</i>)	358
Skratky – Abkürzungen – Abbreviations	361

MANIFESTATIONS OF NEOLITHISATION IN PREHISTORIC ART

BOGUSŁAW GEDIGA

The transition to an economy based on the production in the New Stone Age (the Neolithic) was the event with far-reaching consequences in different fields of culture. The changes that took place in social consciousness in the Neolithic Period were, however, extremely important. People became conscious that the success of their economic activity depended on a large number of environmental factors, which people felt to be dependent on, among others forces of nature having not a specific shape in reality, such as reproductiveness and fertility. That resulted in directing the religious imagination to symbolism. We find this in art of Neolithic societies. For this sphere of culture, which we regard as manifestation of artistic activity of Neolithic societies that underwent a process known as neolithisation, there were two events of major importance for the culture of that time: the beginning of a sedentary way of life and appearance of pottery. The first of these events involved the development of building and architecture, while pottery created new space for artistic activity. Figurative art of the Neolithic is very richly represented, mainly by female representations. It seems that there is a kind of a renaissance of female figurative art in the Neolithic, after a long interval since the Palaeolithic. However, it would be too far-reaching to say that this is tantamount to a renaissance of analogical symbolism of these representations. Among few male representations, a preserved fragment of a figurine from Kraków-Pleszów. Among figural representations from the Neolithic, there is also quite an impressive set of zoomorphic figures, most of them of four-legged mammals (Jordanów Śląski), i. e. cattle. Short remarks about manifestations of the process of neolithisation in prehistoric art, presented above, only outline the role of appearance of pottery. This is not the complete picture, though cognitively very attractive, as it offers a special opportunity to research on the difficult sphere of symbolic culture in general and religion in particular.

Keywords: neolithisation, prehistoric art, figurative plastic, pottery.

The transition to an economy based on the production in the New Stone Age (the Neolithic) was the event with far-reaching consequences in different fields of culture. It became another abrupt breakthrough in human history and sometimes is defined as the Neolithic revolution, even though only the change of economy itself, as well as all the consequences of it, were revolutionary, whereas the course of these changes was not at a revolutionary pace and it lasted hundreds and thousands years in different regions of the world. The process of neolithisation was not only the transition to the productive economy, plant and animal breeding. It is a well-known fact that the consequences of the transition have been reflected in many other fields of culture.

The changes that took place in social consciousness in the Neolithic Period were, however, extremely important. Among other things, evaluation and conception of time had changed then. People started to predict and to shape their actions in the long term, which was partly caused by the duration of the process of growing crops and the need for long-term thinking about stocking up on food reserves and seeds for the next sowing. People became conscious that the success of their economic activity depended on a large number of environmental factors, which people felt to be dependent on, among others forces of nature having not a specific shape in reality, such

as reproductiveness and fertility. That resulted in directing the religious imagination to symbolism. We find this in art of Neolithic societies. Palaeolithic hunters and gatherers created realistic works of art,

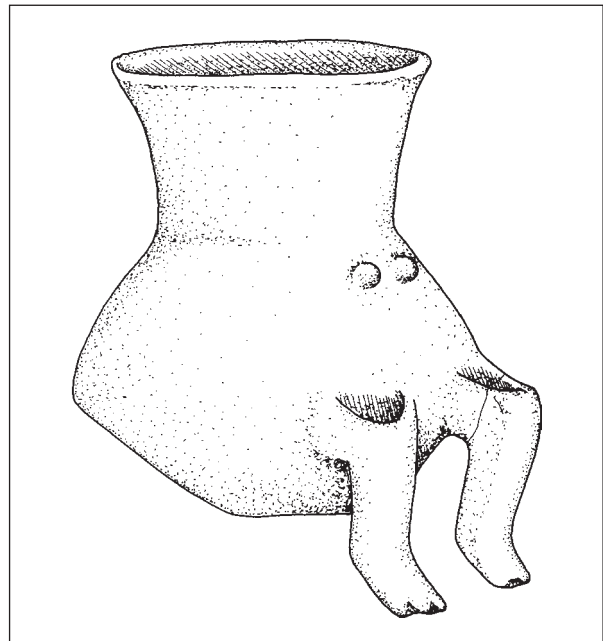

Fig. 1. Svodín, Nové Zámky distr., Slovakia (after *Vladár/Turčány* 1979, 33; drawn by M. Markiewicz).

such as, for example, Franco-Cantabrian cave paintings. Farmers still continued to create, to some extent, realistic sculptural representations, for example of female figures, however there is often a tendency to stylization and to a kind of syncretism in symbolism, for example combining a motif of a female figure with the symbolism of a vessel (Fig. 1). Most often, however, they used geometrical symbolism. This is strongly confirmed by Neolithic pottery decoration. For us, it is only ornamentation, but for its creators it consisted of diverse symbols, difficult for us to decipher. H. Kühn aptly recognized this change in Neolithic art, writing that magical thinking of the man from the Ice Age is realistic, while the mythical thinking of the Neolithic man is abstract (Kühn 1958, 71).

For this sphere of culture, which we regard as manifestation of artistic activity of Neolithic societies that underwent a process known as neolithisation, there were two events of major importance for the culture of that time: the beginning of a sedentary way of life and appearance of pottery. The first of these events involved the development of building and architecture, not only of residential character, while pottery created new space for artistic activity, regardless of whether artistic effects, as we construe them at present, were intended by creators of these works. Our appraisal of these works as of works of art should take into account the fact that it is independent of an intention of prehistoric creators. We try to guess the intention only to some extent.

We want to limit our remarks on signs of neolithisation in art to works described sometimes as movable art, putting aside another, very interesting kind of Neolithic art, that is construction and architecture, represented among others by such monumental examples as megalithic buildings or by construction and architecture of Early Neolithic settlements in the kind of early cities, such as Jarmo in Iraq, Jericho in Palestine, Çatal Hüyük in Anatolia, Sesklo in Greece.

Focusing on the topic formulated in the title of the article, it may be worth recalling and remembering two important issues. The first concerns the notion of art itself, and in this particular case, of prehistoric art. Representatives of various scientific disciplines have tried to, rather in vain, answer the question what art is and to formulate various definitions of art (Estreicher 1973, 7 and subsequent pages; Tatarkiewicz 1973, 17–40; cf. also extensive remarks by J. Gąssowski 2008, 11–27). Each of these definitions had shown a specific feature or several features of art, which is a kind of getting closer to the determination of such phenomenon as art. The second issue concerns the question of to what extent creators of works, which nowadays are considered to be works of art or, carefully formulating, results of artistic activity of prehistoric societies (Bugaj 1999, 209 and subsequent pages),

had an intention to create works of art. The view is quite common that, for the longest period of prehistory, artefacts which we would consider as works of art were created from a completely different motivation than the desire to create art objects (Filip 1974, 74; Torbrügge 1968, 6; 1985, 11). These works were created for other various purposes, most often rooted in the sphere of beliefs. They also performed very often specific communication and information functions, or were a kind of documentation, in paintings, figural art and decoration, of the most important events and factors in the lives of prehistoric communities. Figural rock engravings are examples of such chronicle reporting of the most important events, in majority of symbolic culture field, which can be found in many regions in the world (Anati 2000). Particularly suggestive example of this kind of documentation can be 3000 years long history of most important facts from every day life as well as religious practices of Val Camonica society (Anati 1987).

Another significant view is also rather plausible, that the role of some of the works was irrational, magical influence on 'the course of events'. According to J. Kębtowski (1987, 12), prehistoric art was also an ideological tool in the process of conquering the world. In changing social relations, art also performed a distinctive function. It does not mean, however, that these prehistoric 'artists', creating their works for various purposes mentioned above, did not invest them more or less intentionally with aesthetic qualities. The qualities are seen and perceived by us, and that turns these works into works of art as defined by us. Such objects tend to be used by archaeologists mostly as historical sources of knowledge on various aspects of the culture of past societies, without going into the question of whether they are also works of art. There is no doubt that these works are actually the carriers of information about the past, which is the subject of our research.

Figurative art of the Neolithic is very richly represented, mainly, as I have mentioned, by female representations. Males figures are represented in Neolithic art by relatively few works. It seems that there is a kind of a renaissance of female figurative art in the Neolithic, after a long interval since the Palaeolithic. However, it would be too far-reaching to say that this is tantamount to a renaissance of analogical symbolism of these representations. In my opinion, W. Torbrügge (1985, 14) accurately though quite bluntly states that females figures from the 6th millennium BC from Western-Asian tells and Palaeolithic figures have only one feature in common, that is emphasizing of exaggerated ample curves. In all likelihood, these representations can be still associated with the symbolism of motherhood, but rather with the cult of Mother Goddess, which can be proved by female

idols holding children (Fig. 2; 3). It is quite daring task to make an attempt at guessing the doctrinal content of the religion of Neolithic societies. However, it seems that those suggestions are right, which try to explain differences between the meaning of Palaeolithic figures of Venus and Neolithic female idols. In a general sense, the thought expressed by *H. Kühn* (1958, 69, 70) may be correct. In his opinion,

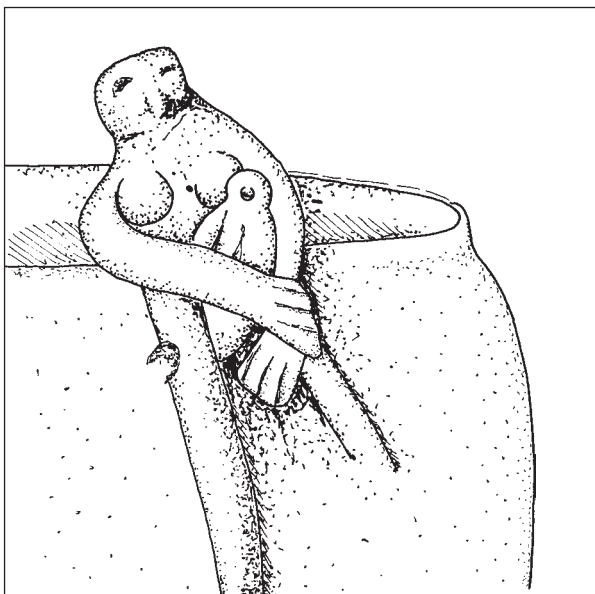

Fig. 2. Zengővárkony, Pécsvárad distr., Hungary (after *Müller-Karpe* 1968, Fig. 53; drawn by *M. Markiewicz*).

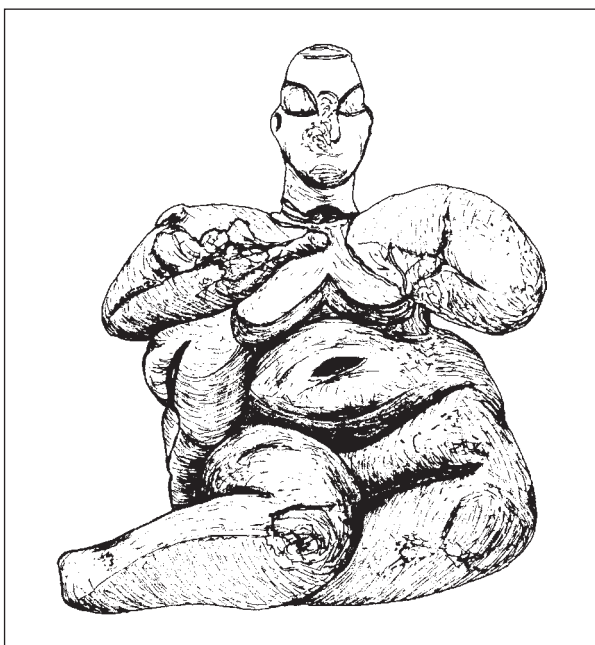

Fig. 3. Hacilar, Kayseri prov., Turkey (after *Novotný a kol.* 1986, 297; drawn by *L. Mazurkiewicz*).

for Palaeolithic humans, the existing, real image and the depicted reality were the same thing. So, the Palaeolithic Venus was in fact the existing reality. Conversely, the female idols from the Neolithic are symbols and represent something unreal, not a particular reality. Some Neolithic idols, as well as other examples of Neolithic art works, could confirm this conception. In the case of figural Neolithic female representations, it seems reasonable to speak of them as of idols, in the literal sense of the word. It is emphasized that it is since the Neolithic that we can surely speak of functioning of a notion of deity in religious representations. *W. Torbrügge* (1985, 14) points out that some researchers, taking into account the fact that the process of anthropomorphizing of gods in ancient Egypt took place only after the 3rd millennium BC, state that it is also difficult to substantiate the thesis that all the images of deities were initially portrayed as animal figures. Even so, the relations in Egypt do not have to be a measure for the development of religious representations in Western Asia and Europe. Most probably, the idea of the goddess represented in the form of a woman comes from Mesopotamia, where numerous figurines of a female goddess were discovered at famous

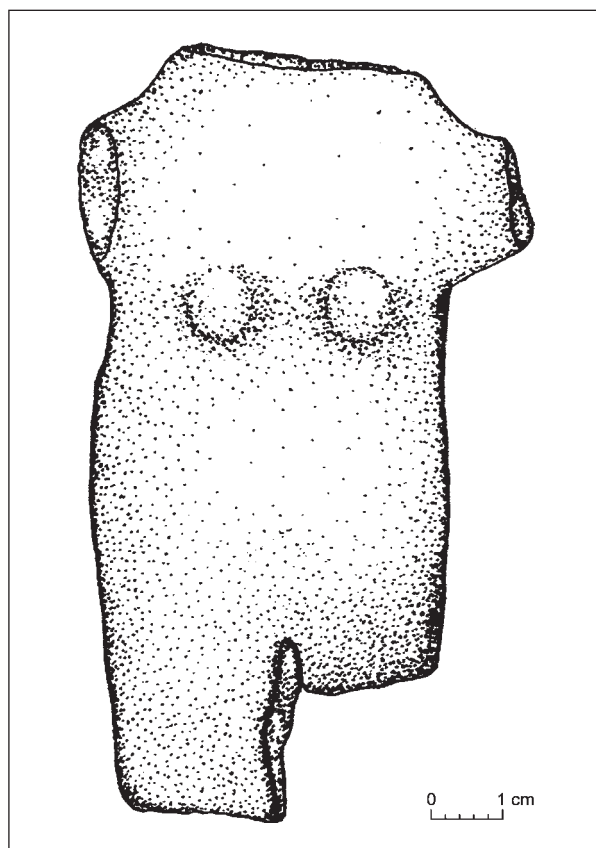

Fig. 4. Racibórz-Ocice, Racibórz county, Poland (after *Kostrzewski* 1970, Fig. 14: 1; drawn by *L. Mazurkiewicz*).

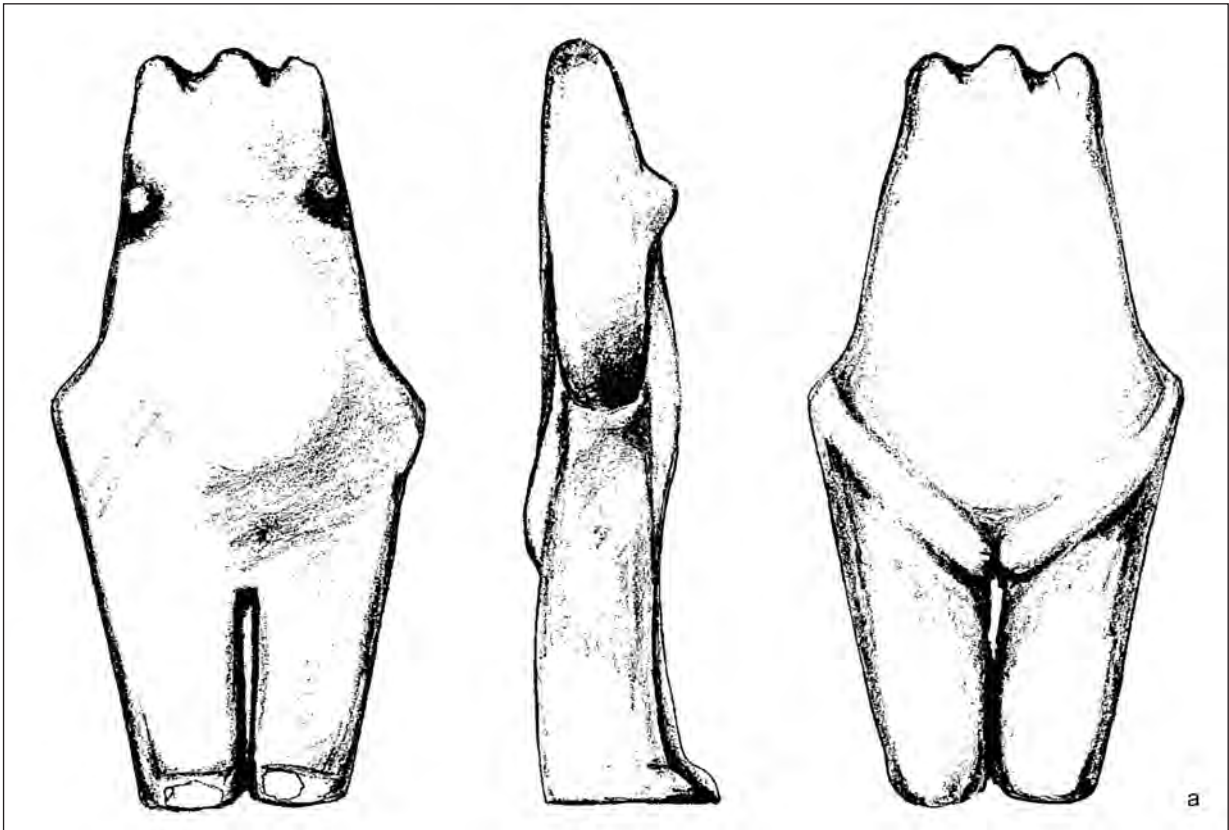

Fig. 5. Racibórz-Studzienna, Racibórz county, Poland (after *Sobkowiak et al. 2014*, Fig. 3; 4).

tells in Asmar, Tureng Tepe, Uruk and Warka. The worship of the Mother Goddess is certified by a song by king Gudea from Sumerian city-state Lagash, aimed at the goddess (Kühn 1958, 72). The female figurines spread through the Middle East to further areas. They crossed the area of 'the Fertile Crescent', the most important cultural centre, from where influences significantly shaped the changes in Europe, and they spread through Mediterranean islands to Continental Greece, the Balkans, Carpathian Basins and to the areas along the Danube. Sporadically, they also crossed the Carpathian Mountains, being found in Poland in small numbers (Fig. 4) and most often in Ukraine (Cehak 1930–1931).

Female representations from the Neolithic are generally realistic, although some of them are more abstract, such as Mediterranean violin-shaped idols (Podborský 2006, 147–162). Female figurines are imagined in standing, sitting and reclining poses

and as enthroned Madonna's (Fig. 6). They appear to have a clear meaning suggesting that they are representations of beings which were the subject of worship. Some of them additionally allow us to find associations with specific religious notions. That is, for example, in cases of a combination of a female motif with a vessel, which is interesting example of specific syncretism on the field of symbolic (Fig. 1), as well as of a female figure holding a child (Fig. 2; 3) or of a characteristic arm gesture expressing oration, sacrifice or adoration (Fig. 5a; 5b; 7). Additionally, a face clearly raised upwards, that is in the direction considered universally as being the seat of gods, leans toward such interpretation (Fig. 6). Inter alia, numerous examples of painted pottery from Moravia can be an illustration of such gestures (Podborský/Čížmář 2008, 154–235).

Leaving aside the multiple interpretations of the female representations, which are universally

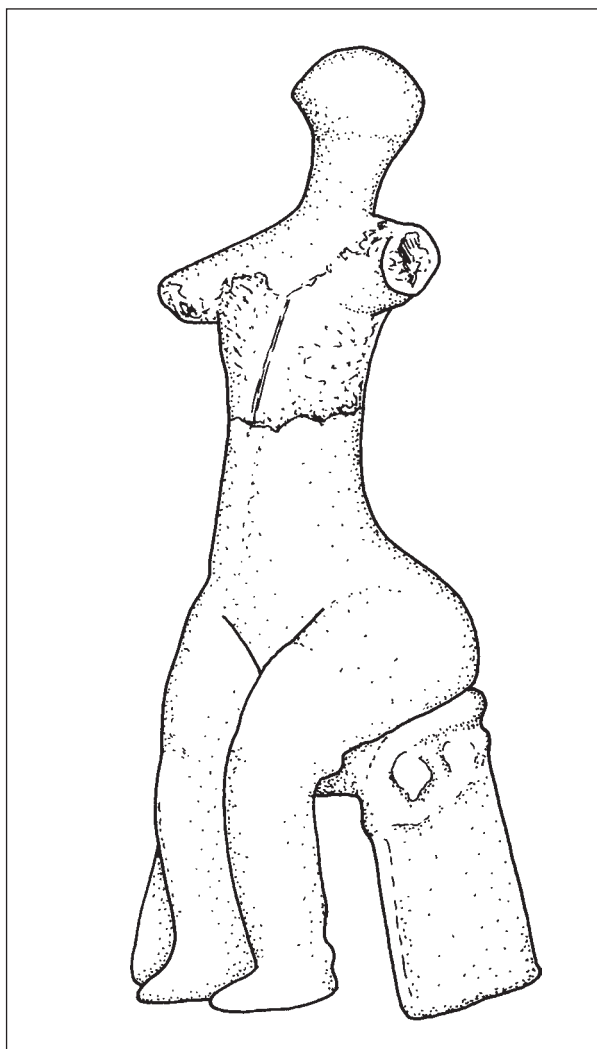

Fig. 6. Šurany-Nitriansky Hrádok, Nové Zámky distr., Slovakia (after Vladár/Turčány 1979, 37; drawn by M. Markiewicz).

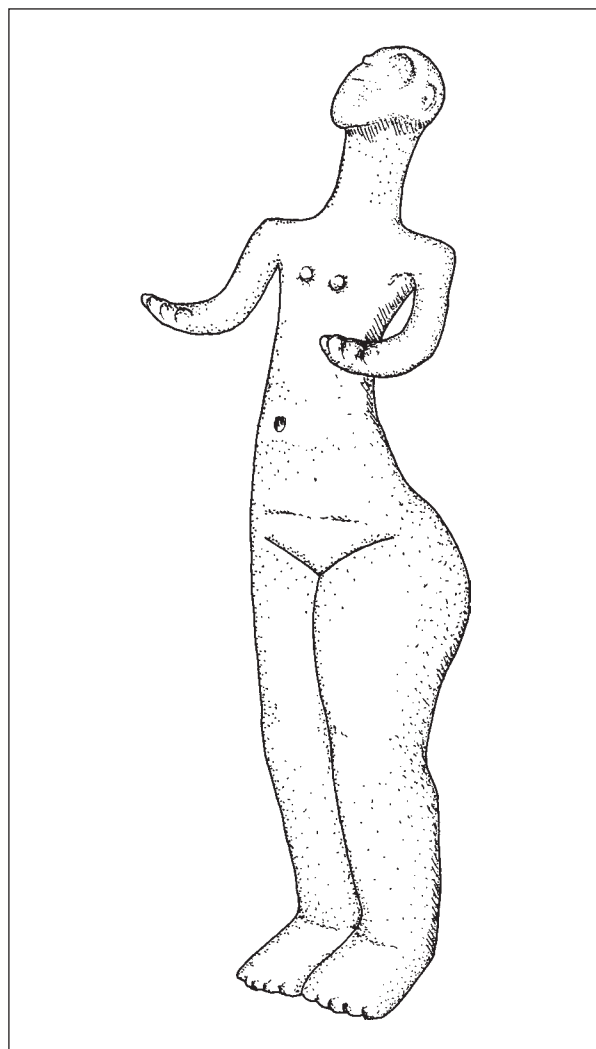

Fig. 7. Hluboké Mašůvky, Znojmo distr., Moravia (after Čížmář 2008, 170; drawn by M. Markiewicz).

attributed to the cult of motherhood and fertility, and some of them are also interpreted as figures of priestesses, their relationship with manifestations of anthropomorphism, which took place in prehistoric art, and probably also in the religion of that time, seems to be unquestionable. Prehistoric art of the Neolithic, and later also of the Bronze Age, was expressed mainly in abstraction and geometrical symbolism, and this phenomenon was manifested most strongly in the ornamentation of pottery, and later also of bronze artefacts. In this situation, Neolithic female idols are the only distinct example of creators' interest in human representations. However, they are usually not portrayed in everyday human activities, but only as representations of ideas and doctrinal assumptions of religion of that time. The process of anthropomorphizing took place in these representations, and epiphany of the deity is made in the form of a human being, in this case mainly of a woman.

Among few male representations, a preserved fragment of a figurine from Kraków-Pleszów, representing a realistic image of a head, is worthy of note (Fig. 8). An attempt was made to determine the anthropological type of it. According to E. Gleń and K. Kaczanowski (after *Kaczanowska 2002, 58*), it was an Armenoid type with some oriental features. This type was extremely rare in the Neolithic in Central Europe. Without going into the question of the figurine's origins, it is worthy of note that the head was sculpted very carefully and its specific features were emphasized.

Among figural representations from the Neolithic, there is also quite an impressive set of zoomorphic figures, most of them of four-legged mammals, i. e. cattle. Usually, these are rather carelessly executed sculptures, somewhat sloppily moulded out of clay. In this respect, a famous, carefully executed, realistic figure of a ram from Jordanów Śląski (Fig. 9) distinguishes itself in a positive sense.

As mentioned earlier, the New Stone Age, i. e. the Neolithic, brought new possibilities of artistic activity, for instance pottery developed then. The invention of pottery was, inter alia, the expression of the creative power of the human mind. Thanks to pottery, a new space was also created for the realization of artistic activity. The development of pottery is a significant step in the progress of human culture. Pottery as a product significantly outdistanced technical and technological achievements of earlier periods. Preparation and firing of pottery was much more complicated process, requiring acquaintance with the material, the ability of the use of the natural forces, as well as of self-complication in the preparation of the material which is not present in the nature in the finished form (*Müller-Karpe 1968, 52*). New possibilities for artistic activities and creating works

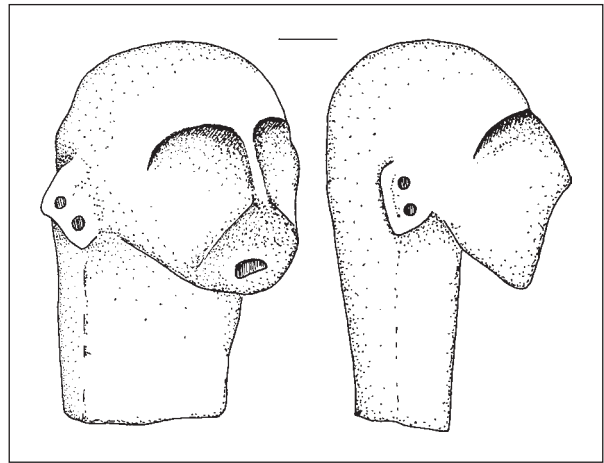

Fig. 8. Kraków-Pleszów, Poland (after *Kaczanowska 2002, Fig. 2; 5*; drawn by M. Markiewicz).

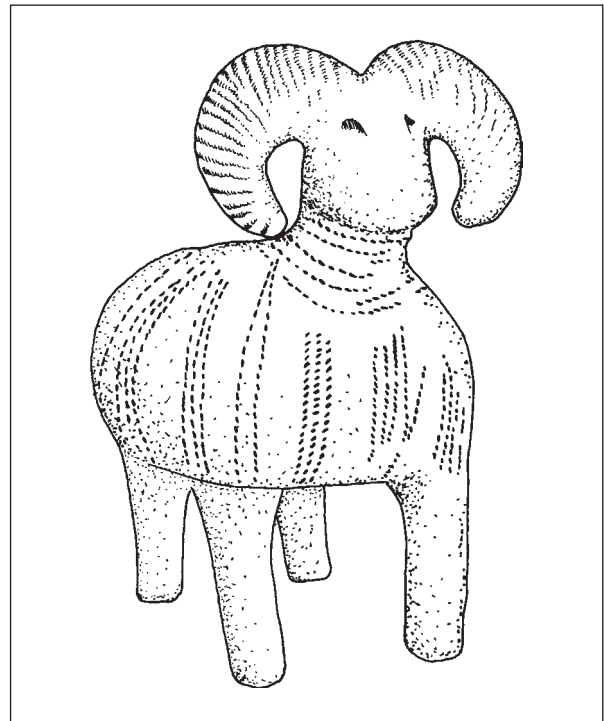

Fig. 9. Jordanów Śląski, Wrocław county, Poland (after *Kostrzewski 1970, Fig. 22*; drawn by M. Markiewicz).

of aesthetic qualities, created by the appearance of pottery, are expressed, regardless of the function, both in terms of the form itself and ornamentation (Fig. 10–12). The ornamentation and decoration has got a symbolic meaning, often difficult to decode.

Forms and shapes of vessels themselves are, in great measure, expression of aesthetic qualities of Neolithic pottery. In this regard, we observe the multitude of forms and shapes of vessels, dictated mainly by their purposes. However, they are also the evi-

Fig. 10. Pyszaca, Wołów county, Poland (after *Kostrzewski 1970, Fig. 13: a*; drawn by M. Markiewicz).

Fig. 11. Laa an der Thaya, Lower Austria, Austria (after *Neugebauer/Simperl 1979, 109*; drawn by M. Markiewicz).

dence of imagination and ingenuity of their creators, who most often cared about their aesthetic qualities as well. It's a well-known fact that local archaeological cultures have been distinguished mainly on the basis of the formal diversity of pottery. Directing our remarks to the sphere of symbolic culture, defined as art, we turn our attention to some special forms and to ornamentation of Neolithic pottery.

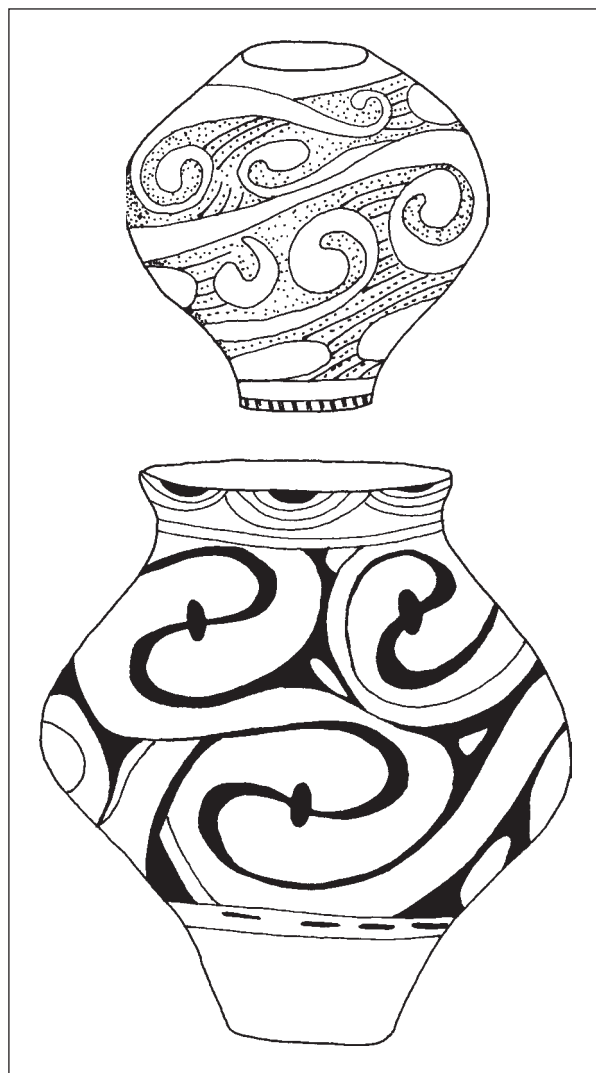

Fig. 12. Ceramics of Tripolja-Cucuteni Culture from Cucuteni, Romania and Vladimirovka, Ukraine (after *Filip 1962, Fig. 15: 1, 9*; drawn by M. Markiewicz).

Taking into account figural representations on pottery vessels, we can distinguish two types. One of them is characterized by painted, engraved or three-dimensional human (Fig. 13; 14) or animal representations made on a vessel's surface. The second type is characterised by vessels shaped as a human, mainly female, or animal figure (Fig. 15). As a rule, the engraved or painted representations are rather schematic, whereas anthropomorphic and zoomorphic vessels are more realistic. However, in the case of animal figures, it is not possible or it is difficult to identify a particular species. As regards anthropomorphic vessels, which almost exclusively represent female figures, they are characterized by the high accuracy and by the care for the aesthetic qualities of individual items. Most often, they are richly ornamented, mainly with motifs corresponding to contemporary pottery

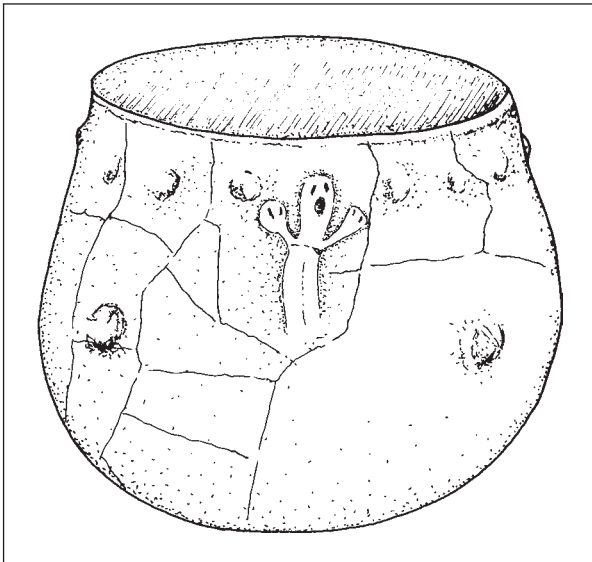

Fig. 13. Gneidingen, Bavaria (after Müller-Karpe 1968, Fig. 30; drawn by M. Markiewicz).

vessels from the same region. These examples of anthropomorphic vessels are particularly numerous in the areas along the Danube and in the Carpathian Basin. They express a specific syncretism of the symbolism of a vessel and a female figure. An artefact from Svodin, Nové Zámky district in Slovakia, which combines the symbolism of the enthroned Madonna with a vessel, can be a particularly evocative example of the syncretism (Fig. 1). The enthroned Madonna is a quite frequent motif of figural art in South-Eastern Europe and Anatolia.

Pottery ornamentation, which can be engraved, painted and sometimes made in stamping technique, is characterized by a rich diversity of creative ideas. It is just an ornament for us, regardless of what other symbolic and magical sense was given to the motifs by creators. This aspect of Neolithic pottery is a particularly interesting field of artistic activity of potters or potteresses of that time. From among a huge number of numerous examples, there are some artefacts which especially evoke the admiration and appreciation for the ingenuity, the aesthetic sense, the art of composing decorative motifs depending on the vessels' shape, and for masterly skills of their creators. There are countless examples of them, also from Poland (Fig. 10). Painted pottery from Anatolia and Thessaly, as well as pottery of the Cucuteni-Trypillian culture (Fig. 12) and from Moravia, can also evoke the admiration.

Short remarks about manifestations of the process of neolithisation in prehistoric art, presented above, only outline the role of appearance of pottery. This is not the complete picture, though cognitively very attractive, as it offers a special opportunity to

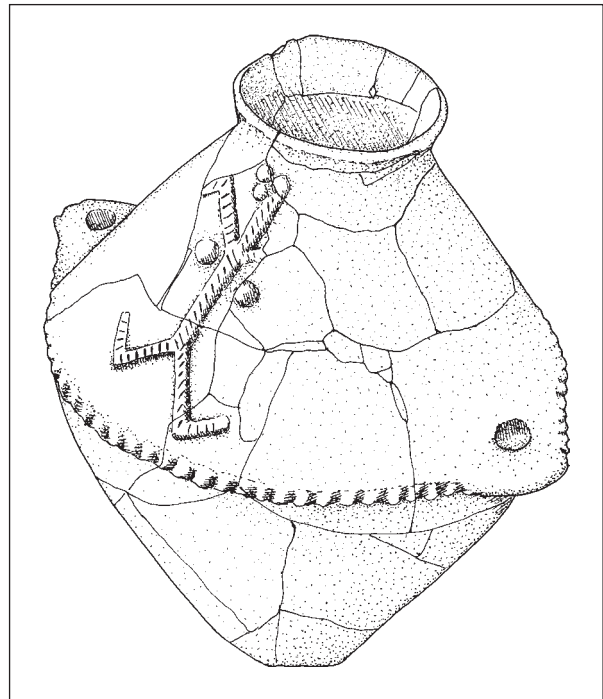

Fig. 14. Targowisko, Kraków county, Poland (after Grabowska/Zastawny 2008, Fig. 4; drawn by M. Markiewicz).

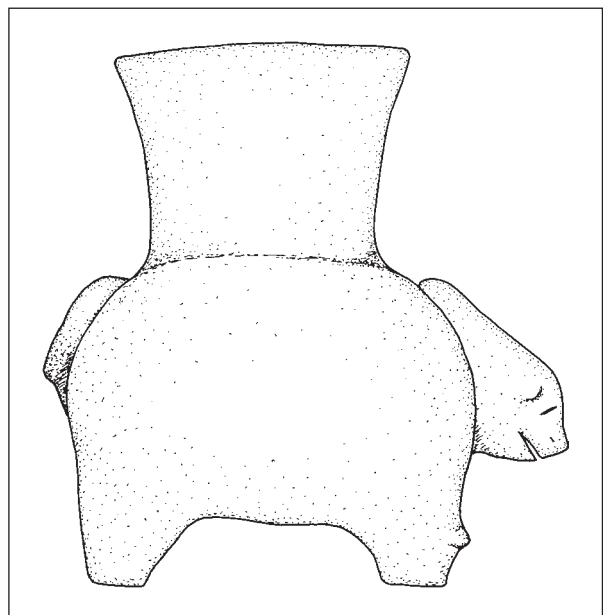

Fig. 15. Abrahám, Galanta distr., Slovakia (after Müller-Karpe 1968, Fig. 32; drawn by M. Markiewicz).

research on the difficult sphere of symbolic culture in general and religion in particular. On that subject, recent years have brought new, more and more inspiring researches, which encourage to undertake further studies, as well as to broader discussions.

From the nearest area, it is enough to mention a monumental work by V. Podborský (2006), encouraging inter alia to undertake this kind of studies. Source material shown in this short article makes

a promising prospect for such kind of research. The opportunity is all the more attractive, as we can follow the changes in this field of culture from the long-term perspective.

LITERATURE

- Anati 1987* – E. Anati: Capo di Ponte. Camuna-Forschung. 1987.
Anati 2000 – E. Anati (Ed.): 40 000 Anni di arte contempoporeana. Materialiper una Esposizione sull arte prehistorica d'Europa. Capo di Ponte 2000.
Bugaj 1999 – E. Bugaj: Motywy figuralne na ceramice germańskiego kręgu kulturowego. Poznań 1999.
Cehak 1930–1931 – H. Cehak: Plastyka neolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. Światowit 14, 1930–1931, 164–252.
Čižmář 2008 – Z. Čižmář (Ed.): Život a smrt v mladší době kamenné. Brno 2008.
Estreicher 1973 – K. Estreicher: Historia sztuki w zarysie. Warszawa – Kraków 1973.
Filip 1962 – J. Filip: Evropský pravěk. Praha 1962.
Filip 1974 – J. Filip: Anfänge der Kunst in Europa. In: M. J. Mellink/J. Filip: Propyläen Kustgeschichte 13 Bd. Frühe Stufen der Kunst. Berlin 1974, 73–121.
Gąssowski 2008 – J. Gąssowski: Prahistoria sztuki. Warszawa 2008.
Grabowska/Zastawny 2008 – B. Grabowska/A. Zastawny: Amfora kultury Malickiej z wyobrażeniem postaci ludzkiej z Targowiska st. 11, woj. małopolskie. In: J. Chochorowski (Red.): Via Archaeologica. Młodsza epoka kamienia, wybrane znaleziska. Kraków 2008, 69–84.
Kaczanowska 2002 – M. Kaczanowska: Uwagi o sztuce społeczeństw neolitycznych. In: Sztuka pradziejowa ziem polskich. Katalog wystaw. Gniezno 2002, 55–60.
Kębtowski 1987 – J. Kębtowski: Dzieje sztuki polskiej. Warszawa 1987.
Kostrzewski 1970 – J. Kostrzewski: Pradzieje Śląska. Wrocław – Warszawa – Kraków 1970.
Kühn 1958 – H. Kühn: Kunst Alteuropas. Stuttgart 1958.
Müller-Karpe 1968 – H. Müller-Karpe: Das vorgeschichtliche Europa. Kunst der Welt. Baden-Baden 1968.
Neugebauer/Simperl 1979 – J. W. Neugebauer/K. Simperl (Red.): Als Europa erwachte. Österreich in der Urzeit. Salzburg 1979.
Novotný a kol. 1986 – B. Novotný a kol.: Encyklopédia Archaologie. Bratislava 1986.
Podborský 2006 – V. Podborský: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno 2006.
Podborský/Čižmář 2008 – V. Podborský/Z. Čižmář: Pokladnice moravského neolitu aneb krása pravěké plastiky. In: Čižmář 2008, 154–235.
Sobkowiak et al. 2014 – I. Sobkowiak-Tabaka/P. Bobrowski/M. Kurhan-Przybylska/M. Anioła: Przejawy życia duchowego w neolicie. Antropomorficzna plastyka figuralna z Raciborza-Studziennej. Arch. Polski 59, 2014, 187–207.
Tatarkiewicz 1973 – W. Tatarkiewicz: Definicja sztuki. In: P. Skubiszewski (Red.): Wstęp do historii sztuki I. Przedmiot – metodologia – zawód. Warszawa 1973, 17–40.
Torbrügge 1968 – W. Torbrügge: Europäische Vorzeit. Kunst im Bild. Baden-Baden 1968.
Torbrügge 1985 – W. Torbrügge: Bemerkungen über Idole und Votive. In: Idole. Frühe Götterbilder und Opfergaben. Ausstellungskataloge der prähistorischen Staatssammlung 12. Mainz am Rhein 1985, 7–17.
Vladár/Turčány 1979: J. Vladár/V. Turčány: Venuše slovenského pravěku. Bratislava 1979.

Manuscript accepted 29. 6. 2016

Translated by Aneta Ziółkowska and Bogusław Gediga
 Súhrn preložila Viera Tejbusová

Prof. Dr hab. Bogusław Gediga
 Instytut Archeologii i Etnologii PAN
 ul. Więzienna 6
 PL – 501 18 Wrocław
 boguslaw.gediga@gmail.com

Prejavy neolitizácie v pravekom umení

Bogusław Gediga

SÚHRN

Prechod k hospodárstvu založenému na výrobe v mladšej dobe kamennej bol udalosťou s ďalekosiahlymi dôsledkami v rôznych oblastiach kultúry. Zmeny, ktoré sa počas neolitu odohrali v spoločenskom vedomí však boli veľmi dôležité.

Ludia si začali uvedomovať, že úspech ich hospodárskej činnosti závisí od množstva environmentálnych faktorov. Vedeli, že na nich závisí, podobne ako na iných prírodných silách, ako napríklad reprodukcia alebo plodnosť,

ktoré nemali v skutočnosti konkrétnu podobu. Preto ich náboženská predstavivosť smerovala k symbolike, akú nachádzame v umení neolitických spoločenstiev. V tejto oblasti kultúry, považovanej za prejav umeleckej činnosti neolitických spoločenstiev, ktoré prešli procesom známym ako neolitizácia, sa odohrali dve zásadné udalosti: začiatok usadlého spôsobu života a objav keramiky. Prvá z týchto udalostí zahŕňala rozvoj stavebníctva a architektúry, zatiaľ čo keramika vytvorila nový priestor pre umeleckú činnosť.

Je nutné mať na pamäti dve zásadné otázky. Prvou otázkou je, čo je praveké umenie? Odpoveď na túto otázku možno definovať rôzne. Druhá otázka znie, do akej miery bola tvorba umenia zámerom autorov? Bežný je názor, že počas najdlhšieho obdobia praveku boli diela, ktoré považujeme za umenie, vytvorené z úplne iných dôvodov, než bola túžba vytvoriť umelecké dielo (*Filip 1974, 74; Torbrügge 1968, 6; 1985, 11*). Tieto diela boli vytvorené na rôzne iné účely, väčšinou prameniace zo sféry náboženstva.

Vo figurálnom umení neolitu sú bohato zastúpené vyobrazenia ženských postáv. Mužské postavy sú v neolitickom umení relatívne málo početné. Zdá sa, že v neolite nastáva od paleolitu po prvý raz istá renesancia ženského figurálneho umenia. Bolo by však odvážne tvrdiť, že je porovnateľná s renesanciou analogickej symboliky týchto plastík. Napriek tomu možno s najväčšou pravdepodobnosťou spájať tieto zobrazenia so symbolikou materstva, alebo skôr s kultom bohyně Matky, čo dokazujú ženské idoly držiace deti (obr. 2; 3). Uctievanie bohyně Matky dokladá pieseň kráľa Gudeu zo sumerského mestského štátu Lagash adresovaná bohyni (*Kühn 1958, 72*).

Postavy žien sú zachytené v stojacej, sediacej a ležiacej polohe a ako madony na tróne (obr. 6). Pravdepodobne majú jasný význam a znázorňujú bytosti, ktoré boli predmetom uctievania. Niektoré navyše umožňujú najsť asociácie s konkrétnymi náboženskými predstavami.

Odhliadnuc od viacerých interpretácií zobrazenia žien, ktoré sa všeobecne prisudzujú kultu materstva a plodnosti, pričom niektoré sa interpretujú ako postavy kňažiek, ich vzťah k prejavom antropomorfizmu, ako je známe z pravekého umenia a pravdepodobne aj zo súdobého náboženstva, je zrejme jednoznačný. Praveké umenie neolitu a neskôr aj doby bronzovej sa vyjadrovalo najmä abstrakciou a geometrickou symbolikou. Tento jav sa najsilnejšie prejavoval vo výzdobe keramiky a neskôr aj v bronzových artefaktoch. Za daných okolností sú neolitické ženské idoly jediným významným príkladom ľudského záujmu o stvárnienie človeka. Zvyčajne však nie sú zobrazené pri každodenných činnostiach, ale reprezentujú len idey a prijaté doktríny vtedajšieho náboženstva. Na týchto postavách sa odohral proces antropomorfizácie, pričom zjavené božstvo je zobrazené ako ľudská bytosť, v tomto prípade zväčša žena.

Spomedzi malého množstva mužských postáv stojí za zmienku zachovaný fragment plastiky z Krakova-Pleszowa, ktorý je realistickým stvárnением hlavy muža (obr. 8). Podľa E. Gleña a K. Kaczanowského (pozri *Kaczanowska 2002, 58*) ide o armenoidný typ s orientálnymi črtami. Tento typ bol v období neolitu v strednej Európe veľmi zriedkavý.

Medzi figurálnymi plastikami z neolitu je tiež impozantný súbor zoomorfných tvarov. Väčšina z nich sú štvor-

nohé cicavce, t. j. dobytok. Zvyčajne ide o plastiky pomerne povrchne tvarované z hlíny. V tomto smere sa pozitívne vymyká známa, precízna a realisticky vytvarovaná soška barana z obce Jordanów Śląski (obr. 9).

Ako už bolo uvedené, mladšia doba kamenná, t. j. neolit, priniesol nové možnosti umeleckej činnosti, napríklad aj rozvoj keramiky. Vynález keramiky bol okrem iného aj vyjadrením tvorivej sily ľudskej mysle. Vďaka keramike tiež vznikol nový priestor pre realizáciu umeleckej činnosti. Jej vznik je významným krokom vo vývoji ľudstva. Objavili sa nové možnosti umeleckej činnosti bez ohľadu na funkciu, či už ide o samotnú formu alebo výzdobu (obr. 10–12). Ornamenty a výzdoba majú z veľkej časti symbolický význam, ktorý je v súčasnosti zložitý dešifrovať.

Formy a tvary nádob sú do značnej miery výrazom estetických vlastností neolitickej keramiky. V tomto smere možno pozorovať množstvo foriem a tvarov nádob, ktoré sú určené hlavne ich funkciou. Sú však aj dôkazom predstavivosti a dômyselnosti svojich tvorcov, ktorým záležalo aj na ich estetických vlastnostiach. Keďže príspevok sa týka sféry symbolickej kultúry definovanej ako umenie, je potrebné sústrediť pozornosť na niektoré zvláštne formy a na výzdobu neolitickej keramiky. Na základe vyobrazenia figúr na keramických nádobách je možné rozlíšiť dva typy. Pre jeden z nich je typická maľovaná, rytá alebo trojrozmerná ľudská (obr. 13; 14) alebo zvieracia figúra vytvorená na povrchu nádoby. Druhý typ charakterizujú nádoby tvarované ako ľudské, najmä ženské, alebo zvieracie postavy (obr. 15). Tieto príklady antropomorfných nádob sú obzvlášť početné v podunajských oblastiach a v Karpatskej kotline. Vyjadrujú špecifický synkretizmus symboliky nádoby a ženskej postavy. Artefakt zo Svodína v okrese Nové Zámky, ktorý kombinuje symboliku madony na tróne s nádobou, môžeme považovať za výnimočne evokatívny príklad synkretizmu (obr. 1). Madona na tróne je vo figurálnom umení z juhovýchodnej Európy a Anatólie pomerne častým motívom.

Výzdobu keramiky, ktorá môže byť rytá, maľovaná a niekedy vytvorená technikou kolkovania, charakterizuje bohatstvo tvorivých nápadov, avšak v súčasnosti je vnímaný iba ornament, bez ohľadu na to, aký ďalší symbolický alebo magický význam mu dali tvorcovia. Tento aspekt neolitickej keramiky je veľmi zaujímavou oblasťou umeleckej činnosti hrnčiarov tej doby (obr. 10; 12).

Krátky príspevok k téme prejavov procesu neolitizácie v pravekom umení len načrtol význam objavu keramiky. Nie je to úplný obraz, hoci je pre poznávanie veľmi príznačný, pretože ponúka zvláštnu príležitosť preskúmať náročnú tému symbolickej kultúry všeobecne, aj konkrétne v náboženstve. V posledných rokoch sa tejto téme venovali mnohé inšpiratívne výskumy, ktoré nás povzbudzujú v ďalšom bádani aj v širšej diskusii. Z najbližšieho okolia stačí spomenúť prácu V. Podborského (2006), ktorá, okrem iného, motivuje poduľať sa na takéto štúdium. Zdrojový materiál prezentovaný v tomto krátkom článku je sľubným východiskom pre tento druh výskumu. Príležitosť je o to atraktívnejšia, že je možné sledovať zmeny v tejto oblasti kultúry z dlhodobej perspektívy.

ZUR ALTHISTORISCHEN ERFORSCHUNG DER MARKOMANNENKRIEGE

Eine Annäherung mit aktualisierter Chronik der Jahre 166 bis 180 n. Chr.

P E T E R K E H N E

About the Ancient-history Research on the Marcomannic Wars. A First Try, and an Updated Chronology of the Years 166–180 A. D. Until now, no survey of the voluminous ancient history research on the Marcomannic wars has ever been published. This attempt starts with ancient terms for the small and major wars the Roman Empire had to wage against almost every German, Sarmatian or Dacian tribe beyond the Danube between 166 and 180 A. D. The common expression was ‘German or Marcomannic war’ (*bellum Germanicum sive Marcomannicum*); in official documents these wars were called expeditions, too (i. e. *expeditio Germanica* etc.). Next points of modern interest are listed, before the study notes dating-problems and few absolute or relative dates. Section III deals with the most important descriptions and studies in order of their appearance from 1690 until 2010. Sections IV–V go more into details with the few existing monographs and the relevant chapters in useful biographies of Marcus Aurelius and Commodus. Sections VI–VIII are concerned with certain presentations of the wars in books about Germanic peoples, military history and Roman provinces. Section IX names recent and major works on Roman foreign policy, where those instruments of ancient international law are analysed, which Rome applied during the Marcomannic wars. Section X focuses firstly on analyses and differentiated interpretations of the scenes depicted on the column of Marcus – which are far away from being a pictured history; and secondly on the discussion which periods of time they cover. Section XII gives brief accounts of the research specialized in problems still unsolved, i. e. the time of invasion of the 6000 Langobardi and Obii (probably 166 or 167 A. D.), the dating of the great Germanic invasion into northern Italy leading to the destruction of Opitergium (170 A. D. according to the current *communis opinio*), the lightning miracle (sc. XI on the colum) and the rain miracle (sc. XVI) which definitely do not coincide. Section XIII summarizes results of the latest research by bringing up to date the table of events.

Key words: Marcomannic wars, migration of peoples, barbaric invasions, border diplomacy, fetial declaration of war, war of extermination.

Latin terms: *bellum Germanicum*, *bellum Germanicum sive Marcomannicum*, *bellum Germanicum et Sarmaticum*, *deditio*, *expeditio Germanica*, *expeditio Germanica et Sarmatica*, *expeditio Germanica secunda*, *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciae et Moesiae superioris*, *praefectus praetorio*, *praetentura Italiae et Alpium*, *profectio Augustorum*, *restitutio*, *triumphus de Germanis et Sarmatis*.

Honorific titles: *Germanicus*, *Germanicus maximus*, *Sarmaticus*.

Ancient persons: Ariogaesus, M. Aurelius, Ballomarius, Bannadaspus, M. Claudius Fronto, Tib. Claudius Pompeianus, Commodus, Cornelius Clemens, T. Furius Victorinus, Furtius, P. Helvius Pertinax, M. Iallius Bassus, Macrinus Vindex, Marcomar, Taruttienus Paternus, M. Valerius Maximianus, Valao, L. Verus, Zantikos.

Ancient peoples/tribes: Astingi, Buri, Costoboci, Cotini, Daci, Germani, Hermunduri, Jazyges, Lacringes, Langobardi, Marcomanni, Naristae, Obii, Quadi, Semnones, Sarmati, Vandali, Victuali.

Roman provinces: Noricum, Marcomannia (in preparation), Moesia Sup., Pannonia Inf., Pannonia Sup., Raetia, Sarmatia (projected), Tres Daciae.

So-called *barbaricum* in Austria, Germany, Czech, Slovakia, Hungaria and Romania.

Ancient places: Aquileia, Carnuntum, Leugaricio, Opitergium, Sirmium.

Chronology: 166–175 and 177–180 A. D.

I. Zur Einführung: Antike Benennungen der Markomannenkriege, Quellenlage und neuzeitliches Interesse

Für die unter Mark Aurel geführten Kriege nennt die *Historia Augusta* – eine in spätantiker Zeit unter

Verwertung älteren, guten historiographischen Materials aber auch vieler Phantasieprodukte abgefasste „Kaisergeschichte“ – als verschworene Gegner Roms u. a. Markomannen, Naristen, Hermunduren, Quaden, Sueben, Sarmaten, Lakringen, Burer, Viktualen, Roxolanen, Bastarner, Alanen (?),

Peukiner und Kostoboken.¹ Doch schon in der Antike wurden, teils offiziellen Benennungen folgend, vereinfachende Sammelbezeichnungen gebräuchlich. Innerhalb der mehrphasigen Germanen- und Sarmatenkriege (*bella Germanica et Sarmatica*)² hatte der Germanen- und Markomannenkrieg (*Germanicum et Marcomannicum bellum*)³ einen besonderen Stellenwert. Aus diesem wiederum ragte der Markomannenkrieg (das *bellum Marcomannicum*) – angeblich „der größte seit Menschengedenken“ – heraus⁴ und wurde namengebend.⁵ Hierfür dürften wohl die Größe, Gefährlichkeit und Führerschaft des Markomannenstammes⁶ entscheidend gewesen sein.

Die Bezeichnung „Markomannenkriege“ ist also eine bereits in der Antike gebräuchliche Pauschalisierung, die nach dem *pars pro toto* Prinzip einen Teilaspekt, eben das *bellum Marcomannicum*⁷, für das Ganze nehmend ein Konglomerat von Kriegsgeschehnissen⁸ der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts erfasst.⁹ Laut Aussage der *Historia Augusta* in der *vita Marci Antonini Philosophi* 17, 2–3 verstand man in Rom unter dem *bellum Marcomannicum* mindestens den von Mark Aurel persönlich geleiteten Krieg gegen Markomannen, Sarmaten, Vandalen und Quaden in der Zeit von 169 bis 175 n. Chr.¹⁰ und sehr wahrscheinlich ebenso dessen Fortsetzung 178 bis 180 n. Chr. Denn Mark Aurel hatte sich, was man laut *vita Marci* 29, 4 als Rückkehr in den Markomannenkrieg (*ad bellum Marcomannicum rediret* [sc. Marcus]) auffasste, im Jahre 178 der Been-

digung dieses Krieges zugewandt (*ad conficiendum bellum conversus* [sc. Marcus])¹¹. Und in diesem verschied er, nachdem er noch einmal ein *triennium* lang Krieg gegen Markomannen, Hermunduren, Sarmaten und Quaden geführt hatte.¹² Besonders deutlich wird diese Auffassung bei Eutropius, der in seinem auf Veranlassung des Kaisers Valens Ende der 60er Jahre des 4. Jahrhunderts verfassten *breviarium* der Geschichte Roms Mark Aurel nur einen einzigen, allerdings gewaltigen Krieg zuschreibt: *bellum ipse unum gessit Marcomannicum*¹³. Die gegenwärtige Altertumswissenschaft fasst demgemäß unter den „Markomannenkriegen“ diejenigen politischen und militärischen Konfrontationen zusammen, die in der Zeit von 166 bis 180 n. Chr. zwischen einer Vielzahl germanischer, sarmatischer sowie dakischer Stämme und dem *Imperium Romanum* überwiegend in dessen Donau-provinzen und im transdanubischen *barbaricum* stattfanden.¹⁴ Die gängige Einteilung wird weiter unten wiedergegeben.

Mit diesen für die weitere Entwicklung des Römischen Reiches wichtigen Ereignissen, die zugleich die erste schwere Krise des Kaiserreiches markieren, rückte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts das ganze Zeitalter der Markomannenkriege verstärkt in den Fokus der althistorischen Forschung und übte seitdem eine gewisse Faszination aus, zu der gleich mehrere Sachverhalte beitragen:

¹ Hist. Aug., Marc. 22, 1: gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni, Varistae... etc. – Mit dieser sog. Völkertafel und anderen Erwähnungen beteiligter Stämme setzten sich gerade die germanische Altertumskunde und die osteuropäische Frühgeschichtsforschung intensiv auseinander, wie weiter unten noch gezeigt wird (siehe unten Anm. 73–74).

² Die offizielle Terminologie gebraucht synonym den jeweils nach den Gegnern benannten Krieg (*bellum*) und die nur inschriftlich überlieferte Bezeichnung für einen kaiserlichen Feldzug (*expeditio*): Für 166–175 n. Chr. die *expeditio prima Germanica* und die *expeditio Germanica et Sarmatica*. Für 177/178–180 n. Chr. die *expeditio secunda Germanica* usw.: Rosenberger 1992, 104–109 mit den Quellen. Zur Zweiteilung der Markomannenkriege: Kehne/Tejral 2001b, 309; zu Details unten der Abschnitt zu Rosenberger 1992 und unten zu Anm. 8 und Anm. 351–352.

³ Hist. Aug., Marc. 21, 8.

⁴ Ebd. 17, 2.

⁵ Rosenberger 1992, 105 f.

⁶ Vgl. Kehne 2000a.

⁷ Hist. Aug., Marc. 12, 13 (*bis*); 13, 1; 17, 2, 5; Hist. Aug., Avid. Cass. 3, 6; Eutrop. 8, 12, 2 und 8, 13, 1, wonach Mark Aurel ein *triennium* in Carnuntum war, d. h. während dreier Jahre, deren Bestimmung nicht eindeutig ist: Die plausibelste Näherung erfolgt über die Winterlager 170/171, 171/172, 172/173 n. Chr. Denn im Winter 173/174 verlegte Mark Aurel sein Hauptquartier nach Sirmium: So auch Halfmann 1986, 213; Kehne/Tejral 2001b, 312. Fast dieselbe Wortwahl verwendete Oros. Hist. 7, 15, 6.

⁸ Zur Bezeichnungen in Dokumenten und historiographischen Quellen siehe unten Anm. 351–352.

⁹ Die sog. Völkertafel der Hist. Aug., Marc. 22, 1 (s. o. Anm. 1) nennt die transdanubischen Gegner Roms; vgl. ebd. 17, 3; 22, 7–8 und 27, 10.

¹⁰ Laut Hist. Aug., Marc. 25, 1 endete 175 n. Chr. das *Sarmaticum Marcomannicumque bellum*.

¹¹ So die Hist. Aug., Marc. 27, 9.

¹² Hist. Aug., Marc. 27, 10.

¹³ Eutr. 8, 12, 2. Dementsprechend kennt auch der aus Eutrop schöpfende Orosius in seinem zu Beginn des 5. Jahrhunderts verfassten Geschichtswerk *Historiae adversum paganos* (hist. 7, 15, 6) nur diesen Krieg.

¹⁴ Zur Definition siehe Kehne 2009a; Kehne/Tejral 2001b, 308–316.

- Erstens, weil eine der seit dem Humanismus meistbeachteten Kaisergestalten damals maßgeblich die Geschicke des Reiches lenkte.
- Zweitens basiert unser Bild auf einer defizitären und in einigen Bereichen völlig unzureichenden Quellenlage, was für jede Generation von Altertumswissenschaftlern Rekonstruktionsversuche intellektuell immer wieder reizvoll macht.
- Drittens sorgt dafür ebenso der Umstand, dass verschiedene Quellenmaterialien jeweils andere Teile des historischen Geschehens von unterschiedlichen Seiten zeigen, wobei allerdings immer nur einzelne Facetten ins Licht der Geschichte geraten und zahlreiche dieser Informationsinseln bis heute nicht einmal sinnvoll oder gar zweifelsfrei miteinander verknüpft werden können.
- Viertens wecken die aufgrund dieser Quellenlage zahlreichen und bis heute oft noch nicht oder nicht vollständig gelösten Probleme der Geschichte der Markomannenkriege immer wieder das Interesse von Althistorikern und Archäologen, so dass die wissenschaftliche Beschäftigung mit diesem Gegenstand niemals abbricht und vermutlich auch niemals abreißen wird.
- Fünftens sorgten die in den Markomannenkriegen evidenten innergermanischen Migrationen, die als Ankündigung oder sogar erste Welle der späteren Völkerwanderung verstanden wurden, für ein anhaltendes Interesse von Seiten der germanischen Altertumskunde, der mitteleuropäischen Frühgeschichtsforschung und der Archäologie, die für diesen Zeitraum „die bedeutendsten Veränderungen während der römischen Kaiserzeit“ im sog. freien Germanien ausmachte, denen „in der Periodisierung Rechnung getragen werden muß“ – um es kurz mit den Worten von Titus Kolník auf dem VI. Internationalen Sympo-

sium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet“: Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen, 1993 in Wien zu sagen.¹⁵

Kommen wir auf die genannten Punkte der Reihe nach einzeln zurück:

1. Der Kaiser, der die Krise überwinden half und entgegen seiner pazifistischen Einstellung¹⁶ persönlich in den Krieg zog, war kein geringerer als Mark Aurel, der sogenannte – jedenfalls einzige – Philosoph auf dem römischen Kaiserthron, der uns eine beeindruckende Schrift über seine stoische Lebensweise, seine persönlichen Ansichten, Werte und Normen hinterließ. Übrigens verfasste er zwei der zwölf Bücher seiner „Selbstreflexionen“ bzw. „Wege zu sich selbst“¹⁷ im Felde. Eines im Feldlager im Quadengebiet, das zweite im Hauptquartier zu Carnuntum.¹⁸

2. Die defizitäre bis unzureichende Quellenlage resultiert primär daraus, dass es uns an einer den gesamten Zeitraum der Markomannenkriege behandelnden historiographischen Darstellung fehlt. In der Antike bestand dieses Manko nicht. Die *Romaiká* bzw. *Romaiké historía* (Ρωμαϊκά oder Ρωμαϊκή ιστορία) des Claudius Cassius Dio Cocceianus deckte diese Zeit nachweislich nicht nur ab. Das Zeitalter der Markomannenkriege war sogar ein ganz wichtiger Bestandteil, da mit ihr der eigentliche zeitgeschichtliche Teil in Cassius Dios 'Römischer Geschichte' begann.¹⁹ Einem Mann seines Standes, der u. a. Senator, zweimal Konsul und mehrfach Statthalter war, bot sich für historische Recherche eine vorzügliche Ausgangslage. Ihm standen noch einige hochrangig Beteiligte und ebenso etliche bloße Zeitzeugen zur Verfügung. Ebenso waren die Staatsarchive noch intakt und für Dio selbstverständlich auch zugänglich, was sogar für die kaiserliche Kanzlei selbst gegolten haben mag.

¹⁵ Kolník 1994, 233.

¹⁶ Gibbon's *Decline and Fall* (s. u.), Bd. 1, 78: „War he detested, as the disgrace and calamity of human nature.“ Vgl. unten Anm. 191 die Bemerkungen über diesbezügliche Ausrichtungen einiger Biographien.

¹⁷ *Markou Antoninou autokratoros ta eis eauton* (s. u.), gewöhnlich als „Selbstbetrachtungen“ oder „Wege zu sich selbst“ übersetzt. Stellvertretend für die vielen Editionen sei hier die zweisprachige aus dem Artemis Verlag genannt, die alle wichtigen Angaben bietet: Mark Aurel, Wege zu sich selbst. ΜΑΡΚΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΑ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ, griech. – deutsch hrsg. und übers. v. Rainer Nickel (Tusculum Edition). München – Zürich 1990. Zu diesem Werk siehe u. a. Watson 1884, 235–251; Mommsen 1896/1906, 23 f./490 f.; Brunt 1974; Birley 1977, 380–400; Birley 1987/1993, 211–223, 227 und besonders Rutherford 1989.

¹⁸ Wobei es philologisch zeitweise strittig war, ob die entsprechenden Zeilen den Schluss der Bücher 1 und 2 bilden oder den Beginn der Bücher 2 und 3. Für letzteres plädierten Mommsen 1896/1906, 23/490 und Birley 1987/1993, 227.

¹⁹ Siehe RGA² 5, 1984, 468–477 s. v. Dio Cassius.

²⁰ Schulz 1907, 90–101; Bardon 1956, 270–272; P. Steinmetz: Untersuchungen zur römischen Literatur des zweiten Jahrhunderts nach Christi Geburt. Palingenesia 16, Wiesbaden 1982; M. Hose: Erneuerung der Vergangenheit. Die Historiker im Imperium Romanum von Florus bis Cassius Dio. Beiträge zur Altertumskunde 45. Stuttgart – Leipzig 1994, 449–450.

Nach Dio haben sich dann nachweislich im 3. Jahrhundert Marius Maximus²⁰ und vermutlich auch die verschollene *Kaisergeschichte* mit dem Gegenstand befasst.²¹ Selbst im verlorenen ersten Drittel der an Tacitus' Historien, also das Ende von Domitians Herrschaft anknüpfenden 31-bändigen Römischen Geschichte des Ammianus Marcellinus aus der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts wurden sie geschildert²² und dürften sogar einen größeren Teil eingenommen haben, wie aus einer in den noch erhaltenen 18 Bücher vereinzelt, aber an Details kenntnisreichen Notiz gefolgert werden kann, die uns singuläre Sachverhalte überliefert, die sonst unbekannt geblieben wären: Die schnellen Kriegszüge der Quaden, ihre Durchquerung der Iulischen Alpen, ihre Belagerung Aquileias im Verein mit Markomannen und die Zerstörung Opitergiums (Amm. Marc. 29, 6, 1).

3. Quantitativ haben wir zu den Markomannenkriegen zahlreiche Inschriften, Münzabbildungen und Münzlegenden, Münzfunde, -horte und -streuungen, vielfältige sonstige archäologische Relikte, sogar ganze Fundkomplexe wie provinzielle Legions- und Auxiliarlager mit Zerstörungshorizonten, transdanubische Marsch- und Standlager, Bodendenkmäler, historische Reliefs, biographische Quellen, historiographische, epitomatorische und kirchengeschichtliche, Briefe, Reden, philosophische, pagane und christliche, lateinische und griechische Literatur und etliches mehr. Qualitativ besitzen wir die ganze Palette an Informationen, die von einzelnen Worten über kurze nichtsagende Notizen und nebensächliche Epigraphik bis zu höchst informativen Inschriftentexten und zu unvergleichlich guten, geradezu einzigartigen historiographischen Aufzeichnungen reicht. Zu letzteren gehören die Mitte des 10. Jahrhunderts im Auftrag des byzantinischen Kaisers Konstantinos VII. Porphyrogenetos aus Cassius Dios Römischer Geschichte exzerpierten Berichte über Gesandtschaftstätigkeiten und diplomatische Übereinkünfte.²³ Man darf in diesen die qualitativ besten völkerrechtlichen Informationen der gesamten Kaiserzeit überhaupt sehen.

4. Neben vielen Erörterungen etlicher Einzelprobleme, von denen unten ausgewählte Beispiele genannt werden, gab es einige Versuche mehr oder weniger ausführlicher Gesamtinterpretationen. Dennoch fehlt eine verlässliche altertumskundliche Monographie. Und wenn sie aufgrund der immensen archäologischen Entdeckungen unter Anlegung höherer Qualitätsmaßstäbe womöglich gar nicht mehr von einem Einzelnen geschrieben werden kann, wäre es bedenkenswert, ob ein an drei Akademien der Wissenschaften und einigen europäischen Universitäten verankertes Projekt unter meiner Federführung dieses Defizit nicht zumindest für unsere Zeit beheben könnte.

5. Dieser Punkt wird weiter unten im Kontext der Völker- und Stammesgeschichten ausführlicher behandelt.

II. Zur absoluten und relativen Datierung wichtiger Ereignisse

Die Chronologie der Markomannenkriege birgt nach wie vor etliche Unsicherheiten, die hauptsächlich durch die lückenhafte Überlieferung bedingt sind, aber auch aus den nicht immer zufriedenstellend koppelbaren Daten von Inschriften, Münzen und literarischen Quellen resultieren. Wir besitzen eine Reihe von Fixdaten z. B. Konsulate, *tribuniciae potestates*, andere Titel und Triumphe.²⁴ Am 12. 10. 166 feierten Lucius Verus und Mark Aurel den Triumph über die Parther und Commodus wurde zum *Caesar* ernannt; am 15. 10. 172 erhielten Mark Aurel und Commodus den Beinamen GERMANICUS; am 20. 1. 175 wurde Commodus Mitglied aller Priesterkollegien; Die *profectio Commodi in Germaniam* erfolgte am 15. 5. 175; am 7. 7. 175 erhielt er die *toga virilis* und wurde *princeps iuventutis*; der *triumphus de Ger(manis) et de Sar(matis)* von Mark Aurel (und Commodus?) ist zum 23. 12. 176 verzeichnet; am 1. 1. 177 wurde der *imperator Caesar L. Aelius Commodus Augustus consul*; am 3. 8. 178 erfolgte die *profectio* von Mark Aurel und Commodus zur *expe-*

²¹ A. Enmann: Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch *De viris illustribus urbis Romae*. Quellenstudien. Philologus Supplement-Band 4, 1883, 335–501; T. D. Barnes: The lost Kaisergeschichte and the Latin historical Tradition. In: Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1968/1969. Bonn 1970, 13–43, bes. 15 ff. – Zu verlorenen Werken von Vorgängern oder Zeitgenossen Cassius Dios siehe u. a. Schulz 1907, der es bei einem „Anonymus“ beließ; E. Kornemann: Kaiser Hadrian und der letzte grosse Historiker von Rom. Eine quellenkritische Vorarbeit. Leipzig 1905 plädierte wenig überzeugend für den nur in der *Historia Augusta* erwähnten Lollius Urbicus; vgl. Bardon 1956, 272 f. (zu Aelius Cordus), 275 f. (zu Lollius Urbicus) und Barnes, loc. cit. 39 f.; während B. Baldwin: Historiography in the second century. Precursors of Dio Cassius. *Klio* 68, 1986, 479–486 diese Autoren übergang.

²² Amm. Marc. 29, 6, 1: *quem ante docuimus*. Siehe dazu u. a. Rosen 1994, 97.

²³ Die besten Informationen zur Diplomatie liefern die aus Dio stammenden *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, Vol. I: *Excerpta de legationibus I–II*, hrsg. von C. de Boor. Berlin 1903 (pars I. *Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes*; pars II. *Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*).

²⁴ Das Wichtigste findet sich in den Fasten und den Kaisertabellen von Kienast 1996/2004, 137 ff.

ditio Germanica secunda; seit dem 1. 1. 179 war der *imperator Caesar Commodus Augustus cos. II.* zusammen mit L. Antistius Burrus; der Tod Mark Aurels fiel auf den 17. 3. 180; Commodus' Rückkehr nach Rom und wohl auch sein Triumph *de Germanis* datieren auf den 22. 10. 180 (zum *triumphus felicissimus Germanicus secundus*: CIL XIV 2922 = ILS 1420); und seit dem 1. 1. 182 war der *imperator Caesar M. Aurelius Commodus Antoninus Augustus cos. III.*

Aber darüber hinaus sind verlässliche Daten für die Verankerung relativer Datierungen selten: Immerhin gilt der 6. 1. 168, an dem Mark Aurel im Prätorianerlager eine Rede²⁵ hielt, als *terminus post quem* für die *profectio Augustorum*, also beider Kaiser.²⁶ Der 13. 9. 169 ist ein *terminus post quem* für die *profectio* Mark Aurels zur *expeditio Germanica (prima)*. Der 17. 6. 177 ist ein *terminus ante quem* für Commodus' Ernennung zum *Augustus* und der 22. 10. 180 ein *terminus ante quem* für Commodus' Friedensschlüsse mit Markomannen und Quaden.

Bis auf eine Ausnahme – der 28. 10. oder 27. 11. 176 für Commodus' 1. imperatorischen Akklamation (IMP) als Voraussetzung für den Triumph am 23. Dezember 176 – stehen die genauen Daten der zehn imperatorischen Akklamationen Mark Aurels²⁷ und Commodus' achtmaliger Ausrufung²⁸ nicht fest; immerhin lässt sich das jeweilige Jahr, mehr oder weniger sicher, erschließen. Bestände dieses für die Kaiserzeit durchaus gewöhnliche Datierungsdefizit nicht, ließen sich einzelne Kriegsphasen insofern zeitlich genauer differenzieren, weil die Akklamationen in der Regel Siegesproklamationen nach einem entscheidenden militärischen Ereignis – römische Siege in Feldschlachten bzw. nach Belagerungen oder Kapitulationen von Feinden – waren. Ähnliche Unsicher-

heiten bestehen hinsichtlich der exakten Zeitpunkte von Verleihung der Siegerbeinamen GERMANICUS (172 n. Chr.) und SARMATICUS (175 n. Chr.) an Mark Aurel und Commodus²⁹ sowie GERMANICUS MAXIMUS (182 n. Chr.) an Commodus.³⁰

Selbst zur Datierung zentraler Ereignisse verfügen wir nur über annähernde Vermutungen: Jan./Feb. 169 Tod L. Verus'; April/Mai oder erst August? 175 Friedensschluss mit Jazygen.³¹ Vereinzelt besitzen wir sogar ein Datum, von dem wir nicht einmal wissen, wofür es steht: Der 11. 6. 172, an dem die kaiserliche Familie im Tempelbezirk des Jupiter auf dem Pfaffenberg bei Carnuntum opferte, wurde als „Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande“ postuliert³² oder zumindest als ein *terminus ante quem* dieser Ereignisse – obwohl Mark Aurel mit dem Regenwunder, das die von Pertinax befehligte Heeresgruppe rettete, nichts zu tun hatte.³³ Darauf und auf weitere Chronologie-Kontroversen wird im speziellen Teil näher eingegangen.

III. Chronologischer Abriss zur Darstellung und Erforschung der Markomannenkriege

Wenden wir uns nun dem Kernbereich dieser Ausführungen, nämlich der Erforschung der Markomannenkriege zu und beginnen gleich mit der wichtigsten Feststellung, dass sowohl eine verlässliche Monographie als auch ein Forschungsbericht zu den Markomannenkriege bis heute Desiderate sind.

Ekkehard Weber hatte 1993 in Wien auf dem 6. Internationalen Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen

²⁵ Frag. Vat. 195 = FIRA 1, 503.

²⁶ Hist. Aug., Marc. 14, 1. Dazu u. a. Mommsen 1896/1906, 25/493 Anm. 1; Garzetti 1976, 722; Birley 1987/1993, 155; Kehne/Tejral 2001b, 311.

²⁷ Kienast 1996/2004, 139: Imp. II (163); III (165); IV (166); V (167 ?); VI (171); VII (174); VIII (175); VIII (177) [= Comm. Imp. II]; X (179) [= Comm. Imp. III]. Nachweise bei Kehne/Tejral 2001b, 310–313.

²⁸ Kienast 1996/2004, 149: Imp. II (177); III (179); IV (Herbst 180); V (Ende 182); VI (183); VII (2. H. 184); VIII (186).

²⁹ Kienast 1996/2004, 139; Johne 1967; verlässlicher ist Kneißl 1969, 102 ff. und 206–208 mit den Einzelbelegen. Beide Beinamen verschwinden im Verlaufe des Jahres 178 n. Chr. von den Reichsmünzen: Szaivert 1989.

³⁰ Kienast 1996/2004, 149; Johne 1967; Kneißl 1969, 110 ff. und ebd. 208–211 die Einzelbelege; Szaivert 1989.

³¹ Halfmann 1986, 213: „(Frühstens) August 175 Aufbruch in den Osten.“

³² W. Jobst (Jobst 1978) plädiert für Opfer an *Iupiter Optimus Maximus K(apitolinus)*.

³³ Eine Überprüfung der von Jobst 1978, 25 ff. für seine These in Kombination mit CIL III 3347 [zu *III idus Iun(ias) Orfito* = 11. 6. 172], AE 1982, 782 [11. 6. 285], AE 1982, 783 [11. 6. 297] und AE 1982, 784 [11. 6. 313 = AE 1991, 1313] herangezogenen Inschriften AE 1982, 777–778 (ebs. D. Knibbe: Der Gott des Pfaffenbergs, Kaiser Marc Aurel und Carnuntum im Lichte neuer inschriftlicher Evidenz. Mitt. Ges. der Freunde Carnuntums 3, 1982, 6–20) und deren Neurekonstruktionen (AE 1991, 1309–1310) durch I. Piso (Piso 1991, 131 ff.; 2005, 152 ff.; Piso 2003) widerlegte übrigens Jobsts Datierung und bewies, dass entsprechende kaiserliche Opfer *Ioui Optimo Maximo* ebendort bereits 159 und 166 n. Chr. stattfanden und dass in den Inschriften AE 1982, 777 und 778 das Datum *ante diem III Idus Iunias* nicht vorkommt. Gegen Jobst Datierung ebenso Salomies 1990. Birley 1987/1993, 297 stimmte Piso zu und meinte sogar „that 11 June had no special significance“, was angesichts der häufigen Erwähnung allerdings nicht sein kann. Zu alternativen Zuordnungen und 11 Inschriften zu Opfern für *I. O. M. Teutanus* in Aquincum am selben Tag siehe Piso 1991, 161 ff.; 2005, 185 ff., der sich aber letztlich (ebd. 187 und 192) für *Iupiter K(arnuntinus)* und „das Jubiläum des ersten Kapitols Pannoniens“ aussprach.

Mitteldonauegebiet“ zum Thema: Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen³⁴ zwar einige „Neuere Forschungen zur Geschichte der Markomannenkriege“ vorgestellt.³⁵ Es ist aber erforderlich über Einzelergebnisse hinauszugehen, um erstmals den Gang der Forschung zu den Markomannenkriegen einigermaßen zu skizzieren, über den man in zusammenhängender Form bislang nichts lesen konnte.³⁶ Angesichts des weit verzweigten internationalen Forschungsfeldes, der kaum übersehbaren Menge an Publikationen zu Einzelaspekten und des hier beschränkt verfügbaren Raumes kann es sich dabei zunächst natürlich nur um eine ansatzweise Näherung handeln. Schon jetzt sei dafür um Verständnis gebeten, dass hier bei weitem nicht auf jeden Aufsatz oder die vielen Beiträge zu den Limesstudien oder prosopographische Einzelstudien oder solche zu römischen Truppenkörpern eingegangen werden kann. Gleichfalls bleiben viele Bereiche der

Archäologie hier ausgeklammert. Die gewählte Vorgehensweise ist sowohl eine chronologische (III) als auch eine systematische, die Monographien (IV), Biographien zu Mark Aurel und Commodus (V), Germanische Altertumskunde und Geschichte germanischer Stämme (VI), Darstellungen im Rahmen von Militärgeschichte (VII), von Provinzgeschichte (VIII) und römischer Außenpolitik (IX), Spezialuntersuchungen zu antiken Quellen einschließlich der Epigraphik und Numismatik (X), Untersuchungen zum Bilderfries der Markussäule (XI) sowie Einzelprobleme und Kontroversen (XII) erfasst. Kommen wir zunächst zu wichtigeren Gesamtbetrachtungen der Markomannenkriege.

Die moderne historische Beschäftigung der Markomannenkriege begann mit der ersten vollständigen Geschichte der römischen Kaiserzeit, der *Histoire des empereurs* vom Kirchengeschichtler Louis Sébastien Le Nain de Tillemont³⁷ und nicht –

³⁴ *Markomannenkriege* 1994.

³⁵ *Weber* 1994, 67–72.

³⁶ *Dettmer* 1872 gibt keine zusammenhängende Literaturübersicht. *Watson* 1884 hat eine für die damalige Forschung geradezu mustergültige Bibliographie der benutzten Quelleneditionen und Sekundärliteratur, die auch ältere Abhandlungen zu Mark Aurel seit dem Ende des 18. Jhs. enthält, ist aber natürlich nicht sachlich geordnet. *Conrad* 1889 ließ ebenso einen Forschungsbericht vermissen, nennt aber (4 ff.) Werke zu einzelnen Quellen bzw. -gattungen und (7 ff.) einige Historiker. Gleiches bietet weit ausführlicher und mit einer Literaturliste *Rohde* 1924, bes. 1 ff. und 13 ff. *Zwicker* 1941, 41 ff. begann seine Literaturübersicht bei *Noël des Vergers* 1860 und wurde zu Datierungsfragen mit *Schiller* 1883 ausführlicher. *Garzetti* 1976, 718–725 bot – ohne dass dies einem Forschungsüberblick gleichkäme – eine kommentierte Literaturübersicht von etwa 1913 bis 1959 und (ebd. 768–773) in den bibliographischen *Addenda* zur ital. Erstausgabe von 1960 noch einmal Titel bis zum Jahre 1968. *Birley* lieferte auch in seinen dt. Mark Aurel-Ausgabe von 1968 und 1977 keinen Forschungsüberblick, arbeitete aber einschlägige Literatur nach *Zwicker* in seinen Appendix zu den Markomannenkriegen ein, ergänzte diese noch bis zum Jahre 1971 und ging (*Birley* 1977, 409 ff.) etwas ausführlicher als später auf Quellenmaterialien und ältere Werke ein. Immerhin findet sich zumindest hier noch das Werk von *Farquharson* 1951 vermerkt, während es in späteren Ausgaben weggelassen wurde; überraschen mag das Argument, es gäbe aus „jüngerer Zeit“ „keine Mark-Aurel-Biographie“ (ebd. 415), als ob neu automatisch stets besser sei und alte gute Überlegungen nicht mehr zur Kenntnis genommen werden müssten. Jedenfalls rezipierte *Birley* weder *Farquharson* noch *Watson* 1884, so dass seinen Lesern verborgen bleibt, wie viel er beiden Werken schuldete. *Stanton* 1975 gab mit mehr als 200 Titeln für die Regierungszeiten von Verus, Mark Aurel und Commodus eine übergreifende Literaturübersicht zu den Jahren 1962–1972, 522 ff. unter „Defence problems“ auch etwas zu den Markomannenkriegen. *Schindler-Horstkotte* 1985 bot zwar ebenfalls keinen zusammenhängenden Forschungsüberblick, vermerkt aber ausführlich Forschungspositionen zu Datierungsfragen. *Birley* 1987/1993, 226–230 widmete sich eingehender den Hauptquellen und diesbezüglicher Forschung, hatte aber (ebd. 231 f.) für „Modern Work“ (seit der Ausgabe von 1972) gerade einmal 21 Zeilen übrig, die mit unserem Thema nichts zu tun haben. Dieses Defizit wurde durch den an Einzelfragen orientierten „Appendix 3: The Marcomannic Wars“ (ebd. 249–255) und einen bibliographischen Nachtrag von 1993 (ebd. 296 f.) etwas kompensiert. Einen Forschungsbericht zur biographischen Verarbeitung Mark Aurels blieb er ebenso schuldig wie einen zu den Markomannenkriegen. Und die defizitäre sowie bezüglich der Seitenzahlen unvollständige Gesamtbibliographie reduzierte dieses Manko an älterer Literatur auch nicht. Die Dissertation von *Kerr* 1995 stand selbstverständlich unter dem Zwang, etwas zu Forschungs-genese der Markomannenkriege vorzubringen und meinte dieser Forderung mit der Notierung der Werke von *Conrad* 1889; *Dodd* 1913; *Dobiáš* 1932; *Petersen/ Domaszewski/Calderini* 1896 und *Wegner* 1931 erfüllt zu haben (ebd. 8 Anm. 2), aber nichts davon wurde rezipiert. Dieses und die zahlreichen Fehler in Kerrs Titelwiedergaben legen den Schluss nahe, dass er keines dieser Werke je in Händen gehalten hat. Als Basis seiner eigentlichen Studien bestimmte er den Forschungsstand von *Zwicker* 1941 (ebd. 1 mit Anm. 4), den er ebenfalls seltsam rezipierte und fehlerhaft zitierte, was gleichfalls den Eindruck von Sekundärnutzung macht; siehe dazu unten. Seine sonstige Darlegung des Forschungsganges ist sprunghaft, eher systematisch orientiert und widmete sich letztlich einigen Quellen.

³⁷ L. S. *Le Nain [bzw. Lenain] de Tillemont: Histoire des empereurs*. Paris 1690–1697; maßgeblich ist die 2. Aufl. *Le Nain de Tillemont* 1690/1738 (Ndr. Brüssel 1707–1739 [dem Verf. bislang nicht zugänglich]), hier Bd. 2, 1732, 150 ff., der in seiner wenig tiefgründigen Darstellung fast das gesamte Material der Schriftquellen ausbreitete, bereits Chronologieprobleme erörterte, der Überlieferung gegenüber aber weitgehend kritiklos blieb. Dass dieser umfassende gebildete Gelehrte trotzdem keinen Artikel in der von Peter Kuhlmann und Helmut Schneider herausgegebenen *Geschichte der Altertumswissenschaften. Biographische Lexikon*. Stuttgart – Weimar 2012 hat und noch nicht einmal im Namensregister erwähnt wurde, indiziert den beschränkten Horizont der Ed. und ist ein weiteres Manko dieses auch sonst defizitären DNP-Supplements 6.

wie man meinen könnte – mit einem weltweit bekannten Autor, der allerdings massiv aus Tillemonts quellenbasierter Geschichte schöpfte und mit Bedacht das Ende der Markomannenkriege und des Zeitalters Mark Aurels als Anfang seiner 6-bändigen „History of the Decline and Fall of the Roman Empire“ (1776–1788) wählte.³⁸ Der Privatgelehrte Edward Gibbon (27. 4. 1737–16. 1. 1794) schuf damit eine für jedermann lesenswerte und bis heute unvergleichlich geistreich-ironische Darstellung, aber auch Analyse der spätantiken-byzantinischen Geschichte bis zum Fall Konstantinopels 1453, dem definitiven Ende der Antike. Nach dem zivilisatorischen Höhepunkt, dem „golden age“³⁹ unter den Kaisern von Trajan bis Mark Aurel entartete mit Commodus das Kaisertum. Und es begann der Verfall des Römischen Reiches, wobei als dessen eigentlicher Totengräber und Vernichter seiner Kultur das Christentum fungierte. Gibbon gab keine detaillierte Schilderung der Markomannenkriege, handelte diese aber in zwei Passagen kurz ab.⁴⁰ Dabei ging er nur auf wenige Einzelheiten wie militärische Maßnahmen des Kaisers und seinen persönlichen Felddienst⁴¹, Kämpfe gegen Quaden und Markomannen, die er als Verursacher und Leiter des Krieges ansah, sowie Inhalte von Friedensabkommen ein.⁴² Er übernahm allerdings die antike Auffassung einer allgemeinen Verschwörung beinahe aller Stämme Germaniens und Sarmatiens⁴³, befürwortete die Pläne Mark Aurels, neue Provinzen zu schaffen⁴⁴, und würdigte Commodus' Entscheidung zur Aufgabe der Expansionspläne und charakterisierte den Frieden von 180 n. Chr. als „honourable peace“.⁴⁵

Arnold Herrmann Ludwig Heeren brachte dann im vorletzten Jahr des 18. Jahrhunderts in seinem *Handbuch der Geschichte der Staaten des Altertums*⁴⁶ eine ganz kurze chronologische und historische Einordnung der Markomannenkriege, dessen

Ende er als von Commodus „erkauften“ Frieden verstand.⁴⁷ Eine erste ausführlichere Gesamtschau präsentierte Wilhelm Jacobi, „Ueber die Marcomanischen Kriege unter Mark Aurel“, im Jahre 1842.⁴⁸ Er behandelte weit überwiegend anhand der Quellen die Vorverhältnisse, die Gegner, die Ursachen, die Quellen und ausführlich drei Kriege (1. 165–169; ungewisser Friedenszustand 169–172; 2. 172–175; 3. 178–180), wobei er für seine in vielen Punkten verfehlte Datierung schon in älteren Corpora verzeichnete Münzen heranzog, ansonsten aber der von ihm erstellten Ordnung der Schriftquellen folgte. Bemerkenswert, wenn auch historisch kaum realistisch, ist seine Auffassung, der Markomannenbund und die Nachbarstämme hätten „kein geringes Ziel“ gehabt, „als die Römer ganz aus den Donauprovinzen zu vertreiben; und der Markomannenkrieg kann daher als der erste Versuch des Deutschen Volkes betrachtet werden, auf dem Boden des Römischen Reiches eine neue Germanische Herrschaft aufzurichten“.⁴⁹ Den nächste Versuch zur Einordnung der historischen Vorgänge unternahm 1860 Joseph Marin Adolphe Noël des Vergers in seinem 154 Seiten langen biographischen „*Essai sur Marc-Aurèle*“⁵⁰, der sich, ohne Sekundärliteratur zu rezipieren, an eine 32-seitige Notiz über seinen akademischen Lehrer, den verdienstvollen Numismatiker Bartolomeo Borghesi, anschloss. Gemäß dem Untertitel verwendete die Arbeit für die Chronologie, die Rekonstruktion der Truppen- und Verwaltungsgeschichte Inschriften und erwähnte sogar den Gesandtschaftsverkehr mit China.⁵¹

Im Rahmen einer „Römischen Geschichte“ oder einer „Geschichte der römischen Kaiserzeit“ bzw. des Prinzipats behandelten u. a. folgende Werke die Markomannenkriege: 1869 erschien von Carl Peter die 2. Abteilung des 3. Bandes seiner „Geschichte Roms in drei Bänden“, die nicht nur einen mehrseitigen Abriss des Krieges, sondern auch einige klare und bis heute wichtige Bewertungen enthält – so

³⁸ E. Gibbon: *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 Bde. (1776–1788), neu hrsg. v. J. B. Bury, 7 Bde. (1896–1900). 2. Aufl. London 1909–1914. Dass. als: *Gibbon's Decline and Fall of the Roman Empire*. 6 Bde. mit Einf. von Chr. Dawson. London – New York 1910; Ndr. 1962–1966.

³⁹ *Gibbon's Decline and Fall*, Bd. 1, 79, vgl. 78.

⁴⁰ Ebd., Bd. 1, 9 (vgl. 84 f.) und 229–230 zehn Sätze zu den Markomannenkriegen insgesamt.

⁴¹ Ebd., Bd. 1, 78: Trotz seiner Abneigung gegen Krieg, nahm Mark Aurel acht Winterlager auf sich.

⁴² Ebd., Bd. 1, 229 und 230.

⁴³ Ebd., Bd. 1, 229: „*The general conspiracy which terrified the Romans under the reign of Marcus Aurelius comprehended almost all the nations of Germany, and even Sarmatia, from the mouth of the Rhine to that of the Danube.*“

⁴⁴ Ebd., Bd. 1, 230.

⁴⁵ Ebd., Bd. 1, 85: „honourable peace“. Zu seinem Feldzug siehe ebd. 84 f.

⁴⁶ *Heeren 1817*, 417–418.

⁴⁷ Ebd. 418.

⁴⁸ *Jacobi 1842*, 1–39.

⁴⁹ Ebd. 11.

⁵⁰ *Noël des Vergers 1860*, 65–70, 72 f., 76 ff., 90 ff., 133 f., vgl. 137 f., 142 ff.

⁵¹ Ebd. 57 f.

z. B. zu den Ursachen des Krieges: „Es ist nicht möglich, hinter den Vorhang zu blicken, der in unserer Zeit die Geschichte der jenseits dieser Ströme [sc. Rhein und Donau] wohnenden Völkerschaften noch verhüllt; indes glauben wir doch annehmen zu können, dass eben jetzt dort die gewaltigen Völkerbewegungen beginnen, die zunächst zur Entstehung der bekannten germanischen Völkerbündnisse und in immer weiter fortschreitender Entwicklung endlich zur Ueberschwemmung des ganzen Westreichs geführt haben. Dies scheint uns theils aus der Menge der auftretenden, meist bis dahin oder überhaupt unbekanntem Völker hervorzugehen, theils aus dem Umstande, dass alle gewonnenen Schlachten den Krieg nicht zu Ende bringen, sondern vielmehr, wie wir uns zu denken haben, immer neue Völker nachdringen und entweder die Reihen der geschlagenen ergänzen oder auch an ihre Stelle treten. Mit dieser sich immer wieder erneuernden Gefahr hatte Marc Aurel von nun an wie mit einer Hydra fast ununterbrochen zu kämpfen; er hat sie durch Muth, Tapferkeit und Ausdauer abgewehrt, ohne sie jedoch, und hierin liegt das Tragische seines Geschicks, trotz aller Anstrengungen völlig beseitigen zu können“.⁵²

Einen wissenschaftlich ernsthaften Versuch zum Verständnis der Vorgänge und heute noch nützlichen Grundlagenaufsatz legte Hermann Dettmer⁵³ 1872 vor, der auf immerhin 55 Seiten schon weitgehend verlässlich über die *Geschichte des Marcomannischen Krieges*⁵⁴ handelte und gleich zu Beginn fürderhin Allgemeingültiges formulierte: „Wenn wir nun im Folgenden eine Darstellung dieses Krieges wagen, so haben wir die jetzige Dürftigkeit unserer Quellen aufs empfindlichste zu fühlen, die uns die Ereignisse mehr ahnen als deutlich erkennen lassen und bei dem Versuch einer Reconstruction uns nur zu oft zwingen, Hypothesen aufzustellen, die bloß subjective

Anschauungen vertreten“ – und mit dem Hinweis auf Herodian bereits vorliegende antike Abhandlungen über die Taten Mark Aurels fortfährt.⁵⁵ Danach widmete er sich kurz der Quellenkunde⁵⁶, ausgiebiger den beteiligten Völkern⁵⁷ nebst ihren Herrschaftsverhältnissen und der gotischen Wanderung, römischen Streitkräften⁵⁸, dem Gange der Ereignisse des für ihn Ende 166 n. Chr. ausbrechenden Krieges⁵⁹, Ansiedlungen von Germanen im Reich⁶⁰, den Vernichtungswillen Roms⁶¹, schließlich der Zeitspanne vom Tode Mark Aurels bis zu Commodus' Friedensschluss⁶² und mutmaßlichen Verlusten an Germanen und Römern⁶³ – wobei den damaligen Gepflogenheiten folgend nirgendwo die vorliegende Literatur vollständig oder gar im Zusammenhang vermerkt wurde.

1880 erschien die einbändige „Geschichte des römischen Kaiserreiches“ von Gustav Hertzberg⁶⁴, dessen anmerkungslose Darstellung der Markomannenkriege von einer germanischen Völkerbewegung ausging, die er im Wesentlichen auf „eine gewaltige Vermehrung der Volkszahl“ zurückführte und als „erste Phase der deutschen Völkerwanderung“ verstand.⁶⁵ Den Ausbruch des Markomannenkrieges datierte er auf 166/167 n. Chr., die große Invasion im Anschluss an die schwere Niederlage des Prätorianerpräfekten Vindex ebenso ins Jahr 167 n. Chr.⁶⁶ wie den Aufbruch der Kaiser Mark Aurel und Lucius Verus nach Norden. Besondere Aufmerksamkeit widmete er dem Vorgang, dass Mark Aurel „sehr zahlreiche Germanen innerhalb der Reichsgrenzen angesiedelt hat“⁶⁷, und sah darin „eine neue Gestalt des ‚Colonats‘“.⁶⁸ Betont wurden erstmals auch der Einsatz einer starken Flotte auf der Donau und die Befestigung dieser Grenze.⁶⁹ „Commodus

⁵² C. Peter: *Geschichte Roms* in drei Bänden. Bd. 3 (Abt. 2, Halle an der Saale 1869); einbändige 4. verb. Aufl. Halle an der Saale 1881, 554–557 und 561; Zitat ebd. 554.

⁵³ Dettmer 1872.

⁵⁴ Ebd. 170.

⁵⁵ Ebd. 170 mit Hinweis auf Hdn. 1, 2, 5. Der Kommentar von Fr. Müller (*Müller, Hdn.* 1996, 309) versagt auch zu dieser Stelle völlig (vgl. 21 ff.).

⁵⁶ Dettmer 1872, 170 f.

⁵⁷ Ebd. 171–180; zur Gotenwanderung siehe ebd. 177 f.

⁵⁸ Ebd. 187 ff.

⁵⁹ Ebd. 186 ff.

⁶⁰ Ebd. u. a. 207, 212 f.

⁶¹ Ebd. u. a. 209, 211 und 219.

⁶² Ebd. 218–220.

⁶³ Ebd. 222 f.

⁶⁴ Hertzberg 1880, 472–478, 480 f. und 483 f.

⁶⁵ Ebd. 473 f. mit dem Zitate ebd. 474.

⁶⁶ Ebd. 473, die Hertzberg sogar aus unerfindlichen Überlegungen heraus präzise zu lokalisieren vermag: „(in Steiermark zwischen Sömering und Gratz) im Murthale“.

⁶⁷ Ebd. 480.

⁶⁸ Ebd. 478.

⁶⁹ Ebd. 483.

hatte“, seines Erachtens, „indessen nicht das Zeug, die Verhältnisse im großen Styl auszunutzen. So kam ein Friede zu Stande, der immerhin als ehrenvoll gelten konnte, dabei aber doch die römischen Interessen keineswegs durchschlagend wahrte“.⁷⁰ Hertzbergs Bericht ging auf die Quellenlage nicht näher ein und bemühte sich ebenso wenig um eine Rekonstruktion der Ereignisse unter Zuhilfenahme der damals bekannten Inschriften und Münzen.

Dieser methodisch weiterführende Ansatz blieb der 1883 erschienen 2. Abteilung des ersten Bandes der „Geschichte der römischen Kaiserzeit“ von Hermann Schiller⁷¹ vorbehalten, der nach einer ausführlichen handbuchmäßigen Quellenbetrachtung auch neuere Literatur nannte⁷² und zum sog. Markomannenkrieg die bis dato ausführlichste und am verlässlichsten belegte Darstellung in übergreifenden Werken bot. Die Ursache sah Schiller wie Hertzberg ebenfalls in innergermanischen Völkerverschiebungen. „Eine Koalition im grossen Stile“, stellte er jedoch, „trotz der entgegenstehenden Überlieferung“ (Hist. Aug., Marc. 22, 1) – und entgegen Jacobi, v. Wietersheim und anderer⁷³ – völlig zu Recht in Abrede⁷⁴, wertete den Abzug von Truppen für den Armenien- und Partherkrieg als begünstigenden Anlass und datierte die Einfälle nach Pannonien und die große Invasion nach Italien ebenso wie die erste vernichtende Niederlage Roms und den Auszug beider *Augusti* ins Jahr 167 n. Chr.⁷⁵ Insoweit stimmte er mit Hertzberg überein. Im Gegensatz zu diesem und seinen übrigen Vorgängern bot Schiller jedoch erstmals eine durchgängige Rekonstruktion, die sich nicht mehr nur auf die bekannten, mangelhaften literarischen Zeugnisse stützte, sondern in weitem Umfang gleichermaßen die neu erschlossenen numismatischen

und epigraphischen Quellen heranzog, wovon vor allem die umfangreichen Fußnoten zeugen. Teile seiner Rekonstruktion wie die chronologische Binnengliederung und seine Gesamteinschätzung haben bis heute Gültigkeit. Bemerkenswert ist die Kritik an der unzulänglichen Reichs- und Finanzverwaltung Mark Aurels⁷⁶ und die Betonung des diesem mangelnden militärischen Prestiges, was „dem philosophischen alten Weib“ s. E. geradezu die Verachtung bewährter Feldoffiziere eintrug.⁷⁷ Abschließend kritisiert er zwar nicht den von Commodus geschlossenen Frieden als solchen mit seinen an sich „befriedigenden“ Bedingungen, wohl aber die ungenügende Einschärfung derselben durch Rom.⁷⁸ Daran gemessen ist die ebenfalls 1883 publizierte einschlägige Passage in Leopold von Ranke, „Das altrömische Kaisertum“⁷⁹, für die Quellenbewertung und die weltgeschichtliche Einordnung der Markomannenkriege interessant, für die Faktenrekonstruktion jedoch weitgehend wertlos. Sehr ausführlich behandelte dafür die 1884 gedruckte Biographie „Marcus Aurelius Antoninus“ von Paul Barron Watson die Markomannenkriege, worauf weiter unten im Kontext biographischer Ansätze näher eingegangen wird.⁸⁰ Im folgenden Jahr erschien in der von Victor Dury verfassten „Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu’à l’invasion des barbares“ in neuer Auflage der 5. Band: „Hadrien, Antonin, Marc-Aurèle et la société romain dans le haut empire“, der an zwei Stellen kurz auf einige Sachverhalte der Markomannenkriege wie Gegner, Ursachen, Einfälle, Abkommen und Felddienst des Kaiser einging, allerdings selbst dabei dessen Familie, Haltung und Ansichten weit detailreicher schilderte. Die Darstellung war ausschließlich quellenbasiert; Sekundärliteratur

⁷⁰ Ebd. 484.

⁷¹ Schiller 1883, 642–652 und 662 f. Dazu die Kritik bei Zwicker 1941, 42 f.

⁷² Ebd. 595 ff.; zu wenigen modernen Werken ebd. 602.

⁷³ Hist. Aug., Marc. 22, 1: *gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant* (s. o. Anm. 1). Gibbon’s *Decline and Fall*, Bd. 1, 229 (s. o. Anm. 43); Zeuß 1837, 120; Jacobi 1842, 5 ff. (Markomannenbund); Jacobi 1851, 28 ff.; v. Wietersheim 1880, 123 und ähnl. 133 ganz entschieden pro (s. Anm. 230); Dury 1885, 194 f. ließ es nur für die germanischen Gegner gelten; v. Domaszewski 1909, II 221 (s. Anm. 93); Delbrück 1921, 216 (s. Anm. 273); Dobesch 1994, 105, vgl. 102 Anm. 99 (s. u. Anm. 89); (ambivalent bzw. schwammig) Rosen 1997, 97 (s. Anm. 208); Tausend 2009, 40 ff. ganz entschieden pro (s. o. Anm. 261).

⁷⁴ Schiller 1883, 643. Dieser sicher richtigen Auffassung folgten u. a. Mommsen 1896/1906, 24/491 (s. u. Anm. 86); Conrad 1889, 7; Schmidt 1899, 156, der auch zu Rechte zur Vorsicht gegenüber solchen Annahmen mahnte; Seock 1921, 399; Rohde 1924, 18 (s. u. Anm. 156); Luttwak 1976, 145 (s. u. Anm. 310); Kehne 1994, 41; (mit Einschränkungen der ambivalente) Rosen 1997, 97 (s. u. Anm. 208); Goldsworthy 2001, 181 (s. u. Anm. 279). Zu differenzierten Position bei Dury 1885 siehe die vorherige Anm.

⁷⁵ Schiller 1883, 643 f.

⁷⁶ Ebd. 653.

⁷⁷ Ebd. 658 mit einem Zitat aus der *vita Avidii* 1, 8 der *Historia Augusta*. Wortwörtlich „eine alte Vettel von Philosophen“: *philosopham aniculum*.

⁷⁸ Ebd. 662 f.

⁷⁹ L. von Ranke: Das altrömische Kaisertum. Berlin 1883; Weltgeschichte, 9 Tle. in 16 Bd.en. Berlin 1881–1888 (4. Aufl. 1921), hier Bd. III 2, 341 ff., 345 ff.

⁸⁰ Watson 1884.

wurde nicht herangezogen; und die übrigen Kapitel zur Beschaffenheit des Reiches stellten keinerlei Bezug mehr zu den Markomannenkriegen her, nicht einmal diejenigen über die Donauprovinzen und das Heer.⁸¹ Zuvor hatte sich August Herrmann in seiner „Darstellung der politischen Beziehungen des römischen Kaiserreiches zu den Parthern und Germanen während der Regierung Mark Aurel's“ im Teil B. „Der Markomannenkrieg“⁸² unter einem erweiterten außenpolitischen Blickwinkel mit dem Thema befasst. Und nach ihm legte Wilhelm Swoboda, „Vermuthungen zur Chronologie des sogenannten Markomannenkrieges unter Marc Aurel und Commodus“⁸³ vor.⁸⁴

Aus der Feder von Theodor Mommsen besitzen wir lediglich eine flüchtig dokumentierte Kurzdarstellung im 1885 publizierten 5. Band seiner „Römischen Geschichte“⁸⁵ und einen quellenbasierten, acht Seiten langen Durchgang durch den „Marcomannen-Krieg unter Kaiser Marcus“, in dem bedeutenden, von Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski und Guglielmo Calderini 1896 herausgegebenen Bild- und Textband: „Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom“.⁸⁶ Darin ordnete Mommsen immerhin recht übersichtlich die literarischen Bruchstücke einer Ereignisfolge zu, behandelte einige wichtige Inschriften, gelangte für die Anfangsphase des Krieges zu einer neuen Chronologie⁸⁷ und sprach sich wie Schiller, dessen hervorragendes Buch er übrigens ebenso

unbeachtet ließ wie das von Hertzberg⁸⁸, gegen eine weit verbreitete Ansicht aus: „An eine eigentliche Konföderation der anwohnenden Stämme darf nicht gedacht werden“.⁸⁹

1896 erschien im 1886 von Iwan von Müller neu begründeten, von Robert von Pöhlmann fortgesetzten und von Walter Otto erweiterten „Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft der Grundriß der römischen Geschichte“ von Benedictus Niese als eigenständiger Band, worin dieser den Markomannenkriegen nicht einmal eine ganze Seite widmete.⁹⁰ Die weiter unten im Kontext der Monographien zu behandelnde Dissertation von Friedrich Robert Conrad, „Mark Aurel's Markomannenkrieg“ (!)⁹¹ schuf 1889 für die weitere Forschung eine neue Grundlage, die Alfred von Domaszewski im 2. Band seiner erstmals 1909 erschienenen „Geschichte der römischen Kaiser“ allerdings nicht berücksichtigte, der hier nach wichtigen eigenen Vorstudien eine zwar literatur- und anmerkungslose, aber solide Darstellung der Markomannenkriege nebst einer Chronologie vorlegte.⁹² An einer gesamthistorischen Einordnung der Vorgänge ließ er es ebenso wenig fehlen wie an der Befürwortung eines „Bund(es) der deutschen Stämme“⁹³ und der Authentizität der Expansionspläne Mark Aurel's.⁹⁴ Otto Seeck gab 1921 im ersten Band seiner in Teilen viermal aufgelegten „Geschichte des Untergangs der antiken Welt“ im Kontext der „Ansiedlungen fremder Völker auf römischem Boden“ auch einen

⁸¹ *Dury* 1885, 191 ff. (Veränderungen in Germanien), 194 ff. (Gegner und Invasionen), 209 f. (Triumph und erneutes Ausrücken in den Krieg mit Erwähnung der Gotenbewegung und des Billard-Effekts). Keinerlei Erwähnung der Markomannenkriege in den Kapitel über die Donauprovinzen (ebd. bes. 452 ff.) oder die Armee (ebd. 561 ff.). Sehr interessant sind die vielen Abbildungen, von denen etliche in überraschend guter Qualität antike Dinge zeigen, die es heute nicht mehr gibt.

⁸² *Herrmann* 1882 (war dem Verf. bislang nicht zugänglich).

⁸³ *Swoboda* 1887 (war dem Verf. bislang nicht zugänglich).

⁸⁴ Die bis heute womöglich längste Abhandlung zu den Markomannenkriegen von F. V. Režabek: *Markomannskie vojny* (dt. *Markomannische Kriege*). *Zapisky Imperatorskogo Novorossijskogo Universiteta* (Ber. der ksl. Univ. Novorossisk) 68/2, Odessa 1896, 1–224 war dem Verf. bislang nicht zugänglich.

⁸⁵ *Mommsen* 1919, 209–215.

⁸⁶ *Mommsen* 1896/1906, 21–28.

⁸⁷ Dazu *en detail* *Zwicker* 1941, 47 f.

⁸⁸ Beide hatten es ja 'gewagt' die von Mommsen geringgeschätzte Kaiserzeit zu behandeln, der er den häufig eingeforderten 4. Band seiner *Römischen Geschichte* beharrlich verweigerte.

⁸⁹ *Mommsen* 1896/1906, 24/491; ebenso *Seeck* 1921, 399 – was spätere Betrachter freilich nicht daran hinderte, dieses Vorurteil ohne sachliche Prüfung wieder zu verbreiten, wie z. B. *Dobesch* 1994, 105, vgl. 102 Anm. 99. Siehe dazu im Zusammenhang oben Anm. 73–74.

⁹⁰ *Niese* 1923, s. u. Anm. 96.

⁹¹ *Conrad* 1889.

⁹² *v. Domaszewski* 1909; Ndr. Kettwig o. J., hier II 220–233. Da er die große Invasion, Belagerung und Entsetzung Aquileias ins Jahr 166 n. Chr. datierte, ließ er schon da beide Kaiser zum ersten Mal ins Feld ziehen und im Winter 167/168 n. Chr. nach Rom zurückkehren (ebd. II 222). Damit fehlten Ereignisse des Jahres 167 n. Chr., so dass sein chronologischer Ansatz einfach verfehlt sein muss. – Vgl. *v. Domaszewski* 1896a, 105–125 mit seiner Behandlung und Einteilung des Krieges; *v. Domaszewski* 1896b, 8–13 und vor allem den für die historische Rekonstruktion der Markomannenkriege bahnbrechenden Aufsatz *v. Domaszewski* 1895. Dazu *en detail* *Zwicker* 1941, 45–47.

⁹³ *v. Domaszewski* 1909, II 221.

⁹⁴ Ebd. II 231.

knappen Bericht über Mark Aurels andauernde Abwehrkämpfe und die großen Bevölkerungsverluste durch die fast zwanzigjährige Pest, die die Ansiedlungspolitik des Kaisers rechtfertigte.⁹⁵ Die nach einem gescheiterten Versuch von Karl Johannes Neumann endlich im Jahre 1923 von Ernst Hohl – dem damals intimsten Kenner der „*Scriptores historiae Augustae*“ – vorgelegte Neubearbeitung von Nieses „Grundriß der römischen Geschichte“ verwies in den Anmerkungen immerhin auf zwischenzeitlich erschienene wichtige Forschungsbeiträge insbesondere von Mommsen, Conrad und v. Domaszewski⁹⁶, nicht jedoch auf Hertzberg und Schiller, die lediglich im Literaturüberblick zur Kaiserzeit angeführt sind.⁹⁷ Nicht nur für diese Handbuchbearbeitung kam die grundlegende, 1924 an der Universität Halle-Wittenberg angenommene Dissertation „Die Markomannenkriege Marc Aurels“ von Julius Rohde zu spät, sie fand leider – außer bei Zwickler⁹⁸ – nicht die ihr eigentlich gebührende Beachtung; siehe dazu unten Abschnitt IV zu den Monographien.

Sehr ausführlich, wenn auch weitgehend ohne nähere Anführung der Sekundärliteratur, behandelte das Kapitel „The Antonines“ von Wilhelm Weber im 12. Band der „*Cambridge Ancient History*“ von 1936 die Markomannenkriege und bot damit eine Synthese des damaligen Wissensstandes und bemühte sich durchweg um verbindliche Datierungen.⁹⁹ 1939 gab dann Ernst Kornemann, „*Römische Geschichte II*“, eine kurze konventionelle und anmerkungslose Darstellung der Markomannenkriege, die er gut in die kaiserliche Außenpolitik einzuordnen wusste.¹⁰⁰ Demgegenüber boten weder Parker, „*A History of the Roman World from A. D. 138 to 337*“ aus dem Jahre 1936¹⁰¹ noch die wenigen Zeilen der erstmals 1939 erschienenen „*Histoire de*

Rome“ von Piganiol¹⁰² noch die Ausführungen von Passerini, „*Linee di storia romana in età imperiale*“ von 1949¹⁰³ noch die kurze, aber solide Darstellung mit Einbeziehung der Völkerbewegungen und interner Probleme des Reiches bei Maschkin, „*Römische Geschichte*“ von 1953¹⁰⁴ noch Hammond, „*The Antonine Monarchy*“ von 1959¹⁰⁵ in der Sache etwas Neues.

Die bis heute umfangreichste und gründlichste Untersuchung der meisten Detailfragen der Markomannenkriege und der Säulenreliefs bot eindeutig die Amsterdamer Dissertation von Zwickler¹⁰⁶, die – im Gegensatz zur Dissertation von Rohde – das Glück hatte, im Jahre 1941 gedruckt zu werden. Näheres dazu weiter unten bei der Behandlung der Monographien und der Markussäule.

Eine ganz knappe Bewertung der Markomannenkriege im Kontext der als „stationär“ charakterisierten Reichsaußenpolitik nahm Alfred Heuß in seiner erstmals 1960 erschienenen „*Römischen Geschichte*“¹⁰⁷ vor, wobei er besonders den Fehlschlag der Provinzialisierung der Theißebene und die dadurch ausgebliebene strategisch wichtige Grenzbegradigung betonte. Eine weltgeschichtliche Einbettung der Markomannenkriege brachte 1966 der von Fergus Millar herausgegebene 8. Band der „*Fischer Weltgeschichte, Die Mittelmeerwelt im Altertum IV*“: Das Römische Reich und seine Nachbarn¹⁰⁸ im Kapitel „Die Armee und die Grenzen“ mit dem Ereignisverlauf und im Kapitel „Der Balkan und die Donauprovinzen“ unter Betonung der Auswirkungen der „Unzulänglichkeit der römischen Verteidigung an der oberen Donau“ auf die Provinzen in Form von weiträumigen Zerstörungen und Menschenverlusten.¹⁰⁹

Die erste mehrseitige handbuchgemäße Betrachtung der Markomannenkriege bot der im 1967 pub-

⁹⁵ Seeck 1921, hier Bd. 1, 396–400. Das Zitat ebd. 402.

⁹⁶ Niese 1923, 340 f. und 342.

⁹⁷ Ebd. 291.

⁹⁸ Zwickler 1941, 50.

⁹⁹ Weber 1936, 325–392, bes. 349–365. Vgl. dazu Zwickler 1941, 51.

¹⁰⁰ Kornemann 1939/1977, 307–314; die v. H. Bengtson wurde bearb. Neuauflage. Stuttgart 1977, 280–286, weicht nur in Einzelkorrekturen vom Ursprungstext ab, der durch einen immer wieder überarbeiteten Nachtrag aktualisiert wurde.

¹⁰¹ H. M. D. Parker: *A History of the Roman World from A. D. 138 to 337*. London 1936; rev. with additional notes by B. H. Warmington. London 1958, 18–24.

¹⁰² Piganiol 1962, 296 f., 351 f. mit Lit. ebd. 364 ff.

¹⁰³ A. Passerini: *Linee di storia romana in età imperiale*. Milano 1949; Ndr. hrsg. v. N. Criniti. Milano 1972.

¹⁰⁴ Maschkin 1953, 498 f.

¹⁰⁵ M. Hammond: *The Antonine Monarchy*. Roma 1959.

¹⁰⁶ Zwickler 1941.

¹⁰⁷ Heuß 1976/1998, 364, vgl. 351, (zum „stationären Charakter der Außenpolitik“) 362 und (zur äußeren Lage im 3. Jh.) 409.

¹⁰⁸ Millar 1966/1998. Siehe auch die mit einem Literatur-Nachtrag bis in die 70er Jahre aktualisierte engl. Ausg.: *The Roman Empire and its Neighbours*. London 1981 (Ndr. 1998).

¹⁰⁹ Kap. 6, ebd. 106–128, bes. 116 f. und Kap. 12, ebd. 224–240, hier 225, 233.

lizenzierten Handbuch der Altertumswissenschaften erstveröffentlichte und in der 3. Auflage von 1982 letztmalig ergänzte „Grundriß der römischen Geschichte“¹¹⁰ von Hermann Bengtson, der als Ursachen der Markomannenkriege kurz die von der Gotenwanderung ausgelöste „riesige Völkerlawine“¹¹¹, den Verlauf der Kriege und seine Folgen – nämlich eine angeblich Jahrzehnte lange Ruhephase an Rhein und Donau¹¹² – abhandelte und auf die noch immer ungesicherte Datierung des Kriegsausbruches verwies.¹¹³ Neben einer detaillierten, aber nur allgemeinen Einführung in die Quellenkunde und dem Hinweis auf (damals gängige) Standardwerke zur Antoninenzeit¹¹⁴ bietet dieses Handbuch keine spezielle in die Quellen- und Forschungslage zu den Markomannenkriegen.¹¹⁵ Als ein Meilenstein der Forschung muss die 1966 erschienene, geradezu mustergültige Biographie „Marcus Aurelius“ von Anthony Birley¹¹⁶ dienen, dessen Interpretationen auf vielen Problemfeldern der Markomannenkriege wegweisend wurden; siehe dazu unten Abschnitt IV. Monographien.

Eine vorzüglichste Erwähnung gebührt als Nächstes der von Ernst Kirsten, also von der Disziplin der Historischen Geographie angeregten Bonner Dissertation von Karl Lennartz, „Zwischenneuropa in den geographischen Vorstellungen und der Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Marcus Aurelius“, die 1968 angenommen und 1969 publiziert wurde. Das einschlägige, immerhin 67 Seiten umfassende Kapitel heißt: „Die Germanenkriege des Kaisers Marcus – Römische Provinzen Marcomannia und Sarmatia?“¹¹⁷ Lennartz' Augenmerk galt besonders der Völkertafel der *Historia Augusta*, den Kriegsursachen, der Ereignisabfolge

und den vermehrten geographischen Kenntnissen Roms, die ja die Voraussetzung für jedwede Reichserweiterung gewesen sein müssen. Unter Bezug auf die vorliegende Forschung erörterte er erneut jedes relevante Problem und gelangte nach oder zeitgleich mit Birley zu fast genau derselben Chronologie. Birley und die übrige Forschung bis 2001 haben dieses leider niemals gewürdigt¹¹⁸, obwohl die Arbeit für alle leicht ersichtlich in der – direkt an Birleys Endnoten anschließenden – Bibliographie aufgeführt ist, die Richard Klein seinem 1979 publizierten Sammelband zu „Mark Aurel“ beigab.¹¹⁹ Dasselbe gilt übrigens für die bereits genannte Dissertation von Rohde.¹²⁰ Kleins „Wege der Forschung Band 550“ versammelte chronologisch gereiht – aber leider ohne Verweis auf die Seitenzahlen der Originalausgaben¹²¹ – noch einmal 19 forschungsgeschichtlich wichtige Aufsätze zu vielen Aspekten der Person, Philosophie und Politik Mark Aurels, seines Umfeldes, seiner Umwelt, seiner krisenhaften Zeit und einiger Quellen. Hier einschlägig sind die von John Morris¹²², Pavel Oliva¹²³, Gottfried Härtel¹²⁴, Hans-Jörg Kellner¹²⁵, Gábor Barta¹²⁶, Géza Alföldy¹²⁷ und Anthony Birley, der den Originalbeitrag über „Die Außen- und Grenzpolitik unter der Regierung Marc Aurels“ beisteuerte.¹²⁸ Der Sammelband bot eine nach Sachaspekten geordnete ausführliche, aber leider an zahlreichen Stellen fehlerhafte Bibliographie Kleins, die die Markomannenkriege zudem nur sehr auswahlhaft unter dem Stichwort Außenpolitik berücksichtigte.

Mitte der 70er Jahre des vorigen Jahrhunderts hatte die aus dem Italienischen ins Englische übersetzte Darstellung der Prinzipatszeit von Albino Garzetti, „From Tiberius to the Antonines. A History of the

¹¹⁰ Bengtson 1982, 375–378, 381.

¹¹¹ Ebd. 375.

¹¹² Ebd. 381.

¹¹³ Zur (bis dato) ungesicherten Datierung siehe ebd. 375 Anm. 20.

¹¹⁴ Ebd. 369–371.

¹¹⁵ Die Anmerkungen bieten nur ausgewählte Literaturtitel zu Spezialproblemen.

¹¹⁶ Birley 1987/1993. Die deutsche Ausgabe: Mark Aurel. München 21977 ist wiss. durch die 3. Auflage überholt.

¹¹⁷ Lennartz 1969, 148–215.

¹¹⁸ Allein Alföldy (s. u. Anm. 127) in Klein 1979, 417 Anm. 38 verweist im Kontext geographischer Vorstellungen Herodians auf Lennartz und würdigt 418 Anm. 48 dessen Auflistung von Positionen zu den Provinzplänen.

¹¹⁹ Klein 1979, 502–529, hier 517.

¹²⁰ Ebd. 516.

¹²¹ Wodurch die Forschungskommunikation erschwert wird, da der Sammelband nicht überall zugänglich ist.

¹²² Morris 1952/1979.

¹²³ Oliva 1960/1979.

¹²⁴ Härtel 1965/1979, 197–225, hier bes. 207 f. zur „Aufnahme von Kolonen aus Barbarenstämmen“.

¹²⁵ Kellner 1965/1979, mit einem Nachtrag.

¹²⁶ Barta 1968/1979.

¹²⁷ Alföldy 1971 (mit einem aktualisierten Nachtrag in Klein 1979, 389–428).

¹²⁸ Birley 1979.

Roman Empire A. D. 14–192“¹²⁹, größere Bedeutung, die hauptsächlich von den kurzen, aber gehaltvollen Übersichten über jüngere Inschriftenfunde und Forschungen in den *Critical Notes* und den *Addenda* zu diesen für den Zeitraum 1960–1969 herrührte.¹³⁰ Im 2. Band seiner 1974 veröffentlichten „Histoire générale de l’Empire romain“ bot Paul Petit eine mehrseitige durchgängige Betrachtung der *guerres danubiennes* von 167 bis 180 n. Chr. einschließlich ihrer Ursachen.¹³¹ Wolfgang Seyfarth, „Römische Geschichte. Kaiserzeit, Bd. 1“, repräsentierte dann 1974¹³² die Ansicht der DDR-Wissenschaft in einem kurzen, quellen-, literatur- und anmerkungslosen Abriss der wichtigsten Ereignisse, ohne näher auf Gegner oder Ursachen einzugehen, mit einer eingangs seltsamen Kausalverknüpfungen und einer in Teilen damals bereits veralteten Chronologie. Greg Stanton brachte 1975 im Sammelwerk Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW) den historischen und forschungsgeschichtlichen Beitrag zu Marcus Aurelius, Lucius Verus, and Commodus für die Jahre 1962–1972 (nebst Bibliographie), wo im Abschnitt über die Grenzverteidigung auch kurz Arbeiten zu den Markomannenkriegen vorgestellt wurden.¹³³ Und 1981 erschienen in Wien „Die Markomannenkriege 166/167 bis 180“ von Gerhard Langmann, der mit seinem 39-seitigen Abriss keinen wissenschaftlichen Anspruch erhob, aber die einzige neuere Monographie (siehe dazu unten) in Buchform vorlegte.

1984 erschien in der „Fontana History of the Ancient World“ der Band zum römischen Kaiserreich von Colin Wells, „The Roman Empire“, der seit 1985 in der 7-bändigen dtv-Geschichte der Antike auch in deutscher Übersetzung als „Das Römische Reich“ vorlag und knapp, aber treffend wesentliche Elemente der durch zwei katastrophale Folgen des Partherkrieges – die Entblößung der zentraleuropäischen Grenzen und die Pest – begünstigen

Markomannenkriege benannte und diese in die Krisenphänomene der Regierung Mark Aurels einordnete.¹³⁴ Karl Christ betonte dann in seiner erstmals 1988 erschienenen und seither mehrfach aktualisierten „Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin“¹³⁵ nach einem dreieinhalbseitigen Abriss der Ereignisgeschichte die „tiefgreifenden Auswirkungen“ der Markomannenkriege „in gesellschaftlicher und wirtschaftlicher Hinsicht“.¹³⁶ Er sah allerdings davon ab, Commodus, dessen Wahl zum Nachfolger Christ zu Recht als „den zweiten folgenschweren personellen Mißgriff M. Aurels“ bezeichnete¹³⁷, von dem keine außenpolitische Initiative zu erwarten war¹³⁸, für den hier lediglich notierten Friedensschluss zu kritisieren, da der *status quo* erhalten blieb.¹³⁹ Sein Kapitel über „das Römische Reich unter M. Aurel und Commodus“ schloss bewusst mit einem Verweis auf Gibbons Dekadenz-Ansatz.

1991 erschien in der von Arnaldo Momigliano und Aldo Schiavone initiierten vierbändigen „Storia di Roma“¹⁴⁰ der von Guido Clemente, Filippo Coarelli und Emilio Gabba herausgegebene 2. Band: „L’impero mediterraneo, Teil 2: I principi e il mondo“.¹⁴¹ Darin verfasste Arnaldo Marcone das Kapitel „La frontiera de Danubio fra strategia e politica“¹⁴² mit einem kurzen Abriss der Markomannenkriege, beginnend bei der durch den Partherkrieg erzwungenen Truppendislozierung und partiellen Entblößung der Donaugrenze. Erwähnt werden u. a. der markomannisch-quadische Einfall nach Italien 167 n. Chr., die Umorganisation der Alpenprovinzen und Dakiens, die Schaffung der *praetentura Italiae et Alpium*, Siege über und Verträge mit Markomannen, Quaden und Jazygen bis 175 n. Chr., die Wiederaufnahme des Krieges 178 n. Chr., die Provinzialisierungspläne Mark Aurels und der Friedensschluss 180 n. Chr. In dem 25-bändigen von der Antike bis in die Gegenwart reichenden historischen

¹²⁹ Garzetti 1960; maßgeblich ist die revidierte und erweiterte englische Ausgabe Garzetti 1974, hier besonders 480–499 und 499–506.

¹³⁰ Ebd. 719–723, 768–770, speziell 772 f. (Mark Aurel) und 773 f. (Commodus). Zu den hier relevanten Provinzstatthalterschaften siehe die Bibliographie ebd., 817–820.

¹³¹ Petit 1974, 25–29.

¹³² Seyfarth 1974, 209 f., 211 f.

¹³³ Stanton 1975, 522–526.

¹³⁴ Wells 1984/1985, 247 f. und 249.

¹³⁵ Christ 1988/1995, 336–340, 345.

¹³⁶ Christ 1988/1995, 340 f.

¹³⁷ Ebd. 343.

¹³⁸ Ebd. 345.

¹³⁹ Ebd. 345.

¹⁴⁰ A. Momigliano/A. Schiavone (Ed.): Storia di Roma. Vol. 1–4. Torino 1988–1993.

¹⁴¹ G. Clemente/F. Coarelli/E. Gabba (Ed.): L’impero mediterraneo II: I principi e il mondo. Torino 1991.

¹⁴² Marcone 1991, 488–490; vgl. ebd. 504 und (allerdings ohne besonderen Gehalt) 522 ff.

Längsschnittwerk „Storia della società italiana“ verfasste Gabriella Angeli Bertinelli¹⁴³ im 1994 veröffentlichten 3. Band: „La crisi del principato e la società imperiale“ einen Beitrag zu den Germanen einschließlich einer vierseitigen Behandlung der Markomannenkriege, worauf im Abschnitt über germanische Geschichte näher eingegangen wird. Michael Grant, behandelte die Markomannenkriege in der eher allgemein gehaltenen Darstellung „The Antonines. The Roman Empire in Transition“ (1996) relativ umfassend, recht detailreich und mit eigenen Kommentaren, aber wenig wissenschaftlich gleich in vier Regierungskapiteln.¹⁴⁴ Während die 1997 von Martin Goodman in der „Routledge History of the Ancient World“ veröffentlichte und im angelsächsischen Bereich bereits zum Standardwerk avancierte Darstellung der frühen und hohen Kaiserzeit, „The Roman World 44 B. C.–A. D. 180“¹⁴⁵ den Markomannenkriegen noch eine Seite einräumte; enthielt der von David Potter 2006 unverständlicher Weise als Teil der „Routledge History of the Ancient World“ herausgegebene, uneinheitlich konzipierte, weitgehend oberflächlich und partiell geradezu unwissenschaftlich verfahrenende Sammelband, „A Companion to the Roman Empire“, nicht einmal mehr ein Stichwort zu den Markomannenkriegen, was insofern nicht verwundert, weil das grotesk unzureichende und bewusst irreführend falsch betitelte Kapitel „Rome the Superpower: 96–235 CE“ von Michael Peachin¹⁴⁶ sich weder mit der Geschichte des Reiches noch dessen Innen-, Außen- oder Grenzpolitik und dementsprechend auch nicht mit den Reichskriegen Roms befasste. Marcel Le Glay, Jean-Louis Voisin und Yann Le Bohec hatten 1991 ihre gemeinsam gestaltete „Histoire Romaine“ vorgelegt, der 1996 eine englische Ausgabe folgte: „A History of Rome“ erfuhr 2001 eine erweiterte 2. Auflage, die Ursachen, Verlauf, Auswirkungen und spätere Beurteilung der Markomannenkriege behandelte und eine erstaunlich gute Chronik der Ereignisse bot.¹⁴⁷ Im 11. Band der 2. Edition der „The Cambridge Ancient History: The High Empire, A. D.

70–192“ aus dem Jahre 2000 hatte Anthony Birley im Kontext der Kaisergeschichte noch einmal Gelegenheit, unter ausgiebigen Verweisen auf Quellenstellen eine umfangreiche Synthese zum bis dato erlangten Kenntnisstand über die Markomannenkriege vorzulegen.¹⁴⁸ Auch im Rahmen einer neueren „Geschichte der Antike“ wurden die Markomannenkriege in dem gleichnamigen von Hans-Joachim Gehrke und Helmut Schneider herausgegeben Studienbuch ohne Neues zu bieten von Peter Herz erwähnt.¹⁴⁹

IV. Monographien

Monographien zu den Markomannenkriegen sind, wie zu sehen war, selten. Nach verdienstvollen Versuchen durch Jacobi und Dettmer (s. o.) schuf die erste wirkliche Monographie zu den Markomannenkriegen eine neue wissenschaftliche Grundlage. Die Dissertation von Friedrich Robert Conrad, „Mark Aurels Markomannenkrieg“ (!)¹⁵⁰, bot auf nur 21 Seiten nach Maßgabe erster kritischer Studien zu den unverzichtbaren, aber höchst problematischen Biographien der „Scriptores historiae Augustae“ eine neue Interpretation zentraler Quellentexte, erörterte den Namen des Krieges, seine Periodisierung, die Rekonstruktion wichtiger Ereignisse und diverse Datierungsfragen, bevor sie sich dem Frieden von 180 n. Chr. und den Kriegsfolgen widmete.

Weit intensiver und umfänglicher war die Analyse von Julius Rohde in seiner leider nur maschinenschriftlich zugänglichen Dissertation: „Die Markomannenkriege Marc Aurels“.¹⁵¹ Auf immerhin schon 152 Seiten bot diese einen fundierteren Überblick über bisherige Forschungen und eine umfassende Interpretation der Ereignisse unter intensiver Einbeziehung epigraphischer und numismatischer Quellen, der Truppengeschichte, der Namen und Jahre der Kriege, ihrer Ursachen, Vorgeschichte und Folgen sowie der Friedensschlüsse. Dass diese Studie, die nach Watsons Biographie zum ersten Mal als wissenschaftliche Monographie überhaupt eine Li-

¹⁴³ Angeli Bertinelli 1994, 572–576.

¹⁴⁴ Grant 1996, 32 ff. (Marcus und Verus), 47 ff. (Marcus), 60 ff. (Marcus und Commodus) und 64 f. (Commodus).

¹⁴⁵ Goodman 1997, 73 f.

¹⁴⁶ M. Peachin: Rome the superpower: 96–235 CE. In: D. Potter (Ed.): A Companion to the Roman Empire. Oxford 2006; Pb. Oxford – Chichester 2010, 126–152 ist reiner Etikettenschwindel.

¹⁴⁷ Le Glay/Voisin/Le Bohec 2001, 290–292.

¹⁴⁸ Birley 2000, 165–176, 177 f. und 181–186. Auf die Diss. von Kerr 1995 ging er gar nicht ein. Zu römischen Grenzkonzeptionen siehe ergänzend noch die dortigen Kapitel von C. R. Whittaker (2000, bes. 303–305) und J. J. Wilkes 2000, bes. 584 f.

¹⁴⁹ Herz 2010, 355 f. Mit zu benutzen ist stets der komplementär konzipierte Quellenband Gehrke/Schneider 2007, hier nur 348–349 mit Auszügen aus Cassius Dio und einer Übers. der vielzitierten afrikanischen Inschrift für M. Valerius Maximianus (s. u. Anm. 354).

¹⁵⁰ Conrad 1889. Dazu ungewöhnlich ausführlich Zwicker 1941, 43–45, der das Werk zwar fehlerhaft zitiert, aber nachweislich gelesen hat.

¹⁵¹ Rohde 1924. Zu seinen Datierungen siehe Zwicker 1941, 50.

teraturliste bot (!), nie (ausreichend) rezipiert wurde, war für den weiteren Forschungsgang hinderlich.¹⁵² Dabei legte Rohdes detaillierte Untersuchung zur Dislozierung römischer Truppen in allen Donauprovinzen¹⁵³, wozu er erstmals nachhaltig römische Militärdiplome und die neuere Spezialliteratur heranzog, eigentlich die Basis für jeder weitere diesbezügliche Untersuchung. Ähnlich gewichtig waren seine relativierenden Ausführungen zu den Gegnern Rom¹⁵⁴ und zur von ihm abgelehnten These eines „festen Völkerbundes“ – wenngleich hierzu Jacobi und v. Wietersheim¹⁵⁵ sowie Schiller, Mommsen, Dettmer und Conrad schon vieles vorformuliert hatten.¹⁵⁶

Als bis heute grundlegende wissenschaftliche Studie der Markomannenkriege gilt eindeutig und zu Recht die Dissertation von Zwickler¹⁵⁷, die auch weiter unten bei der Einordnung der Markussäule noch Beachtung findet. Jedenfalls ging Zwicklers Wunsch, seine „Studien zur Markussäule“ mögen sich als „Basis zur Lösung einiger mit der Markussäule verknüpfter künstlerischer und historischer Probleme erweisen“, zumindest zur Hälfte in Erfüllung. Denn seine historische Einordnung bildete explizit den Ausgangspunkt der neuen Rekonstruktionsversuche von Birley.¹⁵⁸ Und noch Kerr würdigte Zwickler als „*the first to attempt a comprehensive investigation of Marcus' wars using every kind of evidence available to him – literary, epigraphic, numismatic, archaeological, and iconographic (...)*“ und meinte in Unkenntnis (der Inhalte) anderer wichtiger Untersuchungen sogar, „*his work can be said to represent the essential starting-point for any modern approach to the subject*“.¹⁵⁹ Bedenklich ist jedoch, dass Kerr die Studien von Zwickler dem Anschein nach nur vermittelt benutzte¹⁶⁰ und nach Ausweis zwei-

er Fehler in seiner bibliographischen Angabe, das Werk selbst womöglich nie gesehen hat.

Der Aufbau von Zwicklers dreiteiliger Studie ist jedenfalls methodisch mustergültig. Im ersten Teil folgte der Offenlegung der Problemstellung zur Markussäule¹⁶¹ die „Einleitung zum Problem der Historizität“ des Abgebildeten unter Anführung diverser Quellenpassagen.¹⁶² Der zweite und längste Teil, der sieben Kapitel umfasste, war der historischen Überlieferung der Markomannen- und Sarmatenkriege von 166 bis 175 gewidmet, begann mit der Ermittlung der Gegner Roms¹⁶³ und ihrer Wohnsitze. Kapitel 2 behandelte die grenzübergreifenden Verhältnissen und das römische Grenzverteidigungssystem an der Donau.¹⁶⁴ Kapitel 3 analysierte „die Ursachen des Krieges“¹⁶⁵. In Kapitel 4 stellte Zwickler die relevante Literatur zur Chronologie vor oder besprach diese sogar eingehend.¹⁶⁶ In den drei folgenden Kapitel, die den Hauptteil der Arbeit bilden und jeweils mit einer Zusammenfassung schließen, widmete er sich der Untersuchung der Chronologie der Ereignisse: Das 5. Kapitel behandelte die Ereignisse vom Kriegsausbruch bis zum Tode des Mitkaisers Verus.¹⁶⁷ Dabei erfolgten im Text in längeren Abschnitten immer wieder Erörterungen wichtiger Einzelprobleme, wie z. B. imperatorischer Akklamation, Statthalterschaften unter Verwendung der Inschriften und vorliegender Arbeiten zu den Fasten¹⁶⁸ und des Generalstabs.¹⁶⁹ Im 6. Kapitel behandelte Zwickler den „Krieg unter Markus' Alleinherrschaft in den Jahren 169–175“, wobei er zunächst nur die Aussagen des numismatischen Material analysierte.¹⁷⁰ Nützlich, wenn auch inzwischen in Teilen überholt, ist seine dortige Aufstellung zu den Truppenkörpern in den

¹⁵² Zumal die Dissertation für Niese 1923 zu spät kam.

¹⁵³ Rohde 1924, 35–72.

¹⁵⁴ Ebd. 16 ff.

¹⁵⁵ Siehe zu beiden unten den Teil VI über germanische Stammesgeschichte.

¹⁵⁶ Ebd. 18. Siehe zur Kontroverse im Zusammenhang oben Anm. 73–74.

¹⁵⁷ Zwickler 1941. Das folgende Zitat findet sich im Vorwort.

¹⁵⁸ So noch Birley 1987/1993, 254.

¹⁵⁹ Kerr 1995, 1.

¹⁶⁰ Die zahlreichen Bezüge auf Zwickler konzentrieren sich hauptsächlich auf Nebensächliches, während Kerr auf dessen detaillierte Argumente der Chronologie-Erörterungen seltsamer Weise kaum einging, obwohl diese Problem doch für ihn das zentrale war.

¹⁶¹ Zwickler 1941, 1 ff.

¹⁶² Ebd. 7 ff.

¹⁶³ Ebd. 14 ff.

¹⁶⁴ Ebd. 25 ff.

¹⁶⁵ Ebd. 35 ff.

¹⁶⁶ Ebd. 41 ff.

¹⁶⁷ Ebd. 53 ff.

¹⁶⁸ Ebd. 85–95. Siehe dazu unten den gesonderten Abschnitt zu Arbeiten über die Statthalterfasten der Donauprovinzen.

¹⁶⁹ Ebd. 95–97

¹⁷⁰ Ebd. 104 ff.

Donauprovinzen.¹⁷¹ Im 7. Kapitel folgten dann die Einbeziehung der sonstigen Überlieferung¹⁷² und Zwickers Rekonstruktion der Ereignisse von 169 bis 175.¹⁷ Der dritte Teil beinhaltet drei Kapitel, die alle das Verhältnis zwischen Kriegsereignissen und Darstellungen an der Säule betreffen: Im 1. Kapitel resümierte Zwickler „die bisherigen Meinungen“; im 2. wurde er methodisch und erörterte „die inneren und äußeren Bedingungen für eine historische Verwertung der Säule“; während er im 3. Kapitel einen „Vergleich der historischen Tatsachen mit der Darstellung der Säule“ anstellte und Identifikationen von Bildern und berichteten Ereignissen versuchte.¹⁷⁴ Bedauerlich sind vor allem drei Defizite: 1. Dass diese gründliche und vorbildliche Analyse nur die erste Hälfte der Kriege erfasste; 2. Dass es Zwickler verwehrt war, den kunsthistorischen und typologischen Teil der Studie vorzulegen; 3. Das Fehlen eines Literaturverzeichnisses und eines Stellenregisters zu den behandelten Quellen. Dass man nicht allen Schlussfolgerungen Zwickers folgen kann und dass er den Forschungsansätzen seiner Zeit verhaftet, noch allzu sehr von einem konkreten historischen Gehalt der Einzelszenen ausging, was zwangsläufig seinen Blick auf die Gesamtaussage der Markussäule verstellte, schmälert seine Leistung keineswegs. Seine Analysen des Quellenmaterials, sein kleinschrittiger Durchgang durch jedes einzelne Kriegsjahr und seine Fortschritte in der chronologischen Fixierung der Ereignisse blieben grundlegend und bis heute die ausführlichsten.

Aus einem ganz anderen Grunde war „Die Markomannenkriege 166/167 bis 180“ von Gerhard Langmann¹⁷⁵ eine verdienstvolle Schrift. Denn obwohl diese 1981 vom Militärgeschichtlichen Museum und Militärwissenschaftlichen Institut Wien in einer mi-

litärhistorischen Reihe publizierte 39-seitige und nur spärlich mit Anmerkungen versehene, weitgehend oberflächliche, aber akzeptable Darstellung, die sich primär an kriegsgeschichtlich interessierte Leser richtete und keinen wissenschaftlichen Tiefgang hatte, blieb sie die einzige als Buch veröffentlichte Monographie des 20. Jahrhunderts, die die Markomannenkriege als Ganze behandelte.

1995 kam dann eine weitere Dissertation hinzu: „A Chronological Study of the Marcomannic Wars of Marcus Aurelius“¹⁷⁶, worin William George Kerr es sich zum Ziel setzte, ausgerechnet glücklich überwunden geglaubte Chronologie-Ansätze des 19. Jahrhunderts wieder zu beleben. Die 262 Textseiten umfassende, in Princeton angenommene Arbeit gliedert sich in eine Einleitung zu Forschungsstand und Quellenlage, vier untersuchende Kapitel, einen 7-seitigen Epilog zur allseits bekannten kurzzeitigen Fortsetzung des Krieges unter Commodus und einen Appendix zur „Organization of the Roman Mint“.¹⁷⁷ Das 1. Kapitel zur Situation an der Nordgrenze von Antoninus Pius bis zum Ende des Partherkrieges erschöpfte sich weitgehend in allgemeinen Statements und machte kaum Gebrauch von der förderlichen Literatur.¹⁷⁸ Im 2. Kapitel behandelte Kerr mit aufwendigen, aber vielfach laienhaften numismatischen Argumenten auf 80 Seiten Chronologie und Nachspiel der Germaneninvasion Italiens, die er aus längst bekannten, aber nach wie vor wenig plausiblen Gründen wiederum auf 167 n. Chr. datierte.¹⁷⁹ Da Kerr die zitierte Textstelle Dio 71, 3, 2 zwar als Xiphilinos-Passage erkannte¹⁸⁰, aber mit der Arbeitsweise dieses Exzerptors nicht vertraut war, missverstand er den dort erwähnten Einfall nach Italien, der zur Belagerung Aquileias und Zerstörung Opitergiums führte, als einen von durch Rätien ziehenden Germanen¹⁸¹, und versuchte im Fol-

¹⁷¹ Ebd. 109 ff.

¹⁷² Ebd. 150 ff.

¹⁷³ Ebd. 226–238.

¹⁷⁴ Ebd. 239 ff.; 251 ff. und 257 ff.

¹⁷⁵ Langmann 1981.

¹⁷⁶ Kerr 1995.

¹⁷⁷ Ebd. 256 ff., wozu eine Kommentierung von Kerrs oberflächlicher Kritik Numismatikern vorbehalten bleiben soll, wenn diese solchen Aufwand überhaupt wert ist.

¹⁷⁸ Ebd. 12 ff.

¹⁷⁹ Ebd. 45 ff.

¹⁸⁰ Ebd. 100 ff.

¹⁸¹ Ebd. 48 ff., wo er (ebd. 49) völlig die von Xiph. = Dio 71, 3, 2 erwähnte Italieninvasion durch rechtsrheinische *Keltoi* missverstand. Den Ausdruck übersetzte er mit „*Celts from across the Rhine*“, obwohl Dio damit eindeutig und stets Germanen meint [Zwickler 1941, 156: „Dass Kelten bei Dio Germanen sind, ist allgemein bekannt.“; ebenso u. a. Norden 1920, 101 f. mit Anm. 2; Hachmann/Kossack/Kuhn 1962, 43 f.; Hachmann 1975, 120 f., 138; Günnewig 1998, 26 f. und Timpe 1998b, 7; Beispiele sind u. a. Dio 38, 34, 1. 3 (Ariovist); 38, 35, 1; 38, 47, 5 (*furor Teutonicus*); 39, 48, 4 und bes. 38, 40, 7 (Gallier und Germanen) sowie 53, 12, 6], ging drei Zeilen weiter irrig von „their Rhine origin“ aus und fabulierte dann im nächsten Satz „*Germans attacking across the Rhine*.“ – Ein Einfall nach Obergermanien ist zwar für 170 n. Chr. anzusetzen (Böhme 1975, 164 und 177; vgl. Fischer 1994, 342 mit weit. Lit.); und Pertinax führte in dieser Zeit einige Jahre lang Abwehrkämpfe auch in Rätien (Alföldy 1974; vgl. Kellner 1965/1979; Fitz 1967; Czysz et al. 1995, 144 ff., 151 ff.; Kehne/Tejral 2001b, 310), aber mit 167 n. Chr. lässt sich dieses nun gar nicht verbinden.

genden die übrigen Quellenberichte zu dieser völlig verfehlten und geographisch geradezu absurden Auffassung¹⁸² passend zu machen. Kapitel 3 wiederholte dann zur „Northern offensive 172–175“¹⁸³ jede Menge bekannter Fakten und längst etablierte Zuweisungen imperatorischer Akklamationen, und bot eigentlich nur eine lange Diskussion des „weather miracle“¹⁸⁴ und „The chronology of 172–175“¹⁸⁵ inklusive Jazygenfrieden und einer ersten Betrachtung römischer Expansionspläne, ohne aus den Vorarbeiten von Zwicker oder Birley Nutzen zu ziehen. Stattdessen unterliefen Kerr etliche Fehlinterpretationen.¹⁸⁶ Und er begann, die Arbeit mit langen griechischen Zitaten zu füllen, ohne dass diese Textwiedergaben je einer vertieften Interpretation dienten. Im 4. Kapitel behandelte er die „Expeditio Germanica secunda 178–180“ und sprach sich für die Provinzialpläne aus.¹⁸⁷ Auf zwei Seiten „Abstract“¹⁸⁸ bietet Kerr zwar eine Aufzählung von Ereignissen der Markomannenkriege, aber überhaupt nichts, was nicht schon längst bekannt war. Die von ihm postulierten Vorbereitungen einer römischen Offensive sind ebenso ein alter Hut, wie seine verfehlte Wiedereinschärfung der Datierung des Einfalls der Markomannen und Quaden nach Oberitalien auf 167 n. Chr. oder Vorbehalte gegen die geläufige zeitliche Einordnung des Regenwunders. Prüft man seine am jeweiligen Kapitelende stehenden Chronologie-Tabellen¹⁸⁹, sind außer Fehlern bzw. Auslassungen keine signifikanten Fortschritte erkennbar. Dazu hätte es wahrlich keiner Dissertation bedurft. Auffällig sind hingegen die vielen

Fehler beim Zitieren fremdsprachiger Literatur, was jedoch für das an der Rezeption internationaler Literatur nur noch sehr bedingt interessierte bzw. dazu befähigte Angelsaxonen nicht weiter verwunderlich ist. Egal ob Kerr nun Legastheniker oder nur schlampig in seinen bibliographischen Angaben ist oder Vortäuscher von Wissenschaftlichkeit mittels Anführung nie gesehener Literatur, wenn das die neue Qualität von Princeton-Dissertationen ist, sollte man das dortige „Department of Classics“ besser schließen. Und hätte nicht ausgerechnet der viel gelesene, aber in der althistorischen Materie unbewanderte Sachbuchautor Frank McLynn einige Meinungen und das Chronologie-Schema von Kerr zur Grundlage der Darstellung in den Kriegskapitel seiner Biographie über *Marcus Aurelius* gemacht¹⁹⁰ und damit verbreitet, hätte es sich ganz erübrigt auf die in weiten Passagen vollkommen redundante Dissertation von Kerr weiter einzugehen.

V. Biographien

In Biographien über die Kaiser Mark Aurel und Commodus fehlt es nicht an längeren und eingehenden Betrachtungen der Markomannenkriege. Verwiesen sei hier auswahlhaft allein auf wissenschaftlich fundierte und überwiegend historisch orientierte Werke¹⁹¹ beginnend mit dem schon erwähnten „Essai sur Marc-Aurèle“ von Noël des Vergers aus dem Jahre 1860. Sehr ausführlich behandelte dann 1884 die ebenfalls bereits genannte, umfassende

¹⁸² Diese hatte schon zu Recht *Zwicker 1941*, 156 und 157 verworfen; ihm folgte *Kellner 1965/1979*, 229. Abgesehen von dem geographischen Problem, Aquileia mit einem Einfall durch die rätischen Alpen zu verbinden, widerspricht diese Auffassung eindeutig den Quellen. Denn wie Kerr sehr wohl wusste, bezieht *Ammianus Marcellinus* (29, 6, 1) diese Invasion eindeutig auf Markomannen und indiziert deren Route mit *perruptis Alpibus Iulias*. *Kerr 1995*, 53 ff. behandelte zwar diese Stelle, übersah aber bei seiner allein chronologischen Orientierung den eigentlichen Widerspruch.

¹⁸³ *Kerr 1995*, 126 ff.

¹⁸⁴ Ebd. 126–155.

¹⁸⁵ Ebd. 155–180.

¹⁸⁶ So hielt er u. a. ebd. 155 gemäß seiner verfehlten Ereignisabfolge im vorherigen Kapitel den Friedensschluss mit den Quaden von 172 (*Kehne/Tejral 2001b*, 311) für einen angeblich bereits 168/170 abgeschlossenen. Zur verfehlten Annahme einer Italieninvasion durch rheinische Germanen und zum Fehlverständnis von Xiph./Dio s. o. Anm. 181; zum Fehlverständnis von *Ammianus Marcellinus* siehe Anm. 182.

¹⁸⁷ Ebd. 204 ff.

¹⁸⁸ *Kerr 1995*, S. III, IV.

¹⁸⁹ Ebd. 121–125 (167–171 n. Chr.); 200–203 (172–175 n. Chr.); 242–244 (177–180 n. Chr.).

¹⁹⁰ *McLynn 2010*, 326 ff.

¹⁹¹ An allgemeine Leserkreise gerichtete bzw. rein populärwissenschaftliche Biographien (wie u. a. *U. Schall*: *Mark Aurel. Der Philosoph auf dem Kaiserthron*. München 1991) wurden hier ebenso ausgelassen wie solche, die sich überwiegend mit dem Philosophen Mark Aurel oder seiner philosophischen Anschauung und vermeintlichen Amtsausübung befassen (wie *H. D. Sedgwick*: *Marcus Aurelius. A Biography*. New Haven 1921; *E. Zeller*: *Marcus Aurelius Antoninus*. In: *E. Zeller* (Hrsg.): *Vorträge und Abhandlungen geschichtlichen Inhalts*. Leipzig 1865, 82–107) oder anderweitig fokussiert sind (wie *E. Renan*: *Marc-Aurèle et la fin du monde antique* [*Histoire des origines du Christianisme*, Vol. 7]. Paris 1883, hier 249 ff.); siehe dazu die Bibliographie bei *Watson 1884* und *Klein 1979*, 511 f. sowie *R. F. Rossi*: *Marco Aurelio: un imperatore militarista?* In: *Studi triestini di antichità*. Festschr. L. A. Stella. Triest 1975, 455–462 (mit provokanten Gegenpositionen) und *G. R. Stanton*: *Marcus Aurelius, emperor and philosopher*. *Historia* (Stuttgart) 18, 1969, 570–587, hier 570 Anm. 2; die kurze Behandlung der „northern wars“ (ebd. 580 f.) dient nur der Beurteilung Mark Aurels und ist hier nicht von Nutzen.

Biographie über „Marcus Aurelius Antoninus“ von Paul Barron Watson die Markomannenkriege.¹⁹² Seine anschauliche Darstellung ist stark den Quellenberichten verhaftet, die er in den Anmerkungen häufig im Original zitierte und diskutierte, sogar die Überlieferung zum Gesandtschaftsverkehr mit China bezog er mit ein¹⁹³. Bei der Erörterung der Kriegsursachen, die er in länger andauernden innergermanischen Wanderungen zum einen in die Gebiete zwischen Rhein und Weichsel, die er Mitte des 2. Jahrhunderts als von inzwischen sesshaften Stämmen besetzt, schon sehr dicht bevölkert und mehr Wohlstand begehrend annahm¹⁹⁴, und zum anderen in der Südost-Migration der Goten sah¹⁹⁵, holte er weit aus, bevor er seinen Kriegsbericht mit dem Auszug beider Kaiser begann, den er auf 167 n. Chr. datierte.¹⁹⁶ Als *terminus post quem* für den zweiten Auszug der *Augusti* nahm er korrekt den in den *Fragmenta Vaticana* überlieferten 6. 1. 168¹⁹⁷ und datierte die 5. imperatorische Akklamation Mark Aurels mit Hilfe der Münzen in das Jahre 168.¹⁹⁸ Zum weiteren Verlauf der Kriege ließ er nichts aus, was aus den Quellen zu gewinnen war, so dass der Leser einen gut rekonstruierten Bericht erhielt. Beigegeben ist dem sehr informativen und in Teilaspekten noch heute nützlichen Buch eine für die damalige Forschung geradezu mustergültige Bibliographie, die penibel die Quelleneditionen und die benutzte Sekundärliteratur aufführte. Im Gegensatz dazu folgten die Biographien von Henry Dwight Sedgwick¹⁹⁹, Farquharson²⁰⁰ und Stella²⁰¹ überwiegend philosophisch-ethischen, geistes- und kulturgeschichtlichen Interessen und boten für unser Thema kaum Substantielles. Eine konventionelle

Datierung der Ereignisse von 166–175 n. Chr. vertrat 1953 Franco Carrata Thomes, „Il regno di Marco Aurelio“, worin er auf der Basis von Quellen und einiger deutscher Forschung die Markomannenkriege einschließlich der Ursachenfrage eingehender schilderte und neben dem allseits Bekannten auch nützliche Informationen beispielsweise zur Dislozierung der Donaulegionen bot.²⁰²

Die 1966 erstmals veröffentlichte neuartige Standardbiographie zu „Marcus Aurelius“ schlechthin stammt aus der Feder von Anthony Birley, dessen Interpretationen auf vielen Problemfeldern wegweisend wurden.²⁰³ Die Ergebnisse seiner Einzelforschungen zu den Markomannenkriegen²⁰⁴ fanden immer wieder Eingang in die aktualisierten Neuausgaben von 1968 (1977) in Deutsch und 1987 (1993) in Englisch, so dass Quellenverständnis und Forschungsstand hierin am ausführlichsten – und lange Zeit am aktuellsten – vorlagen.²⁰⁵ Eingehender und im größeren Zusammenhang legte Birley seine Positionen zur *Außen- und Grenzpolitik unter der Regierung Marc Aurels* in dem bereits genannten Originalbeitrag Kleins Sammelband „Mark Aurel“ dar²⁰⁶, worin abermals neue Forschungsergebnisse Eingang fanden und eine Gesamtbeurteilung möglich wurde. Diese ging dann wiederum in die revidierte 2. Auflage des *Marcus Aurelius* von 1987 ein, die Birley für die Paperback-Edition von 1993 bibliographisch noch einmal in wesentlichen Punkten ergänzte.

1997 erschien von Klaus Rosen, einem u. a. durch einige Aufsätze ausgewiesenen Kenner jenes Zeitabschnitts, in einer in Deutschland weit verbreiteten und geschätzten Reihe des Rowohlt Verlages die rororo-Monographie „Marc Aurel“.²⁰⁷ Dieses

¹⁹² Watson 1884, 164–174, 175–214, 231–235, 255.

¹⁹³ Ebd. 154 f. Anm. 1.

¹⁹⁴ Ebd. 166.

¹⁹⁵ Ebd. 167.

¹⁹⁶ Ebd. 168.

¹⁹⁷ Ebd. 171; siehe oben Anm. 25.

¹⁹⁸ Ebd. 172.

¹⁹⁹ Sedgwick 1921, siehe hier 166 ff., 194.

²⁰⁰ Farquharson 1951.

²⁰¹ Stella 1943.

²⁰² Carrata Thomes 1953, bes. 91–120 (1. Krieg 167–175) und 156–160 (2. Krieg).

²⁰³ Birley 1987/1993. Die deutsche Ausgabe (Birley 1977) ist weiterhin lesenswert, aber wissenschaftlich durch die 3. Auflage überholt.

²⁰⁴ Siehe u. a. Birley 1968; 2000; 2010.

²⁰⁵ Zu den Markomannenkriegen siehe bes. Birley 1987/1993, 148 ff., 155 ff., 159–183, 187 ff., 198 f., 207 ff.; sodann der Einzelproblemen und Datierungsfragen gewidmete „Appendix 3: The Marcomannic Wars“ (ebd. 249–255) und (ebd. 296 f.) ein bibliographischer Nachtrag von 1993. In der 2. Aufl. der deutschen Ausgabe (Birley 1977) sind es die chronolog. Tabelle ebd. 79, sodann 260 f., 270 ff., 275 f., 282–287, 290–326, 333, 341, 343–346, 356, 359, 371–379; ferner der 3. Anhang „Die Markomannenkriege“ mit Nachträgen von 1977, ebd. 417–432.

²⁰⁶ Klein 1979, 473–502.

²⁰⁷ Rosen 1997, 86–116 und 125–131. Vgl. das Kurzportrait von Kl. Rosen: Mark Aurel und Lucius Verus. In: M. Clauss (Ed.): Die römischen Kaiser. München 1997, 145–158, hier 153 ff.

Taschenbuch enthält eine, mit Abbildungen der Markussäule illustrierte, durchaus lesenswerte, in der Chronologie zwar konservative, dafür jedoch durch etliche Nuancierungen – u. a. zum Anschluss kleinerer Stämme an eine „Koalition der großen, einander benachbarten Stämme“²⁰⁸, zur Bedeutung der Ehreninschrift für Valerius Maximianus für die (antike) Historiographie²⁰⁹, zu transdanubischen „Sicherheitszonen“²¹⁰, zur Vernichtungsprogrammatik²¹¹ des Krieges, dass Commodus „für die Regierung eher eine Belastung als eine Entlastung war“²¹² und etlichem mehr – bemerkenswerte Darstellung der Markomannenkriege. Die 2008 in der hervorragenden, von Manfred Clauss herausgegebenen Reihe „Gestalten der Antike“ publizierten Biographie von Jörg Fündling, „Marc Aurel“²¹³ drang konzeptionsbedingt nicht so tief in die Quellenmaterie ein wie Birley, zeichnete aber auf mehrere Kapitel verteilt insgesamt ein ausgewogenes und fundiertes Bild außenpolitischer Verhältnisse und Kriegsanstrengungen, wobei einige voreilige Thesen zur Expansionsabsicht des Kaisers zu relativieren sind.

Auf dem Sektor der Commodus-Biographien war das 1964 veröffentlichte Werk von Fulvio Grosso, „La lotta politica al tempo di Commodo“ die erste biographische Monographie neueren Stils, die eine gesamte Regierungszeit beginnend mit der Quellenlage von allen Seiten beleuchtete und analysierte.²¹⁴ Das Ende der Markomannenkriege und der Frieden von 180 n. Chr. spielten dabei aber eher eine untergeordnete Rolle.²¹⁵ Die Commodus-Biographie von Olivier Hekster²¹⁶ aus dem Jahre 2002 behandelte dann eingehender das Ende des germanischen Krieges, den Commodus aus Prestige Gründen noch eine zeitlang bis zu einem akzeptablen Friedensschluss weiterführte, dessen Effektivität Hekster

betonte.²¹⁷ Im übrigen merkt man allenthalben, dass Außenpolitik nun gar nicht die Domäne des Autors ist, was diese Biographie für das Verständnis der Markomannenkriege wertlos macht.²¹⁸ Anders verhält es sich da mit einer zeitgleich entstandenen, sehr solide gearbeiteten Würzburger Dissertation von 2002, die Falko von Saldern 2003 unter dem Titel „Studien zur Politik des Commodus“ veröffentlichte.²¹⁹ Darin behandelt er unter Einbeziehung neuerer Forschungen Commodus' Taten unter Mark Aurel²²⁰ und den Friedensschluss von 180 n. Chr.²²¹, den er ganz auf der Linie der Verträge des Vaters sah.²²² Aufgrund der Argumentation von Birley und der archäologischen Bodenfunde in Mähren befürwortete er zu Recht die These von *Tejral/Kehne 2001b* und hielt die Provinzialisierungspläne für authentisch.²²³

2009 erschien die gleichfalls umfassend angelegte und mit immerhin drei Taschenbuch-Auflagen im Jahre 2010 sehr erfolgreiche Biographie „Marcus Aurelius. Warrior, Philosopher, Emperor“ von Frank McLynn.²²⁴ Der Autor zählt mit über 21 Werken zu den Vielschreibern für breite Leserkreise auf dem Gebiet von Biographien und historischen Sachbüchern, wo seine Bandbreite vom Epochenjahr 1066 bis Hitler reicht unter Einschluss des Jakobitenaufstandes von 1745 sowie der Erkundung Afrikas; seine Protagonisten waren u. a. Charles Stuart, Robert Louis Stevenson, Napoleon, Carl Gustav Jung, Pancho Villa & Zapata. Der Grund, ein solches Buch hier zu erwähnen ist der, dass diese nach Ausweis des immensen Endnoten-Apparats sowohl fleißig und eindrucksvoll recherchierte als auch mit Verweisen auf Quellen und Sekundärliteratur (sogar deutsche) satt belegte Lebensbeschreibungen Mark Aurels partiell durchaus lesenswert ist, obwohl

²⁰⁸ Rosen 1997, 97, wo er ein „Gesamtbündnis“ allerdings verneint.

²⁰⁹ Ebd. 104.

²¹⁰ Ebd. 105.

²¹¹ Ebd. 116, vgl. 125.

²¹² Ebd. 122.

²¹³ Fündling 2008, bes. 93–95, 96–101, 103–150, 160–168, 172 f.

²¹⁴ Grosso 1964.

²¹⁵ Ebd. 95–102. Zur Zusammensetzung des *consilium principis* Mark Aurels und zu dessen *amici*, ebd. 102–112.

²¹⁶ Hekster 2002.

²¹⁷ Ebd. 47: „one should not forget how well the settlements with the Quadi and Marcomanni actually worked.“

²¹⁸ Siehe unten zu Anm. 335.

²¹⁹ v. Saldern 2003.

²²⁰ Ebd. 12 f. (172 n. Chr.) 14 ff. (175 n. Chr.), 24, 26 f. (176 n. Chr.; Triumph), die Jahre der Markomannenkriege 178–180 n. Chr. fehlen.

²²¹ Ebd. 33–44.

²²² Freilich mit etlichen Spekulationen oder falschen Schlussfolgerungen. So z. B. ebd. 34 „Dies spricht dagegen, daß der Frieden von 175 durch den Aufstand des Avidius Cassius hervorgerufen wurde.“ Die Alföldy-These kann aber inzwischen als überholt gelten.

²²³ Ebd. 35 f.

²²⁴ F. McLynn 2010, bes. 326 ff. und 411 ff.

sich in der oftmals allzu weit ausholenden oder abschweifenden Darstellung natürlich immer wieder der althistorische Laie offenbart, der Irrtümer beging, Kontexte missverstand und sich zu gewagten Spekulationen hinreißen ließ. Am störendsten ist allerdings die inzwischen überholte Chronologie, die McLynn leider ungeprüft aus Kerrs mangelhafter Rekonstruktion übernahm.

VI. Germanische Altertumskunde und Geschichte germanischer Stämme

Im Kontext der Geschichte germanischer Stämme behandelten die Markomannenkriege und ihre Ursachen vor allem zahlreiche Werke zur deutschen Frühgeschichte und germanischen Altertumskunde, wobei den beteiligten Stämmen, ihrem möglichen Bezügen und ihrer geographischen Verortung, der sog. Völkertafel in der „*Historia Augusta*“, Marcus 22, 1 (siehe oben)²²⁵ und einer weiteren Notiz dieser Vita besondere Beachtung zuteil wurde, wonach beide Kaiser auszogen, „weil Viktualen und Markomannen alles in Unruhe versetzen und ebenso andere Stämme, die von weiter oben befindlichen (bzw. überlegenen) Barbaren bewegt (bzw. vertrieben) auf der Flucht waren, – es sei denn, sie würden aufgenommen – Krieg anfangen“.²²⁶ An den Anfang einer – angesichts der Fülle an diesbezüglichen Publikationen zwangsläufig – sehr beschränkten Aufzählung sei hier Kaspar Zeuß, „Die Deutschen und ihre

Nachbarstämme“ aus dem Jahre 1837²²⁷ gestellt. Eingebettet in seine zweibändige „Geschichte der Völkerwanderung“, die eingangs zugleich eine sehr differenzierte germanische Kultur-, Wirtschafts-, Sozial- und Verfassungsgeschichte ist, legte dann Eduard von Wietersheim 1859 im Wesentlichen auf der Basis der Schriftquellen eine umfangreiche Ausführung zu den Markomannenkriegen vor, die Felix Dahn 1880 in überarbeiteter Fassung neu herausgab.²²⁸ Auch v. Wietersheim versuchte sich unter gelegentlicher Nutzung numismatischer *Corpora* an der Datierung der Ereignisse²²⁹, plädierte für „offensive Völkerbündnisse“,²³⁰ erörterte aus der Sicht der Stämme die Völkerbewegung²³¹ sowie Wesen und Bedeutung des Markomannenkrieges.²³² Dieser war für ihn „der erste grössere, dauernde, planmässige Angriffskrieg der Germanen seit den Kimbern und Ariovist“.²³³ In der Zeit von 1880 bis 1899 erschien dann die vierbändige „Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker“ von Felix Dahn, wo im 2. Band eine vergleichsweise recht ausführliche, ausgewogene und mit antiken Bilddokumenten illustrierte Darstellung der Markomannenkriege²³⁴ etliche interessante Auffassungen vertrat und Anmerkungen zu Chronologie- sowie Namensproblemen beinhaltete.

Die bis heute wichtigste Spezialuntersuchung ist zweifellos die überarbeitete Ausgabe der erstmals 1904–1913 erschienen zweibändige „Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung“ von Ludwig Schmidt aus den Jahren

²²⁵ Neben den schon im Text auswahlhaft aufgeführten Monographien siehe u. a. noch die Auseinandersetzungen mit der sog. Völkertafel in der Hist. Aug., Marc. 22, 1 (siehe oben Anm. 1; zur Qualität der Nachricht siehe Schulz 1907 und sonstigen antiken Erwähnungen beteiligter Stämme bei Zeuß 1937, 120, vgl. 123, 126, 364 f., 460, 521, 584 etc.; Jacobi 1842, 2 ff.; Jacobi 1851, 26–32; Dettmer 1872, 171–180; v. Wietersheim 1880, I 131 ff.; Conrad 1889, 7 ff.; eingehend v. Domaszewski 1896a; 1896b; Müllenhoff 1920, 392, 480, 481, 488 f., 538 ff.; Schwendemann 1923, 81 ff.; Rohde 1924, 15 ff., 19 ff.; Schmidt 1938/1970, 163; Beninger 1940, 707; Dobiáš 1960 (Wohnsitze); Dobiáš 1964, 229 f., bes. Anm. 30 und 33; Lenartz 1969, 151 ff.; Kerler 1970, 67; Dobesch 1994, 93 ff., 102 ff.; Burian 1987, 117 (der die Glaubwürdigkeit m. E. zu Unrecht bestritt); Angeli Bertinelli 1994, 572 ff.; Pieta 1994 (Wohnsitze); der notorisch unzuverlässige Schmitt 1997 (s. u. Anm. 335), 138 spekuliert sogar haltlos über die Beteiligung „nordgermanischer Völker Südkandinavien und Dänemarks“; Tejral 1999b (Völkerwanderung im archäologischen Befund des Mitteldonaunraumes); Tausend 2009, 41 f.

²²⁶ Hist. Aug. Marc. 14, 1: *Victualis et Marcomannis cuncta turbantibus, aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur, bellum inferentibus*. Dazu u. a. Zeuß 1837, 120; Jacobi 1842, 9 ff.; Dettmer 1872, 176 ff.; v. Wietersheim 1880, 123, 148 f.; Conrad 1889, 7; v. Domaszewski 1896a–b; Schwendemann 1923, 82, 166; Schmidt 1938/1970, 163 f.; Zwikker 1941, 35 ff.; Nagy 1966; Kerler 1970, 57; Birley 1977, 270; Böhme 1975, 156; Godłowski 1984, 327–346; Kehne 1994, 40 f.; Kehne/Tejral 2001b, 309; Kehne 2009, 100 f.

²²⁷ Zeuß 1837, bes. 119 f.

²²⁸ v. Wietersheim 1880, hier Bd. I, 118–140. Bd. II, 467–532 aus dem Jahr 1881 ist eine chronologische Liste der Quelleneditionen und eine teils chronologische, teils systematische Liste benutzter Sekundärliteratur beigegeben.

²²⁹ Ebd. 121 ff.; den Ausbruch setzt er auf 165 n. Chr. an (ebd. 118 und 121), den endgültigen Abschluss des Commodus-Friedens erst ins Jahr 181 n. Chr. (ebd. 129).

²³⁰ Ebd. 123, ähnlich 133.

²³¹ Erst F. Dahn führt dies in der 2. Auflage, v. Wietersheim 1880, 28 und 133 f. explizit auf die Gotenbewegung zurück.

²³² Ebd. 129 ff.

²³³ Ebd. 133.

²³⁴ Dahn 1880, Bd. 2; ungekürzte, aber bearb. und thematisch neu geordnete Ausgabe, wobei Teile aus Bd. 1 und Bd. 3 zusammen mit Bd. 2 ediert wurden als: Die Germanen. Westgermanen – Die im fränkischen Reich versammelten Germanen. Essen o. J., hier 281–299.

1938–1941, der die Ereignisgeschichte der Markomannenkriege, ihre Ursachen in der Gotenbewegung und Anlässe hauptsächlich von Seiten der beteiligten *Westgermanen* betrachtete.²³⁵ Allerdings fiel die nach Stämmen gegliederte Darstellung ungewollt immer wieder in die römische Perspektive zurück. Die von ihm erstmals in großem Umfang herangezogenen archäologischen Daten sind inzwischen natürlich nicht mehr repräsentativ, was aber den Wert dieses vorzüglichen und bis heute maßgeblichen Werkes nicht schmälert. 1942 ließ Schmidt noch die „Geschichte der Wandalen“ folgen, in der erstmals die Beteiligung dieses Volkes an den Markomannenkriegen über eine ethnische Zuordnung der von Cassius Dio erwähnten Astinger (bei Schmidt: Hastingsen) und Lakringer sowie der in der „*Historia Augusta*“ genannten Viktualen (bei Schmidt: Viktovalen) nachgewiesen wurde.²³⁶ Die zeitgleich mit Schmidts Neubearbeitung entstandene und von Hermann Schneider erstmals 1938 herausgegebene „Germanische Altertumskunde“²³⁷ indizierte den damaligen Forschungsstand auf den biedereren antiquarischen Gebieten: Volkstum und Wanderung, Umwelt und Lebensform, Kriegswesen und Seefahrt, Staat und Gesellschaft, Sitte und Sittlichkeit, Glauben, Dichtung, Schrift, Kunst – so die Überschriften der Kapitel, die mustergültig mit handbuchartigen Anmerkungen zu Quellen, Forschungslage und -gang sowie Erkenntnis- und Einzelproblemen enden. Dieses Gesamtschau mit ihren Bemühungen um germanische Perspektiven ist insofern wichtig, als sie für jenen Typ klassischer Germanenkunde steht, der sich auf innergermanische Wanderungen als Hauptursache der Markomannenkriege konzentrierte und in den daraus folgenden Umbildungsprozessen ihre Bedeutung sah.²³⁸ Geschichte, gar Stammesgeschichte wollte dieses Werk nicht schreiben, das blieb Ludwig Schmidt und den drei Bänden der ebenfalls zeitgleich produzierten „Vorgeschichte der deutschen Stämme“ vorbehalten. Während in dem 1940 veröffentlichten

Band 2: „Westgermanen“ Helmut Preidel im Kapitel „Markomannen und Bayern“²³⁹ nur kurz auf die schriftliche Überlieferung der Markomannenkriege einging, gab Eduard Beninger diesen in seinem dortigen Kapitel über „Die Quaden“²⁴⁰ etwas mehr Raum und befasste sich sowohl mit den Ursachen und außenpolitischen Folgen als auch mit römischen Annexionsplänen, die er allerdings bezweifelte.

Für die französische Forschung legte Émilienne Demougeot 1969 den ersten Band seiner thematisch breit angelegten, wie Schmidt ebenfalls über das Ende der Antike hinaus reichenden, aber dank des weiter gespannten Rahmens nicht nur auf Germanen beschränkten Abhandlung „*La formation de l'Europe et les invasions barbares*“ vor. Seine Darstellung „*Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien*“²⁴¹, der er zahlreiche Karten und übersetzte Textzeugnisse beigab, begann mit den germanischen Anfängen, befasste sich mit den Verhältnissen im Innern Germaniens, der römischen Grenzverteidigung sowie germanischen Migrationen und schloss mit dem Ende der Reichskrise, als deren erste Anzeichen er das Zeitalter der Markomannenkriege verstand. Eingebettet in eine Schilderung der römischen Reichsaußenpolitik an Rhein und Donau seit Trajan behandelte Demougeot vergleichsweise ausführlich Beginn, Etappen und Beilegung der Markomannenkriege einschließlich der unter Commodus etablierten Friedensordnung.²⁴² Reinhard Wenskus ließ in seinem *opus eximium*, das für die germanische „Stammesbildung und Verfassung“ und „Das Werden der frühmittelalterlichen gentes“²⁴³ das Grundlagenwerk wurde, die Gelegenheit aus, die für die Zeit der Markomannenkriege zu den Verhältnissen im freien Germanien schlaglichtartig sehr informative Quellenlage für eine exemplarische Betrachtung damaliger Veränderungsprozesse und innergentiler Beziehungen zu nutzen. Auch behandelte er die Kriege, als deren Ursache auch er die Gotenwanderung²⁴⁴ ansah, nirgendwo im Zusammenhang, sondern

²³⁵ Schmidt 1938/1970; Schmidt 1941/1969. Zu seinen Datierungen der Markomannenkriege siehe Zwickler 1941, 51. Im Gegensatz zu Schmidt: Die germanischen Reiche der Völkerwanderung. Leipzig 1913 wurde die Darstellung v. Wietersheim 1880 nicht mehr zitiert, obwohl beide häufig übereinstimmten.

²³⁶ Schmidt 1942/1970; vgl. noch speziell Schmidt 1899, der die damals aktuelle Forschung und vor allem falsche Stammesidentifikationen auf der Markussäule v. Domaszewski 1896a kritisierte.

²³⁷ Schneider 1938/1951.

²³⁸ So in dem nach Perioden innerer Entwicklungen, germanisch-römischen Konflikten und Migrationsphasen gegliederten Kapitel von S. Gutenbrunner: Volkstum und Wanderung, ebd. 1–49, hier 24.

²³⁹ H. Preidel: Die Markomannen und Bayern. In: H. Reinerth (Hrsg.): Vorgeschichte der deutschen Stämme, Bd. 2: Westgermanen. Leipzig – Berlin 1940, 561–668, hier 564 f.

²⁴⁰ Beninger 1940, 706–709.

²⁴¹ Demougeot 1969.

²⁴² Ebd. 211–227 (Mark Aurel); 229–233 (Commodus). Zur Markussäule siehe ebd. 227–229.

²⁴³ Wenskus 1977.

²⁴⁴ Ebd. 506.

erwähnte sie nur punktuell im Kontext einzelner Phänomene bei germanischer Stämmen.²⁴⁵ Dasselbe gilt für das forschungsgeschichtlich zwar überholte, aber bis heute konzeptionell nicht ersetzte DDR-Handbuch, „Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa“, wo im 1. Band: „Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung“,²⁴⁶ die für die mitteleuropäische Auseinandersetzungen zwischen römischer Sklavenhaltergesellschaft und germanischen Gentilgesellschaften zentralen Markomannenkriege in anderen Kontexten gelegentlich einmal marginale Erwähnung fanden²⁴⁷, aber keinerlei gesonderte Beachtung oder gar eine zusammenhängende Darstellung erfuhren. Zwar ließen sich Einfälle germanischer Stämme in das *Imperium Romanum* nicht gänzlich verschweigen, aber im Wesentlichen beachtete das Vorzeigestück der ostdeutschen Germanenforschung seiner ideologischen Vorgaben, dass germanische Völker auf dem späteren Territorien sozialistischer Bruderländer nicht vorkommen durften, was nicht nur eine Behandlung der Markomannen und Quaden in ihrer böhmisch-mährischen Phase oder der Goten in Polen ausschloss, sondern ebenso eine zusammenhängende Darstellung der Markomannenkriege. Und es ist nicht zu entscheiden, ob nun entweder dieses Verdikt, ein veralteter Forschungsstand²⁴⁸ oder bloße Unwissenheit dafür verantwortlich war, dass Rudolf Laser den großen germanischen Einfall nach Norditalien Chatten zuschrieb, die in Ausweitung ihrer Einfälle nach Obergermanien und Rätien auch die Alpen überquert, Aquileia belagert und Opitergium zerstört haben sollen.²⁴⁹ Dasselbe Defizit weisen übrigens auch andere Sammelbände von DDR-Autorenkollektiven auf;

z. B. „Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert“ (1985), wo zwar „Der Beginn der Krise in den Rheinprovinzen“ nicht aber der in den Donauprovinzen behandelt wurde und Leiva Petersen in ihrem „Überblick über Entstehung und Entwicklung der römischen Provinzen am Rhein und an der oberen Donau im 1. und 2. Jahrhundert (58 v. u. Z.–193 u. Z.)“ die Markomannenkriege auf seiner Seite gerade zweimal erwähnte²⁵⁰. Aus der 1971 von der „Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte der Historiker-Gesellschaft der DDR“ angeregte und mit Beteiligung ausländischer Forscher – ein Belgier, ein Ungar, ein Pole – durchgeführte VI. zentrale Tagung vom 11.–13. 5. 1971 in Berlin zum Thema „Zusammenstoß und Auseinandersetzung zwischen römischer Sklavenhaltergesellschaft und germanischer Gentilgesellschaft in Mitteleuropa“ resultierte der 1975 in Ost-Berlin publizierte Sammelband „Römer und Germanen in Mitteleuropa“, in dem diese Reserviertheit eigentlich weit unnötiger gewesen wäre, dennoch enthielt auch dieses Sammelwerk keinen eigenen Beitrag über die Markomannenkriege. Dafür beinhaltete er vieles Nützliche und informierte über bis dahin eher vernachlässigte Bereiche wie zwischenkulturelle Austauschformen, Handelsverkehr, grenzübergreifenden Technologietransfer, Fortschritte in der Nahrungsmittelproduktion auch durch Vermehrung von Produktivkräften, Bildung eines Gentiladels, Ausweitung des Gefolgschaftswesens und anderes mehr, was bei gentilen Gesellschaften zu einem Bevölkerungsanstieg führte und damit deren Möglichkeiten zu militärischen Auseinan-

²⁴⁵ Siehe z. B. ebd. 436, 437, 504, 506.

²⁴⁶ *Germanen I; Germanen II*.

²⁴⁷ Siehe u. a. *Germanen I*, 304, 305 (Chatten), 387 (Langobarden), 401, 529, 551, 551 f. und *Germanen II* 32.

²⁴⁸ Der Hinweis von Zwickler 1941, 156 mit Anm. 15 auf Schwendemann 1923, 76–78 ist nicht ganz berechtigt, weil dieser zwar auf eine „starke Bewegung links des Rheines“ schloss und (ebd. 78) meinte: „Die Chatten und Chauken sind bis in die Belgica vorgedrungen, andere Germanen und Kelten links des Rheines standen an den Toren Italiens.“ Aber das gehört für ihn alles in die Jahre nach 170 als „Raetien und Noricum vom Feinde besetzt werden“ (ebd. 76). Denn erst im zweiten Teil seiner Arbeit behandelte er (ebd. 167 ff.) die Italieninvasion: „Die Germanen müssen im Jahre 167 über die Grenzen gekommen sein.“ In diesen Kontext platzierte er auch korrekt Amm. Marc. 29, 6, 1, die Belagerung Aquileias und die Zerstörung von Opitergium (ebd. 169). Ebendort referierte er dann Mommsens Ansicht zweier getrennter Einfallsrouten (*Mommsen 1919*, 210: „die Barbaren durchbrachen den Alpenwall und fielen in Italien selbst ein; von Raetien aus zerstörten sie Opitergium, die Schaaren von der julischen Alpe berannten Aquileia“ mit Anmerkungsverweis auf Dios’ rechtsrheinische Germanen [s. o. Anm. 181], die Mommsen als über die Donau einbrechende Chatten auffasste), die Schwendemann 1923, 169 jedoch wie schon P. H. Scheffel: *Verkehrsgeschichte der Alpen I*. Berlin 1908, 139 bestritt und mit Bezug auf Ammianus Marcellinus zu Recht zurückwies. Kerr 1995, 49 ff. war bislang der letzte, der diese schon geographisch absurde Annahme in Schriftform vertrat; siehe dazu oben Anm. 181–182.

²⁴⁹ So explizit R. Laser im IX. Kapitel „Auseinandersetzungen der gentilgesellschaftlichen germanischen Stämme mit der römischen Sklavenhaltergesellschaft“ in: *Germanen I*, 304 f. und *Laser 1987*, 32 Anm. 1.

²⁵⁰ L. Petersen: Überblick über Entstehung und Entwicklung der römischen Provinzen am Rhein und an der oberen Donau im 1. und 2. Jahrhundert (58 v. u. Z.–193 u. Z.). In: R. Günter/H. Köpfstein (Ed.): *Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert*. Wien – Köln – Graz ³1985, 57.

dersetzungen mit dem *Imperium Romanum* entscheidend veränderte. Heinz Grünert behandelte in seinem Überblick über die Entwicklung bis zum Ende des 2. Jahrhunderts schon viele Faktoren, die zu den Markomannenkriegen – und weiteren Konflikten – beitrugen, diese mit verursachten oder als Dynamisierungseffekte aus ihnen resultierten, ging dabei aber auf die Kriege selbst, die Rom im 1. und 2. Jahrhundert in Mitteleuropa führte, nicht näher ein. Er erwähnte gerade einmal die 166 beginnenden Einfälle der Markomannen und Quaden, anderer germanischen und nichtgermanischer Stämme oder Gefolgschaften, notiert deren archäologischen Niederschlag, die zeitweilige Schwächung der Gegner und kritisiert, dass Commodus, „im Friedensschluß nicht die Erfolge ausschöpfte, die unter Marc Aurel errungen worden waren“.²⁵¹

In dem von Barbara und Pierguiseppe Scardigli 1994 herausgegebenen Sammelband *Germani in Italia*, streifen einige Beiträge die Markomannenkriege; und er enthält eine sehr bizarre Neuinterpretation einiger schon sehr oft behandelter Quellenpassagen durch Klaus Rosen²⁵², auf die unten bei der Nennung von Chronologieproblemen eingegangen wird. Ebenfalls 1994 erschien in einem anderen, oben schon erwähnten italienischen Sammelwerk zu „La crisi del principato e la società imperiale“ ein nützlicher Beitrag von Gabriella Angeli Bertinelli²⁵³ über „I Germani“, in dem sie den Markomannenkriegen vier anmerkungslose Seiten widmete, aber eine systematisch und chronologisch gegliederte Bibliographie²⁵⁴ anhängte. Ihr knapper, aber guter Überblick ging auf die Ursachen und die auf den Reichsmünzen zelebrierten römischen Erfolge ein, nannte die feindlichen Völker, die beteiligten Legionen, die

Quellenberichte, die drei offiziellen Phasen des Krieges, datierte die Invasionen ins Reich und gelangte unter Berücksichtigung der Folgen zu einem profunden Gesamtverständnis.

Einen knappen, aber hochprofessionell gehaltenen Abriss mit wichtiger und richtiger Betonung der Voraussetzungen der Markomannenkriege, der Beuteorientierung und „Labilität der Stämme“, „der Bildung einer diffusen Wanderkonglomeration“, der Ansiedlungen im Reich und der Romzentriertheit unserer Quellen, die keine „Einschätzung der Lage auf Seiten der Aggressoren“ zulassen, sowie der eigentlichen außenpolitischen Ergebnisse bot Dieter Timpe im § 5 „Die germanischen Großstämme und das Imperium. a. Markomannenkriege“ des Grundlagenartikels „Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde“ im Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.²⁵⁵ Man kann zu diesem Komplex kaum haltvollere Seiten lesen, in denen sich die Frucht Jahrzehnte langer, stets gründlich reflektierender Forschung manifestiert. Daran gemessen bleiben die oben angeführten Behandlungen im Rahmen von Handbüchern und Geschichten Roms ebenso oberflächlich und eindimensional wie die zahlreichen neuen, eher als populärwissenschaftlich einzustufenden modernen Bücher über „Die Germanen“, die für unsere Thematik weitgehend wertlos sind.²⁵⁶

Klaus Tausend streifte die Markomannenkriege an einigen Stellen seiner konzeptionell unglücklichen und handwerklich partiell verunglückten Studie „Im Inneren Germaniens. Beziehungen zwischen den germanischen Stämmen vom 1. Jh. v. Chr. bis zum 2. Jh. n. Chr.“²⁵⁷ u. a. bei seiner lesenswerten Behandlung innergermanischer Wanderungen und Expansionen germanischer Stämme²⁵⁸ sowie im

²⁵¹ H. Grünert: Zusammenstoß und Auseinandersetzung zwischen römischer Sklavenhaltergesellschaft und germanischer Gentilgesellschaft in Mitteleuropa vom 1. Jh. v. u. Z. bis 2. Jh. u. Z. In: Grünert (Ed.): Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 5–22. An anderer Stelle erwähnte man einige Details wie das Durchbrechen der römischen Grenzverteidigung, sah als Protagonisten hauptsächlich die Elbgermanen und wertete die Markomannenkriege zutreffend als „die bedeutendste Auseinandersetzung des 2. Jh. zwischen den germanischen Stämmen und der römischen Sklavenhaltergesellschaft“, so B. Krüger, ebd. 31.

²⁵² Rosen 1994.

²⁵³ Angeli Bertinelli 1994, 572–576.

²⁵⁴ Dasselbe bot Klein 1979, 503 ff.

²⁵⁵ Timpe 1998b, 53–57, alle Zitate ebd. 56.

²⁵⁶ Siehe u. a. H. Wolfram: Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter. Siedler Deutsche Geschichte: Das Reich und die Deutschen. Berlin 1994, 66–68; M. Todd: Die Germanen. Von den frühen Stammesverbänden zu den Erben des Weströmischen Reiches. Stuttgart 2000, 54 f.; A. Krause: Die Geschichte der Germanen. Frankfurt/M. 2002; B. Bleckmann: Die Germanen. Von Ariovist bis zu den Wikingern. München 2009, 155–167. Dasselbe gilt eigentlich schon für E. Schwarz: Germanische Stammeskunde. Heidelberg 1956; Ndr. Wiesbaden 2009, 165 f. und erst recht für vollends populärwissenschaftliche Bücher wie A. Franke: Rom und die Germanen. Das neue Bild der deutschen Frühgeschichte. Tübingen 1980.

²⁵⁷ Tausend 2009. Siehe zu diesem verunglückten Buch die Rezensionen von Kehne in Hist. Zeitschr. 292, 2011, 740–742 und ausführlich in Gnomon 85, 2013, 334–342.

²⁵⁸ Tausend 2009, 87 f., 98 f., 110 f., 119.

Abschnitt über „Bündnisse und Feindschaften zwischen den germanischen Stämmen“.²⁵⁹ Im übrigen glaubt er leider – wie noch viele Forscher des 19. Jahrhunderts – in völliger Verkennung realpolitischer Pragmatik, dass antike Quellenberichte über eine großangelegte Verschwörung der meisten transdanubischen Stämme historische Fakten und nicht etwa reichsrömische Meinungen, Befürchtungen oder Propaganda reflektieren. Daraus leitete er dann nicht nur einzelne konzertierte Aktionen²⁶⁰, sondern gleich regelrechte, förmliche Bündnisse (Nr. 50–54) ab und verstand in Unkenntnis der oben aufgeführten Werke und widerlegten Meinungen „die verbündeten Stämme in den Markomannenkriegen“ erneut als die „bei weitem größte Koalition“ Innergermaniens überhaupt.²⁶¹

Demgegenüber ist das, was der Mittelalterprofessor und früher eigentlich renommierte Experte für spätantikes Germanentum Peter Heather in seinem neuen Bestseller „Empires and Barbarians“ (mit dem Cover-Untertitel „Migration, Development and the Birth of Europe“) auf 10 Seiten²⁶² zu den Markomannenkriegen bot, geradezu symptomatischer Ausdruck gegenwärtiger angelsächsischer Pseudo-Wissenschaft. Da er zum Prinzipat niemals geforscht hat, kennt er kaum Details²⁶³, erschöpfte sich weitgehend in Gemeinplätzen und zog – um eigenes Expertentum zu suggerieren – ständig Vergleiche zu ihm besser bekannten Phänomenen des 4. Jahrhunderts. Da man so die Verhältnisse des 2. Jahrhunderts nicht erklären kann, war dieses Verfahren keineswegs verständnisfördernd, sondern verstellte definitiv den Blick auf die spezifische Problematik der Markomannenkriege.²⁶⁴ Und weil er durchgängig

von der verfehlten Vorstellung eines – in Realität nie existenten – Gefüges von „barbaric clients“ und „Roman client management“ ausging²⁶⁵, ist es nicht weiter verwunderlich, dass Heather dann mangels tiefergehender eigener Kenntnis und der unvertretbaren Negierung aller Quelleninformationen des 4. Jahrhunderts²⁶⁶ zu einer höchst fragwürdigen Gesamtbeurteilung der Ursachen der Markomannenkriege gelangte: Eine erste große germanische Bevölkerungsbewegung in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts wurde von ihm ohne ausreichende Begründung bestritten. Da die Markomannenkriege nun allerdings – wie auch er einräumt – eine ziemliche zeitliche und räumliche Dimension hatten, musste er dafür eine Erklärung bringen und fand diese in der römischen Aggression des von Mark Aurel geplanten römischen Gegenschlages: Es war Angst vor römischer Aggression, die die Markomannen und Quaden in Panik versetzte und zu einem präventiven Vergeltungsschlag veranlasste.²⁶⁷ Kenner der Materie können über solche Geschichtsklitterung bestenfalls den Kopf schütteln. Wäre Heather bei seinem gewohnten Metier geblieben, hätte er vermieden, solcherart seinen wissenschaftlichen Ruf zu ruinieren. Denn dem frühgeschichtlichen Bereich ergeht es nicht viel besser, wenn er auf dem archäologischen Forschungsstand von (bestenfalls) 1970 ausführlich über die im zweiten Jahrhundert veränderte ethnische und soziale Situation im Barbaricum mutmaßt²⁶⁸, insbesondere zu von ihm negierten Migrationen²⁶⁹ und zur Expansion der Wielbark-Kultur in Polen, einschließlich der sehr bezeichnenden Frage, ob sie Ursache oder Effekt der Markomannenkriege war („cause or

²⁵⁹ Ebd. bes. 41 ff.; sein dortiger Abriss des Kriegsverlaufs (ebd. 41 f.) basierte auf neueren Rekonstruktionen.

²⁶⁰ Siehe den einzigen dazu förderlichen Satz bei Goldsworthy 2001, 181 (siehe unten zu Anm. 279).

²⁶¹ Tausend 2009, 40–43; die Zitate ebd. 41.

²⁶² Heather 2010, 96–107. Ähnlich populärwissenschaftlich pauschal und damit indiskutabel ist die Erwähnung der Markomannenkriege in einem thematisch nicht sonderlich anderen Kapitel von P. Heather: The Fall of the Roman Empire. Basingstoke – Oxford 2006, 97 f.

²⁶³ Geradezu peinlich sind Details der Stammeslokalisierungen in der Karte zu den Markomannenkriegen Heather 2010, 625 (insbes. Naristen und Markomannen!), wo Heather bar jeglicher Sachkenntnis „Langobards & Ubii“ (sic) [demnach hält er die bei Cassius Dio erwähnten Obii für Ubier, die damals in und um Köln siedelten] nicht nur im Niederelberaum eine Einheit bilden, sondern auch noch ihren gemeinsamen Wanderweg zur Donau verzeichnet (zu diesem Ereignis siehe zu Anm. 493). Seine dann vollends lächerliche Verortung eines „Elbgermanic Triangle“ in der Germanien-Karte auf der Folgesseite zu kommentieren, kann man sich sparen.

²⁶⁴ Dabei erkennt Heather 2010, 100 durchaus selbst die Gefahr von „possibly misleading parallels with the fourth century“.

²⁶⁵ Heather 2010, 96, 98 und 99; ähnlich pauschal und indiskutabel bereits Heather 2006 (wie Anm. 262), 80 ff.. Zur weitgehenden Negierung derartiger, bes. von Klose 1934, Luttwak 1976 und Braund 1984 vertretener Hypothesen zu Roms angeblichen Klientelrandstaaten im Donaugrenzbereich, siehe bes. Kehne 1989, 506 ff.; Kehne 2000b und Kehne 2001a jeweils mit der maßgeblichen Literatur.

²⁶⁶ Heather 2010, 99 mit Bezug auf „one recent commentator“, gemeint sind die *Historia Augusta*-Forschung von Ronald Syme vom Anfang der 1970er Jahre!

²⁶⁷ Heather 2010, 99: „the fear of Roman aggression“, weshalb „panic caused the Marcomanni and Quadi to get their retaliation in first.“

²⁶⁸ Ebd. 102 ff.

²⁶⁹ Ebd. 98 ff.

effect of the Marcomannic War“).²⁷⁰ Und das alles wurde – wie bei angelsächsischen Publikationen nunmehr seit geraumer Zeit üblich – mit nur höchst spärlicher Literaturverarbeitung betrieben, was allein schon jede wissenschaftliche Brauchbarkeit solcher Überblickswerke reduziert. So liest es sich, wenn jemand vom Bestsellertum verführt, völlig losgelöst von der wissenschaftlichen Basis im freien Spekulationsraum schwebt.

VII. Militärgeschichte

Die Disziplin der Militärgeschichte hat die Markomannenkriege seltsamer Weise weitgehend vernachlässigt. Der Großmeister der deutschen Militärgeschichte, Hans Delbrück, widmete ihnen 1901 im 2. Band seiner „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte“, der über „Die Germanen“²⁷¹ handelte, noch nicht einmal zwei ganze Seiten.²⁷² Seine Darstellung blieb gänzlich konservativ. Sie wertete die Markomannenkriege als „*Folge eines großes Bündnisses der Barbaren*“, betonte den vollständigen römischen Sieg, „*und es fehlte, wenn wir unseren Quellen trauen dürfen, nicht viel, daß die römische Reichsgrenze bis über Böhmen hinaus verschoben wurde*“, hätte nicht Commodus versagt.²⁷³

Hans-Joachim Diesner, „Kriege des Altertums. Griechenland und Rom im Kampf um das Mittelmeer“²⁷⁴, Adrian Goldsworthy, „The Roman Army at War 100 B. C.–A. D. 200“²⁷⁵ und das ohnehin grundlegend defizitäre populärwissenschaftliche

Buch von Cate Gilliver, „The Roman Art of War“²⁷⁶ übergehen die Markomannenkriege komplett. In seinem Bilderbuch „Roman Warfare“²⁷⁷ widmet Goldsworthy den Markomannenkriegen gerade einmal einen Satz,²⁷⁸ akzentuierte jedoch an anderer Stelle sehr treffend, dass „*es allgemein keinerlei Verbindung oder 'Verschwörung' zwischen den Stämmen bedurfte, da sich durch die erfolgreichen Überfälle eines Volkes auch andere Stämme zu Angriffen auf das Reich ermutigt fühlten.*“²⁷⁹ Auch „In the Name of Rome: The Men who Won the Roman Empire“ (2003)²⁸⁰ erwähnt Goldsworthy Mark Aurels Kriege an der Donau nur ganz kurz, inklusive des möglichen Plans einer Provinzausweitung.²⁸¹ Eine originelle und ungemein lesenswerte Militärgeschichte hat Raimund Schulz 2012 unter dem Titel Feldherren, Krieger und Strategen. Krieg in der Antike von Achill bis Attila vorgelegt, worin er ohne Datierungen den Markomannenkriegen einen kurzen, aber die neuartige Bedrohungssituation jenseits der Donaugrenze hervorhebenden Abriss widmete.²⁸² Die hervorragende, 1969 veröffentlichte Dissertation von Karl Lennartz, die ja auch einen wesentlichen kriegsgeschichtlichen Aspekt hatte, wurde oben schon gewürdigt²⁸³ – wo auch bereits auf das Kuriose der in der Reihe des Militärgeschichtlichen Museums und Militärwissenschaftlichen Instituts Wien 1981 herausgegebenen 39-seitigen Abhandlung „Die Markomannenkriege 166/167 bis 180“ von Gerhard Langmann²⁸⁴ hingewiesen wurde. Denn ausgerechnet diese für allgemein militärhistorisch interessierte Leser verfasste Monographie blieb das einzige Buch zu diesem Gegenstand.

²⁷⁰ Ebd. 104–107, Zitat 105.

²⁷¹ Delbrück 1921; Ndr. mit zwei Einl. von H. Kuhn und D. Hoffmann. Berlin 1966. CD-ROM (Digitale Bibliothek der Wissenschaftlichen Buchgesellschaft 72). Darmstadt o. J.; Neuausgabe (des Ndr. 1966 mit gänzlich anderer Paginierung) als: Geschichte der Kriegskunst. Die Germanen. Vom Kampf der Römer und Germanen bis zum Übergang ins Mittelalter. Berlin 2000; Ndr. Hamburg 2003.

²⁷² Ebd. (31921), 215 f.; [Ndr. 2003, 238 f.].

²⁷³ Ebd. (31921), 216; [Ndr. 2003], 239].

²⁷⁴ H.-J. Diesner: Kriege des Altertums. Griechenland und Rom im Kampf um das Mittelmeer. Berlin 1975; [51990].

²⁷⁵ Goldsworthy 1998.

²⁷⁶ Gilliver 1999; (die grotesk falsch betitelte dt. Ausg. Auf dem Weg zum Imperium. Eine Geschichte der römischen Armee. Stuttgart 2003).

²⁷⁷ Goldsworthy 1998; 2001.

²⁷⁸ Goldsworthy 2001, 179.

²⁷⁹ Ebd. 181. Diese Feststellung darf sowohl für das 2. Jahrhundert als auch für die folgenden Jahrhunderte Anspruch auf Gültigkeit erheben, nur mit dem Unterschied, dass es später weit mehr und gefährlichere Großstämme gab, die zu konzertierten Aktionen besser geeignet waren.

²⁸⁰ A. Goldsworthy: In the Name of Rome: The Men who Won the Roman Empire. London 2003.

²⁸¹ Ebd. 336.

²⁸² R. Schulz: Feldherren, Krieger und Strategen. Krieg in der Antike von Achill bis Attila. Stuttgart 2012, 322–324, vgl. 324 ff. Auf Chronologie- oder Forschungsprobleme ging er nicht ein, und leider stützte er sich ausgerechnet auf Strobel 2001 und damit auf die falsche Literatur.

²⁸³ Lennartz 1969; siehe oben Anm. 117.

²⁸⁴ Zu Langmann 1981 siehe oben Anm. 175.

VIII. Provinzgeschichte und Fasten

Unter den Behandlungen der Markomannenkriege im Rahmen von Provinzgeschichte seien hier nur die wirklich fundierten Werke aufgeführt. Selbstverständlich gehört vor den bereits erwähnten 5. Band von Mommsens „Römischer Geschichte“ an die erste Stelle die grundlegende monographische Abhandlung von Julius Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien“ aus dem Jahre 1886.²⁸⁵ Sodann gingen Pavel Oliva, „Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire“²⁸⁶, der sich auch in einem wichtigen Aufsatz „Zur Bedeutung der Markomannenkriege“²⁸⁷ äußerte, und Josef Dobiáš, „Dějiny československého území před vystoupením Slovanů“²⁸⁸ sehr ausführlich auf die Markomannenkriege ein. Letzterer erfasste auch die Vorgeschichte sowie die Ursachen und gab einen guten Überblick über die Quellen und die damalige Forschungslage – einschließlich der zur Markussäule.²⁸⁹ Dasselbe gilt für drei Bände der leider unvollendet gebliebenen englischen Reihe zu den römischen Provinzen, nämlich Geza Alföldy, „Noricum“²⁹⁰; András Mócsy, „Pannonia and Upper Moesia“²⁹¹ und John Wilkes, „Dalmatia“²⁹², der zwar nur etwas zur Truppengeschichte, Verwaltung und zivilen Situation unter Mark Aurel beisteuerte, aber einen wichtigen Beitrag zu den Donau- und Balkanprovinzen in der Cambridge Ancient History einschließlich einer kurzen Be-

handlung der Markomannenkriege verfasste.²⁹³ Wertlos ist für unseren Gegenstand dagegen der gerade einmal eine Seite umfassende Abriss in seinem ansonsten kenntnisreichen Kapitel „Die Donauprovinzen“ in der 2001 von Claude Lepelley herausgegebenen deutschen Ausgabe des Überblickswerkes „Rom und das Reich in der Hohen Kaiserzeit 44 v. Chr.–260 n. Chr., II: Die Regionen des Reiches“.²⁹⁴ Dafür ist sein *archaeological survey* zur gesamten Donauregion im Journal of Roman Studies von 2005 allgemein hilfreich.²⁹⁵ Nützlich sind ebenso einige Beiträge in dem einseitig immer mehr ausufernden Grundlagenwerk Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW).²⁹⁶

Was die Quellenbehandlung angeht, rangierte der ansonsten sehr verlässliche und informative Band aus der erfolgreichen Theiss-Reihe Die Römer in Bayern²⁹⁷ längst nicht auf derselben wissenschaftlichen Höhe wie die o. g. Provinzabhandlungen, aber in Ermangelung von Besserem sei er hier für Rätien im Zeitalter der Markomannenkriege genannt, weil er recht ausführlich die Ereignisgeschichte und die regionale archäologische Hinterlassenschaft behandelte. Übrigens ist auch das von Hans-Jörg Kellner verfasste Vorgängerwerk, „Die Römer in Bayern“⁴ stellenweise immer noch mit Gewinn zu benutzen.²⁹⁸ Die Bilderbücher der Zabern-Reihe „Orbis provinciarum“ halten einen qualitativen Vergleich mit den eingangs genannten Grundlagenwerken nicht aus und brauchen hier nicht weiter erwähnt zu werden – wenn sie auch ge-

²⁸⁵ J. Jung: Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien. 2. Aufl. Innsbruck 1887, bes. 22–26, vgl. 36 ff., 128 etc.

²⁸⁶ Oliva 1962, bes. 259 ff.

²⁸⁷ Oliva 1960; auch in Klein 1979, 119–131. Zugleich sei hier von ihm noch ein gleichfalls wichtiger Aufsatz genannt P. Oliva: Einige Probleme der Markomannenkriege. In: H.-J. Diesner et al. (Ed.): Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. Berlin 1961, 217–227.

²⁸⁸ Dobiáš 1964 (194–272 und 372–384 engl. Zus.: The History of the Czechoslovak Territory before the Appearance of the Slavs). Aus seiner Feder stammte eine ganze Reihe wichtiger Einzelstudien, u. a. Dobiáš 1929; 1957a; 1957b (mit franz. Zusammenfassung: La nouvelle inscription de Zana (Diana Veteranorum) et l'inscription romaine gravée sur le rocher de Trenčín); 1958; 1959a; 1959b; 1962b, 30 ff. mit Detaildiskussionen. Zuletzt auch im wirkungsreichen Aufsatz Dobiáš 1966, bes. 120 ff. mit ausführlicher Behandlung der Provinzialisierungspläne Mark Aurels (siehe unten).

²⁸⁹ Dobiáš 1964, 197 ff.

²⁹⁰ Alföldy 1974, 143 ff.

²⁹¹ Mócsy 1974, 183 ff. Vgl. dazu stets seinen hervorragenden Provinz-Artikel Pannonia Mócsy 1962, 555–562.

²⁹² Wilkes 1969, 1969, 85 f., 116 ff., 129, 133 ff., 199.

²⁹³ Wilkes 2000, hier bes. 583–585.

²⁹⁴ Wilkes 2001, hier 292 f.

²⁹⁵ Wilkes 2005.

²⁹⁶ Hierzu zählen besonders B. Overbeck: Rätien zur Prinzipatszeit. In: ANRW II, 5, 2, 1976, 659–689; Gerov 1977 (auch in B. Gerov: Gesammelte Aufsätze. Amsterdam 1980, 361–432); vgl. Gerov 1968 (mit Nachträgen auch in B. Gerov: Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius. In: Acta Conventus XI Eirene. Warszawa 1971, 555–568; jetzt auch in B. Gerov: Gesammelte Aufsätze. Amsterdam 1980, 259–272); G. Winkler: Noricum und Rom. In: ANRW II, 6, 1977, 183–262; Danov 1979, 21–185.

²⁹⁷ Czysz et al. 1995, hier speziell 138–156; zur Truppengeschichte und Dislozierung siehe 130 ff. und bes. die Tabelle ebd. 134.

²⁹⁸ Kellner 1978, 71 ff., vgl. 66 ff. zur Truppengeschichte.

legentlich einzelne Details oder neuere Sichtweisen beisteuern. Da Darstellungen und Sammelbände zu Dakien für die Geschichte der dakischen Provinzen im Zeitalter der Markomannenkriege weitgehend wertlos sind,²⁹⁹ zieht man am besten einige spezielle Aufsätze heran.³⁰⁰

Wichtige Informationen bieten dagegen die meisten Arbeiten zu den hier einschlägigen Provinzialfasten, wozu Wilhelm Liebenam bereits 1888 die erste verdienstvolle Synopse³⁰¹ vorlegte, die über viele Jahrzehnte das diesbezügliche Standardwerk darstellte und erst durch die zwischen 1972 und 1990 entstandenen drei Bände „*Laterculi praesidium*“ von Bengt Thomasson annähernd ersetzt wurde.³⁰² Wichtige Einzelinformationen zur Verwaltungs-, Truppen- und Ereignisgeschichte der Donauprovinzen im Zeitalter der Markomannenkriege sowie zu prosopographischen und chronologischen Fragen bieten vor allem die Studien von Walter Reidinger und Árpád Dobó sowie das *magnum opus* von Jenő Fitz zu beiden Pannonien, von Adolf Jagenteufel zu Dalmatien, von Arthur Stein und Bengt Thomasson zu Thrakien, Dakien und Moesien, von Ioan Piso neuerdings grundlegend zu Dakien und von Gerhard Winkler zu Noricum und Raetien.³⁰³

IX. Römische Außenpolitik, ihre Methoden und ihr Instrumentarium

Für die Behandlung der Markomannenkriege im Rahmen von Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Außenpolitik war zunächst die Dissertation von

Johannes Klose, „Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau“³⁰⁴ wichtig, die politische Verhältnisse zwischen *Imperium Romanum* und den Stämmen nördlich der Donau untersuchte. Diese schon vom Grundansatz her verfehlt Arbeit, die die grenzübergreifenden Beziehungen Roms zu germanischen, dakischen, getischen oder sarmatischen Stämmen im Vorfeld der kontinentaleuropäischen Provinzen Roms als Klientelpolitik, d. h. als eine gegenüber bewusst abhängigen Randstämmen pauschalisierte und so das Formenspektrum römischer Außenpolitik einseitig reduzierte, ist inzwischen sowohl was die in diesem Kontext verfehlt Kategorie „Klientel“ als auch die römische Einstellung gegenüber den Anrainern als auch die historische Realität ständiger Grenzkonflikte als auch die meisten Quelleninterpretationen und antiquarische Details angeht, vollkommen überholt.³⁰⁵

Der Politikwissenschaftler Edward Luttwak charakterisierte in seiner Betrachtung der „Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third“ (1976³⁰⁶) die außenpolitischen Verhältnisse unter den Antoninen als „*period of stability and consolidation, of secure frontiers and systematized defenses*“, bis in den letzten Jahren Mark Aurels „*wars, invasions, and the plague shattered the Antonine peace*“, von wo an „*the survival of the empire was to be a bitter struggle*.“ Seine Analyse des römischen Verteidigungssystems in den taktischen und strategischen Dimensionen der Grenzverteidigung, des angeblichen „client system“ und der Armee von den Flaviern bis zu den Severern traf nur in groben Zügen die Realität, wobei er aber berechtigter Weise davor warnte, dieses nur von seinem Zusammen-

²⁹⁹ Wie u. a. W. Schuller (Ed.): *Siebenbürgen zur Zeit des Altertums und der Völkerwanderung*. Köln – Weimar – Wien 1994 und N. Gudea/Th. Lobüsch: *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*. Mainz 2006. Immerhin gingen *Petolescu* 1995 und *Bărbulescu* 2005, 142–144, kurz auf die Markomannenkriege ein.

³⁰⁰ Barta 1966; *Petolescu* 1987; *Gudea* 1994 und einen seiner vielen Beiträge zur Grenzsicherung z. B. *Gudea* 1976; vgl. *Gudea* 1997, 497–609 (Ndr. mit eigener Seitenzählung Mainz 1998, 1–113); *Zahariade* 1997. Im Übrigen sei auf die gleich im Anschluss genannte hervorragende Studie von *Piso* 1993, hier 82 ff. verwiesen (s. u. Anm. 303).

³⁰¹ *Liebenam* 1888; Ndr. Aalen 1970.

³⁰² *Thomasson* 1984; 1991.

³⁰³ *W. Reidinger*: Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. Bonn 1956; *Dobó* 1968; *Fitz* 1993; vgl. *Fitz* 1963; *Jagenteufel* 1958; *A. Stein*: Die Reichsbeamten der Provinz Thracia. Sarajevo 1920; *Stein*: Die Reichsbeamten von Dazien. Budapest 1944; *Stein*: Die Legaten von Moesien. Budapest 1940; *B. E. Thomasson*: *Laterculi praesidium. Moesia, Dacia, Thracia*. Göteborg 1977; *Piso* 1993; *G. Winkler*: Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. Wien 1969; *Winkler*: Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat. Bayer. Vorgeschbl. 36, 1971, 50–101; vgl. dazu *H. Chantraine*: Zu den neuen Fasten der raetischen Statthalter. Bayer. Vorgeschbl., 1973, 111–115. Zu allen hier relevanten Provinzen *Thomasson* 1984. Vgl. dazu allgemein die Bibliographien bei *Garzetti* 1974, 817–820 und *Fischer* 2001, 330 f. – leider fehlt diesem allgemein nützlichen Grundlagenwerk ein Register.

³⁰⁴ *Klose* 1934. Zu seinen Datierungen siehe *Zwicker* 1941, 51.

³⁰⁵ Zur Kritik an der Klientelstaatentheorie siehe besonders *Kehne* 1989, 5 ff., 506 ff.; 2000b; 2001a; *Stahl* 1989, 289 ff., wonach Rom externe Stämme nördlich der Donau oder deren Herrscher in der frühen und hohen Kaiserzeit niemals als *clientes* betrachtete und die konstitutiven Elemente für *clientela* in den zwischenstaatlichen Beziehung nicht auszumachen sind, was ihre Klassifizierung als Klientelverhältnisse verbietet.

³⁰⁶ *Luttwak* 1976.

bruch her zu bewerten.³⁰⁷ Die Markomannenkriege übergang er dabei völlig, räumte ihnen aber im Kontext veränderter Bedrohungen des 3. Jahrhunderts einen kurzen Abschnitt ein,³⁰⁸ der die anlässlich des Partherkrieges geschwächte Grenzwehr, die Unmöglichkeit³⁰⁹ „to quantify the magnitude of the endemic threat on the Danube“, die Beuteabsicht sowie die poliorketische Unfähigkeit der angreifenden Germanen betonte und zu Recht eine allgemeine barbarische Verschwörung bestritt.³¹⁰ Von der Materie selbst verstand er aber nicht viel, wie sein Resümee „*Marcus Aurelius had supposedly planned a trans-Danubian operation to conquer the homeland of the Marcomanni, and much else beside*“ zeigt,³¹¹ denn bekanntlich befanden sich römische Armeen zum Zeitpunkt von Mark Aurels Tod längst auf dem Höhepunkt dieser Operation.

David Braund legte 1984 eine systematische Untersuchung zu „Rome and the friendly king. The character of client kingship“ vor, worin er u. a. Formen von Herrschaftsanerkennung und -titulatur, Bürgerrechtsverleihungen, dem Verhältnis zwischen König und Kaiser, der Funktion „freundlicher Könige“ in Grenzzonen, Münzprägungen, Geschenken und Subsidien sowie dem Schicksal solcher Potentaten nach ihrer Entmachtung nachging.³¹² Eine Analyse der Markomannenkriege fand dabei alleine schon deshalb nicht statt, weil es in jener Zeit dort kaum „friendly kings“ gab; lediglich einzelne Phänomene dienten der Exemplifizierung seiner Kategorien. Etwas eingehender und in einem gesonderten Abschnitt befasste sich dagegen Lynn Pitts, „Relations between Rome and the German ‘kings’ on the middle Danube in the first to fourth centuries A. D.“³¹³ im Zuge eines bis in die Spätantike reichenden historischen Längsschnitts – der auch systematisierende Abschnitte und eine Interpretation von Schriftquellen aus archäologischer Perspektive enthielt – mit den Markomannenkriegen. Akzentuiert wurden dabei u. a. besondere Vertragsauflagen, neutrale Zonen, Sicherheitskontrollen beim grenzüberschreitenden Verkehr und Königseinsetzungen bzw. -bestäti-

gungen bei Quaden. Aber gerade hierbei zeigte sich schnell, dass die Studie in ihrem Aussagewert leider von vornherein durch ihre Beschränkung auf allein germanische Phänomene limitiert war, denn analoge Fälle bei Sarmaten wurden nicht behandelt.

In dem interessant fokussierten, von Toru Yuge und Masaoki Doi 1988 herausgegebenen Sammelband „Forms of Control and Subordination in Antiquity“ behandelte Masotoshi Ichikawa, „The Marcomannic Wars: a reconsideration of their nature“.³¹⁴ Er ging dabei von der (unhaltbaren) Hypothese einer durchgängigen Subventionierung norddanubischer Randstämme durch Rom aus, die angeblich regelmäßig die zur Abfindung ihrer Gefolgschaften benötigten Jahrgelder erhalten und mit Ausbleiben derselben friedlich Einlass ins Reich verlangt und sich nach Verweigerung desselben zum Krieg entschlossen haben sollen. Als diplomatisches Mittel, das *bellum Marcomannicum* bis zum Ende des Partherkrieges zu suspendieren,³¹⁵ postulierte er dann auch ohne jegliche Stütze in den Quellen die Wiederaufnahme der Subsidienzahlungen durch den *legatus Augusti pro praetore provinciae Pannoniae superioris* M. Iallius Bassus Fabius Valerianus.³¹⁶ Zudem lehnte er nach einer flüchtigen Analyse einiger Schriftquellenzeugnisse folgende drei Phänomene als Kriegsursachen ab: Druck von entfernter lebenden Barbaren, Landmangel bzw. Überbevölkerung in Germanien und Befreiung vom Joch des *Imperium Romanum*. Das römische Kriegsziel sei daher niemals die Züchtigung oder Dezimierung der Randstämme und schon gar nicht die Okkupation ihrer Gebiete, sondern – analog *Alföldy 1971* – lediglich die Wiederherstellung des *status quo*, d. h. des angeblichen „old client system“ gewesen. Ergänzend sei noch einmal auf den schon von *Weber 1994* behandelten Aufsatz von Michael Stahl, „Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau“³¹⁷ hingewiesen, der – zeitgleich mit der Dissertation des Verfassers – die von Mark Aurel und Commodus verwendeten Vertragsklauseln eingehend auf ihre Funktion untersuchte und (fälschlich) meinte für sie

³⁰⁷ Ebd. 61.

³⁰⁸ Ebd. 145 f.

³⁰⁹ Ebd. 146.

³¹⁰ Ebd. 145: „The SHA speaks of barbarian ‘conspiracy’, but even without coordination the opportunity must have been simultaneously apparent to all.“

³¹¹ *Luttwaak 1976*, 146.

³¹² *Braund 1984*; eine komprimierte Version war sein Beitrag *Braund 1988*.

³¹³ *Pitts 1989*, hier bes. 49–51.

³¹⁴ *Ichikawa 1988*.

³¹⁵ Siehe die vielbehandelte Passage *Hist. Aug., Marc. 12, 13*.

³¹⁶ *Ichikawa 1988*, 256. Zu Iallius Bassus und der Datierung siehe unten XII. Einzelprobleme, Nr. 1.

³¹⁷ *Stahl 1989*.

ein Völkerrechtsinstitut *sui iuris* ermittelt zu haben.³¹⁸ Das gesamte von Rom in den Markomannenkriegen angewandte außenpolitische Instrumentarium wurde in einem durchgängig systematischen Zuschnitt erstmals vom Verfasser analysiert: „Formen römischer Außenpolitik in der Kaiserzeit. Die auswärtige Praxis im Nordgrenzenbereich als Einwirkung auf das Vorfeld“.³¹⁹ Sämtliche diesbezüglich relevanten Quellenpassagen zu den Markomannenkriegen erfuhren dabei ihre Interpretation in den Kategorien der internationalen Abkommen wie *deditio, restitutio, foedus* oder der Internationalverhältnisse *amicitia, societas, bellum*. Die Inhalte von Einzelabkommen wurden in kurz- und längerfristige differenziert und besonders Kontaktaufnahmen, Schaffung neuer Herrschaftsverhältnisse, Heranziehung auswärtiger Militärdienste, Belohnungen, Vergünstigungen, Einsatz von Geld und Ansiedlungen von Angehörigen externer *gentes* im Reich analysiert. Eine Zusammenfassung und Spezifizierung seiner Ergebnisse für die Markomannenkriege legte der Verfasser dann in dem Sammelband: „Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen“³²⁰ vor.

Abrisse zur römischen Außen- und Grenzpolitik oder Behandlungen grenzübergreifender Beziehungen unter (gelegentlicher) Berücksichtigung der Markomannenkriege boten u. a. Anthony Birley: „Die Außen- und Grenzpolitik unter der Regierung Marc Aurels“;³²¹ Fergus Millar: „Emperors, frontiers and foreign relations“ 31 B. C. to A. D. 378;³²² Jan Bouzek/Iva Ondřejová: „‘Třetí zóna’ mezi Římem a Barbarikem při noricko-pannonském limitu“;³²³ Titus Kolník: „Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonauebiet“;³²⁴ Jaroslav Tejral, „New aspects of the Roman-Germanic confrontation on the Middle Danube until the Marcomannic Wars“.³²⁵

„Zur Ansiedlungspolitik Mark Aurels“ siehe besonders Karl-Wilhelm Welwei³²⁶, der spekulative

Thesen von massenhaften Ansiedlungen oder gar vertragsmäßigen Ansiedlungen ganzer Stämme zu Recht ablehnte. Siehe dazu auch Leszek Mrozewicz, „Le déplacements de populations sur la rive romaine du Rhin et du Danube sous le haut Empire (jusqu’aux guerres avec les Marcomans)“³²⁷ und Kehne 1989, 499 ff. mit einer weiter gefassten Kontextualisierung in die Methodik römischer Außenpolitik. Vergleiche allgemein u. a. Zeuß 1837, 120; Dettmer 1872, 207, 212 f.; Hertzberg 1880, 480; Seeck 1921, 396–400, 402 und Timpe 1998b, 53 ff. Spezielles findet sich u. a. bei Barkóczy 1957; Dobiáš 1958/1959; Bengtson 1959; Kellner 1965, 171 ff. zu den Wohnsitzen der Naristen; Lennartz 1969, 133 ff. und 182; Böhme 1975, 212 und übergreifend „Zur Phänomenologie, Typologie und völkerrechtlichen Grundlage internationaler Massendeportationen in der griechisch-römischen Antike“ (Kehne 2009b).

Die Frage nach dem Einsatz von Geld in der römischen Außenpolitik, insbesondere während der Markomannenkriege ist besonders deshalb von Interesse, weil gerade in der Archäologie ein aus sechs Wörtern bestehender Satz der *Historia Augusta* große Beachtung fand: emit (sc. Marcus Aurelius) *et Germanorum auxilia contra Germanos* (Hist. Aug., Marc. 21, 7). Bei der Bestimmung jener Germanen, die Mark Aurel nun als „Hilfstruppen kaufte“ und gegen andere Germanen aufbot, wurden nicht nur beinahe alle germanischen Stämme rechts des Rheins und südlich von Nord- und Ostsee bemüht, sondern auch ein Großteil des markomannenkriegszeitlichen Fundmünzenniederschlags im sog. freien Germanien mit dieser Nachricht verknüpft.³²⁸ Für das Verständnis römischer Subsidienpolitik in der Kaiserzeit sei zunächst auf die grundlegende Untersuchungen von Colin Gordon, „The Subsidization of Border Peoples as a Roman Policy in Imperial Defence“ verwiesen.³²⁹ Den ganzen Komplex

³¹⁸ Siehe dagegen die Analyse des römischen Völkerrechtsinstrumentariums (Kehne 1989, 136–215), das entgegen kurzlebiger italienischer und deutscher Theorien keine Mischformen kannte und brauchte, um Roms politische Interessen vereinbarungsförmlich durchzusetzen.

³¹⁹ Kehne 1989.

³²⁰ Kehne 1994.

³²¹ Birley 1979.

³²² Millar 1982.

³²³ Bouzek/Ondřejová 1990.

³²⁴ Kolník 1991.

³²⁵ Tejral 1999a, bes. 832 ff.

³²⁶ Welwei 1986; auch in K.-W. Welwei: *Res publica und Imperium*. Kleine Schriften zur römischen Geschichte. Stuttgart 2004, 275–280.

³²⁷ Mrozewicz 1987, hier 124 ff.

³²⁸ Wobei häufig außer Betracht blieb, dass unter Mark Aurel geprägte Münzen auch – und wegen der späteren Münzverschlechterung wahrscheinlich sogar überwiegend – erst nach Beendigung der Markomannenkriege ins sog. freie Germanien gelangt sein dürften.

³²⁹ Gordon 1948, hier 48 ff. zur Regierungszeit Mark Aurels und ebd. 57 f. zu der von Commodus. Eine Zusammenfassung erschien als Gordon 1949. Vgl. Braund 1984, 62 f., 65 etc.

von diplomatischen Geschenken bis zu offiziellen Subsidien des römischen Staates während der Prinzipatszeit behandelte erneut Peter Kehne³³⁰; speziell zur Anwendung dieses Instruments in den Markomannenkriegen mit dem Ziel, über ein planvolles Ansetzen am Gefolgschaftssystem im Vorfeld der Grenzen strukturbildend zu wirken, oder barbarische Kriegerscharen anzuwerben, oder neuankommenden Landsuchenden Geld auszuhändigen, damit sie sich und ihre Familien versorgen konnten, siehe auch Kehne 1994, 43 und 47 f. Vergleiche dazu noch Kehne 1998, 472 ff., Barbara Scardigli: „Subsidienzahlungen in der antiken Geschichtsschreibung“³³¹ und Kehne: „Auskünfte antiker Schriftquellen zu Umständen und Größenordnungen des Abflusses römischer Münzen ins Barbaricum vom 1.–5. Jahrhundert n. Chr.“³³² Für die Bestimmung des realen Hintergrundes der zitierten *Historia Augusta* Notiz ist es jedenfalls von der Sache her völlig unnötig, Verhältnisse in anderen Regionen als denen der eigentlichen Kriegsschauplätze nördlich und östlich der mittleren Donau zu bemühen, weil uns Exzerpte aus Cassius Dio hinlänglich darüber informieren, dass germanische Gesandtschaften *societas* versprachen, Geld erhielten und erfolgreich gegen andere Neuankömmlinge an den Grenzen zu Felde zogen, wie z. B. aus Dio 71, 11, 1 und im Falle der vandalischen Astingen und Lakringen aus Dio 71, 12, 1–2 eindeutig hervorgeht.

Unter den Betrachtungen der römischen Außen- und Grenzpolitik ist ebenfalls Derek Williams zu nennen, dessen 1996 erschienenes Buch: „The Reach of Rome. A History of the Roman Imperial Frontier 1st–5th Centuries A. D.“, den Markomannenkriegen eine mehrseitige Darstellung einräumte.³³³ Diese sparte mit verfänglichen Datierungen, orientierte sich ganz konservativ an Quellenberichten und kompilierter Sekundärliteratur, zitierte immerhin

Passagen aus den Restitutions- und Friedensabkommen und bot so in der Sache zwar nichts Neues, schloss aber mit der Frage, was Rom aus dieser außen- und sicherheitspolitischen Krise gelernt hatte und welche Vorsorgemaßnahmen getroffen wurden. William formulierte dazu mit Hinweis auf die Wiederherstellung der „*old-type frontier*“, den Verzicht auf Tiefenverteidigungskonzepte, Bildung einer strategischen Truppenreserve und anderes mehr eine klare negative Antwort und kam nicht umhin, Mark Aurel dafür einen Teil der Verantwortung anzulasten.³³⁴

Leider ist es an dieser Stelle nötig, zwei völlig verunglückte Bücher zur römischen Außenpolitik anzusprechen. Die schon vom Ansatz her verfehlte Dissertation von Marcello Tilman Schmitt: „Die römische Außenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr. Friedenssicherung oder Expansion?“³³⁵ bot zwar eine lange Abhandlung der Markomannenkriege, ist aber eine von Fehlern, Missverständnissen und Spekulationen durchzogene, auch in vielen Belegen unzuverlässige typische Anfängerarbeit, die in der Hauptsache Literatur nur kompilierte, dafür aber einen unverkennbaren Hang zur rhetorischer Dramatisierung aufweist. Die Arbeit ging von folgenden, lediglich eingebildeten Forschungsstand aus: „Die Forschung wurde seit Montesquieu und Gibbon nicht müde, die Zeit des Prinzipats als Zeit einer bis zu den Markomannenkriegen Mark Aurels im großen und ganzen friedlichen Koexistenz zwischen Rom und den Nachbarn des Reiches zu charakterisieren.“ Ihr Untersuchungsziel war folglich der „Nachweis, daß die Positionen der Forschung auf einem falschen – den griechischen Quellen entnommenen – Verständnis des römischen Friedensgedankens beruhen... und die römische Außenpolitik des 2. Jahrhunderts auch in den Jahrzehnten nach Hadrian nichts von ihrem Willen zur Fortsetzung der Expansion eingeüßt hat“. Nur gab

³³⁰ Kehne 1989, 432–451.

³³¹ Scardigli 1998, befasste sich vornehmlich mit ihrer stilistisch-historiographischen Funktion zur Charakterisierung einzelner Kaiser.

³³² Kehne 2008a.

³³³ Williams 1996, 172–179.

³³⁴ Ebd. 178 f.

³³⁵ M. T. Schmitt: Die römische Außenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr. Friedenssicherung oder Expansion? Stuttgart 1997, hier 133–198. Die Zitate ebd. 10 (vgl. 199, 203) und 11 f. Zur Kritik am Gesamtansatz siehe Rezension von Kehne: Historische Zeitschrift 270, 2000, 436–437. Die Tendenz zur rhetorischen Geschichtsschreibung offenbart sich immer wieder, u. a. ebd. 138 (Die Völker Germaniens „entschlossen sich unter dem Eindruck der sich in Windeseile ausbreitenden Nachrichten, die von einer ernsten Schwächung der römischen Grenzfestungen an der Donau berichteten, vielerorts zur radikalen Lösung der Auswanderung, die sie aus ihrer armen und überbevölkerten Heimat des barbarischen Nordens an die Grenzen des römischen Südens führen sollte.“), 139 („Massen an bettelarmen, unzivilisierten Barbaren“), 141 („In Rom brach Panik aus“, „überall brachen die Dämme“), 142 („Die Barbaren überschritten die Grenzen zudem nicht allein, um die Provinzen zu plündern, sondern auch um auf dem Boden des Reiches neue Siedlungsplätze für ihre darbenden Völker zu erobern.“) etc. p.p. Hier dominieren Vorurteile und Pauschalisierungen über eine differenzierende Analyse der Ursachen. Mit Wissenschaft hat dieses nichts zu tun. Es verwundert daher nicht, dass die Aufnahme dieses Werke in die *Historia* Einschriften abgelehnt wurde und der Autor nie wieder wissenschaftlich in Erscheinung trat. In dieser Form hätte dieses Buch nie publiziert werden dürfen und sollte in wissenschaftliche Publikationen gemieden werden.

es weder die von Schmitt postulierte *communis opinio* noch unternahm er irgendwo tiefergehende Interpretationsversuche diesbezüglicher Quellen, sondern bemühte sich lediglich, die eine Chimäre durch eine andere einseitige Pauschalisierung römischer Außenpolitik zu ersetzen, wozu ihm primär die Markomannenkriege dienten. Dabei würden alle der Materie Kundigen die im Untertitel als unvereinbare Alternative erscheinende Grundsatzfrage Schmitts sofort mit „Sowohl als auch!“ beantworten. Völlig haltlos und spekulativ wird es dort, wo Schmitt auf der Grundlage eines in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts entwickelten formalen Vertragsdogmatismus und eines von Eugen Täubler ermittelten sog. Grundvertrages daran geht, seitenweise die „Verträge“ Mark Aurels mit Markomannen, Quaden und Jazygen bis ins Kleinste rekonstruieren zu wollen, ohne vom Wissensstand her auch nur im Mindesten in der Lage zu sein, Deditionsauflagen von Restituierungsbedingungen und Vertragsklauseln unterscheiden zu können. Und ohne zu erkennen, bzw. der Leserschaft mitzuteilen, dass wir aus dem 2. Jahrhundert kein einziges Vertragsdokument und keinen einzigen im Wortlaut überlieferten Text einer internationalen Vereinbarung besitzen, dass Täublers Modell allein für die hochentwickelte Diplomatie des hellenistischen Ostens und anderer mediterraner Kulturstaaten galt und dass solche Verträge zwingend der Schriftform bedurften, was für Roms Gegner in den Markomannenkriegen eine höchst hypothetische Annahme bleibt. Im Gegensatz zu Hekster 2002, der sich in seiner Unkenntnis geradezu auf Schmitt stützte, machten v. Saldern 2003 und Fündling 2008 von dessen katastrophaler Studie bewusst keinen Gebrauch.

Vergleichbares gilt für den ebenfalls von Fehler geradezu durchseuchten Abriss der klassischen Philologin Ulrike Riemer³³⁶ zur römischen Außen- bzw. Germanienpolitik. Beide Arbeiten sind wissenschaftlich wertlos und nicht benutzbar, da sie beide nicht nur in der Faktenpräsentation immens lücken-, fehlerhaft und oftmals dilettantisch sind, sondern überdies gravierende Defizite in der Literaturverarbeitung, im Literaturverständnis und der Quelleninterpretation aufweisen. Wer so etwas zitiert, offenbart damit bestenfalls, diese Machwerke nie kritisch gelesen und von der Materie sowie ihren Problemen keine Ahnung zu haben.

In einer ähnlichen Sphäre schwebt Karl Strobel „Die ‘Markomannenkriege’ und die neuen Provinzen Mark Aurels: Ein Modellfall für die Verflechtung von Innen- und Außenpolitik des Römischen Reiches“.³³⁷ Mit der Generalthese, dass ausgerechnet Mark Aurel von Anfang an einen Eroberungskrieg führte, um mit den „Erfolgen“ (sic!) von Lucius Verus im Osten gleichziehen zu können, begründete Strobel eine dem alten Denkmuster, jeder Kaiser habe seine Feldherrn- und Erobererqualität unter Beweis zu stellen, konservativ stereotyp verhaftete und streckenweise von lästigen Quellenbehandlungen gänzlich freie „Neurekonstruktion“ der Markomannenkriege, die aber in etlichen Bereichen die *communis opinio* lediglich seriös kompilierte und in anderen zu eigenwilligen Datierungen gelangte.³³⁸ Es kann daher es nicht weiter verwundern, diesen in seiner Grundthese hochspekulativen Beitrag nur in einer Festschrift publiziert zu finden. Aber dafür ist diese Literaturgattung ja wohl da. Wer Strobels Argumentationsgang für plausibel hält, sollte (noch) einmal Alte Geschichte studieren und die Methodik historisch-kritischer Quelleninterpretationen erlernen.

Demgegenüber ist die 10-seitige Darstellung von Klaus-Peter Johne in „Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike“.³³⁹ – wenn auch nicht innovativ und bisweilen auf schlechter Literatur fußend – ähnlich den o. g. Gesamtdarstellungen im Ganzen solide und verwertbar.

X. Spezialuntersuchungen zu antiken Quellen

Etliche wichtige Arbeiten befassten sich ausschließlich mit einzelnen für die Informationslage zentralen Quellentypen, wie historiographischen Quellen, epigraphischen Zeugnissen und Gegenständen der Numismatik.

1. In der Rubrik der literarischen Quellen sind drei Dissertationen und eine Monographie zu den *Scriptores Historiae Augustae* am wertvollsten für das jeweilige Verständnis des Werkes und die historische Interpretation einzelner Passagen zu den Markomannenkriegen: Joseph Heer, „Der

³³⁶ U. Riemer: Die römische Germanienpolitik. Von Caesar bis Commodus. Darmstadt 2006 zeichnete sich durch Auslassungen von Quelleninformationen, eine Fülle von Sachfehlern, unhaltbare Schlussfolgerungen, mangelhafte Literaturverwertung und dergleichen Negative mehr aus. Zur durchgehend negativen Kritik und generellen Ablehnung siehe u. a. die Rez. von Kr. Matijević: Göttinger Forum für Altertumswissenschaft 9, 2006, 1165–1170; Kehne 2008b, hier 244 und 271 Anm. 42–45 sowie vor allem die vernichtende Rezension von P. Kehne (2008c), 795–799.

³³⁷ Strobel 2001.

³³⁸ Siehe unten Abschnitt XII. Einzelprobleme, Nr. 1 ff.

³³⁹ Johne 2006, 243–253, vgl. 255 f.

historische Wert der *Vita Commodi*“;³⁴⁰ Joseph Schwendemann, „Der historische Wert der *Vita Marci*“³⁴¹, wo viele Text-, Sach-, Verständnis- und Datierungsprobleme der Markomannenkriege erörtert wurden; die übergreifende sachsystematische Abhandlung von Gerhard Kerler über „Die Außenpolitik in der *Historia Augusta*“;³⁴² und die Untersuchung von Otto Schulz, „Das Kaiserhaus der Antonine und der letzte Historiker Roms“.³⁴³ Alle Autoren entlarvten Unglaubwürdigkeiten, Doppelungen, falsche Dokumente und Erfindungen, ermittelten aber auch ältere genuine Quellengrundlagen (aus dem 3. Jh.) und erweisen diese als verlässlich,³⁴⁴ wozu u. a. die Informationen über die Völkertafel und die *expeditio Germanica* unter Mark Aurel und Lucius Verus der Jahre 168 und 169 gehören.

Ein Kommentar zu den zeitgeschichtlichen Büchern in Cassius Dios Römischer Geschichte ist nach wie vor ein Desiderat. Dasselbe gilt für Herodians Kaisergeschichte.³⁴⁵ Einen gelinden Ersatz bieten die zweisprachigen Editionen: „Altes Germanien. Auszüge aus den antiken Quellen über die Germanen und ihre Beziehungen zum Römischen Reich... bis zum Jahre 238 n. Chr.“ von 1995³⁴⁶ sowie „Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis

zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z.“ [GLQFM], Band 3 und 4.³⁴⁷

2. Im Vergleich zur geradezu unbedeutenden militärgeschichtlichen Forschung sind zwei chronologisch verfahrenende Untersuchungen sehr hilfreich, die sich jeweils epigraphisch und althistorisch ausgerichtet mit Benennungen, Zuschnitt und Dauer römischer Expeditionen und Kriege in der Prinzipatszeit befassten und dabei kategorisierend vorgingen: Die stringent alle einschlägigen Inschriften untersuchende Wiener Dissertation von Gerald Stehlik, „Die epigraphischen Zeugnisse für die Kriege Roms von Augustus bis Commodus“³⁴⁸ und die nicht weniger verdienstvolle, generell systematisierende sowie terminologie-orientierte Heidelberger Dissertation von Veit Rosenberger, „*Bella et expeditiones*. Die antike Terminologie der Kriege Roms“³⁴⁹ stellen beide – auf der Basis älterer Vorarbeiten³⁵⁰ – unentbehrliche Materialsammlungen, wertvolle Einzelinterpretationen und nützliches Vergleichsmaterial bereit. Die offiziellen Benennungen der Markomannenkriege lauteten demnach:

- 1. Phase der Markomannenkriege 166/167–175: Das *bellum Germanicum* bzw. *bellum Germanicum et Marcomanicum* (166/167–173), d. h. die *expeditio Germanica* bzw. *prima expeditio Germanica*

³⁴⁰ Heer 1901.

³⁴¹ Schwendemann 1923, hier 67 ff., 81 ff., 96 ff., 165 ff., 180 ff., 190 ff. Einen Teil der förderlichen Arbeit legte Schwendemann 1909 in Heidelberg als von A. von Domaszewski angeregte Diss. vor, die er bis zum Beginn seines Kriegsdienstes 1914 überarbeitete. Er verfolgte darin den Ansatz, Darstellung und Informationen der *vita Marci* der *Historia Augusta* mittels sehr detaillierter Textkritik zu differenzieren und einer biographischen (ebd. 1–117) und einer annalistischen (ebd. 118–196) Quelle zuweisen zu können. Da er im 1. Weltkrieg fiel, blieb seine Arbeit in dem unfertigen Zustand, in dem sie nach Textkorrekturen von einem Familienmitglied 1923 publiziert wurde. Es fehlen die von Schwendemann beabsichtigte Zusammenfassung seiner Ergebnisse, Literaturverzeichnis, Quellenindex und Register. Dieser Umstand macht die Rezeption seiner Erörterung von Detailfragen sehr schwierig, weil diese auf die zwei gänzlich gesonderten Teile und viele Passagen darin verteilt sind, was bei einigen Nutzern verständlicherweise zu Missverständnissen führte.

³⁴² Kerler 1970.

³⁴³ Schulz 1907; Ndr. Schulz: Quellenanalysen und geschichtliche Untersuchungen zu den *Scriptores Historiae Augustae*. Aalen 1984.

³⁴⁴ Das für ihn „sachlich-historische Exzerpt in *Capitolinus' Vita Marci Antonini*“ gab Schulz 1907, 230–239 wieder, worin u. a. die Informationen über das *bellum... Marcomanicum... arte suspensum* (Hist. Aug., Marc. 12, 13; s. o. Anm. 315); die *superiores barbari* (Marc. 14, 1; s. u. Anm. 226) und die sog. Völkertafel (Marc. 22, 1; s. o. Anm. 1 und Anm. 225) enthalten sind. Eine komplementäre Untersuchung legte Schwendemann 1923 vor (s. o. Anm. 341); vgl. zur verlässlichen Quelle auch v. Wietersheim 1860, II 56/1880, II 148 150 und Dettmer 1872, 172. Zur guten Überlieferung, aus der auch Ps. Aur. Vict. epit. Caes. 16, 3 und Aur. Vict. Caes. schöpften, gehört u. a. die m. E. bislang zu Unrecht in Zweifel gezogene Nachricht Aur. Vict. Caes. 16, 13 über den König Marcomar, der als Repräsentant der Feinde Roms gesehen wurde. Siehe dazu Kehne 2000a und Kehne 2001b.

³⁴⁵ Siehe hierzu die stark defizitäre Kommentierung: von Müller, *Hdn.* und die gute Studie von M. Zimmermann: Kaiser und Ereignis. Studien zum Geschichtswerk Herodians. München 1999, u. a. mit längeren Abschnitten zur Germanienpolitik Mark Aurels und dessen Provinzialisierungspläne (ebd. 49–56).

³⁴⁶ Goetz/Welwe 1995.

³⁴⁷ GLQFM 3; GLQFM 4.

³⁴⁸ Stehlik 1969, 158–217; zu Commodus ebd. 218 ff. Ebd. 174–178 gibt er auch einen Überblick über die „Germanenkriege“ bis 180 n. Chr., die er in vier Abschnitte gliederte: 167–169 Abwehr; 170–173 Offensive gegen Markomannen und Quaden; 174–175 Offensive gegen Jazygen; 178–180 sog. zweiter Germanenkrieg.

³⁴⁹ Rosenberger 1992, 100 ff.

³⁵⁰ Siehe nur Conrad 1889, 9 f.; v. Domaszewski 1895; Dobiáš 1959; Rohde 1924, 73 ff. und Schmidt 1938/1970, 162 f.

felicissima etc. (168–173), seit 173/174 erweitert zum *bellum Germanicum et Sarmaticum* bzw. zur *expeditio Germanica et Sarmatica* etc. Hierzu zählt auch eine *expeditio Naristarum*.³⁵¹

- 2. Phase der Markomannenkriege 177/178–180: Das *bellum Germanicum et Sarmaticum* bzw. ab dem 3. 8. 178 die *expeditio Germanica secunda* oder *secunda expeditio Germanica felicissima*, die *expeditio Germanica Sarmatica* usw.³⁵²
- Unter Commodus gab es dann noch eine *expeditio Germanica tertia* und eine *expeditio Burica*, wobei

bislang allerdings nicht abschließend zu klären war, ob erstere sich wirklich auf externe und nicht nur auf reichsinterne Vorgänge bezog.³⁵³

Zur informationsreichen und inzwischen vielbehandelten Ehreninschrift aus *Diana Veteranorum* (heute Zana) in Numidien (AE 1956, 124 = Stehlik, Nr. 227)³⁵⁴ für M. Valerius Maximianus, einen der erfolgreichsten Truppenführer Mark Aurels, siehe neben dem Ersteditor Hans-Georg³⁵⁵ vor allem Josef Dobiáš 1957a; 1957b; 1959 und 1962³⁵⁶ – jeweils auch zur Verbindung mit der berühmten Inschrift

³⁵¹ *Bellum Germanicum* u. a. Hist. Aug., Marc. 12, 14; 20, 6; Verus 9, 7; Comm. 2, 5; CIL VI 1449 = ILS 1107 = Gordon, Album II 120–123, Nr. 233 = Stehlik, Nr. 220. Die beiden letztgenannten mit einer Fülle an Hinweisen auf weitere Editionen; weitere inschriftliche Belege bei Stehlik 1969, 174 ff. und Rosenberger 1992, 104 Anm. 79; *Germanicum et Marcomannicum bellum*: Hist. Aug., Marc. 21, 8. Einmal findet sich auch die Bezeichnungen *bellum Germanicum sive Marcomannicum*: Hist. Aug., Marc. 22, 7. Die *expeditio I* bzw. *prima* bzw. *prima felicissima Germanica* haben nicht nur Münzen und Inschriften (Rosenberger 1992, 104 mit Anm. 81–83), sondern auch Tertullian, Ad Scapulam 4, 7.

Für den Zeitraum von 173 bis 175 n. Chr. erfolgte die Erweiterung zum *bellum Germanicum et Sarmaticum*: CIL VI 31856 = AE 1888, 66 = ILS 1327 = Gordon, Album II 148–152, Nr. 245 = Stehlik, Nr. 221 (die beiden letztgenannten wiederum mit einer Fülle an Hinweisen auf weitere Editionen) bzw. *bellum Germanicum Sarmaticum*, so die vielzitierte afrikanische Inschrift für M. Valerius Maximianus aus *Diana Veteranorum*: AE 1956, 124 = Stehlik, Nr. 227 (und 238 und 247) (s. u. Anm. 354 ff.); oder *Sarmaticum Marcomannicumque bellum*: Hist. Aug., Marc. 25, 1. Dem entsprach die *expeditio Germanica et Sarmatica*: AE 1920, 45 = ILAfr 281 = Stehlik, Nr. 237; vgl. Stehlik 1969, 202 ff.

Ein bislang eher verkanntes Problem ist die präzise Identifizierung bzw. Zuordnung der dokumentarisch überlieferten *expeditiones Germanicae*. Siehe dazu Stehlik 1969, 179 ff., 218 ff. und Rosenberger 1992, 104, 107 f., 109. Formal korrekt müsste die *expeditio prima Germanica* der Germanenfeldzug der beiden *Augusti* (*profectio Augustorum* nach dem 6. 1. 168; s. o. Anm. 25) 168/169 n. Chr. sein (siehe z. B. CIL VI 1540 = ILS 1112 = Gordon, Album II 125–131, Nr. 236, frgm. a, Z. 3–5 = Stehlik, Nr. 213; zur Lesart siehe den Kommentar von Gordon, loc. cit. 128), die zunächst nur als *expeditio Germanica* geführt worden sein konnte (siehe z. B. CIL VI 8635 = ILS 1681 = Stehlik, Nr. 215; vgl. AE 1934, 155 = Stehlik, Nr. 217 und AE 1957, 121 = Stehlik, Nr. 218 jeweils mit weit. Lit.), weil ihre Iteration nicht absehbar war. Diese anfängliche *expeditio Germanica* konnte somit nicht gleich die Zählung *prima* und schon gar nicht das Attribut einer *prima felicissima* für sich in Anspruch nehmen, was erst für die mit der erneuten *profectio Augusti* (sc. *Marci* allein) im Herbst (*terminus post quem* ist der 13. 9.) 169 n. Chr. beginnenden 2. Phase (Zwickler 1941, 122) und hier eigentlich auch erst für die fortgeschrittene Offensive ab 171 n. Chr. gelten konnte, die streng genommen *expeditio secunda Germanica* genannt worden sein muss – es sei denn, man hätte im Nachhinein eine *expeditio Germanica* von einer *expeditio prima Germanica* (nur unter Mark Aurel) bzw. einer *expeditio prima felicissima Germanica* unterschieden. Letzteres besitzt m. E. einiges an Wahrscheinlichkeit. Dem steht freilich die vorherrschende Meinung entgegen, das Adjektiv *felix* beziehe sich auf Commodus (vgl. Van't Dak 1991) und die *expeditiones felicissimae* würden somit ausschließlich Feldzüge unter Commodus bezeichnen (Stehlik 1969, 219 mit Anm. 1; vgl. Kienast 1996/2004, 149 f.; v. Saldern 2003, 45 Anm. 3 und bes. 138–140 mit Anm. 153). Nur haben wir keine drei eigenständigen Feldzüge des Commodus überliefert. Es sei denn man wertet den 2. Teil des Markomannenkrieges 178–180 n. Chr. als *expeditio prima felicissima Germanica* und den nach dem 17. 3. 180 alleine weitergeführten Germanenkrieg als *expeditio secunda felicissima Germanica*. Zum hier nicht zu erörternden Problem der einmal inschriftlich erwähnten *expeditio fel(icia oder icissima?) III Germanica* (CIL V 2155 = ILS 1574 = Stehlik, Nr. 254: *exped. fel. II et III Germ.*) siehe u. a. Dessau zu ILS 1574; Dobiáš 1929, 13 ff.; Stehlik 1969, 219; Rosenberger 1992, 109 und v. Saldern 2003, 77 f.

Da man von der Beendigung der *expeditio prima Germanica* durch den gemeinsamen Triumph von Mark Aurel und Commodus im Dezember 176 n. Chr. auszugehen hat, wird die *expeditio secunda Germanica* gemeinhin mit dem 2. Teil der Markomannenkriege 178–180 n. Chr. von der *profectio* beider *Augusti* am 3. 8. 178 n. Chr. bis zu Commodus' 2. Triumph (CIL XIV 2922 = ILS 1420 = Stehlik, Nr. 248 ist dem *curator triumphi felicissimi Germanici secundi* des hier getilgten Commodus [vgl. Hist. Aug., Comm. 3, 6] gewidmet; zum 22. 10.[?] 180 als Datum des Triumphes vgl. Hist. Aug., Comm. 12, 7; Dessau zu ILS 1420; v. Saldern 2003, 45 Anm. 2; Kienast 1996/2004, 147; Kehne/Tejral 2001b, 312 f.) gleichgesetzt: Stehlik 1969, 219; Rosenberger 1992, 107, 109; Birley 1987/1993, 207; Kerr 1995, 204; Kehne/Tejral 2001b, 313. Die Inschrift für Valerius Maximianus (AE 1956, 124 = Stehlik, Nr. 227 und 247) (s. u.) bringt die *expeditio secunda Germanica* nicht nur zweifelsfrei mit Commodus in Verbindung, sondern mit dessen Fortsetzung des Germanenkrieges im Jahre 180 n. Chr. nach dem Tod seines Vaters am 17. 3. 180. Auffälligerweise fehlt hier aber das Adjektiv *felicissima*. Für diese Auffassung könnte der in der Inschrift CIL VI 8541 = ILS 1573 = Stehlik, Nr. 255 (mit abweichender Lesart!) erwähnte *dispensator Aug. primae et secundae expeditionis Germanicae felicissimae*, also ein Logistikspezialist für zwei zusammenhängende Feldzüge unter Commodus' Beteiligung stehen.

³⁵² Der zweite Teil der Markomannenkriege von 178–180 n. Chr. wird, wie eben schon gezeigt wurde, ebenfalls *bellum Marcomannicum* genannt (Hist. Aug., Marc. 29, 4). Zum inschriftlich nur einmal erwähnten *bellum Germanicum II* (CIL VIII 17900 = ILS 1436 = Stehlik, Nr. 243) siehe noch bes. Rosenberger 1992, 108 f. mit Anm. 106. Siehe hierzu insgesamt Stehlik 1969, 179 ff. und Rosenberger 1992, 104–109 mit den wichtigsten Quellenbelegen.

³⁵³ Kehne/Tejral 2001b, 314.

³⁵⁴ Der *cursus honorum* von M. Valerius Maximianus: AE 1956, 124 = Stehlik, Nr. 227 (und 238 und 247); Übers.: Böhme 1975, 201–203 Anm. 155 mit Abb. 17 und Gehrke/Schneider 2007, Q 313.

³⁵⁵ Pflaum 1955.

³⁵⁶ Dobiáš 1962b, hier 32–34.

vom Burgberg in Trenčín (CIL III 13439 = ILS 9122 = Pflaum 1960–1961, Nr. 181 = Dobó, IEFPDR⁴ 428 = Češka/Hošek, Nr. 2 = Stehlik, Nr. 227.1; Hošek 1959³⁵⁷; Dobiáš 1964³⁵⁸; Pflaum 1965³⁵⁹; Alföldy 1974³⁶⁰; Böhme 1975³⁶¹; Birley 1987/1993³⁶² u. a. m.³⁶³

Zum *Pertinaxstein aus Brühl bei Köln* (AE 1963, 52) siehe Kolbe³⁶⁴; Devijver³⁶⁵; Pflaum³⁶⁶; sodann Fitz³⁶⁷ und ausführlich Alföldy³⁶⁸, gegen die Lippold³⁶⁹ u. a. mit einem anderen Verständnis einiger Passagen in der *vita Helvii* 2, 4–8 der *Historia Augusta*, einer anderen Rekonstruktion von Ereignissen der Markomannenkriege zwischen 171 und 174 n. Chr. in Rätien und dem methodischen Hinweis auf die Mehrdeutigkeit von Zerstörungsspuren und Münzschätzen argumentierte; diesen kritisierte wiederum Alföldy³⁷⁰, der auch weitere Literatur verzeichnete. Zur Inschrift und zu Pertinax in Dakien (177?–180) siehe dann Piso³⁷¹, der über AE 1963, 52 hinaus alle weiteren Zeugnisse zu Piso anführte und eine Fülle von Spezialliteratur verzeichnete.

Zu den Inschriften CIL VI 1377 = 31640 = ILS 1098 = Dobó, IEFPDR⁴ 819b und CIL III 1457 = ILS 1097 = IDR III 2, 90 für den hochdekorierten *comes Veri Augusti* und sonderbevollmächtigten *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciae et Moesiae Superioris simul* (sic!) der Jahre 168–170 n. Chr., M. Claudius Fronto, der im Kampf gegen germanische und jazygische Invasoren in Dakien sein Leben ließ, siehe die umfassende Erörterung durch Piso.³⁷²

3. Mit der Dokumentation und Auswertung numismatischer Zeugnisse zu den Markomannenkriegen befassten sich ebenfalls etliche Spezialuntersuchungen. Grundlegend war und blieb zunächst die methodisch bahnbrechende typologisch-historische Untersuchung von Harold Dodd, „Chronology of the Danubian wars of the emperor Marcus Antoninus“³⁷³ zur markomannenkriegszeitlichen Reichsprägung, der damit erstmals die Münzmissionen zur Erstellung eines chronologischen Gerüsts heranzog. Seine neue Methode würdigte vor allem die Studie von Zwickler,³⁷⁴ der freilich Einzelergebnisse kritisierte und einer numismatischen Generalrevision unterzog.³⁷⁵ Angesichts der fortschreitenden Erforschung der Markomannenkriege behandelte Gudrun Schindler-Horstkotte, „Der ‘Markomannenkrieg’ Mark Aurels und die kaiserliche Reichsprägung“ das Thema in ihrer 1985 vorgelegten Dissertation³⁷⁶ noch einmal, einschließlich der längst gestellten methodischen Frage, „wieweit“ aus der Reichsprägung „über den ‘Markomannenkrieg’ konkrete aktuelle Aussagen gewonnen werden können“ – an deren zufriedenstellender Beantwortung sie allerdings weitgehend scheiterte.³⁷⁷ Immerhin dokumentierte sie nicht nur erneut die wichtigsten Parolen der Reichsprägung, um die sich allerdings schon Jahrzehnte zuvor Dodd und Zwickler verdient gemacht hatten,³⁷⁸ sondern bezog auch Diskussionen und neue Ergebnisse chronologischer Untersuchungen mit ein, so dass ihre Mühe nicht völlig umsonst war.

³⁵⁷ Hošek 1959.

³⁵⁸ Dobiáš 1964, 213, 257 f. Anm. 166, 381.

³⁵⁹ Pflaum 1965. Mit Text und Kommentar.

³⁶⁰ Alföldy 1974b; mit Ergänzungen in Alföldy 1987.

³⁶¹ Böhme 1975, 201 ff. und 210 f.

³⁶² Birley 1987/1993, 175 f., 252.

³⁶³ Vgl. Mócsy 1962, 561; Garzetti 1974, 722 f.; Rosen 1997, 104 f.

³⁶⁴ Kolbe 1962.

³⁶⁵ Devijver 1976, s. v. H 9.

³⁶⁶ Pflaum 1982, 48 ff., Nr. 179; vgl. Pflaum 1960–1961, Bd. I, 451 ff., Nr. 179.

³⁶⁷ Fitz 1967.

³⁶⁸ Alföldy 1987, 326–348 mit der Lit.

³⁶⁹ Lippold 1980; 1983.

³⁷⁰ Alföldy 1987, 342 und explizit hier *Nachträge II: Die Pertinaxvita in der Historia Augusta und die Rekonstruktion historischer Vorgänge. Eine Auseinandersetzung mit A. Lippold*, ebd. 344–348 mit weit. Lit.

³⁷¹ Piso 1993, u. a. bes. 117–130, Nr. 25.

³⁷² Piso 1993, 94–102.

³⁷³ Dodd 1913, 162–199; 276–321.

³⁷⁴ Zwickler 1941, 48 f.

³⁷⁵ Bes. ebd. 104 ff.

³⁷⁶ Schindler-Horstkotte 1985.

³⁷⁷ Immerhin dokumentierte sie wichtige Parolen der Reichsprägung und hinterfragte kritisch bislang promiscue gebrauchten Einordnungskriterien. Sie hielt den Ausdruck Propaganda wegen fehlender Widerparte für unzutreffend, ‘Programmatisch’ für nicht ausreichend, ‘Repräsentation’ und ‘Symbolgehalt’ schon eher für verständnisfördernd, ähnlich wie ‘Chiffre’: Ebd. 92–103.

³⁷⁸ Dodd 1913 und Zwickler 1941.

Den entscheidenden Durchbruch auf diesem Gebiet erzielte erst Wolfgang Szaivert. Ihm gelang es 1989, die Abfolge der „Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus“³⁷⁹ zu ermitteln und damit eine von den Schriftquellen insoweit unabhängige Chronologie der Markomannenkriege zu erstellen wie es die Hermeneutik zuließ. Denn die Legenden und Münzbilder erklären sich in vielen Fällen bekanntlich nicht selbst und bedürfen zu ihrer Interpretation kontextualisierter historiographischer Informationen.³⁸⁰ Auf der Basis von Szaiverts Ermittlung der Emissionsfolge der kaiserlichen Reichsprägung untersuchte Walter Scheidel dann 1990 zwei zentrale Datierungsprobleme der Markomannenkriege: Den Kostobokeneinfall im Balkanraum³⁸¹ und den Germaneneinfall in Oberitalien³⁸² mit bislang überzeugenden Ergebnissen, die das (bis dato vorläufige) chronologische Gerüst von Birley und Lennartz bestätigten.³⁸³ Das erste Ereignis gehört demnach nicht allein in das Jahr 170,³⁸⁴ sondern in die Jahre 170/171 mit dem Vordringen bis Eleusis im Jahre 171, das zweite ins Jahr 170 n. Chr. – wie Lennartz freilich schon 1969 datierte.³⁸⁵

Mit der Datierung und historischen Auswertung von Münzschätzen der Mitte des 2. Jahrhunderts südlich der Donau hauptsächlich in Pannonien und Norikum bis 1954 befasste sich Rudolf Noll im Rahmens seines aus althistorischer Sicht nicht überzeugenden Aufsatzes „Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege“.³⁸⁶ Einige Ergänzungen zu Fundmünzen verzeichnete Böhme,³⁸⁷ dem wir auch weitere Auskünfte über diesbezügliche Zerstörungshorizonte in jenen Regionen verdan-

ken.³⁸⁸ Boris Gerov erweitere die Befunde für den Ostbalkanraum 1977.³⁸⁹ Aktualisiert wurden Böhmes Angaben durch eine von Thomas Fischer vorgelegte Übersicht für die Provinzen Rätien und Obergermanien.³⁹⁰ Dénes Gabler ergänzte 1994 diese Erhebungen zu provinziellen Zerstörungsbefunden dann durch förderliche methodische Überlegungen zur diesbezüglichen Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde und legte dankenswerter Weise auch eine großräumige Kartierung aller betroffenen Provinzen vor.³⁹¹ Diese wurde noch durch Kartierungen von epigraphisch bezeugten Zerstörungen und Münzschätzen in den Provinzen an der mittleren und unteren Donau für die Zeit der Markomannenkriege ergänzt, die Nicolae Gudea seinen Ausführungen über „*Dacia Porolissensis* und die Markomannenkriege“ 1994 beigab.³⁹² Eine umfassende Neuaufnahme und Beurteilung auch der markomannenkriegszeitlichen Befunde Norditaliens auf der Basis der neuen europäischen Fundmünzencorpora wäre allerdings wünschenswert. Gutes Anschauungsmaterial stellte Bernhard Overbeck unter dem freilich absurden Titel „Rom und die Germanen. Das Zeugnis der Münzen“ 1985 zusammen³⁹³ – wobei evident ist, dass es weder „die Germanen“ gab, noch dass Münzabbildungen mit ihrem fast immer interpretationsbedürftigen Aussagegehalt jemals in der Lage wären, jahrhundertlang komplexe internationale und ideologische Beziehung auch nur annähernd zu „bezeugen“.

4. Schließlich sei noch auf eine ungemein nützliche Untersuchung zum Itinerar römischer Kaiser verwiesen, die aus der Auswertung literarischer, epigraphischer und numismatischer Zeugnisse

³⁷⁹ Szaivert 1989; 1994.

³⁸⁰ Zu den auf die Markomannenkriege bezüglichen Münzen siehe speziell Szaivert 1994. Eine nützliche Einzelstudie verfasste A. Bianchi: *La 'vittoria' nella propaganda monetaria dell'età di M. Aurelio*. *Annali del Istituto Italiano di Numismatica* 18/19, 1971/1972, 153–173.

³⁸¹ Scheidel 1990a. Dazu vorher schon ausführlicher Heberdey 1890; Schwendemann 1923, 84 ff.; v. Premenstein 1912, 145 ff.; Zwikker 1941, 166 ff.; Birley 1968, 222 mit Anm. 40 und weit. Lit.; Gerov 1968, 325 ff.; Gerov 1977, 118 ff. Weitere Positionen verzeichnen vor allem Gerov 1977, 118 Anm. 29 und Scheidel 1990a, 493 Anm. 3–4.

³⁸² Scheidel 1990b.

³⁸³ Wenn es nicht – wie eine böse Zunge behauptet – dem nur opportunistisch angepasst wurde.

³⁸⁴ So v. Premenstein 1912, 145; ebenso Birley 1987/1993, 164 f., 168 und wie viele andere noch Böhme 1975, 164, 177; zur Kontextualisierung für die Balkanregion siehe ebd. 177 ff. mit Abb. 8. und vor allem Gerov 1977.

³⁸⁵ So freilich schon Lennartz 1969, 169.

³⁸⁶ Noll 1954, 43–66, hier 52 ff., 62 ff. mit einer Verbreitungskarte, ebd. bes. 56–61 zur Zeit Mark Aurels. Leider weist sein Untersuchungsraum große Bearbeitungslücken auf, besonders für den norditalischen Raum.

³⁸⁷ Böhme 1975, 174 Anm. 65.

³⁸⁸ Böhme 1975, 174 ff. mit Abb. 7.

³⁸⁹ Gerov 1977, bes. 175 die Karte 1.

³⁹⁰ Fischer 1994. Archäologische Zeugnisse der Markomannenkriege in Rätien behandelte er auch schon in: Czysz et al. 1995, 151–154. Vgl. Fischer 2009.

³⁹¹ Gabler 1994, 355–369; die Karte ebd. 369 Abb. 3.

³⁹² Gudea 1994, 371–386, siehe hier 385 Abb. 7.

³⁹³ Overbeck 1985.

resultierte. 1986 legte Helmut Halfmann unter dem Titel „*Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*“ eine besondere Art Chronik vor, worin er Daten zu Feldzügen und auswärtigen Aufenthalten der Kaiser L. Verus und M. Aurel dokumentierte.³⁹⁴

XI. Spezielle Untersuchungen zum Bilderfries der Markussäule (*columna centenaria divi Marci*)³⁹⁵

1896 legten Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski und der Architekt Guglielmo Calderini mit ihrer kommentierten Bilddokumentation *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*³⁹⁶ ein neues Fundament für alle weiteren wissenschaftlichen Bemühungen um das historische und kunsthistorische Verständnis des wohl erst 193 n. Chr. fertiggestellten Bauwerks.³⁹⁷ Darin verfasste Petersen neben der Einleitung u. a. zum Namen, zum Bau, Erwähnungen der Säule im Laufe ihrer Geschichte, Veränderungen und Publikationen ihrer Reliefbilder³⁹⁸ ein Kapitel³⁹⁹ zur allgemeinen Charakterisierung der Bildwerke, der nicht neuen, aber besondere Eigenarten aufweisenden Bildsprache⁴⁰⁰ und gab eine – fast immer schon subjektiv interpretierende – szenenweise Beschreibung des in 118 Bildern mit CXVI Szenen figürlich, gegenständlich und landschaftlich Dar-

gestellten, einschließlich der mit Ausnahme Mark Aurels schwer oder gar nicht identifizierbaren Personen seiner Umgebung, unter denen Petersen allenfalls Pompeianus, den führenden General und Schwiegersohn des Kaiser, sowie Pertinax sicher zu erkennen meinte.⁴⁰¹ Zudem stellte er Vergleiche zwischen der Trajans- und der Markussäule an, in denen er zahlreiche Details hervorhob und auf Typisches in der Bildsprache verwies.⁴⁰² Mommsen beschrieb kurz die Markomannenkriege;⁴⁰³ Calderini widmete sich der Architektur der Säule, ihren Bestandteilen, Maßen, späteren Restaurierungen und sonstigen Veränderungen;⁴⁰⁴ und zuletzt versuchte v. Domaszewski eine „Erläuterung der Bildwerke“.⁴⁰⁵ Richtungsweisend blieben ihre Ansicht, dass nie Mitregenten Mark Aurels gezeigt werden, und die daraus resultierende Schlussfolgerung für den Zeitrahmen des Dargestellten, der zunächst auf die Jahre 169 bis 175 n. Chr. eingengt wurde.⁴⁰⁶ Und da eine *Victoria* und *tropaea* die Bilderfolge des Reliefbandes ungefähr in der Mitte deutlich zerteilte, sah v. Domaszewski darin „das Ende des Krieges gegen die Germanen im Jahre 172“⁴⁰⁷ und in der Wiederholung der *suovetaurilia*, also dem rituellen Lustrationsopfer aus Schwein, Schaf und Stier, korrekt „eine symbolische Formel der Bildersprache, welche passend den Beginn zweier zeitlich getrennter ‘expeditiones’ betont.“⁴⁰⁸ Sodann behandelte er – unter oft willkürlicher Deutung topographischer Details und dargestellter Gegner⁴⁰⁹ sowie der An-

³⁹⁴ Halfmann 1986, 210–216, bes. 210 und 212 ff.

³⁹⁵ So ihre offizielle Bezeichnung gemäß CIL VI 1585b = ILS 5920, wo auch die Kurzformen *columna centenaria* und *columna divi Marci* vorkommen. Dass auf einem Korrespondenzbruchstück der stark fragmentarische Inschrift CIL VI 1585a (siehe auch Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 2 Anm.) die Säule vielleicht *colu[m]na centenaria divorum] Marci et Faustinae]* genannt wird, ist – entgegen Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 2 und Mommsen 1895, 93 – nicht beweiskräftig, weil unsicher bleibt, ob die Bruchstücke so richtig sortiert sind und nicht das gemeinsame *templum* gemeint war; zudem kann diese Paraphrase des *libellum* ebenso gut eine inoffizielle Bezeichnung reflektieren.

³⁹⁶ Petersen/Domaszewski/Calderini 1896.

³⁹⁷ Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 1 f. mit Bezug auf CIL VI 1585 = ILS 5920. Der *terminus ante quem* wäre demnach der 6. Aug. 193.

³⁹⁸ Ebd. 1–20.

³⁹⁹ Petersen 1896.

⁴⁰⁰ Ebd. 39.

⁴⁰¹ Ebd. 43 f., was Caprino 1955, 82 mit Anm. 7 und ausdrücklich auch Becatti 1960, 50 f. mit Anm. 96 gegen spätere Einwände bestätigten.

⁴⁰² Petersen 1896, 95 ff.

⁴⁰³ Siehe oben zu Anm. 86.

⁴⁰⁴ G. Calderini: L'architettura della colonna. In: Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 29–38. Zu Calderini „unbefriedigender Rekonstruktion“ siehe Jordan-Ruwe 1990, 55–58 und Colini in C. Caprino et al. 1955, 29–42 (ebd. 118 ff. die vatikanischen Restaurierungsbelege).

⁴⁰⁵ v. Domaszewski 1896a.

⁴⁰⁶ Ebd. 105 f.

⁴⁰⁷ Ebd. 106.

⁴⁰⁸ Ebd. 107, wo er mit weit weniger plausiblen Argumenten für einen Darstellungsbeginn im Jahre 171 plädierte.

⁴⁰⁹ Das methodisch unkorrekte Verfahren v. Domaszewski, bei den Bildern militärischer Ausrüstungen einerseits das Wirklichkeitstreben des Künstlers anzuzweifeln, es andererseits aber für seine bisweilen zweifelhaften Identifikationen vorauszusetzen, hatte schon Schmidt 1899 und Zwicker 1941, 4 unter Anführung von Beispielen kritisiert. Siehe ebd. auch die Literatur zum unter Beteiligung der Archäologie geführten „Kampf um die Germanenhütten“.

nahme, dass der Kaiser noch selbst die Künstler geleitet hat⁴¹⁰ – das von ihm in die drei Kriegsjahre 171, 172, 173 unterteilte *bellum Germanicum*⁴¹¹ und anschließend das *bellum Sarmaticum* mit den Kriegsjahren 174 und 175.⁴¹²

Nirgendwo wurde die Grundannahme bezweifelt, hier läge ein detaillierter Bilderbericht der unter Mark Aurels Alleinherrschaft offensiv geführten Markomannenkriege vor.⁴¹³ Dabei hatte *Dettmer* 1872 schon angemerkt, dass sich hinsichtlich der Reliefttechnik „im Vergleich zu der Trajanssäule ein entschiedener Rückschritt, eine geistlose, handwerksmäßige Routine nicht läugnen (sic)“ lässt und der Kanon fortgesetzter Siege römischer Truppen keinesfalls die Kriegsrealität reflektiere.⁴¹⁴ Da diese unpopuläre Meinung nicht durchdrang, blieb es *Mielke* 1915 vorbehalten, den Glauben an die Genauigkeit der antiquarischen Details zu erschüttern, indem er auf das Schematische bei bildhaft Dargestelltem hinwies und ausschloss, dass z. B. die Abbildungen primitiver barbarischer Behausungen Realitäten entsprachen oder gar zur Identifizierung von Gegnern heranzuziehen wären.⁴¹⁵ In die dadurch ausgelöste, heftige und kontrovers geführte Diskussion wurde erstmals in nennenswertem Umfang auch die Archäologie verwickelt.⁴¹⁶ Ausgehend von Vergleichen zwischen Bildern der Marcussäule und Abbildungen auf römischen Reichsmünzen startete 1932 dann Josef Dobiáš mit seinem Aufsatz „Le monnayage de l'empereur Marc-Aurèle et les bas-reliefs historiques contemporains“ von Seiten der Alte Geschichte einen Generalangriff auf die Annahme grundsätzlicher chronologischer Verlässlichkeit der Relieffolge der Marcussäule, indem er v. Domaszewskis Datierungen teils verifizierte,

teils kritisierte und abschließend die Sichtweisen derjenige Vertreter der Klassischen Archäologie – wie Lehmann-Hartleben und Wegner – bestätigte, „qui refusent de voir dans les reliefs de cette colonne des véritables annales en relief des guerres germaniques et sarmates, conservant rigoureusement l'ordre des dates, mais en général un libre groupement d'épisodes caractéristiques de ces expéditions, dans lequel on ne s'est pas nécessairement soucié de suivre cet ordre“.⁴¹⁷

Weil nun zahlreiche Interpretationen und Identifikationen Petersens und v. Domaszewski auf Kritik stießen, aber der Grundgedanke, hier eine chronologische Bildillustration der Markomannenkriege – F. von Duhn⁴¹⁸ nannte sie sogar „die Steinchronik“ – zu besitzen, unter Historikern (trotz Dobiáš) immer noch einem Dogma gleichkam, sah sich *Zwicker* 1941 zu seinen leider unvollendet gebliebenen kritischen „Studien zur Marcussäule“ veranlasst,⁴¹⁹ die als Vorbereitung auf die Interpretation des Reliefs die gesamte historische Überlieferung der Markomannenkriege einer strengen Analyse unterzog.⁴²⁰ Der eigentlich wichtige zweite Band der Studien mit den „antiquarischen Einzelheiten“ der Realien, zur „kunsthistorischen Stellung“ und zum „kulturellen Hintergrund“⁴²¹ der Marcussäule wurde leider nie fertig. Immerhin enthält der erste Teil noch *Zwickers* ausführliche Übersicht über die damals vorliegenden Meinungen,⁴²² als deren Fazit er allerdings – noch ganz im dogmatischen Sinne der historischen *communis opinio* und damit irrtümlich – meinte, „alle Gründe, die zu der These eines Mangels an chronologischer Richtigkeit der auf der Säule dargestellten Ereignisse führten, entkräftet und im Negativen die chronologische Zuverlässigkeit wahrscheinlich gemacht“ zu haben.“⁴²³

⁴¹⁰ v. Domaszewski 1896a, 125.

⁴¹¹ Ebd. 107–121.

⁴¹² Ebd. 121–125.

⁴¹³ In seiner Besprechung betonte *F. von Duhn*: Die Marcussäule. Deutsche Rundschau 90, 1897, 193–205 besonders „die ersten größeren Reihen von äußerst treuen Darstellungen der Deutschen“ (ebd. 194), denen „der Römer“ der Darstellung nach s. E. sogar „wie einem ebenbürtigen, vornehmen Gegner“ begegnet sein soll (ebd. 195).

⁴¹⁴ *Dettmer* 1872, 203. Zur Szenenfolge ebd. 203 ff.

⁴¹⁵ *Mielke* 1915; ihm folgt u. a. *Rohde* 1924, 10.

⁴¹⁶ Zur Kontroverse siehe u. a. *F. Drexel*: Die germanischen Hütten auf der Marcussäule. Germania 2, 1918, 114–118; *F. Behn*: Die Markomannenhütten auf der Marcussäule. Germania 3, 1919, 52–55 und 83–84; erneut *F. Drexel*: Entgegnung (auf Behn). Germania 3, 1919, 55–56 und *R. Pagenstecher*: Zu den Germanenhütten an der Marcussäule. Germania 3, 1919, 56–57. *Rohde* 1924, 10 folgte wiederum *Mielke* 1915. Zu diesem „Kampf um die Germanenhütten“ siehe *Zwicker* 1941, 4 f.

⁴¹⁷ *Dobiáš* 1932, bes. 149 ff. mit dem Zitat ebd. 153. *Hamberg* 1945 brauchte übrigens noch weitere 13 Jahre, um zu einer ähnlichen und für die Geschichtswissenschaft weit weniger radikalen Schlussfolgerung zu gelangen.

⁴¹⁸ *F. von Duhn*: Die Marcussäule. Deutsche Rundschau 90, 1897, 199.

⁴¹⁹ *Zwicker* 1941, 3: „So ist jetzt das Problem der chronologischen Zuverlässigkeit genau so ungelöst wie seinerzeit, als es zum ersten Mal auftauchte.“

⁴²⁰ Ebd. 14–238.

⁴²¹ Ebd. 6.

⁴²² Ebd. 239–250.

⁴²³ Ebd. 250.

Im Anschluss an diese Apologie widmete er sich noch „der Frage nach dem gestaltenden Prinzip der Säule“, wobei er deren Veranlassung und einige szenische Inspirationen durch die Trajanssäule ermittelte.⁴²⁴ Im letzten Kapitel stellte er – keineswegs unabhängige und damit hermeneutisch bedenkliche⁴²⁵ – Vergleiche zwischen seinen ermittelten historischen Tatsachen und Szenen der Markussäule an,⁴²⁶ die bereits Bekanntes wie „die Zweiteilung der Säulendarstellung durch die Victoria“ bekräftigte, wobei er allerdings eine Differenzierung in die Jahre 172–173 und 174–175 annahm,⁴²⁷ oder vermeintliche Kriterien zur Unterscheidung einzelner germanischer Stämme wie Kopfbildung, Bartwuchs, Gesten oder Tracht als „kaum gerechtfertigt“ ansah.⁴²⁸ Abschließend erfolgte ein Durchgang durch alle Szenen,⁴²⁹ teil mit Bestätigung, teils mit Kritik älterer Interpretationen.

Die aktuell noch maßgebliche Dokumentation, „La colonna di Marco Aurelio“, die 1955 im Auftrag der Stadt Rom publiziert wurde,⁴³⁰ war zwar ähnlich wie die des Jahres 1896 aufgebaut, beinhaltete und erbrachte aber schon zahlreiche andere Ergebnisse

hinsichtlich der Darstellungsabsicht der Säulenreliefs. Kapitel 1 behandelte erneut die Architektur;⁴³¹ Kapitel 2 das Schicksal der Säule bis in die Gegenwart und ihre Restaurierungen, einschließlich der großen von 1589 durch Domenico Fontana;⁴³² und Kapitel 3 „L'arte della Colonna“ unter förderlicher Bezugnahme auf jüngere kunsthistorische Einordnungen.⁴³³ Kapitel 4 brachte mit „L'esercito romano nella rappresentazione della Colonna“ einen im Wesentlichen durch Studien zur Trajanssäule, insbesondere einen Aufsatz von Ian Richmond aus dem Jahre 1935,⁴³⁴ veranlassten Beitrag.⁴³⁵ Eine ausführlichere szenenweise Erläuterung der Reliefdarstellungen erfolgte dann im 5. Kapitel.⁴³⁶

Während man in der älteren Forschung von Petersen⁴³⁷ und von Domaszewski⁴³⁸ 1896b über Zwickler⁴³⁹ 1941 bis einschließlich Strobel⁴⁴⁰, Böhme⁴⁴¹ und Wolff⁴⁴² 1990 und 1994 durchgängig von der Annahme ausging, die Bilder der römischen historischen Reliefs – sowohl der Trajans- als auch der Markussäule – würden eine zeitlich zusammenhängende Geschichte erzählen, anhand derer man die Lücken in den Schriftquellen ergänzen

⁴²⁴ Ebd. 251–256.

⁴²⁵ Bei ihm wurde u. a. deutlich, wie unsichere Datierungen von Ereignissen und Thesen zur chronologischen Anordnung der Reliefszenen sich in unauflösbaren *circuli vitiosi* ständig neu verschlingen. Siehe nur ebd. 206 ff., 240 ff., 246 f., 263 f. etc. zur Darstellung und Datierung des sog. Regenwunders.

⁴²⁶ Ebd. 257–274.

⁴²⁷ Ebd. 257.

⁴²⁸ Ebd. 260. Völlig zu Recht hatte schon Schmidt 1899, 156 die Kriterien von v. Domaszewski 1896a, 113 f. zur Identifizierung angeblicher Langobarden auf der Markussäule anhand der Bärte für nichtig erklärt und darauf hingewiesen, dass der Name sehr wahrscheinlich von der Waffe *barda* = Streitaxt abgeleitet sei und mit „Langbärten“ gar nichts zu tun habe.

⁴²⁹ Ebd. 261 ff.

⁴³⁰ Caprino et al. 1955.

⁴³¹ G. Gatti in Caprino et al. 1955, 13–28.

⁴³² A. M. Colini in Caprino et al. 1955, 29–42.

⁴³³ Pallottino 1955 mit Bezug auf M. Wegner 1931, der ebenfalls schon den gegenüber der Trajanssäule deutlich anderen Stil betonte, die künstlerische Vielfalt in den Darstellungen erkannte und bes. auf die Auswahlkriterien des Künstlers abhob (vgl. Wegner 1938); auf G. Rodenwaldt: Über den Stilwandel in der Antoninischen Kunst. In: Abhandl. Preuss. Akad. Wiss. Berlin 1935, 1–27; Stella 1943 und andere. Leider fehlte hier noch der Bezug auf Hamberg 1945, was die Forschung insgesamt sicher schneller vorangebracht hätte.

⁴³⁴ I. A. Richmond: Trajan's army on Trajan's Column. Papers Brit. School Rome 13, 1935, 1–40; Ndr. in: I. A. Richmond: Trajan's Army on Trajan's Column, with a preface and bibliography by M. Hassall. London 1982, 1–42. Der aufgrund der bahnbrechenden Untersuchung von K. Lehmann-Hartleben 1926, die Darstellungsabsicht solcher Monumente, wie der Trajanssäule, völlig anders verstand: „Thus, the Column, as a memorial to that army, chiefly records how, under Imperial auspices, the soldiers went about their tasks. It tells something indeed of history, but more of the labour by which history was made“ (ebd. 2/3) – aber sich bezüglich eines „cardinal fact“ in dem Irrtum befand, jeder Szene hätte eine sorgfältige Skizze der Situation vor Ort zu Grunde gelegen (ebd. 3/3).

⁴³⁵ P. Romanelli in C. Caprino et al. 1955, 61–77.

⁴³⁶ Caprino 1955.

⁴³⁷ Petersen 1896.

⁴³⁸ v. Domaszewski 1896a.

⁴³⁹ Zwickler 1941.

⁴⁴⁰ Strobel 1984.

⁴⁴¹ Noch für Böhme 1975, 199 ff. ist die Markussäule „ein hervorragendes bildliches Zeugnis der Markomannenkriege“ (ebd. 199 f.) und „ungachtet vieler noch offener Fragen... eine bedeutende Hilfsquelle zur Geschichte der Markomannenkriege gelten“ (ebd. 201).

⁴⁴² Wolff 1990; 1994.

und den Kriegsverlauf rekonstruieren könne, ist nach mehreren Jahrzehnten der neuerer Forschung zur „narrativen Struktur und ideologischen Botschaft“ historischer Reliefs⁴⁴³ nichts mehr so verfehlt wie die Annahme, die Anordnung der Szenen entspräche einem gerafften Film oder folge einem Itinerar, sei also eine kontinuierliche Verlaufsdocumentation der Kriege.⁴⁴⁴ Wenn überhaupt chronologisch angeordnet, dann war sie keinesfalls stringent, sondern verfuhr sprunghaft, auswahlhaft und episodenhaft.⁴⁴⁵ In der italienischen Forschung griff Giovanni Becatti, „La colonna coelide istoriata. Problemi storici iconografici stilistici“ (1960) diesen Ansatz Hambergs auf, um ihn entschieden weiter zu verfolgen.⁴⁴⁶ 1970 nahm Ranuccio Bianchi Bandinelli mit „Rom – Das Zentrum der Macht“ eine neue Einordnung der Markussäule in „Die römische Kunst von den Anfängen bis in die Zeit Marc Aurels“ – so der Untertitel des Buches – vor.⁴⁴⁷ Und daher war die in ihrer Darstellungschronologie nicht sicher bestimmbare Markussäule dann für Garzetti „not so much a continuous account in scenes (...) as a sort of anthology of episodes, no doubt in chronological sequence, mainly glorifying the army and its courageous leader“.⁴⁴⁸ Ähnlich äußerten sich u. a. Dobiáš 1964⁴⁴⁹, der einen guten Überblick über den damaligen Forschungsstand gab, und Demougeot 1969.⁴⁵⁰ Obwohl Birley 1987/1993 eingangs – unverständlicher Weise – noch meinte: „The column of Marcus provides the best commentary on the wars“ – was allenfalls in Hinblick

auf seinen Nachsatz, „it portrays the actuality of the fighting in a far more vivid way than any written description ever could“, Sinn macht, vertrat letztlich er auch die zutreffende Auffassung, „it may never be possible to use it as a guide to the exact chronology of events“.⁴⁵¹ Inhaltlich folgt er ebenso wie Pallottino, Becatti, Bianchi Bandinelli und Garzetti der bahnbrechenden Interpretation von Per Gustav Hamberg⁴⁵² dahingehend, der Bilderfries spiegele im Vergleich zu dem der Trajanssäule deutlich eine andere Atmosphäre wider: „The war was a grim and sordid necessity. Marcus knew it, and the artist of the column clearly felt it“.⁴⁵³ Mit wörtlichen Anleihen nahm Grant 1996 eine analoge Einschätzung vor: „War and the enemy are observed in an entirely new way. War is no longer a matter of extrovert triumphs, but is a tragic and painful affair, a grim sordid necessity of burnings and executions... the enemy are not just barbarians who are fit to be squashed, but people who are objects of sorrow and who suffer the miseries, anguishes and raw horrors of brutality and defeat“.⁴⁵⁴ Und noch bei Wolfgang Wohlmayr, „Die römische Kunst. Ein Handbuch“ findet sich 2011 eine ähnliche Wortwahl.⁴⁵⁵

In den Jahrzehnten seit 1980 hatten neue Forschungsansätze die Betrachtung und Einschätzung römischer Säulenmonumente eben radikal verändert. Vor allem die Analysen von Toni Hölscher schärften eine neue Lehrmeinung zur Lesart römischer historischer Reliefs⁴⁵⁶ ein, wonach sich die

⁴⁴³ Siehe unten Anm. 456.

⁴⁴⁴ Zur berechtigten Kritik an der dem Medium Film entlehnten Vorstellung einer „linear narrative“ siehe bes. V. Huet: *Stories one might tell of Roman art: reading Trajan's column and the Tiberius cup*. In: J. Elsner (Ed.): *Art and Text in Roman Culture*. Cambridge 1996, 9–31, hier 15 ff. Vgl. unten Anm. 460.

⁴⁴⁵ Ebenso wie Dobiáš 1932 hatte dann auch Hamberg 1945, 156 hierin „a free choice of typical representative scenes“ erkannt, die wohl chronologisch angeordnet waren.

⁴⁴⁶ Siehe neben der Gesamtbetrachtung von G. Becatti: *La colonna di Marco Aurelio*. Mailand 1957, besonders seine vergleichende Studie Becatti: *La colonna coelide istoriata. Problemi storici iconografici stilistici*. Rom 1960, 18 ff. (allg.) und 47 ff., 53 ff. sowie 72 ff. (spez.); zur Kontroverse über den dargestellten Zeitraum, dargestellte Personen, das Fehlen von Commodus und andere Probleme siehe ebd. 48 ff. Anm. 95, wo er vor allem Morris' Commodus-Identifikations-These widerlegte.

⁴⁴⁷ Bianchi Bandinelli 1970, 316–327.

⁴⁴⁸ Garzetti 1974, 484 f.; siehe ferner 494 und 497. Zur Kommentierung von Forschungspositionen ebd. 720 f.

⁴⁴⁹ Dobiáš 1964, 197 ff.

⁴⁵⁰ Demougeot 1969, 227–229.

⁴⁵¹ Birley 1987/1993, 178.

⁴⁵² Hamberg 1945, 149–161, vgl. ebd. 104 ff. und 141 ff. Und siehe dazu bes. Zwickler 1941, 254 und Dobiáš 1964, 198 f.

⁴⁵³ Birley 1987/1993, 178.

⁴⁵⁴ Grant 1996, 143. Schulz 2012, 323 f. sah eine „Steigerung der moralischen Effekte“ gegenüber Bildern der Trajanssäule, von denen sich die Künstler bewusst abzusetzen trachten, wobei der Kaiser gegen die aggressiven Barbaren Härte zu zeigen hatte.

⁴⁵⁵ Wohlmayr 2011, 314–316, hier bes. 314.

⁴⁵⁶ Hölscher 1980; seinen Ansatz würdigte Jordan-Ruwe 1990, 67 f., deren These von einer „propagandistischen Anknüpfung an die glanzvollen Eroberungen Traians“ allerdings wegen des offenkundigen Ausbleibens von Eroberungen ebenso wenig überzeugt wie ihre These, dass die Säule „über den hohen Preis“ des Sieges „hinwegtäuschen“ sollte (ebd. 68). L. Baumer/ T. Hölscher/L. Winkler: *Narrative Systematik und politisches Konzept in den Reliefs der Traianssäule*. Drei Fallstudien. *Jahrb. DAI* 106, 1991, 261–295 betonten eingangs: „Der Topos vom 'Realismus' der römischen Kunst hat wohl bei keinem Denkmal so sehr ein differenziertes Verständnis verhindert wie bei dem Kronzeugen dieses 'Realismus', der Trajanssäule.“ Hölscher 2002; Gauer 1977, bes. 9 ff., 41 ff., 54 ff.; Gauer 1981; Koeppl IV, VI und VII; Bode 1992; Huet 1996.

Materie nicht nur als sehr vielschichtig, sondern geradezu als hochkomplex erwies.⁴⁵⁷ Die Reliefs waren allesamt für antike Betrachter konzipiert, von denen viele die abgebildeten Ereignisse im Großen und Ganzen bereits kannten und sie keinesfalls erst aus den Abbildungen rekonstruieren sollten.⁴⁵⁸ Nach der heute maßgeblichen Auffassung ist daher längst nicht mehr fraglich, ob sich aus den Reliefs der Trajanssäule wirklich der Verlauf der beiden Dakerkriege Trajans ablesen lässt, wie man lange Zeit meinte.⁴⁵⁹ Vielmehr ist diese Frage für die Trajanssäule und die diese ja eindeutig imitierende Markussäule zu Gunsten einer exemplarischen Auswahl und Anordnung von Bildmotiven und bereits traditionellen Topoi bestenfalls in vager chronologischer Reihung, aber ebenso in – diese bewusst brechenden – direkten vertikalen Bezügen auf mindestens zwei Seiten der Säulen weitgehend zu verneinen.⁴⁶⁰ Gleichwohl haben beide Reliefs eine narrative Struktur, allerdings ist diese viel komplizierter als anfänglich angenommen. Und es dominieren primär ideologische und programmatische Botschaften, die die Altertums-

wissenschaft nun seit mehr als einem Jahrhundert zu ermitteln sucht⁴⁶¹ und die auffallend denen auf etlichen zeitgenössischen Münzen zu entsprechen scheinen: *profectio* (Auszug des Kaisers); mehrmals eine *adlocutio* (Ermunterung der Soldaten) was jeweils eine neue Kampagne indiziert; *virtus Augusti* (Mannhaftigkeit und Tüchtigkeit des Kaisers); eine Flussüberquerung; *concordia exercituum* und *fides exercituum* (also Eintracht und Loyalität der Heere); *victoria*; *felicitas* und *clementia* sowie *religio Augusti* (also Glückhaftigkeit und Milde sowie Götterverehrung, Frömmigkeit und Gottesheil des Kaisers) etc. Den neueren Forschungsstand repräsentiert weitgehend der von John Scheid und Valérie Huet herausgegebene Sammelband: „La colonne Aurélienne. Autour de la colonne Aurélienne. Geste et image sur la colonne de Marc Aurèle à Rome“.⁴⁶² Besonders wichtig ist darin der Beitrag von Toni Hölscher, „Die Säule des Marcus Aurelius: Narrative Struktur und ideologische Botschaft“, der darin seine vornehmlich an der Trajanssäule entwickelte Theorie resümierte und auf die Markussäule anwandte.⁴⁶³ Aber ein Großteil

⁴⁵⁷ Siehe zur Markussäule unten Anm. 462–463.

⁴⁵⁸ Bode 1992, 168; vgl. Hölscher 2002, 130.

⁴⁵⁹ In diesem althergebrachten, aber inzwischen als verfehlt erkannten Sinne argumentierten in linear beschränkter Perspektive u. a. v. *Domaszewski 1896a*, 105–125; *C. Cichorius*: Die Reliefs der Trajanssäule, 4 Bde. Berlin 1896–1900; allen voran explizit *E. Petersen*: Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt, 2 Bde. Leipzig 1899–1903; *C. Patsch*: Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas II: Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan. Wien – Leipzig 1937, 62 ff. ebenso *Strobel 1984*, bes. 162 ff. und noch *F. A. Lepper/S. Frere* (Ed.): Trajan's Column: A New Edition of the Cichorius Plates. Gloucester 1988, bes. 47 ff., 125 ff.

⁴⁶⁰ So schon *Zwicker 1941*, 253 mit Hinweis auf Auslassungen und darauf, „dass wir nicht von der Voraussetzung ausgehen dürfen, dass dem Kriegsverlauf in seiner Gesamtheit Szenenweise [sic] nachzuspüren sei.“ Den diesbezüglichen Durchbruch zum Verständnis der Trajanssäule verdanken wir übrigens dem Werk von *K. Lehmann-Hartleben*: Die Trajanssäule: ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike. 2 Bd. Berlin – Leipzig 1926, der die Reliefs nicht länger als Geschichtsszenen, sondern primär als Kunstwerke verstand, Eigengesetzlichkeiten ihrer Bildsprache ermittelte und das Fehlen von – in Schriftquellen berichteten – zentralen Ereignissen auf den Säulenreliefs nachwies. Während *Wegner 1931* entsprechende Neubewertungen der Bildthemen und ihrer ideologischen Deutung und damit der Markussäule insgesamt zu verdanken sind. Hinzu kam noch die ebenfalls bahnbrechende Demonstration einer vertikalen Erzählstruktur an der Trajans- und Markussäule von bewußt untereinander platzierten Reliefs zur Einleitung von Offensiven oder Defensiven, Bogentoren, Brücken, Lagern etc. durch *Gauer 1977*, 9–12, 45 ff., bes. 47 f. und Anm. 256, die Differenzierungen in eine „Donauachse“ und später in eine „Römerseite“ und „Kaiserseite“ ermöglichten. Vgl. *Brilliant 1984*, 90 f. und *Sauron 2000*, 246. *Hölscher 2002*, 135 ff. synthetisierte dieses zum „Schematismus“ des Dargestellten, eben zum zeremoniellen und ideologischen Gehalt, der das chronologische Moment überlagerte, wenngleich der „detaillierte Bildbericht wahrscheinlich in allen dargestellten Motiven auf wirkliche Vorgänge verweist [und] möglicherweise in keiner Einzelheit der historischen Wirklichkeit widerspricht“ (ebd. 140). Knapper aber ähnl. *F. Coarelli*: La colonna Traiana. Roma 1999, 28. Auch *G. Seelentag*: Die Trajanssäule – Bilder des Sieges. In: *E. Stein-Hölkeskamp/J. Hölkeskamp* (Hrsg.): Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt. München 2006, 401–418, hinterfragte (ebd. 405 f.) zunächst, ob gemäß des ersten Eindrucks „in den Bildern des Säulenfrieses eine historisch akkurate Erinnerung an die trajanischen Dakerkriege zu sehen“ ist, und zeigte (ebd. 407 ff.) dann zu Recht die beherrschenden Elemente der Auswahlhaftigkeit, der Komposition und der emblematischen Reduzierung des Dargestellten auf bestimmten Tugenden des Kaisers. Vgl. *G. Seelentag*: Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Prinzipat. Stuttgart 2004; *Huet 1996*, 15 ff. und zur Markussäule u. a. *Hölscher 2000*, 94 ff.; *Elsner 2000*, passim; *Huet 2000*, 107 ff. sowie *Kehne 2009b*, 102.

⁴⁶¹ *Hölscher 2000*, bes. 94 ff.; *Galimier 2000*, 141 ff.; vgl. *Huet 1996*, 17 ff. und *Huet 2000*, 107 ff.

⁴⁶² *Scheid/Huet 2000*. Der Band übergibt die Beiträge im Sammelband *Markomannenkriege 1994*, wie schon *Birley 2010*, 40 Anm. 12 kritisch anmerkte.

⁴⁶³ *Hölscher 2000*. Siehe ferner *Huet 2000*; *Galimier 2000*; *Sauron 2000*; *Elsner 2000*; und vgl. *Pirson 1996*. – Zu den Reliefs vom Marcus-Bogen und anderen Staatsmonumenten siehe vor allem *Angelicoussis 1984*; *La Rocca 1986*; ferner *Wegner 1938*; *Gauer 1995*; *Koeppl IV, VI und VII*.

dessen, was an erkenntnisfördernder Analyse für die Trajanssäule schon geleistet wurde,⁴⁶⁴ hat die Markussäule noch vor sich.

Dementsprechend hätte der noch ganz den antiquierten Auffassungen verhaftete Beitrag im Sammelband „Markomannenkriege 1994“ von Hartmut Wolff, „Die Marcus-Säule als Quelle der Markomannenkriege“ mit einem fetten Fragezeichen enden sollen.⁴⁶⁵ Denn für die Dechiffrierer der ikonographischen und ideologischen Struktur der Markussäule ist diese heute eher eine Quelle für die Propagierung römischer und kaiserlicher Werte, wie militärischer und menschlicher Tugenden oder Herrschaftsauffassung und -ausübung. Dieser förderlicher Interpretationsweg hätte übrigens auch Wolff offen gestanden, wie aus seiner angelesenen und eingangs zutreffenden Charakterisierung des Bilderzyklus als „Lobesmonument über das erfolg- und siegreiche Zusammenwirken zwischen dem Imperator Marcus Aurelius und seinem Heer“⁴⁶⁶ ersichtlich wird. Dass Heather, der ja sowohl einen „Sieg in einem großen Krieg“ als auch das Außergewöhnliche dieser Auseinandersetzung zwischen Rom und seinen barbarischen Nachbarn verneinte,⁴⁶⁷ es für verwunderlich hielt, dass Mark Aurel sich mit dem Siegeszeichens der Markussäule nicht der Lächerlichkeit aussetzte, und die Kompositionskunst, die den Weg des

Kaisers durch die Kriege zeigte, nur als raffiniertes Mittel, ein keineswegs außergewöhnliches Ereignis als bedeutendes erscheinen zu lassen, und somit als selbsterhöhende Propaganda missverstanden,⁴⁶⁸ bedarf angesichts seiner völligen Unkenntnis der ganzen Materie keiner Erwiderung.

Zu dem bis heute vieldiskutierten und bislang nicht befriedigend gelösten Problem, welcher historische Zeitraum auf der Markussäule dargestellt ist,⁴⁶⁹ plädierten für die Jahre:

- 171–175 n. Chr.: v. *Domaszewski* 1896⁴⁷⁰; in der Tendenz ebenso *Becatti* 1960⁴⁷¹; zustimmend u. a. *Demougeot* 1969.⁴⁷²
- 172–175 n. Chr.: *Dobiáš* 1932⁴⁷³; *Zwicker* 1941⁴⁷⁴; *Caprino et al.* 1955⁴⁷⁵, was historisch bislang am überzeugendsten ist; zustimmend u. a. *Dobiáš* 1964⁴⁷⁶; *Millar* 1966/1998⁴⁷⁷; *Garzetti* 1974⁴⁷⁸ und *Grant* 1996.⁴⁷⁹
- 171–175 und 178–179 n. Chr.: *Mommsen* 1895⁴⁸⁰, was auf Grund zahlreicher immanenter Widersprüche, u. a. zur Platzierung des bereits in Szene XVI des Reliefbandes auftauchenden und von Mommsen auf 174 n. Chr. datierten Regenwunders, wenig überzeugend blieb, zumal Mommsen den Triumphalbeschluss von 175 n. Chr.⁴⁸¹ nicht berücksichtigte, worin wohl der Bau eines

⁴⁶⁴ Siehe oben Anm. 460.

⁴⁶⁵ *Wolff* 1994.

⁴⁶⁶ Ebd. 73. So wusste schon *Demougeot* 1969, 228 um die Tatsache, dass auf der Säule nicht der Kaiser, sondern das römische Heer verherrlicht wurde.

⁴⁶⁷ *Heather* 2010, 101.

⁴⁶⁸ Ebd. 99.

⁴⁶⁹ Bezüglich des Darstellungszeitraumes blieben *Becatti* 1960, 48 mit Anm. 95 und bis zuletzt *Birley* 1987/1993, 267 unentschieden, zumal auch er wie *Morris* 1952/1979 fälschlich Commodus dargestellt sah, der s. E. so ausgesehen haben könnte wie zum Zeitpunkt der Fertigstellung der Säule. Allerdings übersah *Birley* das entscheidende Faktum der *damnatio memoriae*.

⁴⁷⁰ v. *Domaszewski* 1896a, 105 ff., bes. 107.

⁴⁷¹ *Becatti* 1960, 47 f. mit Anm. 95.

⁴⁷² *Demougeot* 1969, 228.

⁴⁷³ *Dobiáš* 1932, 149–153 f.

⁴⁷⁴ *Zwicker* 1941, 240 behandelte zunächst das Dilemma, das aufgrund des frühen Auftauchens des Regenwunders und seiner Datierung die Reliefs eigentlich nur die Jahre 174 und 175 darstellen könnten, verwies (ebd. 246) dann aber auf die von *Dobiáš* 1932 durchgeführten Vergleiche der Anfangsdarstellung in den drei ersten Reliefwindungen mit Abbildungen auf reichsrömischen Münzen (s. o. Anm. 417) und kam so (ebd. 247) zu dem (von ihm allerdings nie im Zusammenhang) formulierten Zeitrahmen von 172–175 n. Chr.

⁴⁷⁵ So u. a. C. *Caprino* in *Caprino et al.* 1955, 76–117; siehe 81 und 101 zur Unterteilung in die Zeitabschnitte 172–173 und 174–175 n. Chr.

⁴⁷⁶ *Dobiáš* 1964, 198 f.

⁴⁷⁷ *Millar* 1966/1998, 116.

⁴⁷⁸ *Garzetti* 1974, 721 mit Verweis auf eine entsprechende Münz-Abbildung von 172 n. Chr.: RIC III, M. Aurelius Nr. 270.

⁴⁷⁹ *Grant* 1996, 142.

⁴⁸⁰ *Mommsen* 1895, 500 ff. *Zwicker* 1941, 240 bezeichnete seine Datierung schlicht als „unmögliche Auffassung.“

⁴⁸¹ Ein vermutlich vom Triumphbogen stammendes Fragment CIL VI 1014 = ILS 374 bezeugt als *terminus post quem* den 10. Dez. 175, an dem Mark Aurel die in der Inschrift genannte trib. pot. XXX, also seine 30. *tribunicia potestas* erhielt.

Triumphbogens und womöglich auch der Säule bestimmt wurden.⁴⁸²

- 173–175 und 177–180 n. Chr.: *Rohde 1924*⁴⁸³, *Morris 1952/1979*⁴⁸⁴, was für 173 und vor allem für 177 n. Chr. historisch überhaupt keinen Sinn macht und durchgängig mit Commodus' angeblicher Darstellung auf den Säulenreliefs argumentiert wurde,⁴⁸⁵ was sich angesichts des schlechten Erhaltungszustandes und zahlreicher Restaurierungen von Relieftteilen einfach nicht beweisen lässt, wie schon die berechtigte, ausführlichen Kritiken von *Becatti 1960*⁴⁸⁶ und *Dobiáš 1962*⁴⁸⁷ zeigten.
- 174–175 und 178–179 n. Chr.: *Wolff 1990* und *Wolff 1994*⁴⁸⁸, der damit Mommsens Grundansatz folge. Historisch macht der Beginn ausgerechnet mit dem Sarmatenkrieg nun gar keinen Sinn, wurde aber im Wesentlichen durch das überholte Verharren in alten Interpretationsmustern der Differenzierung von Kriegsschauplätzen und der antiquierten Vorstellung einer durchgängigen Chronologie der Bildfolge, aber auch durch die strittige Datierung des bereits in Szene XVI

des Reliefbandes auftauchenden Regenwunders und die Kontroverse über eine Darstellung von Commodus veranlasst. Denn alle diese Faktoren leiteten die Diskussion seit 1896 immer wieder in hermeneutische Zirkel.⁴⁸⁹ Dazu *Birley 1987/1993*⁴⁹⁰ lakonisch: „*I am not convinced by Wolff's interpretation of the Column.*“ Man kann es dabei und bei dem Hinweis belassen, dass mit dieser absurden Datierung auch alle von Wolff daraus gezogenen Folgerungen für den Verlauf der Markomannenkriege obsolet sind.

XII. Einzelprobleme und Kontroversen

1. Ein Datierungsproblem bereitet die oberpannonische Statthalterschaft von M. Iallius Bassus Fabius Valerianus,⁴⁹¹ in der er – nach dem u. a. von M. Macrinus Avitus Catonius Vindex⁴⁹² gestoppten Einfall von 6000 Langobarden und Obiern – Verhandlungen mit dem Markomannenkönig Ballomarius und Gesandten von 10 weiteren Stämmen führte und Frieden schloss (Petr. Patr. Exc. U^G 6 =

⁴⁸² Mommsen dachte aufgrund der von ihm angeführten Stelle Ps. Aur. Vict. epit Caes. 16, 14 an einen postumen Beschluss unter Commodus. Dass dieser aber nach dem kritisierten Friedensschluss an einer Verherrlichung der Kriegstaten seines Vaters kaum interessiert gewesen sein kann, hat *Jordan-Ruwe 1990*, 68 f. betont und daher wohl zu Recht für eine Planung und zumindest teilweise Errichtung der Markussäule zu Lebzeiten Mark Aurels plädiert. Diese Bestimmung des *senatus consultum* erwog auch *Birley 1977*, 356.

⁴⁸³ *Rohde 1924*, 112, 140 ff.

⁴⁸⁴ *Morris 1952/1979*, 67–104, hier bes. 76 (jeweils mit Abb.). C. *Vermeule*: *American Journ. Arch.* 60, 1956, 315–318 (Rez. *Caprino et al. 1955*), hier 316, lehnte zwar Morris' Identifizierungen für den zweiten Teil der Säule ab, akzeptierte aber dessen Datierung.

⁴⁸⁵ Bei *Morris 1952/1979* zeigt Abb. 2 (= Sz. XLIIb) einen bis zur Hose halbnackten, bartlosen jungen Mann, der auf einem Stein zu sitzen scheint, seinen Schild abgelegt hat und dem ein Römer eine Hand auf den Kopf legt, während hinter ihm zwei Römer stehen, von denen eine in der Regel als Mark Aurel identifiziert wird. Zu den phantasievollen Ausdeutungen als Gerichtsszene, Gnadenakt, Freilassung etc. siehe *Caprino 1955*, 96 f. [Der Katalog machte Nutzen von *P. Romanelli*: *La colonna Antonina. Rilievi fotografici eseguiti in occasione dei lavori di protezione antiaerea. Roma 1942*. Der Unterschied des Erhaltungszustandes zu den Abbildung bei *Petersen/Domaszewski/Calderini 1896* demonstriert das Ausmaß der Zerstörungen durch Umweltverschmutzung, Tauben, Gewalttaten und andere Faktoren. C. *Vermeule*: *American Journ. Arch.* 60, 1956, 315–318 (Rez. *Caprino et al. 1955*); v. *Domaszewski 1896a*, 117; *Petersen 1896*, 68 und *Morris 1952/1979*, 77, der in dem jungen Mann Commodus am 7. Juli 175 (s. o. unter den Daten) bei der Verleihung der *toga virilis* (sic) sieht, wofür es in dem Bild weder Anhaltspunkte noch Wahrscheinlichkeiten gibt, da die öffentliche Präsentation des Nachfolgers vor dem Heer (Hist. Aug., Comm. 2, 3) eine andere Darstellungsform hätte haben müssen, wie schon *Becatti 1960*, 49 Anm. 95 erkannte, der in der Szene übrigens eine Königseinsetzung nach dem *rex datus* Muster sah (ebd.). Wie dieser lehnte auch *Dobiáš 1962a*, 163 ff. Morris' Identifikationen und Datierungen ab. *Wolff 1994*, 74 f. hielt die Gleichsetzung mit Commodus für möglich, war aber (nur) wegen der dem vermeintlichen *princeps iuventutis* fehlenden Lanze (!) gegenüber Morris Bezug zur Verleihung der *toga virilis* reserviert. Dabei hatte er Morris' Commodus-Identifikationen 1990 noch vehement bestritten, als er *Dobiáš 1962a* beipflichtete: *Wolff 1990*, 18 mit Anm. 65.

⁴⁸⁶ *Becatti 1960*, 48 ff. Anm. 95. Vgl. die ähnl. Kritik von *Dobiáš 1962a* (siehe folgende Anm.).

⁴⁸⁷ *Dobiáš 1962a*, 161–174, bes. 163 ff. Ihm pflichtete *Wolff 1990*, 18 mit Anm. 65 bei.

⁴⁸⁸ *Wolff 1990*; 1994.

⁴⁸⁹ Vgl. *Zwicker 1941*, 239 ff., der davon selbst auch keineswegs frei war.

⁴⁹⁰ *Birley 1987/1993*, 297.

⁴⁹¹ DNP 5, 1998, 846 s. v. Iallius; PIR² I 4. *Fitz 1993*, hier II 489–493.

⁴⁹² Der damals *praefectus alae I Ulpiae contariorum miliariae civium Romanorum* in Arrabona in der *Pann. sup.* und/oder *praefectus alae III Thracorum*: CIL VI 1449 = ILS 1107, worin auch die (zwingend nach Febr. 169 zu datierende) Auszeichnung *donat. donis mil. in bell. Germ. ab imp. M. Aur. Antonino Aug.* aufgeführt ist; vgl. Dio 71, 3, 1. Zur Person (Sohn des Prätorianerpräfekten M. Vindex; cos. suff. 175?; leg. Aug. pr. pr. *Moesiae inf.* vor 177?): RE XIV 1, 1928, 163–165 s. v. Macrinus [2]; DNP 7, 1999, 625 s. v. Macrinus [1]; PIR² M 22; *Böhme 1975*, 158; *Birley 1987/1993*, 156, 176; *Garzetti 1974*, 485.

FHG fr. 6 [Müller] = Dio 71, 3, 1a).⁴⁹³ Bekannt sind eine prätorische Statthalterschaft in *Pannonia inferior*, ca. 156–159 n. Chr.,⁴⁹⁴ die auf Grund des Einsatzes des o. g. Reitereipräfekten M. Macrinus Vindex auszuschließen ist, und eine konsularische in *Pannonia superior*,⁴⁹⁵ die zwar nicht präzise datierbar ist, jedoch – nach der Untersuchung von *Dobó* 1968⁴⁹⁶ und der Analyse von *Fitz* 1993 – am Ende seiner Karriere stand, also ca. 166–169 n. Chr.⁴⁹⁷ *Böhme* 1975⁴⁹⁸ ließ sie ebenfalls 166 n. Chr. beginnen. Den Kriegsbeginn datierten *Dobiáš* 1964⁴⁹⁹ auf 166 oder schon 165, *Fündling* 2008⁵⁰⁰ auf 165 oder erst 166/167, *Birley* 2000⁵⁰¹ und *Grant* 1996⁵⁰² auf 166 oder 167, *Le Glay/Voisin/Le Bohec* 2001 auf 167, während *Conrad* 1889⁵⁰³, der den eigentlichen Kriegsbeginn auf 167 n. Chr. datierte, diesen Einfall erst ins Jahr 169 setzte.⁵⁰⁴ Demgegenüber bestritt *Mommsen* 1896⁵⁰⁵ einen Zusammenhang mit den Markomannenkriegen, für ihn „fällt der bei Petrus erwähnte Einfall der Nordvölker unter [sc. Antoninus] Pius.“

2. Die größte Kontroverse dreht sich um die Datierung der großen germanischen Invasion nach Italien, bei der Opitergium zerstört und Aquileia belagert wurde.⁵⁰⁶ Unter anderen plädierten für das Jahr:

- 166 n. Chr. (zw. Frühling und Herbst): *Dodd* 1913⁵⁰⁷; *Seyfarth* 1974⁵⁰⁸.
- 167 – wenn nicht schon 166 n. Chr.: v. *Wietersheim* 1880, 118, 123.
- 167 n. Chr.: *Dettmer* 1872, 190 (Anfang 167); *Hertzberg* 1880, 473; *Schiller* 1883, 643 f.; *Watson* 1884, 166 f., 170; *Dury* 1885, 197; *Niese* 1923, 341; *Schwendemann* 1923, 75 f.; *Rhode* 1924, 79 f.; *Weber* 1936, 35; *Morris* 1952/1979, 69 f.; *Maschkin* 1953, 498; *Degrassi* 1954, 113 ff.; *Mócsy* 1962, 556 f.; *Grosso* 1964, 458; *Luttwak* 1976, 145; *Marcone* 1991, 488; *Angeli Bertinelli* 1994, 573; *Rosen* 1994, 90 ff.; *Kerr* 1995⁵⁰⁹; *Grant* 1996⁵¹⁰; *Wilkes* 2000⁵¹¹.

⁴⁹³ Zum Ereignis und seiner Datierung u. a. *Jacobi* 1842, 20 (171); *Dettmer* 1872, 182 ff. (166); v. *Wietersheim* 1880, I 131 (mindestens 166); v. *Domaszewski* 1896a, 114; *Schmidt* 1899, 155–158 kritisierte zu Recht *Mommsen* 1896 sowie v. *Domaszewski* 1896a–b, erläuterte den Charakter eines Gefolgschaftsunternehmens und plädierte für 166 n. Chr.; v. *Domaszewski* 1909, II 221 f.; *Schwendemann* 1923, 170 ff. *Rhode* 1924, 76–79 und Fluss. In: RE XIV 1, 1928, 164 s. v. Macrinus [2] datierten das Ereignis wie v. *Domaszewski* auf 166 n. Chr.; ebenso *Schmidt* 1941 (Ostgermanen) 571 f.; *Williams* 1996, 173. *Weber* 1936, 351 f. plädierte für 167 n. Chr.; ebenso *Lennartz* 1969, 160, und *Kerler* 1970, 58. *Zwicker* 1941 datierte nach einem sehr umständlichen Ausschlussverfahren (ebd. 77–88) Bassus' Statthalterschaft auf Ende 166/Anf. 167 bis 169 oder 170 (ebd. 88) und favorisierte letztlich 167 n. Chr. (ebd. 99–101). *Schindler-Horstkotte* 1985, 13–15 konnte sich nicht entscheiden: „166... oder Jahreswende 166/167“ oder erst 167; *Fitz* 1993, II 492 entschied sich ebenfalls für Winter 166/167; vgl. *Fitz* 1960; ebs. *Böhme* 1975, 158 f. auch zu Einfall und Diplomatie; *Kerler* 1970, 58 („vermutlich Anfang 167“). *Garzetti* 1974, 485 plädierte für einen terminus post quem „not bevor 166“ und schloss eine Datierung in die Zeit des Partherkrieges explizit aus. Dagegen hielt *Strobel* 2001, 109 für „wahrscheinlich 165, spätestens Anfang 166.“ *Birley* 1987/1993, 176 mit Anm. 34 datierte die Ereignisse auf „166 or 167“; ihm folgten u. a. *Ichikawa* 1988, 253 und *Grant* 1996, 35. Jedoch ist die Datierung auf Winter 166/167 n. Chr. nicht zwingend: *Kehne/Tejral* 2001b, 310 f. mit Lit. Vgl. *Mócsy* 1962, 556 mit Forschungspositionen zur unsicheren Datierung.

⁴⁹⁴ AE 1904, 95 = 1952, 9; AE 1976, 542 (156 n. Chr.); sowie AE 1983, 784–785 (vom 8. 2. 157) = *Roxan*. Roman Military Diplomas II, Nr. 103 und 102. *Dobó* 1968, 60 ff., Nr. 41; *Thomasson* 1984, 113, Nr. 14.

⁴⁹⁵ AE 1961, 171 (bis) = AE 1976, 416.

⁴⁹⁶ *Dobó* 1968, 110, Nr. 89 (166–169 n. Chr.); *Thomasson* 1984, 105, Nr. 38 (kurz vor 166 n. Chr.).

⁴⁹⁷ *Fitz* 1993, II 492 f.; zustimmend *Kehne/Tejral* 2001b, 310. Ebenso schon *Rhode* 1924, 77.

⁴⁹⁸ *Böhme* 1975, 158.

⁴⁹⁹ *Dobiáš* 1964, 196, 224–228 Anm. 18–28 (mit der Quellenpassage und zu Forschungskontroversen um Stämme, Datierungen und Statthalterschaften), 374.

⁵⁰⁰ *Fündling* 2008, 109.

⁵⁰¹ *Birley* 2000, 167 („late in 166 or early in 167“).

⁵⁰² *Grant* 1996, 35.

⁵⁰³ *Conrad* 1889, 14 Anm. 2; zum Kriegsbeginn ebd. 10–12.

⁵⁰⁴ Übersichten über die Datierung des Kriegsausbruches zw. 166 und 171 n. Chr. bieten u. a. *Zwicker* 1941, 42 ff.; *Dobiáš* 1964, 224–228 Anm. 18–28; *Fitz* 1966, 336 f.; *Birley* 1968, 214 Anm. 3; *Stehlik* 1969, 176; *Schindler-Horstkotte* 1985, 10 f. Anm. 24; *Scheidel* 1990b, 1 f. Anm. 4–5; *Rosen* 1994, 90 f.; *Kerr* 1995, 98 f. Anm. 12 und *Kehne*, in *Kehne/Tejral* 2001b, 310 ff.

⁵⁰⁵ *Mommsen* 1896, 24 f. Anm. 2/492 Anm. 1.

⁵⁰⁶ *Lukian.*, Alex./Pseudomantis 48; *Amm. Marc.* 29, 6, 1; *Xiph.* = Dio 71, 3, 2 (s. o. Anm. 181) Dazu *Fitz* 1966, 342 ff.; *Birley* 1968, 215 f. sowie erneut *Rosen* 1994, 90 ff. und *Kerr* 1995, 48 ff., letztere mit divergierenden Auffassungen aber derselben Datierung auf 167 n. Chr.

⁵⁰⁷ *Dodd* 1913, 164.

⁵⁰⁸ *Seyfarth* 1974, 209.

⁵⁰⁹ *Kerr* 1995, bes. 45 ff., 121 und p. III.

⁵¹⁰ *Grant* 1996, 35 („probably in 167“).

⁵¹¹ *Wilkes* 2000, 584 („probably in A. D. 167“).

- 167 n. Chr. oder erst Anfang 168 n. Chr. vor der *profectio* beider *Augusti* nach dem 6. Januar 168: *Garzetti 1974*, 486.
- 169 n. Chr. nach dem Winterquartier beider *Augusti* in Aquileia (168/169 n. Chr.), der Dezimierung des römischen Heeres durch Pest, der Flucht der Kaiser und dem Tod des Prätorianerpräfekten Macrinus Vindex⁵¹² im Kampf gegen Markomannen: *Conrad 1889*, 11 f. und 14; *Mommsen 1906*, 493 f.; *Dobiáš 1964*⁵¹³; *Fitz 1966*⁵¹⁴; ebenso wie dieser *Demougeot 1969*, 218, *Kerler 1970*⁵¹⁵ und *Petit 1974*, 27.
- Ende 169 n. Chr.: *Seeck 1921*, 399.
- 170 n. Chr. (in Folge der von Lukian berichteten römischen Niederlage⁵¹⁶): *Birley 1987/1993*⁵¹⁷; *Lennartz 1969*, 162; *Böhme 1975*, 162; *Jobst 1978*, 10 f.; *Wells 1985*, 248; *Scheidel 1990b*; *Birley 2000*, 171; *Strobel 2000*, 119 f.; *Kehne/Tejral 2001b*, 311; *Le Glay/Voisin/Le Bohec 2001*, 291; *Fündling 2008*, 109.
- 171 n. Chr.: *Zwicker 1941*, 178 f., 180, 228; vgl. 125 ff. und 148.
- 172 n. Chr.: *Jacobi 1842*, 20.

Nicht vorenthalten werden soll in diesem Kontext eine These von Klaus Rosen, „Der Einfall der Markomannen und Quaden in Italien 167 n. Chr. und der Abwehrkampf des C. Macrinus Avitus (Amm. Marc. 29, 6, 1)“.⁵¹⁸ Eingangs wurden darin nicht nur die zentralen Quellentexte wiedergegeben, Rosen fügte methodisch vorbildlich sogar ein Register der von ihm zitierten Stellen bei.⁵¹⁹ Wohl zeitgleich mit Kerr⁵²⁰ untersuchte er dieselben drei Texte⁵²¹ sowie sonstige Zeugnisse. Dabei verkannte oder bagatellierte er bewusst den politischen Schock eines Barbareneinfalls in Italien (!); und seine philologische Ausdeutung eines Satzes der *Historia Augusta*⁵²² erlangte wahrlich keine Beweiskraft, sondern veranschaulichte nur einmal mehr das methodisch Vergebliche, gegen eine Münzchronologie spitzfindige Quellenexegese ins Feld zu führen.⁵²³ Daher kam Rosen erstens zu der spekulativen Schlussfolgerung, die große Invasion sei die unmittelbare Folge einer Niederlage⁵²⁴ im Jahre 167 n. Chr.; und zweitens zu der noch viel gewagteren Spekulation, hinter der sehr korrupten Textstelle Amm. Marc. 29,

⁵¹² *Stein*: RE XIV 1, 1928, 166–167 s. v. Macrinus [6]; W. Eck: DNP 7, 1999, 626 s. v. Macrinus [4]; PIR² M 25. CIL VI 1599 = ILS 1326.

⁵¹³ *Dobiáš 1964*, 202 f., 234 ff. Anm. 52 ff. (mit der Quellenpassage und zur Forschungskontroverse um die Datierung der großen Niederlage und der Invasion), 375 f.

⁵¹⁴ *Fitz 1966*. Dagegen speziell *Schindler-Horstkotte 1985*, 15–17, die die Begründung seiner These zu Recht verwirft.

⁵¹⁵ *Kerler 1970*, 68 (Sommer 169), vgl. 59 f. und 61 f. den Hinweis auf gravierende Auslassungen in der *Historia Augusta*, die die große Niederlage Roms und die Invasion Italiens verschweigt.

⁵¹⁶ Lukian., Alex./Pseudomantis 48: Römer planen Offensive, Löwenopfer, Feinde am Nordufer der Donau, Niederlage und Verlust von 20.000 Mann; danach die Belagerung Aquileias.

⁵¹⁷ *Birley 1987/1993*, 163 f., 250 f., 252. Zustimmend *Alföldy 1974b*, 204; *1987*, 331. Zur schweren Niederlage der Römer mit Verlust von 20.000 Mann während der transdanubischen Offensive: Lukianos, Alex. 48 (wie vorherige Anm.); *Mommsen 1896*, 25 brachte hiermit SHA, Marc. 14, 5 – über den Verlust eines Großteil des Heeres nebst des Prätorianerpräfekten Furius Victorinus – in Verbindung und datiert die „schwere Niederlage“ auf 166; *Birley 1987/1993*, 156 verstand dies als Pestfolge 168 n. Chr.; ebs. *Fitz 1966*, 338 und *Kerler 1970*, 59; vgl. Eutr. 8, 12, 2 und Euseb. Chron. p. 206 f. Helm; der *terminus post quem* für die Bestellung des Nachfolgers liegt deutlich nach dem 10. 3. 168 als Bassaeus Rufus noch als Vigilenpräfekt in Rom war und danach war dieser im Frühjahr schon nach Ägypten aufgebrochen, von wo er auf seinen neuen Posten zurückbeordert wurde: *Birley 1987/1993*, 156; Xiph. = Dio 71, 3, 5. Zur Datierung auf 170 n. Chr. siehe u. a. *Birley 1987/1993*, 163 f., 250 f., 252; *Birley 2000*, 171; *Böhme 1975*, 162; *Kehne/Tejral 2001b*, 311. Zur Auslassung dieser Niederlage sowie der großen Invasion Italien etc. in der *vita Marci* der SHA siehe *Kerler 1970*, 62.

⁵¹⁸ *Rosen 1994*.

⁵¹⁹ *Rosen 1994*, 87–89.

⁵²⁰ Siehe hier *Kerr 1995*, 48 ff.

⁵²¹ *Rosen 1994*, 90 ff. Siehe oben Anm. 506.

⁵²² *Rosen 1994*, 92 zu Hist. Aug., Marc. 13, 1 ff., zumal er (ebd. 91 f.) entgegen seiner Prämisse Hist. Aug., Marc. 14, 6 nicht an seinem chronologischen Platz, sondern vor den Pestriten behandelt. Die Passage kann selbstverständlich auch auf eine geplante oder erst später eingerichtete *praetentura Italiae et Alpium* (siehe unten Anm. 530) anspielen, um Mark Aurel mit einer vorausschauenden Sorge vom Vorwurf der Verantwortlichkeit für den Einfall nach Italien zu entlasten. Zudem können solche Sicherungsmaßnahmen schon durch Invasionsdrohungen von 166 (*Kehne/Tejral 2001b*, 310), denn genau das meint der von Rosen, ebd. 92 erwähnte *tantus autem timor belli Marcomannici* (Hist. Aug., Marc. 13, 1), und germanische Vorstöße auf die östlichen Pässe im Jahre 167 n. Chr. veranlasst worden sein. Aber auch das ist alles nicht neu.

⁵²³ Und ebd. 91 ausgerechnet *Birley 1968*, 225 als Doktrinär eines Primats der literarischen Überlieferung gegen dessen eigene Interpretation aufzubieten, vernachlässigt, dass dieser sein Statement vor Szaivert und *Scheidel 1990b* abgab, und widerspricht der Tatsache, dass *Birley 1987/1993*, 297 letzterem ausdrücklich zustimmte.

⁵²⁴ Von denen es allerdings mehrere gab, was die zeitliche Festlegung in der Forschung ja so schwierig machte.

6, 1⁵²⁵ verberge sich die aus CIL VI 1449 = ILS 1107 bekannte *cura Arimini* eines *Macrinus*, nämlich des *M. Macrinus Avitus Catonius Vindex*, der gemeinhin als die Person identifiziert wurde, die 166 oder 167 n. Chr. als Alenpräfekt den Einfall der Langobarden und Obier abwehrte,⁵²⁶ was Rosen zur Aufrechterhaltung seiner verfehlten These ins Jahr 165 datieren musste, damit Macrinus dann 167 n. Chr. als *curator Arimini* diese Stadt erfolgreich gegen Markomannen und Quaden verteidigt haben konnte.⁵²⁷

3. Eng mit dem vorigen Problem ist die Datierung der Einrichtung der *praetentura Italiae et Alpium*⁵²⁸ unter dem *leg(atu)s Aug(usti) at prae[el]enturam Italiae et Alpium expeditione Germanica* Q. Antistius Adventus (Postumius Aquilinus)⁵²⁹ (ILS 8977 = ILAlG II 4681) verknüpft, die mehrheitlich in die Jahre 168 oder 169 n. Chr. gesetzt wurde.⁵³⁰

4. Strittig ist ebenfalls, wann der Prätorianerpräfekt Macrinus Vindex⁵³¹ im Kampf gegen die Markomannen starb (Xiph. 259, 27–30 R. St. = Dio

71, 3, 5). Aufgrund der Anordnung bei Xiphilinos ist die Stelle in die Zeit nach der Invasion Italiens und der Vertreibung der Invasoren⁵³² und vor die im Text erwähnte Annahme des GERMANICUS-Titels durch Mark Aurel im Jahre 172 zu datieren.

Entsprechend der verschiedenen zeitlichen Ansätze der großen Invasion (siehe oben unter 3.) differieren Datierungen und Kontexte für dieses Ereignis. Jedoch befinden sich alle, die wie *Mommsen 1896*⁵³³ die Niederlage als Auslöser für die Invasion Italiens begriffen und ins Jahr 169 oder wie *v. Wietersheim 1880*⁵³⁴ sogar schon in die Jahre 166/167 n. Chr. setzten (s. o.) im Widerspruch zu Xiphilinos' Anordnung. Wahrscheinlicher sind Kontextualisierung mit der fehlgeschlagenen römischen Offensive von 170 n. Chr. oder der erfolgreichen Säuberung der Donauprovinzen 171 n. Chr.⁵³⁵ oder erst während der erfolgreichen transdanubischen Offensive 172 n. Chr.⁵³⁶ Für letzteres sprach sich besonders *Dobiáš 1964*⁵³⁷, der auch einen guten Überblick über die Forschungskontroverse gab.

⁵²⁵ Die Handschriftenüberlieferung *primicerius... marcio* (in modernen Ausgaben stehen die Konjekturen *principe Pio... Marco* oder *principe serio... Marco*, was mittels Lesefehler aus *arimicur = Arimini curatore* entstanden und *marico* in Wirklichkeit ein verschriebener Eigenname, eben *Macrinus*, sei.

⁵²⁶ Siehe dazu den Text zu Anm. 492.

⁵²⁷ Ebenso wie er einige andere in der Inschrift angeführten Posten umdatieren musste, meinte aber (ebd. 103) zum Abschluss seiner chronologischen Vergewaltigung von *Macrinus' cursus honorum*: „Das Datum von *Macrinus' cura Arimini* [sc. 167 n. Chr.] muss sich noch an seinem weiteren *Cursus* bewähren.“ Und nicht erst jetzt durfte man sich fragen, ob es sich bei diesem Beitrag um eine Einlage zum 1. April, eine von Rosen im Text bereits angedeutete Verballhornung oder eine Art Realsatire zur italienischen (Germanen-) Forschung insgesamt handelt, wofür die Menge derartiger italienischer Sammelbände ja ohnehin gut zu sein scheint.

⁵²⁸ Vgl. SHA Marc. 14, 6 und Amm. Marc. 29, 6, 1.

⁵²⁹ W. Eck: DNP 1, 1996, 797 s. v. Antistius [II 1] unterschlägt dieses Kommando.

⁵³⁰ Für 168 n. Chr. plädierten u. a. *Degrassi 1954*, 116; *Mócsy 1962*, 557; *Demougeot 1969*, 217 f.; *Kerler 1970*, 60 f. (evt. schon Ende 168) mit kurzer Literaturübersicht; *Petit 1974*, 27; *Garzetti 1974*, 488 (keine Gründe, die Einrichtung nicht in das Jahr 168 n. Chr. zu datieren), vgl. ebd. 720; *Böhme 1975*, 160 und 169; *Birley 1968*, 219 f.; *Birley 2000*, 168 und 171; sowie *Birley 1987/1993*, 251, der zu Recht den von *Zwicker 1941*, 162 f. vertretenen Ansatz „frühestens das Jahr 170... wahrscheinlich das Jahr 171 oder das Jahr 172“ (ebd. 163), ähnl. *Swoboda 1964*, 251 f. (171/172 n. Chr.), verwarf. *Le Glay/ Voisin/Le Bohec 2001*, 290. – Für 168/169 n. Chr. als Folge der großen Invasion von 167 oder 168 plädierten *Rohde 1924*, 85, der das Kommando bis zur Offensive 172 andauern ließ, und *Šašel 1974*. – Für eine Amtsübernahme und damit Einrichtung vmtl. in der zweiten Hälfte 169 n. Chr. plädierte *Fitz 1966*, 339–342 mit Inschriftentexten und Lit.; ebenso *Dobiáš 1964*, 202 f., 237 Anm. 56a, 59 (mit Nennung der Inschriften); vgl. *Fitz 1969*. *Strobel 2001*, 120 f. mit Anm. 86 kritisierte ohne überzeugende Argumente die traditionelle Datierung und favorisierte (vgl. oben *Zwicker*) das Jahr 170 n. Chr. – Ohne Datierung blieb u. a. *Marcone 1991*, 488. „Zu der Geschichte der 'praetentura Italiae et Alpium' im Laufe der Markomannenkriege“ – so der Aufsatztitel von *Fitz 1968* siehe noch bes. *Degrassi 1954*, 119 f. und *Šašel 1974* (168/169 n. Chr.).

⁵³¹ *Stein*: RE XIV 1, 1928, 166–167 s. v. *Macrinus* [6]; *W. Eck*: DNP 7, 1999, 626 s. v. *Macrinus* [4]; *PIR² M 25*. CIL VI 1599 = ILS 1326. *Birley 1987/1993*, 156 mit Anm. 38.

⁵³² Xiph. p. 259, 15 sqq. R. St. = Dio 71, 3, 2.

⁵³³ *Mommsen 1896*, 494; *Demougeot 1969*, 217 f. u. a. m.

⁵³⁴ *v. Wietersheim 1880*, 118. Gegen dessen schon im 2. Bd. der Erstausgabe geäußerte Behauptung schon zu Recht *Dettmer 1872*, 183.

⁵³⁵ *v. Domaszewski 1895*, 117 f.; ihm folgend *Schwendemann 1923*, 77; vgl. *Birley 1987/1993*, 171 (172 oder evt. schon bei Säuberungsaktionen 171?); *Garzetti 1974*, 485 und 492.

⁵³⁶ So *Birley 1987/1993*, 171, 251 f. und vor ihm schon *Dettmer 1872*, 183, 197; *Stein*, RE XIV 1, 1928, 167 s. v. *Macrinus* [6] (172 n. Chr. oder kurz vorher); *Dessau* zu ILS 1107; *Dobiáš 1964*, 206, 245 f. Anm. 98, 377 und *Carrata Thomes 1953*, 112. *Eck* (wie Anm. 531) drückte sich um eine Datierung herum.

⁵³⁷ *Dobiáš 1964*, 206, 245 f. Anm. 98 (ausführlich zur Forschungskontroverse), 377.

5. Anders liegt der Fall der Kontroverse zum sog. Blitzwunder und besonders zum sog. Regenwunder.⁵³⁸ Beide Ereignisse, die sachlich keinesfalls zusammengehören,⁵³⁹ sind durch Schriftzeugnisse und entsprechende Bilder der Markussäule (Sz. XIa = Blitz; Sz. XVI = personifizierter Regen) eindeutig belegt, aber nicht sicher zu datieren. Vorgeschlagen wurde für das Blitzwunder das Jahr 172 n. Chr.⁵⁴⁰, und für beide zusammen oder das Regenwunder allein 171 n. Chr.⁵⁴¹ oder, jeweils mit teils guten Argumenten, 172⁵⁴² oder 173⁵⁴³ oder 174 n. Chr.⁵⁴⁴ Letzteres gilt als widerlegt⁵⁴⁵ und wurde seit 1923 nicht mehr ernstlich vertreten – mit Ausnahme freilich des unkundigen *Kerr* 1995⁵⁴⁶. Wegen des christlichen Hintergrundes ist die Überlieferungs-

lage⁵⁴⁷ zum Regenwunder so dicht wie zu keinem anderen Einzelereignis der Markomannenkriege. Und schließlich verdanken wir die Erhaltung der Markussäule sehr wahrscheinlich auch nur ihrer Abbildung dieses Wunders.⁵⁴⁸

Die diesbezügliche Literaturflut, die zwischenzeitlich wegen der vermeintlich einfachen Datierung des Ereignisses, daran geknüpfter Debatten zur Chronologie der Bildfolge auf der Markussäule sowie zur absoluten Chronologie der Markomannenkriege überhaupt, zu spätantiken christlichen Quellen und ihrer Kritik sowie zum Verhältnis zwischen Mark Aurel und Christentum und umgekehrt enorm answoll, ist kaum zu übersehen. Hier sei daher nur auf zentrale Behandlungen und spezielle

⁵³⁸ Übersichten über die Forschung bieten u. a. *Geffken* 1899, 253–257 (ein Forschungsreferat); *Zwicker* 1941, 206 f., Anm. 106; *Carrata Thomes* 1953, 113 ff.; *Dobiáš* 1962b, 29–32; *Barta* 1968/1979, 347 ff.; *Stehlik* 1969, 176 f.; *Kerler* 1970, 72 f.; ausführlich *Berwig* 1970, 103 ff.; *Jobst* 1978, 8 ff. mit Anm. 2 ff. Vgl. *Bengtson* 1982, 376, Anm. 24; *Klein* 1991, 120 ff. und *Kehne/Tejral* 2001b, 312.

⁵³⁹ *Kerler* 1970, 73; *Birley* 1977, 311 f.; *Böhme* 1975, 197 f. „Da die beiden Episoden wohl zeitlich und räumlich nicht weit auseinanderliegen und Marc Aurel den Oberbefehl über das gesamte Heer führte, hat man sich daran gewöhnt, sie unter dem Stichwort ‘das Regenwunder im Quadenland’ zusammenzufassen“, so *Klein* 1991, 117. Dem ist die zwingende Trennung der Ereignisse u. a. durch die o. g. Autoren ebenso entgegenzuhalten wie der Hinweis darauf, dass die Ereignisse sich durchaus in verschiedenen Jahren ereignet haben können, wobei dann 172 n. Chr. für das Blitzwunder und 173 n. Chr. für das Regenwunder wohl am plausibelsten wären.

⁵⁴⁰ Wie schon *Birley* 1977, 311 f. (unter Hinweis auf die Jupiter-Münzen; s. u. aber Anm. 542) platzierte auch *Böhme* 1975, 197 f. die Hist. Aug., Marc. 24, 4 als durch den Kaiser selbst herbeigeführt geschilderte Begebenheit im Kontext des Kampfes gegen Markomannen 172 n. Chr.; ebenso *Birley* 1987/1993, 171 f. Vgl. *Kerr* 1995, 127, der es (ebd. 143, 202) auf 174 n. Chr. datierte.

⁵⁴¹ v. *Domaszewski* 1895, 123.

⁵⁴² So die armen. Version Euseb. Chron. 2188 a Abr., p. 172 Schoene (172/173 n. Chr.). Aufgrund von Münzabbildungen dieser Jahre, die Juppiter bzw. den diesen verkörpernden Mark Aurel mit Blitzbündel zeigen oder den gemäß folgender Gleichung mit dem Regenwunder in Verbindung gebrachten Merkur = Hermes Trismegistos = Zeus Aërios (?) zeigen [dazu zu Recht skeptisch *Szaivert* 1994, 503 f., der auf das Normale dieser Typen hinweist], machten sich für 172 n. Chr. (oder möglicherweise 173) *Dobiáš* 1932, 136, 143 ff. und *Zwicker* 1941, 217; ebenso *Mócsy* 1962, 558; *Kerler* 1970, 73. Sodann *Guey* 1948 und (dessen Datierungsansatz für am überzeugendsten haltend) *Birley* 1987/1993, 172 ff. nebst 251 f. (wogegen *Birley* 1977, 316 f. das Regenwunder noch auf 173 n. Chr. datierte). Ebenso *Fitz* 1966, 345; *Barta* 1968/1979, 353–356 und *Böhme* 1975, 199 f.

Jobst 1978, 16 ff. meinte mit einer epigraphischen Beweisführung zu Kaiseropfern in Carnuntum den 11. Juni 172 n. Chr. als Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande belegen zu können, ihm folgte *Fowden* 1987. Sein Schlussfolgerung wurde jedoch zu Recht von *Birley* 1987/1993, 252; *Salomies* 1990 bestritten und von *Piso* 1991 überzeugend widerlegt; zustimmend *Birley* 1987/1993, 297.

⁵⁴³ So auch Euseb. Chron. 2189 a Abr., p. 173 sq. Schoene (173/174 n. Chr.). Wie v. *Wietersheim* 1880, 126, der bereits die Merkur-Münzen und die Abbildungen der Markussäule mit heranzog, datiert auch *Hertzberg* 1880, 477 auf Hochsommer 173 n. Chr.; *Petersen* 1895, 469 f.; *Rohde* 1924, 112, 114 f.; *Dobiáš* 1964, 207 f., 247–249 Anm. 107–116 (zur Forschung), 378; *Garzetti* 1974, 493 f., vgl. 718 und 722; *Sage* 1987, 104 und 113; *Dobiáš* 1962b, 29–32 mit Behandlung weiterer Positionen; *Böhme* 1975, 199, vgl. 200 f. Zu *Dobiáš* 1932 und *Zwicker* 1941 siehe die vorherige Anm.

⁵⁴⁴ *Noël des Vergers* 1860, 90; *Dettmer* 1872, 199 ff. (der übrigens Mark Aurel und als Befehlshaber der Reiterei auch Pertinax bei der Schlacht anwesend sein lässt und solcherart die Überlieferung harmonisiert); *Watson* 1884, 195–198; *Mommsen* 1895, 92 ff./500 ff.; *Peter* 1881, 556; *Niese* 1923, 341 Anm. 2; *Seyfarth* 1974, 210.

⁵⁴⁵ *Kerler* 1970, 73.

⁵⁴⁶ *Kerr* 1995, 126–155, 161 und 202.

⁵⁴⁷ Die im Quellenverzeichnis genannten Quellensammlungen enthalten alle Texte, die zudem in etlichen Detailstudien erneut wiedergegeben oder zumindest vermerkt (*Geffken* 1899, 258 ff.; *Zwicker* 1941, 207 ff., Anm. 107 ff.; *Barta* 1968/1979, 356 Anm. 1; *Jobst* 1978, 12 Anm. 17; *Fowden* 1987; *Sage* 1987; *Klein* 1991, 108 ff.; *Kerr* 1995, 126 ff.) wurden. Eine ausführliche Erörterung der Überlieferung unter Einschluss der historischen Datierungsprobleme bot bereits *Zwicker* 1941, 206–219.

⁵⁴⁸ *Petersen* 1896, 4 erwähnt (und belegt) aus dem Jahre 1119, dass der Abt Petrus jeden verfluchte, der versuchen sollte, die Säule und die nahebei errichtete Pilgerkirche zu verpachten oder sonstwie zu privatisieren. Der als Steinbruch sicher sehr begehrten Säule blieb u. a. daher und dank päpstlicher Restaurations- und Rettungsarbeiten das Schicksal der für Antoninus Pius errichteten bildlosen Säule erspart.

Arbeiten (in ihrer zeitlichen Abfolge) verwiesen, von denen die viele kurze Literaturüberblicke liefern, wenn auch keine vollständigen:

Le Nain de Tillemont 1732, II, 373; Noël des Vergers 1860, 90 ff.; Dettmer 1872, 199 ff.; v. Wietersheim 1880, 126 f.; Hertzberg 1880, 477; Renan 1883, 273 ff.; Watson 1884, 195 ff.; Dury 1885, 200 f.; Conrad 1889, 16; Petersen 1894; v. Domaszewski 1894; Mommsen 1895/1906; Petersen 1895; v. Domaszewski 1895, 123 f.; Petersen 1896, 56, 58 f.; v. Domaszewski 1896, 111 f.; v. Harnack 1894; v. Duhn 1897, 200; Geffken 1899; Rohde 1924, 112, 114 ff.; Dobiáš 1932, 143 ff.; Zwicker 1941, 206 ff.; Roos 1943; Guey 1948/1949; Guey 1948; Posener 1951; Carrata Thomes 1953, 112 ff.; Sordi 1958–1959; Dobiáš 1962a; Oliva 1962, 292 ff.; Mócsy 1962, 555 ff.; Dobiáš 1964, 207 f., 247–249 Anm. 107–116, 378; Fitz 1966, 345; Merkelbach 1968; Barta 1968/1979; Stehlik 1969, 176 f.; Kerler 1970, 71 ff.; Berwig 1970, 103 ff.; (sehr ausführlich) Jobst 1978, 8 ff., 16 ff.; Birley 1977, 316 f.; Fowden 1987; Sage 1987; Birley 1987/1993, 171 ff., 252, 297; Salomies 1990; Klein 1991; Piso 2005, 350 f.; und (ausführlich aber verfehlt) Kerr 1995, 126–155, 161 und 202; vgl. Scheid 2000, 232 ff.

6. Die antiken Zeugnisse über die Expansionspläne Mark Aurels zur Schaffung zweier neuer Provinzen mit Namen *Marcomannia* und *Sarmatia* (Hist. Aug., Marc. 24, 5–6; 27, 10; Dio 71, 33, 42; zum PROPAGATORIBUS IMPERII – Medaillon für Mark Aurel und Commodus: Birley 1979⁵⁴⁹; zu Okkupationsfakten: Dio 71, 20, 1–2, die Inschrift vom Burgberg in Trenčín: CIL III 13439 = ILS 9122⁵⁵⁰ und CIL VIII 619 = ILS 2747 = Stehlik 1969, 196; zu archäologischen Befunden siehe Kehnel/Tejral 2001b und unten Anm. 573) wurden bis ins 20. Jahrhundert hinein meist für glaubwürdig gehalten,⁵⁵¹ bis althilologisch-althistorische Kritik – die verständlicher Weise bei dubiosen Geschichten, Doppelungen und Erfindungen in der *Historia Augusta* ansetzte,⁵⁵² sich dann aber arg verselbständigte – die Faktizität gänzlich⁵⁵³ oder zumindest partiell⁵⁵⁴ oder nur für die *Sarmatia*⁵⁵⁵ in Abrede stellte. Berechtigte Skepsis hinsichtlich der Rentabilität äußerten auch einige von denen, die den Plan nicht grundsätzlich verneinen wollten, wie u. a. Demougeot 1969⁵⁵⁶, dem Petit 1974⁵⁵⁷ folgte, oder hinsichtlich der Realisierbarkeit solcher

⁵⁴⁹ Birley 1979, 491 und Birley 1987/1993, 253 f., 297 sowie Kaiser-Raiß 1980, 16, 75, Taf. 1, Nr. 7. Dagegen Alföldy 1971, 428 mit dem philologisch sehr schwachen Argument, *propagator imperii* nicht als „Erweiterer“, sondern als „Fortsetzer“ des Reiches zu verstehen, dem allein schon eine entsprechende Titulatur für Lucius Verus (CIL XIV 106) widerspricht.

⁵⁵⁰ Siehe oben nebst Anm. 359 ff.

⁵⁵¹ So u. a. v. Wietersheim 1880, 129; Watson 1884, 255 (mit Skepsis gegenüber der Realisierbarkeit); Mommsen 1919, 214; v. Domaszewski 1909, 231; Conrad 1889, 19; Niese 1923, 342; Schwendemann 1923, 181 f., 195 (betont auch die Vernichtungsabsicht des Kaisers); Dobiáš 1929, 22 f., 25 f.; Wilamowitz-Moellendorff 1931, 9; Klose 1934, 90 und 68 Anm. 109; Weber 1936, 355 und 364; Schmidt 1940 (Westgermanen) 176; Kornemann 1939/1977, 310/282 f. und 313/285; Beninger 1940, 707; Maschkin 1953, 498; Carrata Thomes 1953, 158; Schwarz 1956, 165 f.; Oliva 1962; Dobiáš 1957b; Dobiáš 1959, 11 ff.; Konik 1960, bes. 159 ff. (holt unnötig weit aus und referiert auf altem Forschungsstand gleich die Verhältnisse zwischen Rom und Markomannen seit Augustus); Heuß 1960; Piganiol 1962, 351 f.; Dobiáš 1962b, 34; Dobiáš 1964, 214 f., 381 (aber nicht von Anfang an, wie die Übereinkünfte bis 173 n. Chr. zeigen: Ebd. 208 und 379); Dobiáš 1966, 121 ff. mit Erörterung der Quelleninformationen und Diskussion einiger ihrer Interpretationen; Mócsy 1963, 8; Mócsy 1971; Mócsy 1978; Grosso 1964, 98, 458–460; Stehlik 1969, 177 f.; Lennartz 1969, 209 ff. mit ausführlicher auch geopolitischer Begründung; Demougeot 1969, 226 f. (s. u. Anm. 556); Instinsky 1972, 481; Garzetti 1974, 498, 505; Seyfarth 1974, 210; Luttwak 1976, 146; Heuß 1976/1998, 351, 364; Birley 1979, 490 ff.; Langmann 1981, 32; Fitz 1985, 123 ff.; Wells 1985, 248; Birley 1987/1993, 163, 183, 209, 253 ff. und Pitts 1989, 49.

⁵⁵² In Ergänzung zu Alföldy 1971 siehe oben den Text zu Anm. 344.

⁵⁵³ Bevor Hampl 1960 mit seiner (auch methodisch) unzulänglichen Kritik an der Glaubwürdigkeit Cassius Dios (siehe dazu die Widerlegung durch Instinsky 1972, die Kritik von Oliva 1986 und Mócsy 1971 sowie unten Anm. 563) den althistorischen Stein ins Rollen brachte, hatten schon Dettmer 1872, 217 f. und Beninger 1940, 707 die Glaubwürdigkeit der Aussagen bestritten, und Schmidt 1940, (Westgermanen) 176 Anm. 3 solche Pläne zumindest für 175 n. Chr. negiert. Svoboda 1974, 55, 251 f.; Hampl folgten u. a. völlig kritiklos Gherardini 1965/1974, 28 ff. (ihr gegenüber der Diss. 1965 nur unwesentlich verändertes Buch kannte zwar Alföldy 1971, benutzte ihn jedoch nicht, so dass die Studie schon zum Zeitpunkt der Publikation veraltet war); Kerler 1970, 74 ff. (Erfindung von Marius Maximus?). Eigene kritische Überlegungen brachte dann Alföldy 1971, 95 ff., 100 ff., in Klein 1979, 397 ff., 418 f. Anm. 48–50, 427 f. mit der These, das Gerücht wäre eine bloße Erfindung der *Historia Augusta* (kritisch dazu Oliva 1986 und Mócsy 1971). Und seinen Zweifeln folgten ohne überzeugende Argumente u. a. Böhme 1975, 211; Bannert 1977/1979, 460; Bering-Staschewski 1981, 16 f., vgl. 24; Ichikawa 1988, 257; Marcone 1991, 488 mit Anm. 106; Stahl 1989, 313 und Christ 1995, 339. Zu ablehnenden Pos. siehe auch Lennartz 1969, 194–204.

⁵⁵⁴ Siehe unten Oliva 1986; Mócsy 1971 und Mócsy 1978.

⁵⁵⁵ Fitz 1962, 34 Anm. 128; Fitz 1985 (wenn Annexionspläne, dann nur vor 166 n. Chr.); vgl. Oliva 1986, 127 mit Anm. 10.

⁵⁵⁶ Demougeot 1969, 226 f. mit Anm. 49 dachte an ein flüchtig entworfenes und für den Fall eines entscheidenden Sieges vorgesehenes späteres Projekt, das vielleicht auch Teile des Generalstabs bekämpften, die um die Schwierigkeiten des Krieges und die beschränkten Ressourcen Roms wussten und die Commodus überzeugten, dem extremen Vorhaben Mark Aurels zu entsagen, vgl. 230.

⁵⁵⁷ Petit 1974, 28: „plus coûteuse en hommes et en ressources que profitable“.

Expansion, siehe u. a. *Oliva* 1960/1979⁵⁵⁸, *Rosen* 1997⁵⁵⁹ und *Fündling* 2008⁵⁶⁰. Ähnlich argumentierte *Mócsy* 1971⁵⁶¹, der ein entsprechendes Gerücht für möglich hielt, dessen Aufkommen in die Zeit des *bellum suspensum* setzte und es offen ließ, „ob Marcus die Möglichkeit einer... Eroberung im Ernst erwoog oder aber sie nur als einen diplomatischen Griff anwendete, um die Verhandlungen verzögern zu können.“ Auch *Oliva* (1986)⁵⁶² hielt Alföldys Argumentation gegen die Glaubwürdigkeit der *Historia Augusta* zu Recht für nicht stichhaltig,⁵⁶³ akzeptierte daher prinzipiell Mark Aurels Expansionspläne, bezweifelte aber das Vorhandensein einer „genauen Vorstellung“ von solchen Provinzen und die Realisierbarkeit. Andere blieben unentschieden und beließen es bei der Erwähnung entsprechender Pläne in antiken Quellen.⁵⁶⁴ Teils umfangreiche, aber nirgendwo auch nur annähernd vollständige Übersichten über das Pro- und Contra in der Forschung boten u. a. *Dobiáš* 1966⁵⁶⁵; am ausführlichsten bislang überhaupt *Lenn-*

artz 1969⁵⁶⁶, ergänzt durch *Alföldy* 1971⁵⁶⁷; siehe auch *Birley* 1987/1993⁵⁶⁸; *Kehne/Tejral* 2001b⁵⁶⁹ und *Birley* 2010.⁵⁷⁰ Und natürlich ist *Mócsy* 1978⁵⁷¹ darin Recht zu geben, dass es weitgehend „müßig ist, ergründen zu wollen, was die Kaiser tun wollten. Wichtiger ist, was sie getan haben“; und dazu „gehört keinesfalls, ob Marcus neue Provinzen haben wollte, wohl aber..., daß er keine erwarb“. Aber aus der Sicht eines Militärhistorikers waren die Gebiete der Markomannen und Quaden nach Ausweis der Schriftquellen und der Bodenfunde 180 n. Chr. „quasi Provinzen im Okkupationszustand“⁵⁷² (ähnl. der *Germania* westlich der Weser in den Jahren 6–9 n. Chr.). Denn inzwischen ist aus Österreich, Tschechien und der Slowakei eine solche überwältigende Fülle an aussagekräftigen archäologischen Befunden zu Marsch-, Etappen- und Operationslagern in den für die Expansion in Aussicht genommenen transdanubischen Gebieten hinzu gekommen,⁵⁷³ dass diese, einem Tsunami gleich, die letzten Zweifler fortzuspülen scheint.

⁵⁵⁸ *Oliva* 1960/1979, 129.

⁵⁵⁹ *Rosen* 1997, 113 f.

⁵⁶⁰ *Fündling* 2008, 166–168 mit einigen neuen Argumenten, u. a. der Frage, ob ein Kaiser es sich nach solchen offensiven Krieganstrengungen „leisten konnte, die Heimat der Angreifer offiziell ‘nicht’ als Provinz vorzusehen“ (ebd. 167) und einer Gewichtung der fetialen Kriegseröffnung als Indiz für solche Pläne. Sein dortiges Contra-Argument, durch die neuen Provinzen mit den dazu benötigten Legionen wäre „die Gefahr eines Bürgerkrieges eindeutig gestiegen“, ist nicht stichhaltig, da mit einer derartigen Reichserweiterung die beiden Pannonien und Obermösien Binnenprovinzen geworden und dort weit weniger Okkupationstruppen vonnöten gewesen wären. Vermutlich hätte eine Verteilung der Donautruppen auf mehr Statthalterschaften im Gegenteil sogar eher stabilisierend gewirkt. Des Weiteren ist ihm u. a. entgegenzuhalten, dass eine weitere Vermehrung der Legionen nicht nötig gewesen wäre, so dass es die von ihm (ebd. 168) in Abrede gestellte Armee, um „dieses Territorium zu besetzen,“ nicht nur schon gab, sondern dass große Teile davon transdanubische Gebiete faktisch bereits okkupiert hatten. So ist bei *Fündling* einiges nicht ausreichend durchdacht und in der *ex eventu* Argumentation spekulativ, denn bis zum Eintreffen der Hunnen wären auch diese Regionen romanisiert gewesen, zumal etliche ihrer Bewohner den Schutz des *Imperium Romanum* doch ausdrücklich erbaten.

⁵⁶¹ *Mócsy* 1971, 65 f. Das Zitat nebst weiteren Spekulationen ebd. 66.

⁵⁶² *Oliva* 1986, 126, 128 f.

⁵⁶³ Insbesondere das *argumentum e silentio*, dass bei dem ansonsten recht zuverlässigen Cassius Dio diese Provinzpläne nicht explizit erwähnt würden (siehe stellvertretend *Gherardini* 1974, 29, die in ihrer Unkenntnis den Fehlschlüssen von *Hampl* 1960, 36 glaubte, der einen von ihm, ebd. 37, wörtlich zitierten, aber nicht übersetzten Auszug Exc U^G 65 = Dio 71, 20, 2 fälschlich anscheinend für einen Dio-Originaltext hielt [vgl. die Kritik von *Instinsky* 1972, 477 mit Anm. 10] und nicht in dem gebotenen Sinne „nicht so sehr... als vielmehr [auch]“ verstand), ist erstens angesichts des rudimentären Erhaltungszustandes seiner zeitgeschichtlichen Bücher nichtig; und zweitens sei auf die von Franz Hampl offenbar ‘übersehene’ Stelle Xiph. 267, 4 ff. R. St. = Dio 71, 33, 4² verwiesen, wo die Eroberungsabsicht für einen an derartigen Antiquitäten uninteressierten Byzantiner recht deutlich formuliert wurde, zumal hier nicht ausdrücklich von Völkern die Rede ist, sondern davon „alles dortige“, d. h. Gebiete (!) zu unterwerfen; ebs. *Oliva* 1986, 125. Zur Aussagetendenz der Angaben Dios siehe ferner *Birley* 1979, 490.

⁵⁶⁴ So u. a. *Noël des Vergers* 1860, 138; *Delbrück* 1921, II 216; *Mócsy* 1962, 561; *Heather* 2010, 97 und *Herz* 2010, 356.

⁵⁶⁵ *Dobiáš* 1966, bes. 122 und 124.

⁵⁶⁶ *Lennartz* 1969, 192 ff., wo er 193 f. die betreffenden Quellenstellen und 194–204 ausführlich diesbezügliche Forschungspositionen referierte. Ebd. 204 ff. erfolgte dann seine eigene Erörterung des Problems unter Einbeziehung geographischer Gegebenheiten oder Vorstellungen, z. B. die von Lage und Ausdehnung der *Sarmatia*.

⁵⁶⁷ *Alföldy* 1971; nebst Nachtrag in *Klein* 1979, 418 f. Anm. 48–50, 427 ff.

⁵⁶⁸ *Birley* 1987/1993, 253 ff.

⁵⁶⁹ *Kehne/Tejral* 2001b, 313, vgl. 319.

⁵⁷⁰ *Birley* 2010, 40–43, aber bezüglich der mittel-süd-osteuropäischen Forschung ist er nicht einmal mehr annähernd *up to date*.

⁵⁷¹ *Mócsy* 1978, 16.

⁵⁷² *Kehne/Tejral* 2001b, 313.

⁵⁷³ *Tejral* 1992; *Hüssen/Rajtár* 1994; *Bouzek* 1994; *Tejral* 1994; *Tejral* 1997; *Tejral* 1999a; *Tejral* 1999b; *Rajtár* 1997; *Kehne/Tejral* 2001b; *Rajtár* 2002; *Tejral* 2008; *Rajtár* 2008; *Komoróczy* 2009.

Zu den jüngeren Befürwortern zählen *Piso 1993*; *Angeli Bertinelli 1994*, 575; *Wolfram 1994*, 66/68; einige Beiträge im Sammelband *Markomannenkriege 1994*; *Kerr 1995*⁵⁷⁴; *Williams 1996*, 177; *Grant 1996*, 3, 61 und 64; *Rosen 1997*, 113 f.; *Birley 2000*, 184 f.; *Kehne/Tejral 2001a–b*; *Le Glay/Voisin/Le Bohec 2001*, 291; *Strobel 2001*, 105, 122 ff.; *Hekster 2002*, 42; v. *Saldern 2003*, 33–36; *Johne 2006*, 248 f.; *Fündling 2008*⁵⁷⁵; *Kehne 2009*⁵⁷⁶; *Komoróczy 2009*, 124 f.; *Schulz 2012*, 322 etc.

XIII. Vorläufige Chronik der Markomannenkriege gemäß derzeitiger *communis opinio*

166 n. Chr. – Einfall von 6000 Langobarden und Obiern nach Pannonia Sup. und vorläufige Konfliktbeseitigung durch deren Statthalter M. Iallius Bassus und den Markomannenkönig Ballomarius.

167 n. Chr. – Pest-Epidemie verhindert die geplante römische Offensive; Einfälle mindestens von Markomannen und Viktualen nach Noricum und Pannonien; Einfälle in die dakischen Provinzen.

168 n. Chr. – *profectio Augustorum* nach dem 6. Jan.: Lucius Verus und Mark Aurel ziehen gemeinsam ins Feld; Hauptquartier ist Aquileia; Invasoren ziehen sich zurück und töten sogar einige Kriegstreiber; germanische Gesandtschaften bitten Kaiser um Frieden, die aber bis Pannonia Sup. vorrücken (IMP V); Schaffung der *praetentura Italiae et Alpium*(?); Dezimierung des Heeres durch Pest; Tod des Prätorianerpräfekten T. Furius Victorinus; L. Verus verlangt im Winter den Rückzug.

169 n. Chr. – Rückzug der Kaiser Richtung Rom; L. Verus stirbt (Jan./Febr.) in Altinum; Beisetzung und Trauerfeierlichkeiten in Rom; Mark Aurel rückt, nachdem er zuvor seine Tochter, Verus' Witwe Lucilla mit seinem verdienten General

Tib. Claudius Pompeianus vermählt hat, erst nach dem 13. Sept. wieder aus (*profectio Augusti*) (Ende Sept./Anf. Okt.). Hauptquartier ist wahrscheinlich wieder Aquileia; Kämpfe verschiedener Heeresgruppen in *Noricum* und *Pannonia* sowie in Dakien, wo spätestens jetzt M. Claudius Fronto eine Sonderstatthalterschaft über die *Tres Daciae* und *Moesia Sup.* erhält: *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae superioris*.

170 n. Chr. – Transdanubische Offensive Roms endet mit einer vernichtenden Niederlage gegen Markomannen; (dabei oder später) Tod des Prätorianerpräfekten Macrinus Vindex; angeblich 20.000 Gefallene; Einfall von Markomannen und Quaden über die Julischen Alpen nach Norditalien, Brandschatzung und Zerstörung Opitergiums; Belagerung Aquileias; M. Claudius Fronto fällt im Kampf gegen in Dakien einfallende Germanen und Jazygen; Einfälle von Kostoboken und anderen sog. freien Dakern im gesamten östlichen Balkanraum; Kämpfe zur Befreiung der Donauprovinzen *Noricum* und der *Pannoniae* u. a. durch Tib. Claudius Pompeianus und P. Helvius Pertinax; Vernichtung eines Markomannenheeres beim Rückzug über die Donau (jetzt oder im Folgejahr); Sonderkommando des M. Valerius Maximianus zur Sicherung des Getreidenachschubs auf der Donau; Frontos Nachfolger als Statthalter der *Tres Daciae* bringt die dortige Situation unter Kontrolle; Hauptquartier Mark Aurels (spätestens ab Winter 170/171 n. Chr.) in Carnuntum.

171 n. Chr. – Säuberung der Donauprovinzen *Raetia*, *Noricum* und beider *Pannoniae* u. a. durch Tib. Claudius Pompeianus und P. Helvius Pertinax, (bereits jetzt?) Kommandeur (*legatus legionis*) der *legio I adiutrix*; eine Kostobokenschar erreicht Attika und wird erst nach Plünderung von Eleusis aufgerieben; Cornelius Clemens mobilisiert mit diplomatischen Mitteln an den Grenzen Dakiens

⁵⁷⁴ *Kerr 1995*, 216 ff. und 245. Er spekuliert ebd. 216 sogar über eine Inkorporation Bayerns „between the Böhmerwald and the Taunus“, um solche Vorhaben dann selbst wieder als unrealistisch zurückzuweisen und mit Dio nur die Annexion des Markomannen- und Quadenlandes anzusetzen (ebd. 217).

⁵⁷⁵ *Fündling 2008*, 166–168 mit einigen neuen Argumenten, u. a. der Frage, ob ein Kaiser es sich nach solchen offensiven Kriegsanstrengungen „leisten konnte, die Heimat der Angreifer offiziell ‘nicht’ als Provinz vorzusehen“ (ebd. 167) und einer Gewichtung der fetalen Kriegseröffnung als Indiz für solche Pläne. Sein dortiges Contra-Argument, durch die neuen Provinzen mit den dazu benötigten Legionen wäre „die Gefahr eines Bürgerkrieges eindeutig gestiegen“, ist nicht stichhaltig, da mit einer derartigen Reichserweiterung die beiden Pannonien und Obermösien Binnenprovinzen geworden und dort weit weniger Okkupationstruppen vonnöten gewesen wären. Vermutlich hätte eine Verteilung der Donautruppen auf mehr Statthalterschaften im Gegenteil sogar eher stabilisierend gewirkt. Des Weiteren ist ihm u. a. entgegenzuhalten, dass eine weitere Vermehrung der Legionen nicht nötig gewesen wäre, so dass die von ihm (ebd. 168) in Abrede gestellte Armee, um „dieses Territorium zu besetzen“ nicht nur schon gab, sondern dass große Teile davon transdanubische Gebiete faktisch bereits okkupierten. So ist bei Fündling einiges nicht ausreichend durchdacht und in der *ex eventu* Argumentation spekulativ, denn bis zum Eintreffen der Hunnen wären auch diese Regionen romanisiert gewesen, zumal etliche ihrer Bewohner den Schutz des *Imperium Romanum* doch ausdrücklich erbat.

⁵⁷⁶ *Kehne 2009a*, 106 mit Anm. 105 (ebd. 408).

- vandalische Astinger und Lakringer als *socii* gegen die dakischen Kostoboken und spielt sie später erfolgreich gegeneinander aus; Mark Aurel (IMP VI) empfängt im Hauptquartier in Carnuntum zahlreiche auswärtige Gesandtschaften, schließt Frieden mit den Quaden und arrangiert sich mit mehreren kleineren Stämmen oder Wandergruppen, von denen einige in Dakien, Mösien, Pannonien, Germanien und selbst in Italien angesiedelt, andere ins Militär eingegliedert werden.
- 172 n. Chr. – Hauptquartier in Carnuntum; Start eines neuen Feldzuges mit Ansprache an das Heer (*adlocutio*); erfolgreiche Offensive Roms gegen Markomannen; der Versuch des Leiters der kaiserlichen Staatskanzlei, des *ab epistulis Latinis* Taruttienus Paternus, die Kotiner militärisch gegen die Markomannen zu mobilisieren, scheitert; Quaden nehmen flüchtende Markomannen auf; (jetzt oder im Folgejahr) tötet der Valerius Maximianus als *praefectus alae I Aravacorum* im Kampf eigenhändig den König der Naristen Valao; die besiegten Markomannen vollziehen eine förmliche *deditio*; Ende des *bellum Germanicum sive Marcomanicum*; in der Folge GERMANIA SUBACTA Prägungen und Siegerbeiname GERMANICUS für Mark Aurel und Commodus (15. Okt.); der ausbrechende Quadenkrieg verhindert die in Rom bereits für Anfang 173 propagierte Rückkehr des Kaisers.
- 173 n. Chr. – Konzentration der römischen Kriegsanstrengungen gegen die wortbrüchigen Quaden, die ihren von Mark Aurel bestätigten König Furtius vertrieben, eigenmächtig Ariogaesus als Nachfolger eingesetzt haben, dessen Anerkennung Mark Aurel kontinuierlich verweigert und auf dessen Kopf er eine Prämie aussetzt; Rettung eines eingekesselten römischen Heeres im Quadenland – sog. Regenwunder; Mark Aurel arbeitet im Operationslager am Gran/Hron an seinen Selbstbetrachtungen; *deditio* der Quaden; VICT(oria) GERM(anica) Prägung; IMP VII (erst auf Prägungen des Folgejahres); im Winter 173/174 n. Chr. Verlegung von Mark Aurels Hauptquartier nach Sirmium als Vorbereitung der Erweiterung des *bellum Germanicum* zum *bellum Germanicum et Sarmaticum*; (jetzt oder im Folgewinter) Sieg über flüchtende Jazygen auf der zu gefrorenen Donau.
- 174 n. Chr. – Roms Offensive gegen die Jazygen ist so erfolgreich, dass ein Teil von ihnen durch Gesandtschaften um Frieden bittet, den Mark Aurel in der Absicht verweigert, sie zu vernichten; Jazygen setzten wegen des Verhandlungsangebots ihren König Bannadaspus gefangen; Quaden werden durch Unterstützung der Jazygen erneut wortbrüchig und bekriegt.
- 175 n. Chr. – Verheerung des Jazygenlandes und römische Siege; IMP VIII; Commodus' *profectio in Germaniam* (19. Mai); Neigung zum Abbruch des Sarmatenkrieges aufgrund der Nachricht von der (vor dem 25. Apr. erfolgten) Usurpation des syrischen Statthalters, Avidius Cassius; Friedensschluss mit den Jazygen auf Bitten ihres Königs Zantikos und des gesamten Adels; Ende der *expeditio Germanica et Sarmatica*; Senat beschließt Triumph und Siegerbeinamen SARMATICUS für Mark Aurel und Commodus (Juli/Aug. oder erst Herbst?); Mark Aurel lehnt Hilfsangebote ungenannter *gentes externae* ab; Trotz vorliegender Nachricht von der (vor dem 28. Juli erfolgten) Ermordung des Avidius Cassius Aufbruch Mark Aurels in den Osten (frühestens Aug.?) mit einem Teil der kaiserlichen Familie, des Heeres und mit Maximianus als *praepositus equitibus gentium Marcomannorum Naristarum Quadorum ad vindictam Orientalis motu pergentium*, wobei der mitgenommene Reiteradel der Germanen quasi Geiselfunktion hat.
- 176 n. Chr. – Der Triumph *de Germanis et Sarmatis* in Rom am 23. Dez., bei dem viele verdiente Offiziere weitere Auszeichnungen erhalten, markiert das offizielle Ende des *bellum Germanicum (et) Sarmaticum*; spätestens jetzt beschließt der Senat die Errichtung eines Triumphbogens für Mark Aurel und vermutlich auch der Siegesäule.
- 177 n. Chr. – Wiederausbruch des Markomannenkrieges; Sieg der Quintilii – Quintilius Maximus *legatus Augusti pro praetore* von Pannonia Sup. und Quintilius Maximus *leg. Aug. pr. pr.* der Pannonia Inf. – in oder außerhalb Pannoniens sorgt für Mark Aurels 9. imperatorische Akklamation IMP IX = IMP II Commodus; die Siegerbeinamen GERMANICUS und SARMATICUS verschwinden endgültig aus Mark Aurels Titulatur.
- 178 n. Chr. – Nach förmlicher fetialer Kriegserklärung und Wurf der „blutigen Lanze“ ins völkerrechtlich fiktive Feindesland, den *ager hostilis* am Bellona-Tempel in Rom, *profectio Augustorum* (3. Aug.); Mark Aurel und Commodus ziehen zur *expeditio Germanica secunda* gemeinsam ins Feld; Hauptgegner sind Markomannen, Hermunduren, Sarmaten und Quaden; einzelne Feldzugsphasen lassen sich in den bruchstückhaften Überlieferung nicht erkennen.
- 179 n. Chr. – Andauernde Kämpfe gegen Markomannen und Quaden; Sieg des 177 n. Chr. zum Prätorianerpräfekten beförderten Taruttienus Paternus über namentlich nicht genannte Feinde

bewirkt Mark Aurels letzte imperatorische Akklamation IMP X = IMP III Commodus; Buren und Jazygen werden aus Gegnern zu Bundesgenossen Roms; römische Truppen verhindern die Abwanderung von Quaden nach Norden zu den Semnonen; römische Truppen in Stärke von 20.000 Mann okkupieren dauerhaft zentrale Positionen im Markomannen- und Quadenland; Maximianus liegt als *praepositus vexillationum Leugaricione hie-mantium*, d. h. in Trenčín im Winterlager; Winter-Hauptquartier der Kaiser in Sirmium.

180 n. Chr. – Zernierungs- und Dezimierungskrieg gegen Markomannen und Quaden; Tod Mark Aurels in Bononia bei Sirmium (17. März); Fortsetzung des Dezimierungskrieges unter Commodus und Claudius Pompeianus; IMP IV Commodus; Friedensschlüsse mit Markomannen und Quaden, die Kriegsverbotsklauseln gegen Jazygen, Buren und Vandalen zustimmen müssen; Commodus' Triumph in Rom (22. Okt.) bedeutet das offizielle Ende der Markomannenkriege.

BIBLIOGRAPHIE

Diese Bibliographie bietet eine Auswahl aus den im Text behandelten Werken. Aufgenommen wurden hier förderliche oder mehrfach zitierte Arbeiten. Populärwissenschaftliche oder oberflächliche Bücher wurden hier ebenso bewusst ausgelassen wie verfehlte Studien – Ausnahmen bilden hier *Heather 2010; Kerr 1995; Strobel 2001* und *Tausend 2009*, letztere wegen ihrer zumindest handwerklichen Professionalität und Verlässlichkeit. Die Anmerkungen im Text bieten also noch ein Mehrfaches an Literatur.

Quellen

A. Sammelwerke

AE – L'Année épigraphique.

Becatti 1960 – G. Becatti: La colonna coclide istoriata. Problemi storici iconografici stilistici. Studi e materiali del Museo dell'Impero Romano (ora Museo della Civiltà Romana) 6. Roma 1960.

BMC Emp. – British Museum Catalog. The Coins of the Roman Empire. Vol. I–V. Ed. H. Mattingly. London 1923 ff. [Ndr. 1965 ff.].

Caprino et al. 1955 – C. Caprino et al.: La colonna di Marco Aurelio, illustrata a cura del Comune di Roma. Studi e materiali del Museo dell'Impero Romano (ora Museo della Civiltà Romana) 5. Roma 1955.

Češka/Hošek 1967 – J. Češka/R. Hošek: Inscriptiones Pannoniae superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae. Brno 1967.

CIL – Corpus inscriptionum Latinarum. Vol. I–XVI. Ed. Th. Mommsen et al. Leipzig – Berlin 1862–1943 [Ndr. 1963 ff. – Neue Edition (Editio altera) mit zahlr. Suppl. Berlin 1893 ff.].

DNP – Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. H. Cancik/H. Schneider/M. Landfester (Hrsg.). 16 Bde. Stuttgart – Weimar 1996–2003.

Dobó, IEFPPDR⁴ – A. Dobó (Ed.): Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Diss. Pann. I 1. Budapest ²1940; Budapest – Amsterdam ⁴1975.

Exc. leg. ^{UR/G} – Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Ed. U. Ph. Boissevain/C. de Boor/Th. Büttner-Wobst. Vol. I. Excerpta de legationibus, pars I. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes, pars II. Excerpta de legationibus gentium ad Romanos. Ed. C. de Boor. Berlin 1903 [Den internationalen Gepflogenheiten folgend wird die Zählung der *editio princeps* (1582) von Fulvius Ursinus

verwendet, daher Excerpta Ursiniana = Exc. leg. ^{UR} und Exc. leg. ^{UG}].

GLQFM 3 – Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z. Bd. 3. Berlin 1991.

GLQFM 4 – Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z. Bd. 4. Von Ammianus Marcellinus bis Zosimos (4. und 5. Jh. u. Z.). Berlin 1992.

Goetz/Welwei 1995 – H.-W. Goetz/K.-W. Welwei (Ed.): Altes Germanien. Auszüge aus den antiken Quellen über die Germanen und ihre Beziehungen zum Römischen Reich. Quellen der Alten Geschichte bis zum Jahre 238 n. Chr. 2 Bde. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe: Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 1a, 1–2. Darmstadt 1995.

Gordon, Album – A. E. Gordon (Ed.): Album of Dated Latin Inscriptions. Vol. II: Rome and the Neighborhood, A. D. 100–199. Text [and Commentary]. Berkeley – Los Angeles 1964; Vol. IV: Indexes. Berkeley – Los Angeles 1965.

IDR – Inscriptiones Daciae Romanae I–III 1–4. Ed. I. I. Russu et al. Bukarest 1977–1988.

ILS – Inscriptiones Latinae selectae. Vol. I–III. Ed. H. Dessau. 4. Aufl. Dublin – Zürich 1974.

Kaiser-Raiß – M. R. Kaiser-Raiß: Die stadtrömische Münzprägung während der Alleinherrschaft des Commodus. Untersuchungen zur Selbstdarstellung eines römischen Kaisers. Frankfurt am Main 1980.

Koeppl IV – G. M. Koeppl: Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit IV. Stadtrömische Denkmäler unbekannter Bauzugehörigkeit aus hadrianischer bis konstantinischer Zeit. Bonner Jahrb. 186, 1986, 1–90.

Koeppl VI – G. M. Koeppl: Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit VI. Reliefs von bekannten Bauten der augusteischen bis antoninischen Zeit. Bonner Jahrb. 189, 1989, 17–71.

- Koepfel VII – G. M. Koepfel: Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit VII. Der Bogen des Septimius Severus, die Decennalienbasis und der Konstantinsbogen. *Bonner Jahrb.* 190, 1990, 1–64.
- La Rocca 1986* – E. La Rocca (Ed.): Rilievi storici Capitolini. Il restauro die pannelli di Adriano e di Marco Aurelio nel Palazzo dei Conservatori (Katalog). Roma 1986.
- Lehmann-Hartleben 1926* – K. Lehmann-Hartleben: Die Trajanssäule. Ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike. Bd. 2. Berlin – Leipzig 1926.
- Overbeck 1985* – B. Overbeck: Rom und die Germanen. Das Zeugnis der Münzen. Stuttgart 1985.
- Petersen/Domaszewski/Calderini 1896* – E. Petersen/A. von Domaszewski/G. Calderini (Ed.): Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom. München 1896.
- Piso 2003* – I. Piso: Die Inschriften. Die Inschriften. In: W. Jobst (Hrsg.): Das Heiligtum des Iupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum. Sonderbd. 1. RLÖ 41. Wien 2003.
- RIC – H. Mattingly/E. A. Sydenham (Ed.): The Roman Imperial Coinage. Vol. I–III. London 1923 ff. [Ndr. 1962 ff.].
- Roxan II – M. M. Roxan (Ed.): Roman Military Diplomas 1978–1984. London 1985.
- Ryberg 1967* – I. S. Ryberg: Panel Reliefs of Marcus Aurelius. New York 1967.
- Scheid/Huet 2000* – J. Scheid/V. Huet (Ed.): La colonne Aurélienne. Autour de la colonne Aurélienne. Geste et image sur la colonne de Marc Aurèle à Rome *Bibl. d'École des Hautes Études, Sect. des Sciences Relig.* 108. Turnhout 2000.
- Stehlik 1969* – G. Stehlik: Die epigraphischen Zeugnisse für die Kriege Roms von Augustus (27 v. Chr.) bis Commodus (192 n. Chr.). Mskr. Diss. Wien 1969.
- Szaivert 1989* – W. Szaivert: Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192). *Moneta Imperii Romani* 18. Wien 1989.

B. Einzelwerke

- Amm. Marc. – Ammianus Marcellinus: Römische Geschichte. Hrsg. W. Seyfarth. 4 Bde. Berlin ³1983–³1986.
- Aur. Vict. – Sexti Aurelii Victoris liber de Caesaribus. *Origo gentis Romanae. Liber de viris illustribus urbis Romae. Epitome de Caesaribus.* Rec. Fr. Pichlmayr. Editio stereotypa correctior editionis primae addenda et corrigenda iterum collegit et adiecit R. Gruendel. Leipzig 1970.
- Ps. Aur. Vict. epit. Caes. – Idem = Aur. Vic.
- Aur. Vict. – S. Aurelius Victor: Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus. Hrsg. K. Groß-Albenhausen/M. Fuhrmann (Tusculum). Darmstadt 1997.
- Dio – Cassii Dionis Cocceiani *historiarum Romanorum quae supersunt.* Ed. U. Ph. Boissevain. Vol. I–V. Berlin 1895–1931 [Ndr. Berlin 1955 und Dublin – Zürich 1969].
- Dio – Cassius Dio: Roman History. Ed. E. Cary. Vol. I–IX. London – Cambridge/Mass. 1968–1970.
- Fronto – Fronto: Epistulae. Ed. M. P. J. van den Hout. Leipzig 1988.
- Fronto – Fronto: The correspondence of Marcus Cornelius Fronto with Marcus Aurelius Antoninus, Lucius Verus, Antoninus Pius, and various friends. Ed. C. R. Haines. Vol. I–II. Cambridge/Mass. – London 1982–1988.
- van den Hout, Comm. – M. P. J. van den Hout: A Commentary on the Letters of M. Cornelius Fronto. Leiden u. a. 1999.
- Hdn. – Herodian. Ed. C. R. Whittaker. Vol. I–II. London – Cambridge/Mass. 1969.
- Müller, Hdn. 1996* – Fr. L. Müller: Herodian. Geschichte des Kaisertums nach Mark Aurel. Stuttgart 1996.
- Hist. Aug. – *Historia Augusta.* Ed. E. Hohl. Vol. I–II. Leipzig 1971.
- Hist. Aug. – *Historia Augusta.* Römische Herrscher-gestalten. Bd. 2. Ed. E. Hohl/E. Merten/A. Rösger. München – Zürich 1976.
- M. Aur. – Marcus Aurelius/Mark Aurel, Wege zu sich selbst. MAPKOY ANTONINOY AYTOKPATOPOE TA EIE EAYTON. Hrsg. R. Nickel (Tusculum Edition). München – Zürich 1990.

Ausgewählte Sekundärliteratur

- Alföldy 1971* – G. Alföldy: Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen. *Historia* 20, 1971, 84–10 [mit einem aktualisiertem Nachtrag in *Klein 1979*, 389–428].
- Alföldy 1974a* – G. Alföldy: Noricum. London 1974.
- Alföldy 1974b* – G. Alföldy: P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus. *Situla* 14–15, 1974, 199–215.
- Alföldy 1987* – G. Alföldy: P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus. In: G. Alföldy: Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985. Amsterdam 1987, 326–348 [mit Nachträgen].
- Angeli Bertinelli 1994* – M. G. Angeli Bertinelli: I Germani. In: *Storia della società italiana* I 3: La crisi del principato e la società imperiale. Milano 1994, 553–590.
- Angelicoussis 1984* – E. Angelicoussis: The panel reliefs of Marcus Aurelius. *Mitt. DAI Rom* 91, 1984, 141–205.
- Bannert 1977/1979* – H. Bannert: Der Tod des Kaisers Marcus. In: *Latinität und alte Kirche.* Festschr. R. Hanslik. Wien – Köln – Graz 1977, 9–19 [Mit einem aktualisiertem Nachtrag in: *Klein 1979*, 459–472].
- Bărbulescu 2005* – M. Bărbulescu: From the Romans until the end of the first millennium A. D. In: T. Sălăgean et al. (Ed.): *The History of Transylvania.* Vol. I (until 1541). Cluj-Napoca 2005, 137–198.
- Bardon 1956* – H. Bardon: *La littérature latine inconnue.* Bd. 2. Paris 1956.
- Barkóczi 1957* – L. Barkóczi: Die Naristen zur Zeit der Markomannenkriege. *Folia Arch.* 9, 1957, 92–99.
- Barta 1966* – G. Barta: Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167–171). *Acta Class. Univ. Scien. Debreceniensis* 2, 1966, 81–87.
- Barta 1971* – G. Barta: Lucius Verus and the Marcomannic War. *Acta Class. Univ. Scien. Debreceniensis* 7, 1971, 67–71.
- Barta 1968/1979* – G. Barta: Legende und Wirklichkeit – Das Regenwunder des Marcus Aurelius. *Acta Class. Univ. Scien. Debreceniensis* 4, 1968, 85–91 [Auch in: *Klein 1979*, 347–358].
- Becatti 1957* – G. Becatti: La colonna di Marco Aurelio. Milano 1957.

- Beck et al. 1998 – H. Beck/D. Timpe/H. Steuer (Hrsg.): Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde. Studienausgabe. Berlin 1998.
- Bengtson 1959 – H. Bengtson: Neues zur Geschichte der Naristen. *Historia* (Stuttgart) 8, 1959, 213–221.
- Bengtson 1982 – H. Bengtson: Grundriß der römischen Geschichte mit Quellenkunde I: Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr. Handbuch der Altertumswissenschaft III 5. München (1967; ²1970) ³1982.
- Beninger 1940 – E. Beninger: Die Quaden. In: H. Reinerth (Hrsg.): Vorgeschichte der deutschen Stämme. Bd. 2: Westgermanen. Leipzig – Berlin 1940, 669–743.
- Bering-Staschewski 1981 – R. Bering-Staschewski: Römische Zeitgeschichte bei Cassius Dio. Bochum 1981.
- Berwig 1970 – D. Berwig: Mark Aurel und die Christen. Mskr. Diss. München 1970.
- Bianchi 1971–1972 – A. Bianchi: La 'vittoria' nella propaganda monetaria dell'età di M. Aurelio. *Ann. Inst. Italiano Num.* 18–19, 1971–1972, 153–173.
- Bianchi Bandinelli 1970 – R. Bianchi Bandinelli: Rom – Das Zentrum der Macht. Die römische Kunst von den Anfängen bis in die Zeit Marc Aurels. München 1970.
- Bichir 1971 – G. Bichir: Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie. In: *Actes du VIIIe Congr. Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques* 1. Beograd 1971, 275–285.
- Bichir 1977 – G. Bichir: Les Sarmates au Bas-Danube. *Dacia* 21, 1977, 167–197.
- Bichir 1980 – G. Bichir: Les Daces libres aux IIe–IVe siècles de notre ère. In: *Le monde Thrace. Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Bucarest 1976. Vol. II. Bucarest 1980, 323–329.
- Birley 1968 – A. R. Birley: The invasion of Italy in the reign of M. Aurelius. In: *Provincialia*. Festschr. für R. Laur-Belart. Basel 1968, 214–225.
- Birley 1974 – A. R. Birley: Roman frontiers and Roman frontier policy. Some reflections on Roman imperialism. *Transact. Architectural and Arch. Soc. Durham* 3, 1974, 13–25.
- Birley 1977 – A. R. Birley: Mark Aurel. Kaiser und Philosoph. München 1968; 2. Aufl. München 1977.
- Birley 1979 – A. R. Birley: Die Außen- und Grenzpolitik unter der Regierung Marc Aurels. In: *Klein* 1979, 473–502.
- Birley 1987/1993 – A. R. Birley: Marcus Aurelius. London 1966; London ³1993 [um *addenda* erweiterte 2. Aufl. 1987; Ndr. London – New York 2001].
- Birley 2000 – A. R. Birley: Hadrian to the Antonines. In: *The Cambridge Ancient History* 11. Cambridge 2000, 132–194.
- Birley 2010 – A. R. Birley: Marcus Aurelius' northern wars in the *Historia Augusta*. In: *Historiae Augustae Colloquium Genevense*. Festschr. F. Paschoud. Atti dei convegni sulla *Historia Augusta* 11. Bari 2010, 37–49.
- Bode 1992 – R. Bode: Der Bilderfries der Trajanssäule. Ein Interpretationsversuch. *Bonner Jahrb.* 192, 1992, 123–174.
- Böhme 1975 – H. W. Böhme: Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege (166–180 n. Chr.). *Jahrb. RGZM* 22, 1975, 153–217.
- Bouzek 1994 – J. Bouzek: Die neuen römischen und barbarischen Funde und Befunde in Südmähren und Niederösterreich: Historische Interpretationsmöglichkeiten. In: *Markomanenkriege 1994*, 173–178.
- Bouzek/Ondřejová 1990 – J. Bouzek/I. Ondřejová: „Třetí zóna“ mezi Římem a Barbarikem při noricko-panonském limitu. *Arch. Rozhledy* 42, 1990, 22–35.
- Bouzek et al. 2000 – J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. *Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno* 16. Festschr. J. Tejral. Brno 2000.
- Braund 1984 – D. Braund: Rome and the Friendly King. The character of client kingship. London – Canberra 1984.
- Braund 1988 – D. Braund: Client kings. In: D. Braund: *The Administration of the Roman Empire*. 241 BC–AD 193. Exeter 1988, 69–96.
- Brilliant 1984 – R. Brilliant: Visual Narratives. Storytelling in Etruscan and Roman Art. Ithaca. London 1984.
- Brunt 1974 – P. A. Brunt: Marcus Aurelius in his *Meditations*. *Journal Roman Stud.* 64, 1974, 1–20.
- Burian 1987 – J. Burian: Die Darstellung der Markomannenkriege in den SHA (vita Marci) und ihre Glaubwürdigkeit. *Listy Filolog.* 110, 1987, 114–118.
- Calderini 1896 – G. Calderini: L'architettura della colonna. In: *Petersen/Domaszewski/Calderini 1896*, 29–38.
- Carrata Thomes 1953 – F. Carrata Thomes: Il regno di Marco Aurelio. Torino 1953.
- Caprino 1955 – C. Caprino: I rilievi della colonna: la guerra germanica e sarmatica. In: *Caprino et al. 1955*, 76–117.
- Christ 1988/1995 – K. Christ: Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin. München 1988; ³1995.
- Conrad 1889 – F. R. Conrad: Mark Aurels Markomannenkrieg. Neu-Ruppin 1889.
- Cosack/Kehne 1999 – E. Cosack/P. Kehne: Ein archäologisches Zeugnis zum germanisch-römischen Sklavenhandel? *Arch. Korrb.* 29, 1999, 97–109.
- Czysz et al. 1995 – W. Czysz/K./Dietz/Th. Fischer/H.-J. Keller: Die Römer in Bayern. Stuttgart 1995.
- Dahn 1880 – F. Dahn: Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker. Bd. 4. Berlin 1880–1899; Bd. 2 [als ungekürzte, aber bearb. und thematisch neu geordnete Ausgabe: Die Germanen. Westgermanen – Die im fränkischen Reich versammelten Germanen. Essen o. J.].
- Danov 1979 – C. M. Danov: Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. *ANRW* II, 7, 1, 1979, 21–185.
- Degrassi 1954 – A. Degrassi: Il confine nord-orientale dell'Italia Romana. *Ricerche storico-topografiche*. Diss. Bernenses I, 6. Bern 1954.
- Delbrück 1921 – H. Delbrück: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Bd. 2. Die Germanen. Berlin 1901; ³1921.
- Demougeot 1969 – É. Demougeot: La formation de l'Europe et les invasions barbares I: Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien. Paris 1969.
- Dettmer 1872 – H. Dettmer: Geschichte des Marcomannischen Krieges. *Forsch. Dt. Gesch.* 12, 1872, 167–223 [Ndr. Osnabrück 1968].
- Devijver 1976 – H. Devijver: *Prosopographia Militarium Equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*.

- Symbolae Fac. Litt. et Phil. Lovaniensis. Ser. A/3. Vol. I. Leuven/Louvain 1976.
- Diesner 1975 – H.-J. Diesner: Kriege des Altertums. Griechenland und Rom im Kampf um das Mittelmeer. Berlin 1975 [51995].
- Dietz 1989 – K. Dietz: Zur Verwaltungsgeschichte Obergermaniens und Rätians unter Mark Aurel. *Chiron* 19, 1989, 407–447.
- Dietz 1995 – K. Dietz: Die Blütezeit des römischen Bayern. In: Czysz et al. 1995, 100–176.
- Dobesch 1994 – G. Dobesch: Aus der Vor- und Nachgeschichte der Markomannenkriege. *Anz. Österr. Akad. Wiss.* 131, 1994, 67–125.
- Dobiáš 1921 – J. Dobiáš: Dva příspěvky k topografii válek markomanských a kvádských. *Český Čas. Hist.* 27, 1921, 143–156.
- Dobiáš 1929 – J. Dobiáš: *Expeditio Germanica secunda et tertia*. In: *Českou Minulostí*. Festschr. V. Novotný. Praha 1929, 13–36.
- Dobiáš 1932 – J. Dobiáš: Le monnayage de l'empereur Marc-Aurèle et les bas-reliefs historiques contemporains. *Rev. Num.* 4, 1932, 127–172.
- Dobiáš 1957a – J. Dobiáš: Zana: à propos de l'inscription de M. Valerius Maximianus. *Libyca* 5, 1957, 107–111.
- Dobiáš 1957b – J. Dobiáš: Nový nápis ze Zany (Diana Veteranorum) a římský nápis na skále trenčínské (CIL III 13439 = Dessau, ILS 9122). *Listy Filolog. N. Ř.* 5, 1957, 179–196 [= AE 1956, 124].
- Dobiáš 1958 – J. Dobiáš: *Expeditio Naristarum*. *Eunonia. Ephemeridis. Listy Filolog. N. Ř.* 6. Suppl. II 2, 1958, 65–68.
- Dobiáš 1959a – J. Dobiáš: *Expeditio Naristarum*. *Eunonia. Ephemeridis. Listy Filolog. N. Ř.* 7. Suppl. III 1, 1959, 22–31.
- Dobiáš 1959b – J. Dobiáš: La seconda spedizione germanica degli imperatori Marco e Commodo alla luce delle iscrizioni. In: *Atti del III. Congr. Int. di Epigr. greca e latina* 1957. Roma 1959, 3–14.
- Dobiáš 1960 – J. Dobiáš: Wo lagen die Wohnsitze der Markomannen? *Historica (Praha)* 2, 1960, 37–75.
- Dobiáš 1962a – J. Dobiáš: Les problèmes chronologiques de la Colonne de Marc-Aurèle à Rome. In: *Charisteria. Festschr. Fr. Novotný* 1961. Praha 1962, 161–174.
- Dobiáš 1962b – J. Dobiáš: Das tschechoslowakische Gebiet zur Zeit der römischen Kaisertums. *Historica (Praha)* 4, 1962, 23–38.
- Dobiáš 1964 – J. Dobiáš: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha 1964.
- Dobiáš 1966 – J. Dobiáš: Rom und die Völker jenseits der mittleren Donau. In: *Corolla, memoriae dedicata* E. Swoboda. Graz 1966, 115–125.
- Dobó 1968 – A. Dobó: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinzielle Verwaltung. Amsterdam 1968.
- Dodd 1913 – C. H. Dodd: Chronology of the Danubian wars of the emperor Marcus Antoninus. *Num. Chronicle* 13, 1913, 162–199, 276–321.
- v. Domaszewski 1894 – A. von Domaszewski: Das Regenwunder der Marcussäule. *Rhein. Mus. Philol.* 49, 1894, 612–619.
- v. Domaszewski 1895 – A. von Domaszewski: Die Chronologie des *bellum Germanicum et Sarmaticum* 166–175 n. Chr. *Neue Heidelberger Jahrb.* 5, 1895, 107–130.
- v. Domaszewski 1896a – A. von Domaszewski: Erläuterung der Bildwerk. In: *Petersen/Domaszewski/Calderini* 1896, 105–125.
- v. Domaszewski 1896b – A. von Domaszewski: Der Völkerbund des Marcomanenkrieges. In: *Serta Harteliana. Festschr. W. v. Hartel*. Wien 1896, 8–13.
- v. Domaszewski 1909 – A. von Domaszewski: *Geschichte der römischen Kaiser*. 2 Bde. Leipzig 1909 [Ndr. Kettwig o. J.].
- Duhn 1897 – F. von Duhn: Die Marcussäule. *Dt. Rundschau* 90, 1897, 193–205.
- Dury 1885 – V. Dury: *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des barbares*. T. 5. Hadrien, Antonin, Marc-Aurèle et la société romain dans le haut empire, nouvelle édition, revue, augmentée. Paris 1885.
- Elsner 2000 – J. Elsner: Frontality in the Column of Marcus Aurelius. In: *Scheid/Huet* 2000, 251–264.
- Farquharson 1951 – A. S. L. Farquharson: *Marcus Aurelius: His Life and His World*. Oxford 1928 (postum publiziert). Ed. D. H. Rees. Oxford 21951 [Ndr. Westport 1975].
- Fischer 1994 – Th. Fischer: Archäologische Zeugnisse der Markomannenkriege (166–180 n. Chr.) in Raetien und Obergermanien. In: *Markomanenkriege* 1994, 341–354.
- Fischer 2001 – Th. Fischer (Hrsg.): *Die römischen Provinzen*. Eine Einführung in ihre Archäologie. Darmstadt 2001.
- Fischer 2009 – Th. Fischer: Zerstörungshorizonte. Germanische Übergriffe und ihr archäologischer Niederschlag. In: *2000 Jahre Varusschlacht*. Bd. 3: Konflikt. Stuttgart 2009, 109–113, 408–409, 426.
- Fitz 1960 – J. Fitz: Der Einfall der Langobarden und Obier in Pannonien im Jahre 166/167. *Alba Regia* 1, 1960, 63–69.
- Fitz 1961 – J. Fitz: Maßnahmen zur militärischen Sicherheit von Pannonia inferior unter Commodus. *Klio* 39, 1961, 199–214.
- Fitz 1962 – J. Fitz: A military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus 180–235. *Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae* 14, 1962, 25–112.
- Fitz 1963 – J. Fitz: Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris. *Acta Ant.* 11, 1963, 245–324.
- Fitz 1963/1964 – J. Fitz: Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. *Alba Regia* 4/5, 1963/1964, 73–85.
- Fitz 1966 – J. Fitz: Der markomannisch-quadische Angriff gegen Aquileia und Opitergium. *Historia (Stuttgart)* 15, 1966, 336–367.
- Fitz 1967 – J. Fitz: Pertinax in Raetien. *Bayer. Vorgeschbl.* 32, 1967, 40–51.
- Fitz 1968 – J. Fitz: Zu der Geschichte der praetentura Italiae et Alpium im Laufe der Markomannenkriege. *Arh. Vestnik* 19, 1968, 43–54.
- Fitz 1969 – J. Fitz: Réorganisation militaire au début des guerres marcomanes. In: *Festschr. M. Renard*. Bd. 2. Brüssel 1969, 262–274.
- Fitz 1985 – J. Fitz: Ti. Claudius Pompeianus und die geplante Provinz Sarmatia. In: *Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*. Wien 1985, 123–125.

- Fitz 1993 – J. Fitz: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. Bd. 2. Budapest 1993.
- Fowden 1987 – G. Fowden: Pagan versions of the rain miracle of A. D. 172. *Historia* (Stuttgart) 36, 1987, 83–95.
- Franke 1930 – A. Franke: Marcomanni. *RE* 14/2, 1930, 1609–1637.
- Fündling 2008 – J. Fündling: Marc Aurel. Darmstadt 2008.
- Gabler 1994 – D. Gabler: Über die Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: *Markomanenkriege* 1994, 355–369.
- Galinier 2000 – M. Galinier: La colonne de Marc Aurèle: Réflexions sur une gestuelle narrative. In: *Scheid/Huet* 2000, 141–161.
- Garzetti 1960 – A. Garzetti: L'Impero da Tiberio agli Antonini. Roma 1960.
- Garzetti 1974 – A. Garzetti: From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire A. D. 14–192. London 1974.
- Gauer 1977 – W. Gauer: Untersuchungen zur Trajanssäule I. Darstellungsprogramm und künstlerischer Entwurf. Berlin 1977.
- Gauer 1981 – W. Gauer: Die Triumphsäulen als Wahrzeichen Roms und der Roma secunda und als Denkmäler der Herrschaft im Donauraum. *Antike und Abendland* 27, 1981, 179–192.
- Gauer 1995 – W. Gauer: Konstantin und die Geschichte. Zu den 'Spolien' am Konstantinsbogen und zur Schlangensäule. In: Panchaia. Festschrift für Kl. Thraede. Münster 1995, 131–140.
- Geffken 1899 – J. Geffken: Das Regenwunder im Quadenlande. Eine antik-moderne Streitfrage. *Neue Jahrb. Klassische Alt.* 3, 1899, 253–269.
- Gehrke/Schneider 2007 – H.-J. Gehrke/H. Schneider (Hrsg.): Geschichte der Antike. Quellenband. Stuttgart 2007.
- Gehrke/Schneider 2010 – H.-J. Gehrke/H. Schneider (Hrsg.): Geschichte der Antike. Ein Studienbuch, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter (2000), erw. 3. Aufl. Stuttgart 2010.
- Germanen I – Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein Handbuch. Bd. 1: Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. Berlin 1983.
- Germanen II – Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein Handbuch. Bd. 2: Die Stämme und Stammesverbände in der Zeit vom 3. Jh. bis zur Herausbildung der politischen Vorherrschaft der Franken. Berlin 1987.
- Gherardini 1974 – M. Gherardini: Studien zur Geschichte des Kaisers Commodus. Wien 1974.
- Gerov 1968 – B. Gerov: Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius. *Acta Ant. Acad. Scien. Hungaricae* 16, 1968, 325–338.
- Gerov 1977 – B. Gerov: Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. T. I: Das II. und III. Jahrhundert (101–284). *ANRW* II, 6, 1977, 110–181.
- Gibbon's *Decline and Fall* – Gibbon's *Decline and Fall of the Roman Empire*. 6 Bde., mit Einf. von Chr. Dawson. London – New York 1910 [Ndr. 1962–1966].
- Gilliam 1961 – J. F. Gilliam: The plague under Marcus Aurelius. *Am. Journal Philol.* 82, 1961, 225–251
- [Ders.: Die Pest unter Marc Aurel. In: *Klein* 1979, 144–175.]
- Gilliver 1999 – C. M. Gilliver: The Roman Art of War. Stroud/Glos 1999.
- Godłowski 1984 – K. Godłowski: „Superiores barbari“ und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen. *Slov. Arch.* 32, 1984, 327–346.
- Goldsworthy 1998 – A. K. Goldsworthy: The Roman Army at War 100 BC–AD 200. Oxford 1998.
- Goldsworthy 2001 – A. K. Goldsworthy: Roman Warfare. London 2000 [A. K. Goldsworthy: Die Kriege der Römer. Berlin 2001].
- Goodman 1997 – M. Goodman: The Roman World 44 B. C.–A. D. 180. London – New York 1997.
- Gordon 1948 – C. D. Gordon: The Subsidization of Border Peoples as a Roman Policy in Imperial Defence. Michigan University 1948.
- Gordon 1949 – C. D. Gordon: Subsidies in Roman imperial defence. *Phoenix* 3, 1949, 60–69.
- Grant 1996 – M. Grant: The Antonines. The Roman Empire in Transition. London – New York 1996.
- Grosso 1964 – F. Grosso: La lotta politica al tempo di Commodus. Torino 1964.
- Gudea 1976 – N. Gudea: Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian. *ANRW* II, 6, 1976, 849–887.
- Gudea 1994 – N. Gudea: Dacia Porolissensis und die Markomannenkriege. In: *Markomanenkriege* 1994, 371–386.
- Gudea 1998 – N. Gudea: Der dakische Limes – Material zu seiner Geschichte. *Jahrb. RGZM* 44, 1997, 497–609 [Ndr. mit eigener Seitenzählung Mainz 1998, 1–113].
- Gudea 2006 – N. Gudea: Die Grenze in Rumänien – Dacia. In: *Grenzen des Römischen Imperiums*. Mainz 2006, 163–168.
- Günnewig 1998 – B. Günnewig: Das Bild der Germanen und Britannier. Untersuchungen zur Sichtweise von fremden Völkern in antiker Literatur und moderner Forschung. Frankfurt am Main 1998.
- Guey 1948 – J. Guey: Encore la „pluie miraculeuse.“ *Maget dieu. Rev. Philol.* 74, 1948, 16–62.
- Guey 1948/1949 – J. Guey: La date de la „pluie miraculeuse“ (172 après J.-C.) et la Colonne Aurélienne. *Mél. Arch. et Hist.* 60, 1948, 105–127; 61, 1949, 93–118.
- Hachmann 1975 – R. Hachmann: Der Begriff des Germanischen. *Jahrb. Internat. Germanistik* 7, 1975, 113–144.
- Hachmann/Kossack/Kuhn 1962 – R. Hachmann/G. Kossack/H. Kuhn: Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands um Christi Geburt. Neumünster 1962.
- Härtel 1965/1979 – G. Härtel: Der Beginn der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Zeit von Marc Aurel bis Septimius Severus (161–211). *Zeitschr. für Geschichtswissenschaft* 13, 1965, 262–276; [auch In: *Klein* 1979, 197–225.]
- Halfmann 1986 – H. Halfmann: *Itinera principum*. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich. Heidelberg Althist. Beitr. und Epigraph. Stud. 2. Stuttgart 1986.

- Hamberg 1945* – P. Hamberg: Studies in Roman Imperial Art, with special reference to the state reliefs of the second century. Uppsala – Kopenhagen 1945.
- Hampf 1960* – F. Hampf: Kaiser Marc Aurel und die Völker jenseits der Donaugrenze. Eine quellenkritische Studie. In: Festschr. R. Heubergers. Innsbruck 1960, 33–40.
- Harmadyová/Rajtár/Schmidtová 2008* – K. Harmadyová/J. Rajtár/J. Schmidtová: Slovakia – Slowakei – Slovensko. In: D. J. Breze/S. Jilek/A. Theil: Frontiers of the Roman Empire – Grenzen des Römischen Reiches – Hranice Rímskej ríše. Nitra 2008, 48–89.
- Harnack 1894* – A. von Harnack: Die Quelle der Berichte über das Regenwunder im Feldzuge Marc Aurels gegen die Quaden. Sitzber. Preuss. Akad. Wiss. Berlin 1894, 835–882.
- Heather 2010* – P. Heather: Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe. London – Basingstoke – Oxford 2010.
- Heberdey 1890* – R. Heberdey: Der Einfall der Kostoboker in Griechenland und die Abfassungszeit der Periege des Pausanias. Arch.-Epigr. Mitt. aus Österreich-Ungarn 13, 1890, 186–191.
- Heer 1901* – J. M. Heer: Der historische Wert der Vita Commodi in der Sammlung der Scriptorum historiae Augustae. Leipzig 1901.
- Heeren 1817* – A. H. L. Heeren: Handbuch der Geschichte der Staaten des Altertums mit besonderer Rücksicht auf ihre Verfassungen, ihren Handel und ihre Colonien (1799; 1810²). Bibl. historischer Klassiker 1. Wien 1817.
- Hekster 2002* – O. Hekster: Commodus. An Emperor at the Crossroads. Amsterdam 2002.
- Herrmann 1882* – A. Herrmann: Darstellung der politischen Beziehungen des römischen Kaiserreiches zu den Parthern und Germanen während der Regierung Mark Aurel's. B. Der Markomannenkrieg. In: 19. Jahresbericht des Landes-Real- und Obergymnasiums in St. Pölten. St. Pölten 1882, 17–43.
- Hertzberg 1880* – G. F. Hertzberg: Geschichte des römischen Kaiserreiches. Berlin 1880.
- Herz 1978* – P. Herz: Kaiserfeste der Prinzipatszeit. ANRW II, 16, 2, 1978, 1135–1200.
- Herz 2010* – P. Herz: Die Römische Kaiserzeit (30 v. Chr. bis 284 n. Chr.). In: H.-J. Gehrke/H. Schneider: Geschichte der Antike. Ein Studienbuch. 3. Aufl. Stuttgart 2010, 333–407.
- Heuß 1976/1998* – A. Heuß: Römische Geschichte. Braunschweig 1960 [4. erw. Aufl. 1976; Ndr. Hrsg. J. Bleicken/W. Dahlheim/H.-J. Gehrke. Paderborn – München – Wien – Zürich ⁶1998].
- Hölscher 1980* – T. Hölscher: Die Geschichtsauffassung in der römischen Repräsentationskunst. Jahrb. DAI 95, 1980, 265–321.
- Hölscher 1991* – T. Hölscher: Vormarsch und Schlacht. In: L. Baumer/T. Hölscher/L. Winkler: Narrative Systematik und politisches Konzept in den Reliefs der Traianssäule. Drei Fallstudien. Jahrb. DAI 106, 1991, 261–295, hier 287–295.
- Hölscher 2000* – T. Hölscher: Die Säule des Marcus Aurelius: Narrative Struktur und ideologische Botschaft. In: *Scheid/Huet 2000*, 89–105.
- Hölscher 2002* – T. Hölscher: Bilder der Macht und Herrschaft. In: A. Nünnerich-Asmus (Hrsg.): Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit? Mainz 2002, 127–144.
- Hošek 1959* – R. Hošek: M. Valerius Maximianus im unteren Donauraum in den Jahren 176–178 u. Z. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E 4, 1959, 83–92.
- Hüssen/Rajtár 1994* – C.-M. Hüssen/J. Rajtár. Zur Frage archäologischer Zeugnisse der Markomannenkriege in der Slowakei. In: *Markomannenkriege 1994*, 217–232.
- Huet 1996* – V. Huet: Stories one might tell of Roman art: reading Trajan's column and the Tiberius cup. In: J. Elsner (Ed.): Art and Text in Roman Culture. Cambridge 1996, 9–31.
- Huet 2000* – V. Huet: La colonne Aurélienne: Contexte, spatial et historiographie. In: *Scheid/Huet 2000*, 107–130.
- Ichikawa 1988* – M. Ichikawa: The Marcomannic Wars: a reconsideration of their nature. In: T. Yuge/M. Doi (Ed.): Forms of Control and Subordination in Antiquity. Leiden 1988, 253–258.
- Instinsky 1972* – H. U. Instinsky: Cassius Dio, Mark Aurel und die Jazygen. Chiron 2, 1972, 475–482.
- Ivanov 1997* – R. Ivanov: Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Durticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. Ber. RGK 78, 1997, 467–640.
- Jacobi 1842* – W. Jacobi: Ueber die Marcomannischen Kriege unter Mark Aurel. In: Jahresbericht über das Kurfürstliche Gymnasium zu Hersfeld. Hersfeld 1842, 1–39.
- Jacobi 1851* – W. Jacobi. Untersuchungen auf dem Gebiet der deutschen Urgeschichte. In: Jahresbericht über das Kurfürstliche Gymnasium zu Hersfeld. Hersfeld 1851, 1–32.
- Jagenteufel 1958* – A. Jagenteufel: Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian. Wien 1958.
- Jobst 1978* – W. Jobst: 11. Juni 172 n. Chr. Der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande. Sitzber. Österr. Akad. Wiss. Wien 335. Wien 1978.
- Johne 1967* – K.-P. John: Zu den Siegerbeinamen der Kaiser Marc Aurel und Commodus. Klio 48, 1967, 177–182.
- Johne 2006* – K.-P. John: Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike. Berlin 2006.
- Jordan-Ruwe 1990* – M. Jordan-Ruwe: Zur Rekonstruktion und Datierung der Marcussäule. Boreas 13, 1990, 53–69.
- Jung 1887* – J. Jung: Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien. 2. Aufl. Innsbruck 1887.
- Kehne 1989* – P. Kehne: Formen römischer Außenpolitik in der Kaiserzeit. Die auswärtige Praxis im Nordgrenzenbereich als Einwirkung auf das Vorfeld. Mskr. Diss. Hannover 1989.
- Kehne 1994* – P. Kehne: Das Instrumentarium kaiserzeitlicher Außenpolitik und die Ursachen der Markomannenkriege. In: *Markomannenkriege 1994*, 39–50.

- Kehne 1998a* – P. Kehne: Gesandtschaft (§ 1. Römische Zeit). In: RGA² 11. Berlin – New York 1998, 457–461.
- Kehne 1998b* – P. Kehne: Geschenke (§ 2. Historisches). In: RGA² 11. Berlin – New York 1998, 470–474.
- Kehne 2000a* – P. Kehne: Marcomar: Ein vernachlässigter König der Markomannenkriege. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 16. Festschr. J. Tejral. Brno 2000, 249–250.
- Kehne 2000b* – P. Kehne: „Externae gentes“ und „regna intra fines“ im Nordgrenzenbereich des Imperium Romanum vom 1. bis zum 3. Jahrhundert. *Eos* 87, 2000, 311–334.
- Kehne 2001a* – P. Kehne: Klientelrandstaaten. In: RGA² 17. Berlin – New York 2001, 11–13.
- Kehne 2001b* – P. Kehne: Marcomar. In: RGA² 19. Berlin – New York 2001, 272.
- Kehne 2008a* – P. Kehne: Auskünfte antiker Schriftquellen zu Umständen und Größenordnungen des Abflusses römischer Münzen ins Barbaricum vom 1.–5. Jahrhundert n. Chr. – Eine Problemskizze. In: Roman Coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the European Science Foundation/SCH Exploratory Workshop, Radziwiłł Palcae, Nieborów (Poland), 3–6 september 2005. Collection Moneta 82. Wetteren 2008, 75–88.
- Kehne 2008b* – P. Kehne: Neues, Bekanntes und Überflüssiges zur Varusschlacht und zum Kampfplatz Kalkriese – Literaturbericht mit Anmerkungen zur Machart nicht wissenschaftlicher Sachbücher. Die Kunde N. F. 59, 2008, 229–280.
- Kehne 2009a* – P. Kehne: Rom in Not. Zur Geschichte der Markomannenkriege. In: 2000 Jahre Varusschlacht. Bd. 3: Konflikt. Stuttgart 2009, 98–108, 407, 408, 426.
- Kehne 2008c* – P. Kehne: Ulrike Riemer, Die römische Germanienpolitik. Von Caesar bis Commodus. *Germania* 86, 2008, 795–799.
- Kehne 2009b* – P. Kehne: Zur Phänomenologie, Typologie und völkerrechtlichen Grundlage internationaler Massendeportationen in der griechisch-römischen Antike. *Marburger Beitr.* Ant. 26, 2009, 75–138.
- Kehne/Tejral 2001a* – P. Kehne/J. Tejral: Markomannen. In: RGA² 19. Berlin – New York 2001, 290–308.
- Kehne/Tejral 2001b* – P. Kehne/J. Tejral: Markomannenkriege. In: RGA² 19. Berlin – New York 2001, 308–321.
- Kellner 1965/1979* – H.-J. Kellner: Raetien und die Markomannenkriege. *Bayer. Vorgeschbl.* 30, 1965, 154–174 [mit einem Nachtrag auch In: *Klein 1979*, 226–260].
- Kellner 1969* – H.-J. Kellner: *Expediatio Burica*. In: *Festschrift M. Spindler*. München 1969, 25–29.
- Kellner 1978* – H.-J. Kellner: Die Römer in Bayern. München 1971; ⁴1978.
- Kerler 1970* – G. Kerler: Die Außenpolitik in der *Historia Augusta*. Bonn 1970.
- Kerr 1995* – W. G. Kerr: A Chronological Study of the Marcomannic Wars of Marcus Aurelius. Mskr. Diss. Princeton 1995.
- Kienast 1996/2004* – D. Kienast: Römische Kaisertabellen. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt ²1996 [Ndr. 2004].
- Klein 1979* – R. Klein (Hrsg.): Marc Aurel. Wege der Forschung 550. Darmstadt 1979.
- Klein 1991* – R. Klein: Das Regenwunder im Quadenland. *Vita des Marc Aurel* 24, 4 im Vergleich mit heidnischen und christlichen Quellen. In: *Historia-Augusta-Colloquium Bonn 1986–1989*. Bonn 1991, 117–138.
- Klose 1934* – J. Klose: Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. u. 2. Jh. n. Chr. Breslau 1934.
- Kneißl 1969* – P. Kneißl: Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts. Göttingen 1969.
- Kolbe 1962* – H.-G. Kolbe: Der Pertinaxstein aus Brühl bei Köln. *Bonner Jahrb.* 162, 1962, 407–420.
- Kolník 1991* – T. Kolník: Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonaugebiet. In: V. A. Maxfield/M. I. Dobson (Ed.): *Roman Frontier Studies 1989*. Proc. 15. Internat. Congress. Exeter 1991, 432–434.
- Kolník 1994* – T. Kolník: Markomannenkriege und die Chronologie der römischen Kaiserzeit. In: *Markomannenkriege 1994*, 233–244.
- Komoróczy 2009* – B. Komoróczy: Marcomannia. Der Militärschlag gegen die Markomannen und Quaden – ein archäologischer Survey. In: 2000 Jahre Varusschlacht. Bd. 3: Konflikt. Stuttgart 2009, 114–125, 409, 426.
- Konik 1960* – E. Konik: Markomania i Sarmacja. *Niedoszłe prowincje rzymskie*. *Eos* 50, 1960, 143–162.
- Kornemann 1939/1977* – E. Kornemann: Römische Geschichte. Bd. 2. Stuttgart 1939 [Neuaufgaben bearb. v. H. Bengtson. Stuttgart ⁷1977].
- Kühlborn u. a. 2008* – J.-S. Kühlborn u. a.: Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004. Mainz 2008.
- Langmann 1981* – G. Langmann: Die Markomannenkriege 166/167 bis 180. Wien 1981.
- Laser 1987* – R. Laser: Römisch-germanische Beziehungen im 3. Jahrhundert. In: *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa*. Ein Handbuch. Bd. 2: Die Stämme und Stammesverbände in der Zeit vom 3. Jahrhundert bis zur Herausbildung der politischen Vorherrschaft der Franken. Berlin ²1987, 32–56.
- Le Glay/Voisin/Le Bohec 2001* – M. Le Glay/J.-L. Voisin/Y. Le Bohec: *Histoire Romaine*. Paris 1991; ²1994; M. Le Glay/J.-L. Voisin/Y. Le Bohec: *A History of Rome*. Ed. D. Cherry. Oxford 1996; ²2001.
- Le Nain de Tillemont 1690/1738* – L. S. Le Nain de Tillemont: *Histoire des empereurs et des autres princes qui ont régné durant les six premiers siècles de l'église*. 6 Bde. 2. Aufl. Paris 1690/1738.
- Liebenam 1888* – W. Liebenam: Forschungen zur Verwaltungsgeschichte des römischen Kaiserreichs I. Die Legaten in den römischen Provinzen von Augustus bis Diocletian. Leipzig 1888 [Ndr. Aalen 1970].
- Lippold 1980/1998* – A. Lippold: Pertinax in Rätien? *Zeitschr. Papyr. u. Epigr.* 38, 1980, 203–215 [auch In: A. Lippold: *Die Historia Augusta. Eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins*. Ed. G. H. Waldherr. Stuttgart 1998, 66–215].

- Lippold 1983/1998* – A. Lippold: Zur Laufbahn des P. Helvius Pertinax. Bonner Historia-Augusta Colloquium 1979/1981. Bonn 1983, 173–191 [auch In: A. Lippold: Die Historia Augusta. Eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins. Ed. G. H. Waldherr. Stuttgart 1998, 47–65].
- Lennartz 1969* – K. Lennartz: Zwischeneuropa in den geographischen Vorstellungen und der Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Marcus Aurelius. Bonn 1969.
- Luttwak 1976* – E. N. Luttwak: The Grand Strategy of the Roman Empire from the first Century A. D. to the third. Baltimore 1976.
- Marcone 1991* – A. Marcone: La frontiera de Danubio fra strategia e politica. In: G. Clemente/F. Coarelli/E. Gabba (Ed.): L'impero mediterraneo II: I principi e il mondo. Torino 1991, 469–490.
- Markomannenkriege 1994* – H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (Hrsg.): Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet“. Wien 23.–26. November 1993. Brno 1994.
- Maschkin 1953* – N. A. Maschkin: Römische Geschichte. Berlin 1953.
- McLynn 2010* – F. McLynn: Marcus Aurelius. Warrior, Philosopher, Emperor. London 2010.
- Mielke 1915* – R. Mielke: Die angeblich germanischen Rundbauten an der Marcussäule in Rom. Zeitschr. Ethn. 47, 1915, 75–91.
- Millar 1964* – F. Millar: A Study of Cassius Dio. Oxford 1964 [Ndr. 1999].
- Millar 1966/1998* – F. Millar: Das Römische Reich und seine Nachbarn. Die Mittelmeerwelt im Altertum IV (Fischer Weltgeschichte. Bd. 8). Frankfurt/M. 1966 [Ndr. (Weltbild Weltgeschichte 8) Augsburg 1998].
- Millar 1981* – F. Millar: The Roman Empire and its Neighbours. London 1981 [mit einem Literatur-Nachtrag bis in die 70er Jahre; Ndr. 1996].
- Millar 1982* – F. Millar: Emperors, frontiers and foreign relations 31 B. C. to A. D. 378. Britannia 13, 1982, 1–23.
- Mócsy 1962* – A. Mócsy: Pannonia. RE Suppl. 9, 1962, 516–667.
- Mócsy 1963* – A. Mócsy: Die Expansionsfrage im I. und II. Jh. und die Ertragsfähigkeit der Grenzprovinzen. Ann. Univ. Scien. Budapestiensis. Sectio Hist. 5, 1963, 3–13 [auch In: A. Mócsy: Pannonien und das römische Heer. Stuttgart 1992, 8–18].
- Mócsy 1971* – A. Mócsy: Das Gerücht von neuen Donauprovinzen unter Marcus Aurelius. Acta Class. Univ. Scien. Debreceniensis 7, 1971, 63–66 [auch In: A. Mócsy: Pannonien und das römische Heer. Stuttgart 1992, 19–22].
- Mócsy 1974* – A. Mócsy: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London – Boston 1974.
- Mócsy 1978* – A. Mócsy: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. Opladen 1978 [auch In: A. Mócsy: Pannonien und das römische Heer. Stuttgart 1992, 23–46].
- Mommsen 1895* – Th. Mommsen: Das Regenwunder der Marcus-Säule. Hermes 30, 1895, 90–106 [auch In: Th. Mommsen: Gesammelte Schriften IV. Berlin 1906, 498–513].
- Mommsen 1896* – Th. Mommsen: Der Marcomannen-Krieg unter Kaiser Marcus. In: Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 21–28 [auch In: Th. Mommsen: Gesammelte Schriften IV. Berlin 1906, 487–497].
- Mommsen 1919* – Th. Mommsen: Römische Geschichte V. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian. Berlin 1919.
- Morris 1952/1979* – J. Morris: The dating of the Column of Marcus Aurelius. Journal Warburg and Courtauld Inst. 15, 1952, 33–47 [J. Morris: Die Datierung der Marcus-Säule. In: Klein 1979, 67–104].
- Mrozewicz 1987* – L. Mrozewicz: Przesiedlenia ludnościowe na rzymską stronę Renu i Dunaju w okresie wczesnego cesarstwa. Eos 75, 1987, 107–128.
- Müllenhoff 1920* – K. Müllenhoff: Die Germania des Tacitus. Deutsche Altertumskunde IV. Berlin 1900 [neuer vermehrter Abdruck, besorgt von M. Roediger. Berlin 1920].
- Nagy 1966* – I. G. Nagy: Bemerkungen zur Deutung der Stelle SHA Vita Marci 14. Acta Class. Univ. Scien. Debreceniensis 2, 1966, 343–350.
- Niese 1923* – B. Niese: Grundriß der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. Handbuch der Altertumswissenschaft III 5. 2. Aufl. München 1896 [5. Aufl. Handbuch der Altertumswissenschaft III 5, neu bearb. von E. Hohl. München 1923].
- Noël des Vergers 1860* – J. M. A. Noël des Vergers: Essai sur Marc-Aurèle d'après les monuments épigraphiques, précédé d'une notice sur le Comte Bart. Borghesi. Paris 1860.
- Noll 1954* – R. Noll: Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege. Arch. Austriaca 14, 1954, 43–66.
- Norden 1920* – E. Norden: Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig 1920 [unveränderte 4. Aufl. 1959; Ndr. Darmstadt 1974].
- Oliva 1960/1979* – P. Oliva: Zur Bedeutung der Markomannenkriege. Das Altertum 6, 1960, 55–61 [auch In: Klein 1979, 119–131].
- Oliva 1961* – P. Oliva: Einige Probleme der Markomannenkriege. In: H.-J. Diesner et al. (Hrsg.): Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. Berlin 1961, 217–227.
- Oliva 1962* – P. Oliva: Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire. Praha 1962.
- Oliva 1986* – P. Oliva: Marcomannia provincia? Stud. Clas. 24, 1986, 125–129.
- Overbeck 1976* – B. Overbeck: Rätien zur Prinzipatszeit. ANRW II, 5, 2, 1976, 659–689.
- Pallottino 1955* – M. Pallottino: L'arte della Colonna. In: Caprino et al. 1955, 43–60.
- Pelikán 1960* – O. Pelikán: Slovensko a rímske impérium. Bratislava 1960.
- Pelikán 1983* – O. Pelikán: Římské imperium a území ČSSR ve světle nových výzkumů. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E 28, 1983, 219–228.
- Peter 1881* – C. Peter: Geschichte Roms in drei Bänden. Bd. 3. Abt. 2. Halle 1869. Einbändige 4. verb. Aufl. Halle an der Saale 1881.

- Petersen 1894* – E. Petersen: Das Wunder an der Columna Marci Aurelii. Mitt. DAI Rom 9, 1894, 78–89.
- Petersen 1895* – E. Petersen: Blitz- und Regenwunder an der Markussäule. Rhein. Mus. Philol. 50, 1895, 433–474.
- Petersen 1896* – E. Petersen: Beschreibung der Bildwerke In: *Petersen/Domaszewski/Calderini 1896*, 39–104.
- Petit 1974* – P. Petit: Histoire générale de l'Empire romain. Vol. 2. La crise de l'Empire (161–284). Paris 1974.
- Petolescu 1987* – C. C. Petolescu: Die Reorganisation Dakiens unter Marcus Aurelius. Germania 65, 1987, 123–134.
- Petolescu 1995* – C. C. Petolescu: Scurta istorie a Dacei romane. București 1995.
- Pflaum 1955* – H.-G. Pflaum: Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana (Diana Veteranorum). Libyca 3, 1955, 123–154.
- Pflaum 1965* – H.-G. Pflaum: Du nouveau sur les guerres du Danube à l'époque de Marc Aurèle, d'après une inscription récemment découverte à Diana Veteranorum en Numidie. Comptes Rendus Séances Acad. Inscript. 100, 1965, 19–23.
- Pflaum 1960–1961* – H.-G. Pflaum: Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. 4 Bde. Paris 1960–1961.
- Pflaum 1982* – H.-G. Pflaum: Supplément aux carrières procuratoriennes équestres. Paris 1982.
- Pieta 1994* – K. Pieta: Mittel- und Nordslowakei zur Zeit der Markomannenkriege. In: *Markomanenkriege 1994*, 253–263.
- Piganiol 1962* – A. Piganiol: Histoire de Rome (avec supplément bibliographique mis à jour). Clio 3. Paris 1939. Paris 5e 1962.
- Pirson 1996* – F. Pirson: Style and message on the column of Marcus Aurelius. Papers Brit. School Rome 64, 1996, 139–179.
- Piso 1991* – I. Piso: Die Inschriften vom Pfaffenberg und der Bereich der canabae legionis. Tyche 6, 1991, 131–169.
- Piso 1993* – I. Piso: Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger. Bonn 1993.
- Piso 1998* – I. Piso: Die Legio XV Apollinaris in den Markomannenkriegen. Acta Mus. Napocensis 35, 1998, 97–104.
- Piso 2005* – I. Piso: An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003). Stuttgart 2005.
- Pitts 1989* – L. F. Pitts: Relations between Rome and the German 'kings' on the middle Danube in the first to fourth centuries A. D. Journal Roman Stud. 79, 1989, 45–58.
- Pohl 2000* – W. Pohl: Die Germanen. Enzyklopädie deutscher Geschichte 57. München 2000.
- Posener 1951* – G. Posener: A propos de la „pluie miraculeuse“. Rev. Philol. 77, 1951, 162–168.
- v. Premerstein 1912* – A. v. Premerstein: Untersuchungen zur Geschichte des Kaiser Marcus II: Seezüge der Norpontusvölker und der Mauern. Der Einfalls der Kostoboken. Klio 12, 1912, 139–178.
- Rajtár 1997* – J. Rajtár: Temporäre römische Militärlager in der Slowakei. In: W. van Waateringe Groenman et al. (Ed.): Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxford 1997, 473–477.
- Rajtár 2002* – J. Rajtár: Nuove testimonianze archeologiche delle guerre dei Marcomanni a nord del medio Danubio. In: M. Buora/W. Jobst (Ed.): Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Roma 2002, 99–120.
- Rajtár 2006* – J. Rajtár: Die Grenze in der Slowakei. In: Grenzen des Römischen Imperiums. Mainz 2006, 140–146.
- Rajtár 2008* – J. Rajtár: Die Waagtrasse in der Slowakei. Eine Vormarschroute der Römer während der Markomannenkriege? In: *Kühlborn u. a. 2008*, 169–185.
- Rajtár 2009* – J. Rajtár: Im Handstreich genommen. Der Fall des Römerlagers von Iža. In: 2000 Jahre Varusschlacht – Konflikt. Stuttgart 2009, 126–127.
- Rigobert/Köpstein 1975* – G. Rigobert/H. Köpstein (Hrsg.): Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert. Berlin 1975.
- Rohde 1924* – J. Rohde: Die Markomannenkriege Marc Aurels. Mskr. Diss. Halle-Wittenberg 1924.
- Romanelli 1955* – P. Romanelli: L'esercito romano nella rappresentazione della Colonna. In: *Caprino et al. 1955*, 61–77.
- Roos 1943* – A. G. Roos: Het regenwonder op de zuil van Marcus Aurelius. Meddel. Nederl. Akad. Wetenschappen 6, 1. Amsterdam 1943.
- Rosen 1994* – Kl. Rosen: Der Einfall der Markomannen und Quaden in Italien 167 n. Chr. und der Abwehrkampf des C. Macrinus Avitus (Amm. Marc. 29, 6, 1). In: B. Scardigli/P. Scardigli (Ed.): Germani in Italia. Roma 1994, 87–104.
- Rosen 1997* – Kl. Rosen: Marc Aurel. Rororo-Monographie 539. Reinbek bei Hamburg 1997.
- Rosenberger 1992* – V. Rosenberger: Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms. Stuttgart 1992.
- Rutherford 1989* – R. B. Rutherford: The Meditations of Marcus Aurelius: A Study. Oxford 1989.
- Sage 1987* – M. M. Sage: Eusebius and the rain miracle: some observations. Historia (Stuttgart) 36, 1987, 96–113.
- v. Saldern 2003* – F. von Saldern: Studien zur Politik des Commodus. Historische Studien der Univ. Würzburg 1. Rahden/Westf. 2003.
- Salomies 1990* – O. Salomies: A note on the establishment of the date of the rain miracle under Marcus Aurelius. Arctos 24, 1990, 107–112.
- Šašel 1974* – J. Šašel: Über Umfang und Dauer der Militärzone praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels. Mus. Helveticum 31, 1974, 225–233.
- Sauron 2000* – G. Sauron: Une innovation du symbolisme gestuel sur la colonne Aurélienne: La „convention optique“. In: *Scheid/Huet 2000*, 245–249.
- Scardigli 1998* – B. Scardigli: Subsidiarzählungen in der antiken Geschichtsschreibung. In: Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschr. Karl Christ. Stuttgart 1998, 644–653.

- Sedgwick 1921* – H. D. Sedgwick: Marcus Aurelius. Oxford 1921.
- Scheid 2000* – J. Scheid: Sujets religieux et gestes rituelles figurés sur la colonne Aurélienne. Questions sur la religion à l'époque de Marc Aurèle. In: *Scheid/Huet 2000*, 227–242.
- Scheidel 1990a* – W. Scheidel: Probleme der Datierung des Costoboceneinfalls im Balkanraum unter Marcus Aurelius. *Historia* (Stuttgart) 39, 1990, 493–498.
- Scheidel 1990b* – W. Scheidel: Der Germaneneinfall in Oberitalien unter Marcus Aurelius und die Emissionsabfolge der kaiserlichen Reichsprägung. *Chiron* 20, 1990, 1–18.
- Schiller 1883* – H. Schiller: Geschichte der römischen Kaiserzeit. Bd. I/2: Von der Regierung Vespasians bis zur Erhebung Diokletians. Gotha 1883.
- Schindler-Horstkotte 1985* – G. Schindler-Horstkotte: Der „Markomannenkrieg“ Mark Aurels und die kaiserliche Reichsprägung. Diss. Köln 1985.
- Schmidt 1899* – L. Schmidt: Zur Geschichte des Markomannenkrieges unter Mark Aurel. *Hermes* 34, 1899, 155–159.
- Schmidt 1938/1970* – L. Schmidt: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung (Erstausgabe 1904–1913): Die Westgermanen. T. 1. München ²1938. T. 2. München ²1940 [Ndr. (2 T. in Bd. 1) 1970].
- Schmidt 1941/1969* – L. Schmidt: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung (Erstausgabe 1904–1913): Die Ostgermanen. München ²1941 [Ndr. 1969].
- Schmidt 1942/1970* – L. Schmidt: Geschichte der Wandalen. München 1942 [Ndr. 1970].
- Schneider 1938/1951* – H. Schneider (Hrsg.): Germanische Altertumskunde. München 1938 [verbesserter Ndr. München 1951].
- Schulz 1907* – O. T. Schulz: Das Kaiserhaus der Antoine und der letzte Historiker Roms. nebst einer Beigabe: Das Geschichtswerk des Anonymus. Quellenanalysen und geschichtliche Untersuchungen. Leipzig 1907 [Ndr. Aalen 1984].
- Schulz 2012* – R. Schulz: Feldherren, Krieger und Strategen. Krieg in der Antike von Achill bis Attila. Stuttgart 2012.
- Schwendemann 1923* – J. Schwendemann: Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptoribus Historiae Augustae [teilw. Diss. Heidelberg 1909; auf dem 1914 erreichten Überarbeitungsstand postum publiziert]. Heidelberg 1923.
- Seeck 1921* – O. Seeck: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. 6 Bde. Stuttgart ²⁻⁴1920–1923, hier Bd. 1, ⁴1921.
- Seyfarth 1974* – W. Seyfarth: Römische Geschichte. Kaiserzeit. Bd. 1. Berlin 1974.
- Sordi 1958–1959* – M. Sordi: Le monete di Marco Aurelio con Mercurio e la „pioggia miraculosa“. *Ann. Inst. Italiano Num.* 5–6, 1958–1959, 41–61.
- Stahl 1989* – M. Stahl: Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau. *Chiron* 19, 1989, 289–317.
- Stanton 1975* – G. R. Stanton: Marcus Aurelius, Lucius Verus, and Commodus: 192–217. *ANRW II*, 2, 1975, 478–549.
- Stehlik 1969* – G. Stehlik: Die epigraphischen Zeugnisse für die Kriege Roms von Augustus (27 v. Chr.) bis Commodus (192 n. Chr.). Mskr. Diss. Wien 1969.
- Stella 1943* – L. A. Stella: Marco Aurelio. Roma 1943.
- Stemmer 1988* – K. Stemmer (Hrsg.): Kaiser Marc Aurel und seine Zeit. Abguss-Sammlung antiker Plastik Berlin. Berlin 1988.
- Strobel 1984* – K. Strobel: Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Bonn 1984.
- Strobel 2001* – K. Strobel: Die „Markomannenkriege“ und die neuen Provinzen Mark Aurels: Ein Modellfall für die Verflechtung von Innen- und Außenpolitik des Römischen Reiches. In: Carinthia Romana und die römische Welt. Festschr. Gernot Piccottini. Klagenfurt 2001, 103–124.
- Stuppner 1994* – A. Stuppner: Zu den Auswirkungen der Markomannenkriege im niederösterreichischen Limesvorland. In: *Markomannenkriege 1994*, 285–298.
- Stuppner 2008* – A. Stuppner: Stand der archäologischen Forschungen zu den römischen Vormarschtrassen und Befestigungsbauten in Österreich. In: *Kühlborn u. a. 2008*, 49–67.
- Swoboda 1964* – E. Swoboda: Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Graz ⁴1964.
- Swoboda 1887* – W. Swoboda: Vermuthungen zur Chronologie des sogenannten Markomannenkrieges unter Marc Aurel und Commodus (161–180 n. Chr.). In: 16. Jahresbericht der Landes-Oberrealschule in Znaim für das Schuljahr 1887. Znaim 1887, 1–22.
- Szaivert 1994* – W. Szaivert: Die Markomannenkriege in der römischen Münzprägung der Kaiserzeit. In: *Markomannenkriege 1994*, 497–505.
- Tausend 2009* – K. Tausend: Im Inneren Germaniens. Beziehungen zwischen den germanischen Stämmen vom 1. Jh. v. Chr. bis zum 2. Jh. n. Chr. Stuttgart 2009.
- Tejral 1992* – J. Tejral: Die Probleme der römisch-germanischen Beziehungen unter Berücksichtigung der neuen Forschungsergebnisse im niederösterreichisch-südmährischen Thayaflußgebiet. *Ber. RGK* 73, 1992, 377–468.
- Tejral 1994* – J. Tejral: Die archäologischen Zeugnisse der Markomannenkriege in Mähren – Probleme der Chronologie und historischen Interpretation. In: *Markomannenkriege 1994*, 299–324.
- Tejral 1999a* – J. Tejral: New aspects of the Roman-Germanic confrontation on the Middle Danube until the Marcomannic Wars. In: *Roman Frontier Studies. Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontiers Studies*. Zalău 1999, 829–851.
- Tejral 1999b* – J. Tejral: Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebieten nördlich der Donau. *Přehled Výzkumů* 1995–1996, 1999, 81–164.
- Tejral 2008* – J. Tejral: Die Marchstraße – Stand der archäologischen Forschungen. In: *Kühlborn u. a. 2008*, 69–101.

- Tejral, et al. 1995* – J. Tejral et al. (Hrsg.): Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Nitra 1995.
- Thomasson 1984* – B. E. Thomasson: *Laterculi praesidum*. 3 Bde. Göteborg 1972–1990. Hier Bd. 1. Göteborg 1984.
- Thomasson 1991* – B. E. Thomasson: *Legatus*. Beiträge zu römischen Verwaltungsgeschichte. Stockholm 1991.
- Timpe 1998a* – D. Timpe: Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde I. Geschichte, A. Germanen, historisch. In: RGA² 11. Berlin – New York 1998, 181–245.
- Timpe 1998b* – D. Timpe: Germanen. In: H. Beck et al. (Hrsg.): Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde. RGA Studienausgabe. Berlin 1998, 2–65.
- Ubl 2006* – H. Ubl: Die römische Donaugrenze in Österreich. In: Grenzen des Römischen Imperiums. Mainz 2006, 133–139.
- Van't Dack 1991* – E. Van't Dack: *Commode et ses épithètes Pius Felix sous les Sévères*. Hist. Augustae Colloquia N. S. I. Colloquium Parisinum 1990. Macerata 1991, 311–335.
- Visy 2006* – Z. Visy: Die Grenze in Ungarn. In: Grenzen des Römischen Imperiums. Mainz 2006, 147–152.
- Watson 1884* – P. B. Watson: *Marcus Aurelius Antoninus*. New York 1884.
- Weber 1994* – E. Weber: Neuere Forschungen zur Geschichte der Markomannenkriege. In: *Markomanenkriege 1994*, 67–72.
- Weber 1936* – W. Weber: The Antonines. In: The Cambridge Ancient History XI. Cambridge 1936, 325–392 [korrig. Ndr. 1954].
- Wegner 1931* – M. Wegner: Die kunstgeschichtliche Stellung der Marcussäule. Jahrb. DAI 46, 1931, 61–174.
- Wegner 1938* – M. Wegner: Bemerkungen zu den Ehrenmälern des Marcus Aurelius. Arch. Anz. 1938, 155–195.
- Wells 1984* – C. Wells: *The Roman Empire*. London 1984.
- Wells 1985* – C. Wells: : *Das Römische Reich*. München 1985.
- Welwei 1986* – K.-W. Welwei: Zur Ansiedlungspolitik Mark Aurels. Bonner Jahrb. 186, 1986, 285–290.
- Wenskus 1977* – R. Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln 1977.
- Whittaker 2000* – C. R. Whittaker: *Frontiers*. In: The Cambridge Ancient History (Second Edition) XI. Cambridge 2000, 293–319.
- v. Wietersheim 1880* – E. von Wietersheim: *Geschichte der Völkerwanderung*. 4 Bde. Leipzig 1859–1864 [2. vollst. umgearb. Aufl. von F. Dahn, 2 Bde. Band I, Leipzig 1880; Band II, Leipzig 1881].
- Wilamowitz-Moellendorff 1931* – U. von Wilamowitz-Moellendorff: *Kaiser Marcus*. Berlin 1931.
- Wilkes 1969* – J. J. Wilkes: *Dalmatia*. London 1969.
- Wilkes 2000* – J. J. Wilkes: *The Danube provinces*. In: The Cambridge Ancient History (Second Edition) XI. Cambridge 2000, 577–603.
- Wilkes 2001* – J. J. Wilkes: *Die Donauprovinzen*. In: Cl. Lepelley (Hrsg.): *Rom und das Reich in der Hohen Kaiserzeit 44 v. Chr.–260 n. Chr.* Bd. 2. Die Regionen des Reiches. Leipzig 2001, 247–308.
- Wilkes 2005* – J. J. Wilkes: *The Roman Danube: an archaeological survey*. Journal Roman Stud. 95, 2005, 124–225.
- Williams 1996* – D. Williams: *The Reach of Rome. A History of the Roman Imperial Frontier 1st–5th centuries A. D.* London 1996.
- Wohlmayr 2011* – W. Wohlmayr: *Die römische Kunst*. Ein Handbuch. Darmstadt 2011.
- Wolff 1990* – H. Wolff: Welchen Zeitraum stellte der Bilderries der Marcus-Säule dar? Ostbair. Grenzmarken 32, 1990, 9–29.
- Wolff 1994* – H. Wolff: Die Marcus-Säule als Quelle der Markomannenkriege. In: *Markomanenkriege 1994*, 73–83.
- Zahariade 1997* – M. Zahariade: *Strategy and tactics in Roman Dacia*. In: W. van Waateringe Groenman et al. (Ed.): *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Oxford 1997, 603–608.
- Zahariade 1997* – M. Zahariade: *Die Grenze in Rumänien – Moesia Inferior und der limes Scythicus*. In: *Grenzen des Römischen Imperiums*. Mainz 2006, 169–173.
- Zeuß 1837* – K. Zeuß: *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. München 1837 [Ndr. Heidelberg 1925].
- Zwicker 1941* – W. Zwicker: *Studien zur Markussäule*. Bd. 1. Amsterdam 1941.

Manuskript angenommen am 12. 11. 2016

Abstract and key words translated by author
Súhrn preložil Ján Rajtár

Dr. Peter Kehne
 Leibniz Universität Hannover, Historisches Seminar
 Im Moore 21
 DE – 30167 Hannover
 peter.kehne@hist.uni-hannover.de

Ku skúmaniu markomanských vojen históriou staroveku

Prehľad s aktualizovanou kronikou rokov 166 až 180 po Kr.

Peter Kehne

SÚHRN

Vojny, ktoré viedol Rím v rokoch 166 až 180 po Kr. proti kmeňom sídlacim za Dunajom vzbudzovali vždy pozornosť v širokých kruhoch zaujímavých sa o históriu. Už len preto, lebo boli dôležitou udalosťou v živote všeobecne pozitívne hodnoteného rímskeho cisára Marka Aurelia, ktorý sa považuje aj za filozofujúceho stoického človeka. Niekoľko dobrých statí o markomanských vojnách sa preto nachádza v bibliografiách o Markovi Aureliovi. Skutočnosť, že dodnes neexistuje žiadny vyčerpávajúci a spoľahlivý historický opis markomanských vojen možno objasniť veľmi deficitným stavom našich prameňov a informácií. Je ale zvláštne, že dosiaľ sa nikto nenamáhal predložiť prvé zhrnutie bádania o tzv. markomanských vojnách. Tento vedecký deficit sa aspoň sčasti odstráni týmto príspevkom.

Je členený na dvanásť výkladových častí a kroniku, z nich niektoré majú viacero odsekov. Začína sa pomenovaním vojen (I) a dôležitými bodmi datovania (II). Dejiny bádania majú chronologickú časť (III) a systematickú časť, ktorá zahŕňa okruhy monografií (IV), biografii Marka Aurelia a Commoda (V), výklady k dejinám germánskych kmeňov (VI), k vojenskej histórii (VII), k dejinám provincií (VIII) a k rímskej zahraničnej politike (IX), skúmania prameňov (X), state k obrazovému vplysu na stĺpe Marka Aurelia (XI), ako aj rôznorodé jednotlivé i kontroverzné problémy (XII) a aktualizovanú kroniku rokov 166–180 po Kr. (XIII).

Časť I sa najskôr zaoberá antickýmimi názvami početných vojen vedených za Marka Aurelia v dunajskom priestore. Kvôli zjednodušenému označeniu sa už v antike presadili dve charakterizujúce skrátené formy ako všeobecne zaužívané názvy: *bellum Germanicum* a *bellum Marcomanicum* – pričom v jednom z našich hlavných prameňov *Historia Augusta* sa zachovalo výstižné zdvojenie *bellum Germanicum sive Marcomanicum*. V praxi sa táto germánska vojna rozpadala na dve hlavné časti. Prvá, *bellum Germanicum et Sarmaticum*, trvajúcu od 166/167 do 175 po Kr. Oficiálna terminológia pre ich prvú fázu, teda pre boje vedené priamo cisárom hlavne proti Markomanom a Kvádov do roku 173 po Kr., znela *expeditio Germanica*. Rozšírenie druhej fázy tejto germánskej vojny na Jazygov v rokoch 174–175 po Kr. naznačuje oficiálny názov *expeditio Germanica et Sarmatica*. Koncom roku 176 po Kr. oslávili Markus Aurelius a Commodus v Ríme ich triumf *de Germanis et Sarmatis*. Druhá časť markomanských vojen od 177 po 180 po Kr. pod vedením Marka Aurelia a Commoda sa nazývala

expeditio Germanica secunda, prípadne *secunda expeditio Germanica felicissima*. Lokálne rozlíšené úseky vojny proti jednotlivým protivníkom mali špeciálne označenie, ako napríklad *expeditio Naristarum*. Potom sa venuje táto časť rozmanitým záujmom o tieto historické udalosti.

Časť II sa zaoberá s ešte stále problematickou chronológiou tzv. markomanských vojen a zaznamenáva k tomu tak relatívne datovania, ako aj zopár istých fixných dát – napríklad udelenie víťazného titulu GERMANICUS pre Marka Aurelia a Commoda 15. 10. 172; *profectio Commodi in Germaniam* 15. 5. 175; *profectio* Marka Aurelia a Commoda k *expeditio Germanica secunda* 3. 8. 178; Commodov (pravdepodobný) triumfálny príchod do Ríma po skončení *secunda expeditio Germanica felicissima* 22. 10. 180. K relatívnym dátam patria okrem iného vždy ako *terminus post quem* 6. 1. 168 pre *profectio Augustorum*, teda odchod oboch cisárov Marka Aurelia a Lucia Vera, rovnako po jeho smrti 13. 9. 169 obnovené *profectio* Marka Aurelia k *expeditio Germanica*. Mnohé historické udalosti, ako Verova smrť, sú datovateľné len približne.

Časť III poskytuje chronologický prehľad o skúmaní markomanských vojen od roku 1690, počínajúc *Histoire des empereurs* od Louisa Sébastiena Le Nain de Tillemonta (1690/1738). Potom sú preberané práce Edwarda Gibbona „History of the Decline and Fall of the Roman Empire“ (1776–1788; *Gibbon's Decline and Fall*), „Handbuch der Geschichte der Staaten des Altertums“ od Arnolda Herrmana Ludwiga Heerena a prvá vedecká monografia „Ueber die Marcomannischen Kriege unter Mark Aurel“ od Wilhelma Jacobiho. Nasledujú state od Josepha Noëla des Vergersa, Carla Petera, od „klasikov“ Gustava Hertzberga, Hermanna Schillera, Leopolda von Rankeho, Victora Duryho, Theodora Mommsena a ďalších. Výklad siaha až po príspevok A. Birleyho (2000) v „Cambridge Ancient History“ a P. Herza (2010) v rámci novej „Geschichte der Antike“ z roku 2010, pričom je vždy posudzovaný druh práce, rozsah, podrobnosť, zvláštne aspekty, hodnotenia a postoje k problémom bádania.

Časť IV sa zaoberá pomerne málopočetnými monografiami venovanými markomanským vojnám od W. Jacobiho (1842), H. Dettmera (1872), F. R. Conrada (1889) a G. Langmanna (1981) „Die Markomannenkriege 166/167 bis 180“, ktorá s jej 39 stranami prekvapivo zostáva jedinou knihou, ktorá k tejto téme vyšla v 20. storočí. K hodnotným patria dizertácie od Rohdeho (1924) a v častiach ešte stále aktuálna dizertácia Zwickera (1941).

Za nevydarenú treba považovať dizertáciu W. G. Kerra (1995) „A Chronological Study of the Marcomannic Wars of Marcus Aurelius“, ktorá obsahuje nielen veľa chýb a úplne zbytočne opakuje problematické datovanie, ale ukazuje aj utkvelé, notoricky povrchné pracovné postupy, chabé ovládanie starých jazykov a nevenovanie pozornosti dôležitým cudzojazyčným publikáciám, ktoré je priam charakteristické pre americké bádanie o staroveku.

Časť V sa venuje najdôležitejším, a pre dejiny bádania o markomanských vojnách podnetným biografiám. Začína prácou *Noëla des Vergersa* (1860) „Essai sur Marc-Aurèle“, pojednáva podrobnú biografiu P. B. Watsona (1884), ktorého „Marcus Aurelius Antoninus“ je omnoho závažnejší než knihy od *Sedgwicka* (1921), *Farquharsona* (1951) a *Stellu* (1943). Prospešná je aj práca Franca Carratu Thomasa „Il regno di Marco Aurelio“ (Thomes 1953), ktorá zaznamenáva stav bádania pred stále ešte smerodajnou štandardnou biografiou „Marcus Aurelius“, ktorú zverejnil Anthony Birley v roku 1966, a odvtedy ju viackrát aktualizoval (Birley 1987/1993). Väčšina jeho návrhov na riešenie jestvujúcich problémov s ich porozumením a datovaním pretrváva dodnes. Solídne, pozoruhodne informatívne, ale omnoho menej detailné sú naproti tomu biografie K. Rosena (1997) a J. Fündlinga (2008). Predbežne poslednú tvorí populárnovedecky zameraná, prekvapivo dôkladne rešeršovaná, sčasti celkom zaujímavá a veľmi úspešne predávaná biografia „Marcus Aurelius. Warrior, Philosopher, Emperor“ od plodného popularizátora histórie F. McLymna (2009; tri vydania vreckového formátu 2010), ktorej hlavným nedostatkom je prevzatie chybnéj Kerreho chronologickej schémy, čo vedie neustále k zmätkom v odbornej čitateľskej verejnosti.

Pre koniec markomanských vojen a mier z roku 180 po Kr. by boli v zásade zaujímavé mladšie biografie Commoda. Práca Fulvia Grossa „La lotta politica al tempo di Commodo“ (Grosso 1964) vznikla ako ďalší dôležitý mílnik na ceste k modernej historickej biografii sice takmer súčasne s dielom Birleyho „Marcus Aurelius“, je však pre našu tematiku, vzhľadom na odlišné obsahové zameralenie, skôr nepodstatná. To isté platí pre inak zaujímavú monografiu o Commodovi od O. Hekstera (2002), ktorý sa v rímskej zahraničnej politike vyzná málo. V porovnaní s ňou je v detailoch a vedeckou hodnotou omnoho cennejšia dizertácia Falka von Salderna „Studien zur Politik des Commodus“ (2003).

Časť VI sa zaoberá výkladmi markomanských vojen v prehľadových prácach o „germánskom dávnoveku“ a v historických dielach o germánskych kmeňoch a národoch. Dodnes najdôležitejšia špeciálne zameraná práca „Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Teil 1: Ostgermanen, Teil 2: Westgermanen“, ktorá prvý krát vyšla v dvoch zväzkoch v rokoch 1904–1913, a v rokoch 1938–1941 jej prepracované vydanie, pochádza od L. Schmidta (1938/1970; 1941/1969). V nej sú posudzované dejinné udalosti markomanských vojen, ich príčiny v pohybe Gótov i možné podnety zo strany zúčastnených západných Germánov. Doplňujúco sa k tomu pripája kapitola o Longobardoch v jeho „Geschichte der Ostgermanen“ a v roku 1942 publikovaná jeho stať „Geschichte der Wandalen“. Dôležitý je aj v roku 1969

vydaný prvý diel „La formation de l'Europe et les invasions barbares: Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien“ od É. Demougeota (1969), ktorý ich pojal z rímskej perspektívy. Rheinhard Wenskus vo svojom hlavnom diele „Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes“ (Wenskus 1977) sa markomanským vojnám v tejto súvislosti vôbec nevenuje a pre svoje hlavné tézy vôbec nevyužil pre toto obdobie pomerne rozmanité pramene. Zásadná prehľadová publikácia „Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Bd. 1: Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung“, ktorá vyšla v NDR (Germanen I), je v dejinách bádania v tomto smere zvláštnosťou, pretože toto prestížne dielo východonemeckej archeológie zamlčuje – primerane ideologickej predstave, že germánske národy sa nemohli vyskytovať na neskoršom teritóriu socialistických bratských krajín – česko-moravskú fázu Markomanov a Kvádov, rovnako ako Gótov v Poľsku, a nepodáva tak žiadny výklad markomanských vojen. Rovnaký nedostatok vykazujú aj ďalšie zborníky východonemeckých autorských kolektívov, ako napr. „Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert“ (1985), kde sú markomanské vojny zmienené krátko len dvakrát. Taktiež zborník „Römer und Germanen in Mitteleuropa“, podnietený odbornou skupinou Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte der Historiker-Gesellschaft der DDR a v roku 1975 publikovaný v Berlíne, neobsahuje žiadny príspevok o markomanských vojnách. V porovnaní s tým taliansky zborník „Storia della società italiana I. Vol. 3: La crisi del principato e la società imperiale“ ponúka stať „I Germani“ od G. A. Bertinelli (1994) s veľmi stručným, ale dobrým prehľadom. Konceptne a obsahovo veľmi nevydarená štúdia od Klause Tausenda „Im Inneren Germaniens. Beziehungen zwischen den germanischen Stämmen vom 1. Jh. v. Chr. bis zum 2. Jh. n. Chr.“ (Tausend 2009) sa dotýka markomanských vojen len dvakrát v kapitole o vnútrogermánskych sťahovaniach a expanziách, ako aj v kapitole „Spojenectvá a nepriateľstvá medzi germánskymi kmeňmi“, pričom Tausend kvôli prílišnej dôveryčnosti k prameňom prichádza k chybným výsledkom. V novom bestselleri od P. Heathera (2010) „Empires and Barbarians“ (s podtitulom na obálke „Migration, Development and the Birth of Europe“) je nekvalitných nielen 10 strán venovaných markomanským vojnám. Celé, úplne povrchné, nevydarené dielo je priam symptomatické pre súčasnosť, primárne komerčne orientovanú anglosaskú pseudovedu od – predtým celkom serióznych – historikov, ktorí nikdy neskúmali túto tému, nepoznajú žiadne detaily a úplne sa rozplývajú frázami.

Časť VII zisťuje na jednej strane macošské preberanie markomanských vojen v prehľadových dejinách vojenstva či v prácach zaoberajúcich sa vojenskou históriou, ktoré týmto udalostiam obvykle poskytujú len veľmi malý priestor, ako „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Bd. 2. Die Germanen“ od H. Delbrücka (1901), ktorá im venuje len dve strany. Podobne postupuje aj Adrian Goldsworthy v obrazovej publikácii „Roman Warfare“ (Goldsworthy

2001), ktorý v jeho serióznej štúdiu „The Roman Army at War 100 BC–AD 200“ (Goldsworthy 1998) dokonca markomanské vojny úplne vynechal. Rovnako tak činia Hans-Joachim Diesner v práci „Kriege des Altertums. Griechenland und Rom im Kampf um das Mittelmeer“ (Diesner 1975) a krajne populárnovedecky píšuca Cate Gilliver v knihe „The Roman Art of War“ (Gilliver 1999; nemecké vydanie „Auf dem Weg zum Imperium. Eine Geschichte der römischen Armee“, 2003). Na druhej strane patria do tejto rubriky už spomínaná monografia Langmanna (1981) a taktiež vydarená dizertácia Rohdeho (1924), práca K. Lennartza „Zwischeneuropa in den geographischen Vorstellungen und der Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Marcus Aurelius“ (Lennartz 1969) i Zwickera (1941), ktorým bola venovaná pozornosť už v chronologickej časti. Zwickerova metodicky vzorová práca „Studien zur Markussäule, Bd. 1“ (ďalšie nevyšli) môže dodnes platiť ako základná vedecká štúdia o markomanských vojnách, hoci jeho želanie, že by sa mohla „osvedčiť ako základ pre riešenie niektorých umeleckých a historických problémov spojených so stĺpom Marka Aurelia“ sa naplnilo len polovicou. Najmä jeho argumentáciu na základe reliéfov viac nasledovali a skúmanie historických reliéfov z rímskych čias sa čoskoro vydalo novými cestami sľubujúcimi úspech. Zwickerovo historické zaradenie predsa vytvorilo východisko pre všetky nové seriózne pokusy o rekonštrukciu, vrátane Birleyho (1987/1993), ktorý sa stal smerodajným. Zwickerova práca je dosiaľ najzásadnejším dielom k téme markomanských vojen – aj keď sa ich pokračovaním od roku 177 po Kr. už nezaoberal. Jeho celá, vzorovo štruktúrovaná druhá časť je venovaná historickým správam o markomanských a sarmatských vojnách od roku 166 po 175 a zaoberá sa okrem iného nepriateľmi Ríma, systémom obrany hraníc na Dunaji, príčinám vojny, chronológiou, vojnovými udalosťami po rok 175 po Kr., ako aj numizmatickými a epigrafickými svedectvami.

Časť VIII sa venuje spracovaniu markomanských vojen v štúdiách k histórii rímskych dunajských provincií, počínajúc prácou „Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien“ J. Junga (1886), pričom sú tu hodnotené nielen hlavné diela Pavla Olivu „Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire“ (Oliva 1962) a Josefa Dobiáša „Dějiny československého území před vystoupením Slovanů“ (Dobiáš 1964), ale aj ich mnohé cenné menšie práce k ich predhistórii, k príčinám, k stavu prameňov a bádania, ako i k stĺpu Marka Aurelia. Nadalej sú mimoriadne dôležité tri zväzky anglickej edície k rímskym provinciám, ktorá žiaľ zostala nedokončená. Ide o práce „Noricum“ od G. Alföldyho (1974), Pannonia and Upper Moesia od A. Mócsyho (1974), popri jeho dôležitej stati „Pannonia“ (Mócsy 1962) a „Dalmatia“ od J. Wilkesa (1969), ktorý napísal veľmi dôležitý príspevok do „Cambridge Ancient History“ (Wilkes 2000) a informačne bohatý archeologický prehľad o celom dunajskom regióne (Wilkes 2005). Podobné vytvoril Nicolae Gudea svojimi obsiahlymi článkami „Der dakische Limes – Material zu seiner Geschichte“ (Gudea 1998) a „Der Limes der Provinz Pannonia Inferior (106–294 n. Chr.)“ (Gudea 2013). Naproti tomu je Wilkesova stručná skica v inak vysoko odbornej kapitole „Die Donauprovinzen“

v zborníku „Rom und das Reich in der Hohen Kaiserzeit 44 v. Chr. – 260 n. Chr. Bd. II: Die Regionen des Reiches“ zostavenom C. Lepelleyom“ (2001) vedecky bezcenná. Využiteľné sú taktiež niektoré state – celkom podľa talianskych manierov stále viac obsírnejšie – v edícii zborníkov „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt“ (ANRW), ktoré však kvôli nedostatku kompetentného vydavateľa markomanským vojnám nevenovali žiadny samostatný príspevok. Veľmi potrebné pre takéto bádanie sú taktiež mnohé tu uvádzané výskumy k letopisom dunajských provincií.

Časť IX skúma dôležité práce k rímskej zahraničnej politike vrcholného rímskeho cisárstva, jej nástrojov a metód, ktoré sa uplatňovali v markomanských vojnách. Na začiatku stojí medzicasom už vo všetkých hlavných myšlienkach úplne prekonaná dizertácia Johanna Kloseho „Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau“ (Klose 1934), ktorého chybné predstavy o tzv. klientelných okrajových štátoch boli detailne vyvrátené (pozri Kehne 1989; 2000b; 2001a). Nedostatočná zostala aj analýza obrany hraníc za Antoninovcov od politológa Edwarda Luttwaka „Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third“ (Luttwak 1976), pretože je založená na domnelom *client system* a markomanské vojny ako také úplne obchádza. Podobne to platí aj o veľmi užitočnej štúdiu „Rome and the Friendly King. The character of client kingship“ D. Braunda (1984), ktorý okrem iného skúma uznanie a titulatúru vlády, udeľovania občianskych práv a funkciu „spriatelnených kráľov“ v hraničných zónach, čo vylúčilo analýzu markomanských vojen už preto, že v tom čase tam sotva boli *friendly kings*. Lynn Pitts v stati „Relations between Rome and the German ‘kings’ on the middle Danube in the first to fourth centuries A. D.“ (Pitts 1989) v rámci dlhého historického úseku skúmala síce obdobie markomanských vojen a medzinárodných pomerov aj z archeologickej perspektívy, ale výpovedná hodnota tejto štúdie zostala značne obmedzená, pretože sa zaoberala len germánskymi fenoménmi, a tak dácke, ako aj sarmatské vynechala. Súčasne v roku 1989 vyšla krátka štúdia o typoch zmlúv od Michaela Stahla „Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau“ (Stahl 1989) i dizertácia autora „Formen römischer Außenpolitik in der Kaiserzeit. Die auswärtige Praxis im Nordgrenzenbereich als Einwirkung auf das Vorfeld“ (Kehne 1989), ktorá prvýkrát systematickým spôsobom analyzovala celé zahraničnopolitické inštrumentárium využívané Rímom počas markomanských vojen. Všetky relevantné pasáže prameňov k markomanským vojnám získali pritom novú interpretáciu a zadelenie do formy medzinárodných dohôd ako bezpodmienečnú kapituláciu (*deditio*), ktorú spravidla nasledovalo obnovenie udeleného medzinárodného práva subjektu (*restitutio*) – štandardná forma v čase markomanských vojen, a v dobe vrcholného cisárstva ešte len zriedkavej dvojstrannej štátnej zmluvy (*foedus*). Súhrn a špecifikáciu svojich výsledkov pre markomanské vojny predložil autor v zborníku „Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen“, zostavenom H. Friesingerom, J. Tejralom a A. Stuppnerom (Kehne 1994).

K osídľovacej politike Marka Aurelia pozri najmä prácu *Karla-Wilhelma Welwieia* (1986), ktorý oprávnené odmietol špekulatívne tézy o masovom, alebo dokonca zmluvnom osídľovaní celých kmeňov. Porovnaj k tomu *Mrozewicz* (1987) a so zhrňujúcou kontextualizáciou *Kehne* (1989, 499 nn.), ako aj iných (*Zeuß* 1837; *Dettmer* 1872; *Hertzberg* 1880, 480; *Seeck* 1921, 396–400, 402; *Barkóczy* 1957; *Dobiáš* 1958; 1959a; *Bengtson* 1959; *Lennartz* 1969, 133 nn., 182; *Böhme* 1975, 212; *Timpe* 1998, 53) a obsérne Kehneho „Zur Phänomenologie, Typologie und völkerrechtlichen Grundlage internationaler Massendeportationen in der griechisch-römischen Antike“ (*Kehne* 2009). Využitie peňazí v rímskej zahraničnej politike, obzvlášť počas markomanských vojen, je zaujímavé preto, lebo práve v archeológii veta pozostávajúca zo šiestich slov v *Historia Augusta* nachádza veľkú pozornosť: *emit* (sc. Marcus Aurelius) *et Germanorum auxilia contra Germanos* (Hist. Aug., Marc. 21, 7: „*kúpil pomocné germánske oddiely proti Germánom*“). Pri identifikovaní „kúpených“ Germánov sa medzitým s nimi spájal takmer každý z germánskych kmeňov južne od Severného a Baltského mora a zároveň sa s touto správou spájala veľká časť nálezov mincí z obdobia markomanských vojen v tzv. slobodnej Germánii. K subsidiárnej politike v čase rímskeho cisárstva pozri zásadnú štúdiu Colina Gordona „The Subsidization of Border Peoples as a Roman Policy in Imperial Defence“ (Gordon 1948) a zhrnutia od Gordona (1949), *Braunda* (1984, 62 nn.) a *Kehneho* (1989, 432–451), okrem iného k premyslenému uplatňovaniu tohto prostriedku na germánsky systém družinníctva, aby pôsobil v predpolí hraníc na vytváranie štruktúr, na verbovanie barbarských bojovníckych družín alebo odovzdanie peňazí na zaopatrenie prichádzajúcim prisťahovalcom (pozri tiež *Kehne* 1994, 43 a 47 n.; 1998b, 472 nn; 2008a).

Pri rímskej zahraničnej a hraničnej politike je treba varovať pred tromi problematickými výkladmi: Derek Williams v práci „The Reach of Rome. A History of the Roman Imperial Frontier 1st–5th Centuries A. D.“ (*Williams* 1996) sa takmer bez uvedenia časových údajov sústredil úplne povrchno a konzervatívne na správy v prameňoch a kompiloval sekundárnu literatúru, preto je skoro bezcenný. Dizertácia od Marcella Tilmana Schmitta z roku 1997 „Die römische Außenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr. Friedenssicherung oder Expansion?“ je už v zárodku chybná, lebo, ako ukazuje i podtitul, vychádza z dvoch údajne sa vylučujúcich protikladov, ktoré vždy expanzívna cisárska vonkajšia politika vôbec nepoznala a aké mohol formulovať len úplný neznalec zahraničnopolitických záujmov – ukazuje to aj len si namýšľané načrtnutie stavu bádania a vytýčenie tomu odpovedajúceho zbytočného výskumného cieľa. Relatívne dlhá stať o markomanských vojnách je potom plná chýb, nedorozumení a špekulácií a v mnohých príkladoch nespoľahlivá, typicky začiatočnícka práca, ktorá najmä kompiluje literatúru, teatralizuje udalosti a opiera sa o úplne zastaraný dogmatizmus zmlúv. Na rozdiel od *Hekstera* (2002), ktorý sa vo svojej neznalosti zahraničnopolitických záujmov opiera práve o Schmitta, *von Saldern* (2003) a *Fündling* (2008) jeho katastrofálnej štúdií zámerne nevenujú žiadnu pozornosť. Podobne negatívny posudok platí pre náčrt rímskej zahraničnej a germánskej politiky od filologičky Ulriky Riemer z roku 2006, ktorá je takisto priam nakazená

chybami (*Kehne* 2008b, 244, 271, pozn. 42–45; 2008c). Obe práce sú vedecky bezcenné a nevyužiteľné a nie sú zámerne uvedené v bibliografii, a to nielen preto, že obe sú plné chýb, medzier a často diletantské, ale navyše vykazujú závažné nedostatky v spracovaní literatúry a interpretácií prameňov. Ten kto čosi také cituje, prejavuje len svoju vlastnú neznalosť matérie a jej problémov. V podobných koľajach sa pohybuje aj *Strobel* (2001) s jeho údajne „novou rekonštrukciou“ markomanských vojen, pričom miestami celkom voľne zaobchádza so závažnými prameňmi, ktorý síce v mnohých oblastiach seriózne kompiluje *communis opinio*, ale uprednostňuje svojvoľné, a preto nepodložené datovania a primárne je naivne uväznený v obmedzenom starom vzore uvažovania, že každý cisár mal dokazovať svoju vojvodcovskú a dobyvateľskú kvalitu – akoby pre markomanské vojny neexistovali mnohoraké vonkajšie dôvody a pohnutky. Kto považuje *Strobelov* argumentačný postup za prijateľný, mal by (ešte) raz študovať dejiny staroveku a naučiť sa metodiku historicko-kritických interpretácií prameňov.

Dôležité a prospešné prehľady k rímskej zahraničnej a hraničnej politike vrátane markomanských vojen ponúkajú naproti tomu okrem iného Anthony Birley „Die Außen- und Grenzpolitik unter der Regierung Marc Aurels“ (*Birley* 1979), Jan Bouzek a Iva Ondřejová „‘Třetí zóna’ mezi Římem a Barbarikem při noricko-pannonském limitu“ (*Bouzek/Ondřejová* 1990), Titus Kolník „Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonaugebiet“ (*Kolník* 1991) a viaceré práce Jaroslava Tejrala, okrem iného „New aspects of the Roman-Germanic confrontation on the Middle Danube until the Marcomannic Wars“ (*Tejral* 1999) a spoľahlivá stať „Markomannenkriege“ v *Realexikon der Germanischen Altertumskunde* (*Kehne/Tejral* 2001b). Menej inovatívny a sem-tam na zlej literatúre založený je celkovo solídny prehľad od Klauza-Petera Johneho „Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike“ (*Johne* 2006). Zatiaľ posledný prehľad ponúka *Kehne* (2009a).

Časť X sa zaoberá bádaniaми k autorom antických písomných prameňov, v numizmatike, k itinerárom (tzn. opisom ciest) rímskych cisárov, k dôležitým epigrafickým svedectvám ako je nápis na počesť M. Valeria Maximiana, nápis na hradnej skale v Trenčíne a tzv. *Pertinaxov* kameň z Brühl pri Kolíne, ako aj k terminológii markomanských vojen. Oficiálne pomenovania zneli podľa veľmi osožnej štúdie Veita Rosenbergera „*Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms*“ (*Rosenberger* 1992):

- 1. fáza markomanských vojen 166/167–175 po Kr.: *bellum Germanicum*, resp. *bellum Germanicum et Marcomannicum* (166/167–173), tzn. *expeditio Germanica*, resp. *prima expeditio Germanica felicissima* atď. (168–173), od 173/174 rozšírená na *bellum Germanicum et Sarmaticum*, resp. na *expeditio Germanica et Sarmatica* etc. Sem patrí taktiež *expeditio Naristarum*.
- 2. fáza markomanských vojen 177/178–180 po Kr.: *bellum Germanicum et Sarmaticum*, resp. od 3. 8. 178 *expeditio Germanica secunda* alebo *secunda expeditio Germanica felicissima*, *expeditio Germanica Sarmatica* atď.

- Za Commoda nasledovali *expeditio Burica* a ešte *expeditio Germanica tertia*, pričom dosiaľ nie je úplne objasnené, či sa posledne menovaná skutočne vzťahuje na vonkajšie a nie len na vnútorné ríšske udalosti.

Časť XI preberá špeciálne štúdie k reliéfnemu vlysu na stĺpe Marka Aurelia (*columna centenaria divi Marci*) dohotovenom v roku 193 po Kr. Stále rovnako základom pre všetky vedecké snahy o historické a umenovedné pochopenie figurálnych, vecných a krajinných zobrazení, vrátane, s výnimkou Marka Aurelia, ťažko alebo vôbec neidentifikovateľných osôb jeho okolia je v 118 obrazoch a CXVI scénach komentovaná obrazová dokumentácia „Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom“ (*Petersen/Domaszewski/Calderini 1896*). Publikácia z roku 1955 (*Caprino et al. 1955*) dokumentuje rozdiely v stave zachovania oproti predošlým vyobrazeniam a demonštruje tak rozsah poškodenia spôsobeného znečistením životného prostredia, holubmi, násilnými činmi a inými faktormi.

Z medzitým prekonanej diskusie o čisto chronologickom radení reliéfov pretrvalo nasledovné: 1. Nie sú žiadnymi časovo súvislými dejinami markomanských vojen v obrazoch, ako sa viacerí (*Petersen/Domaszewski/Calderini; v. Domaszewski 1896a; v. Duhn 1897; Zwikker 1941; Böhme 1975; Wolff 1990; 1994*), sám *Birley (1987/1993, 178)* a ešte mnohí iní domnievali. 2. Ak sú vôbec chronologicky radené, tak v žiadnom prípade nie presvedčivo, ale postupovalo sa skokovo, výberovo a epizódne. Dôležité mílniky na ceste k týmto novým poznatkom boli práce P. G. Hamberga „Studies in Roman Imperial Art, with special reference to the state reliefs of the second century“ (*Hamberg 1945*), Giovanniho Becattiho „La colonna coclide istoriata. Problemi storici iconografici stilistici“ (*Becatti 1960*) a Ranuccio Bianchi Bandinelliho „Rom – Das Zentrum der Macht. Die römische Kunst von den Anfängen bis in die Zeit Marc Aurels“ (*Bianchi Bandinelli 1970*). Dôležité komentované prehľady poskytl i ďalší (*Garzetti 1974, 484 n.; Dobiáš 1964, 197 nn.; Demougeot 1969, 227 nn.*).

Priekopnícke pre pochopenie a radikálne zmenené posudzovanie rímskych stĺpových monumentov boli potom od roku 1980 analýzy T. Hölschera (*1980; 1991; 2000; 2002*), ktorý vstúpil nové nazeranie na výklad rímskych historických reliéfov, ktorých matéria sa ukázala v protiklade k počiatočnému naivnému chronologicko-antikvárnemu ponímaniu ako veľmi mnohovrstvová a komplexná. Pretože všetky reliéfy boli koncipované pre antických pozorovateľov, ktorí zobrazené udalosti v celom rozsahu už poznali a v žiadnom prípade si ich nemali rekonštruovať až z vyobrazení. Podľa dnes smerodajného ponímania nie je preto už viac otázne, či sa z reliéfov na Trajánovom stĺpe skutočne dá čítať priebeh oboch dáckych vojen, ako sa *Strobel (1984)* a iní domnievajú. Dokonca možno na túto otázku v prípade Trajánovho stĺpu a jeho jednoznačne imitujúceho stĺpu Marka Aurelia odpovedať úplne zamietavo, v prospech exemplárneho výberu a radenia zobrazených *motívov a už tradičných schém* v najlepšom prípade vo vágnom chronologickom radení, ale taktiež s priamymi vertikálnymi vzťahmi na prinajmenej dve strany stĺpov – tieto ale zámerne porušujú.

Záverom je ponúknutý detailný prehľad o dodnes mnoho diskutovanom a dosiaľ neuspokojivo riešenom probléme, ktorý historický časový úsek je zobrazený na stĺpe Marka Aurelia:

- 171–175 po Kr.: *v. Domaszewski (1896a)*, s rovnakou tendenciou taktiež *Becatti (1957)*, súhlasne okrem iných *Demougeot (1969)*.
- 172–175 po Kr.: *Zwikker (1941)*, *Caprino (1955)*, *Dobiáš (1962a)*, čo je dosiaľ historicky najpresvedčivejšie; súhlasne okrem iných *Dobiáš (1964)*, *Millar (1966/1998)*, *Garzetti (1974)*, *Stemmer (1988, 109)* a *Grant (1996)*.
- 171–175 a 178–179 po Kr.: *Mommsen (1895)*, čo na základe početných imanentných protirečení, okrem iného objavenie sa zázračného dažďa s umiestnením už v scéne XVI reliéfného pásu, datovaného *Mommsenom* do roku 174 po Kr. zostáva málo presvedčivé, najmä keď *Mommsen* nezohľadnil uznesenie o triumfe z roku 175 po Kr., ktoré akiste rozhodlo o výstavbe triumfálneho oblúku a azda aj stĺpu.
- 173–175 a 177–180 po Kr.: *Rohde (1924)*, *Morris (1952/1979)*, čo pre rok 173 a najmä pre rok 177 po Kr. historicky nedáva vôbec zmysel, pričom sa stále argumentovalo s údajným zobrazením Commoda na reliéfoch stĺpu, čo sa vzhľadom na zlý stav zachovania a početné reštaurovania častí reliéfov nedá dokázať, ako ukázali už oprávnené dôkladné kritiky *Becattiho (1957)* a *Dobiáša (1962a)*.
- 174–175 a 178–179 po Kr.: *Wolff (1990; 1994)*, ktorý tým nasleduje základný *Mommsenov* výklad. Historicky začiatok práve so sarmatskou vojnou nedáva vôbec žiadny zmysel. Táto téma bola podnietená jednak už na prekonanom zotrvávaní na antikvárnej predstave o priebežnej chronológii sledu vyobrazení, na druhej strane aj sporným datovaním zázračného dažďa zobrazeného na pomerne skorej scéne XVI reliéfného pásu a kontroverznosti *Commodovho* zobrazenia. Lebo všetky tieto faktory viedli diskusiu od roku 1896 vždy znovu do hermeneutického kruhu. K tomu *Birley (1987/1993)* lakonicky: „I am not convinced by Wolff's interpretation of the Column.“ Možno pri tom zostať s poukázaním na to, že s takýmto absurdným datovaním sú aj všetky z toho vychádzajúce *Wolffove* závery k priebehu markomanských vojen neplatné.

Časť XII sa venuje určitým jednotlivým problémom a kontroverziám ako:

1. Datovanie obdobia, kedy bol M. Iallius Bassus Fabius Valerianus hornopanónskym miestodržiteľom (cca. 166–169 po Kr.), ktorý po vpáde 6000 Longobardov a Obiov (pravdepodobne 166 alebo 167 po Kr.) viedol rokovania s markomanským kráľom Ballomariom a s vyslancami 10 ďalších kmeňov a uzavrel mier.

2. Detailný prehľad o mnohých datovaniach veľkej germánskej invázie do Itálie, pri ktorej bolo zničené Opitergium a obliehaná Aquileia (podľa aktuálnej väčšiny mienky 170 po Kr.).

3. Zriadenie *praetentura Italiae et Alpium* pod *leg(atus) Aug(usti) at prae[]enturam Italiae et Alpium expeditione*

Germanica, ktorým bol Q. Antistius Adventus (Postumius Aquilinus).

4. Príčina a datovanie smrti prefekta prétériánov Macrinia Vindica v bitke.

5. Datovanie, kontext a kontroverzie k tzv. zázračnému blesku a tzv. zázračnému dažďu, ktoré sú zobrazené v scénach XIa (blesk) a XVI (boh dažďa) na Markovom stĺpe a vecne v žiadnom prípade nepredstavujú vzájomne súvisiace udalosti.

6. Antické svedectvá o expanzívnych plánoch Marka Aurelia na zriadenie dvoch nových provincií s názvami *Marcomannia* a *Sarmatia*, medailón PROPAGATORIBUS IMPERII pre Marka Aurelia a Commoda, svedectvá o rímskej okupácii Moravy a Slovenska, pričom všetky faktory poukazujú na to, že územia Markomanov a Kvádov podľa dokladov písomných a archeologických prameňov tvorili v roku 180 po Kr. kvázi „provinciu v okupačnom stave“, kým *provincia Sarmatia* bola snáď plánovaná len do roku 175. Medzitým bolo v Česku a na Slovensku objavených toľko výrazných archeologických dokladov o pochodových, etapových a operačných táboroch vo výhľadovej zadunajskej oblasti pre expanziu, že odstránili aj tie posledné pochybnosti. A zoznam dokladov prihovárajúci sa za autenticitu antických odkazov prinajmenej pre provinciu *Marcomanniu* bude stále dlhší.

Časť XIII podáva predbežnú kroniku markomanských vojen zodpovedajúcu v súčasnosti väčšinovému názoru:

166 po Kr. – Po vpáde 6000 Longobardov a Obiov do Panónie Superior dočasné diplomatické zažehnanie konfliktu hornopanónskym miestodržiteľom M. Ial-liom Bassom a markomanským kráľom Ballomariom.

167 po Kr. – Morová epidémia bráni uskutočniť plánovanú rímsku ofenzívu; vpády prinajmenej Markomanov a Viktualov do Norika a Panónie; vpády do dáckych provincií.

168 po Kr. – *profectio Augustorum* po 6. januári: Lucius Verus a Markus Aurelius tiahnu spolu do vojny; sídlom hlavného velenia je Aquileia; útočníci sa sťahujú späť a zabíjajú dokonca niektorých vojnových štváčov; germánske posolstvá prosia cisára o mier, ale napriek tomu postupujú až po Hornú Panóniu (IMP V); zriadenie *praetentura Italiae et Alpium*(?); decimovanie armády morom; smrť prefekta prétériánov T. Furia Victorina; L. Verus požaduje v zime ústup.

169 po Kr. – Ústup cisárov smerom k Rímu; L. Verus zomiera (január/február) v Altine; pohreb a smútočné slávnosti v Ríme; Markus Aurelius, potom čo predtým vydal svoju dcéru, Verovu vdovu Lucillu, za svojho zaslúžilého generála Tib. Claudia Pompeiana, až po 13. septembri vytiahne znovu (*profectio Augusti*) do boja (koniec septembra/začiatok októbra). Sídlom hlavného velenia je pravdepodobne opäť Aquileia; boje rôznych vojenských skupín v Noriku a v Panónii, ako aj v Dácii, kde najneskôr teraz obdržal M. Claudius Fronto osobitné miestodržiteľstvo nad *Tres Daciae* a *Moesia Superior* (*legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae superioris*).

170 po Kr. – Zadunajská ofenzíva Ríma proti Markomanom končí zdrvujúcou porážkou; (pri tom alebo neskôr) zomiera prefekt prétériánov Macrinus Vindex; údajne 20 000 padlých; vpád Markomanov a Kvádov cez Julské Alpy do severnej Itálie; vyplienenie a zničenie Opitergia; obliehanie Aquileie; M. Claudius Fronto padol v boji proti Germánom a Jazygom, ktorí vpadli do Dácie; invázie Kostobokov a iných tzv. slobodných Dákov do celého východného balkánskeho priestoru; boje o oslobodenie dunajských provincií Norika a obidvoch Panónii, okrem iných ich viedli Tib. Claudius Pompeianus a P. Helvius Pertinax; zničenie markomanského vojska pri ústupe cez Dunaj (teraz alebo v nasledujúcom roku); špeciálne poverenie M. Valeria Maximiana zabezpečením prísunu obilia po Dunaji; Frontov nástupca ako miestodržiteľ *Tres Daciae* dostane tamojšiu situáciu pod kontrolu; Sídlom štábu Marka Aurelia (najneskôr od zimy 170/171 po Kr.) v Carnunte.

171 po Kr. – Čistenie dunajských provincií *Raetia*, *Noricum* a oboch *Pannoniae* okrem iných Tib. Claudiom Pompeianom a P. Helviom Pertinaxom, posledný (už teraz?) veliteľom (*legatus legionis*) *legio I adiutrix*; húfy Kostobokov dosiahnu Attiku a sú zničené až po vyplienení Eleusie; Cornelius Cornelius Clemens mobilizuje diplomatickými prostriedkami na hraniciach Dácie ako *socii* vandalských Astingov a Lakringov proti dáckym Kostobokom, ktorých neskôr úspešne vzájomne rozoštvie; Markus Aurelius (IMP VI) prijíma v sídle hlavného velenia v Carnunte početné cudzie posolstvá, uzatvára mier s Kvádmi a zapodieva sa viacerými malými kmeňmi a sťahujúcimi sa skupinami, z ktorých niektoré usídľuje v Dácii, Moézii, Panónii, Germánii i v samotnej Itálii, iné budú včlenené do vojska.

172 po Kr. – Sídlom hlavného velenia v Carnunte; Štart novej vojnovéj výpravy príhovorom k vojsku (*adlocutio*); úspešná ofenzíva Ríma proti Markomanom; pokus vedúceho cisárskej štátnej kancelárie *ab epistulis Latinis* Taruttenia Paterna podietí vojensky Kotínov proti Kvádovi zlyhá; Kvádi prijímajú utekajúcich Markomanov; (teraz alebo v nasledujúcom roku) zabije Valerius Maximianus ako *praefectus alae I Aravacorum* v boji vlastnoručne kráľa Naristov Valaóna; porazení Markomani vykonajú formálne *editio*; koniec *bellum Germanicum sive Marcomanicum*; následne razby GERMANIA SUBACTA a víťazný titul GERMANICUS pre Marka Aurelia a Commoda (15. október); vypuknutie vojny s Kvádmi zabráni v Ríme už koncom roka 172, resp. začiatkom 173 propagovaný návrat cisára (ADVENTUS-medailón: cisár súhlasí s Victoriou na [triumfálnom?] oblúku).

173 po Kr. – Koncentrácia rímskeho vojnového úsilia proti vierolomným Kvádovi, ktorí vyhnaní ich Markom Aureliom potvrdeného kráľa Furtia, svojvoľne si ako následníka dosadili Ariogaesa, ktorého uznanie Markus Aurelius neustále odmietal a na jeho hlavu vypísal odmenu; záchrana obklúčeného rímskeho vojska v krajine Kvádov – tzv. zázračný dažď; Markus Aurelius pracuje na jeho Hovoroch k sebe samému v operačnom tábore na Hrone; *editio* Kvádov; razby

- VICT(oria) GERM(anica); IMP VII (až na razbách nasledujúceho roku); v zime 173/174 po Kr. preloženie sídla velenia Marka Aurelia do Sirmia ako príprava na rozšírenie *bellum Germanicum* na *bellum Germanicum et Sarmaticum*; (teraz alebo v nasledujúcej zime) víťazstvo nad unikajúcimi Jazygmi na zamrznutom Dunaji.
- 174 po Kr. – Ofenzíva Ríma proti Jazygom je tak úspešná, že časť z nich posolstvom prosí o mier, ktorý Markus Aurelius zámerne odmieta, aby ich zničil; Jazygovia kvôli ponuke k rokovaniam zosadili a zajali ich kráľa Banadaspa; Kvádi svojou podporou Jazygov opäť porušili sľub a znovu viedli vojnu.
- 175 po Kr. – Pustošenie krajiny Jazygov a rímske víťazstvo; IMP VIII; Commodovo *profectio in Germaniam* (19. máj); náchylnosť k prerušeniu sarmatskej vojny na základe správy (došla pred 25. aprílom) o uzurpácii sýrskeho miestodržiteľa Avidia Cassia; uzavretie mieru s Jazygmi na prosbu ich kráľa Zantica a celej šľachty; koniec *expeditio Germanica et Sarmatica*; senát rozhodol o triumfe a víťaznom titule SARMATICUS pre Marka Aurelia a Commoda (júl/august alebo až jeseň?); Markus Aurelius odmieta ponuky pomoci nemenovaných *gentes externae*; napriek doloženej správe o zavraždení uzurpátora Avidia Cassia (dorazila pred 28. júlom) sa Markus Aurelius vydal na východ (najskôr v auguste?) s časťou cisárskej rodiny, s vojskom a Valeriom Maximianom ako *praepositus equitibus gentium Marcomanorum Naristarum Quadorum ad vindictam Orientalis motu pergentium*, pričom pripojená jazdecká šľachta Germánov mala funkciu akoby rukojemníkov.
- 176 po Kr. – Triumf *de Germanis et Sarmatis* v Ríme 23. decembra, pri ktorom mnohí zaslúžilí dôstojníci obdržali ďalšie vyznamenania, označuje oficiálny koniec *bellum Germanicum (et) Sarmaticum*; najneskôr teraz rozhodne senát o postavení triumfálneho oblúka pre Marka Aurelia a pravdepodobne aj víťazného stĺpa.
- 177 po Kr. – Opätovné vypuknutie markomanskej vojny; víťazstvá Quinctiliov – (Sex.?) Quinctilius Maximus, *legatus Augusti pro praetore provinciae Pannoniae Superioris* a Sex. Quinctilius Codianus, *leg. Aug. pr. pr. prov. Pannoniae Inf.* – v alebo mimo Panónie sa postarajú o 9. imperátorskú aklamáciu pre Marka Aurelia IMP IX = IMP II Commoda; víťazné tituly GERMANICUS a SARMATICUS zmiznú definitívne z titulatúry Marka Aurelia.
- 178 po Kr. – Po formálnom slávnostnom vyhlásení vojny a hode „krvavého oštetpu“ do podľa medzinárodného práva fiktívnej nepriateľskej krajiny, *ager hostilis* pri chráme Bellony v Ríme, *profectio Augustorum* (3. augusta): Markus Aurelius a Commodus vyťahli na *expeditio Germanica secunda* spolu do vojny; hlavnými protivníkmi sú Markomani, Hermunduri, Sarmati a Kvádi; jednotlivé fázy vojnovéj výpravy sa v zlomkovitých správach nedajú rozpoznať.
- 179 po Kr. – Trvalé boje proti Markomanom a Kvádom; víťazstvo Taruttenia Paterna, povýšeného na prefekta prétériánov nad nemenovanými nepriateľmi v roku 177 po Kr. prinieslo Markovi Aureliovi 10. a poslednú imperátorskú aklamáciu IMP X = IMP III Commoda; Búri a Jazygovia sa z protivníkov stali spojencami Ríma; Rím zabráni vojenskou mocou odsťahovaniu Kvádov na sever k Semnonom; rímske jednotky o sile 20 000 mužov trvalo okupujú centrálné pozície v krajine Markomanov a Kvádov; Valerius Maximianus je *praepositus vexillationum Leugaricione hiemantium*, tzn. veliteľom vexilácií légii v zimnom tábore v Trenčíne; zimné sídlo štábu cisára v Sirmiu.
- 180 po Kr. – Obliehacia a ničivá vojna proti Markomanom a Kvádom; smrť Marka Aurelia v Bononii pri Sirmiu (17. marec); pokračovanie v pustošivej vojne vedenej Commodom a Claudiom Pompeianom; Commodova IMP IV; uzavretie mieru s Markomanmi a Kvádmi, museli súhlasiť s klauzulami o zákaze vedenia vojen proti Jazygom, Búrom a Vandalom; Commodov Triumf v Ríme (22. október) znamená oficiálny koniec markomanských vojen.

HROMADNÉ NÁLEZY Z PROSIEKA A VYŠNÉHO KUBÍNA

Poznámky k včasnostredovekému osídleniu Liptova a Oravy¹

K A R O L P I E T A

The Hoards from Prosiek and Vyšný Kubín. Remarks to Early Medieval Settlement of Liptov and Orava Regions.

The contribution presents new Early Medieval finds from hill fort Prosiek-Hrádok (district of Liptovský Mikuláš) on the ancient trail connecting the regions Liptov and Orava and leading further to north. This strategical area was used also in the Late Bronze Age as well as at the end of Middle La Tène (Púchov culture). In 2007 inside the fortification uncovered hoard contained besides other artefacts parts of harness (spurs, stirrup) and armament (winged lance). According to this hoard as well as the types of earrings found in Prosiek and Liptovská Mara came to the colonisation of Liptov not before the (second) half of 9th cent. However, the attention is also paid to new finds from the hill fort Ostrá skala near Vyšný Kubín in Lower Orava valley well-known from the excavation in 70–80-ties. In 1987 by detector hunting several single early medieval artefacts and a scrap hoard were discovered. The found plain nomadic arrow heads from both sites belong to the end of 9th and to the 10th cent. The Early Medieval settlement of both North Slovak regions despite some new finds and two hoards of iron tools stays limited on a few sites.

Keywords: North Slovakia, Liptov, Orava, Early Middle Age, settlement, hoards.

Prvé bezpečné stopy včasnostredovekého osídlenia Liptovskej kotliny boli zistené archeologickým výskumom až začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia v Liptovskej Mare, kde sa v osade III v polohe Za panskými humny odkryli časti zahĺbených i nadzemných objektov s pomerne výraznými kovovými a keramickými nálezmi (Pieta 1972, 67–71). Približne v rovnakom čase boli objavené a čiastočne skúmané i ďalšie osady, datované rámcovo do 9.–10. stor. (Hanuliak, V. 1999). Vo väčšine prípadov (azda až na polohu Pod Mníškom v Liptovských Matiašovciach), išlo o náleziská na terasách v strede kotliny. Len zriedka sa stopy súdobého osídlenia zistili aj na výšinných polohách (Liptovská Mara I-Havránok (Pieta 1996, 102; Pieta/Hanuliak, V. 1985; 1986).

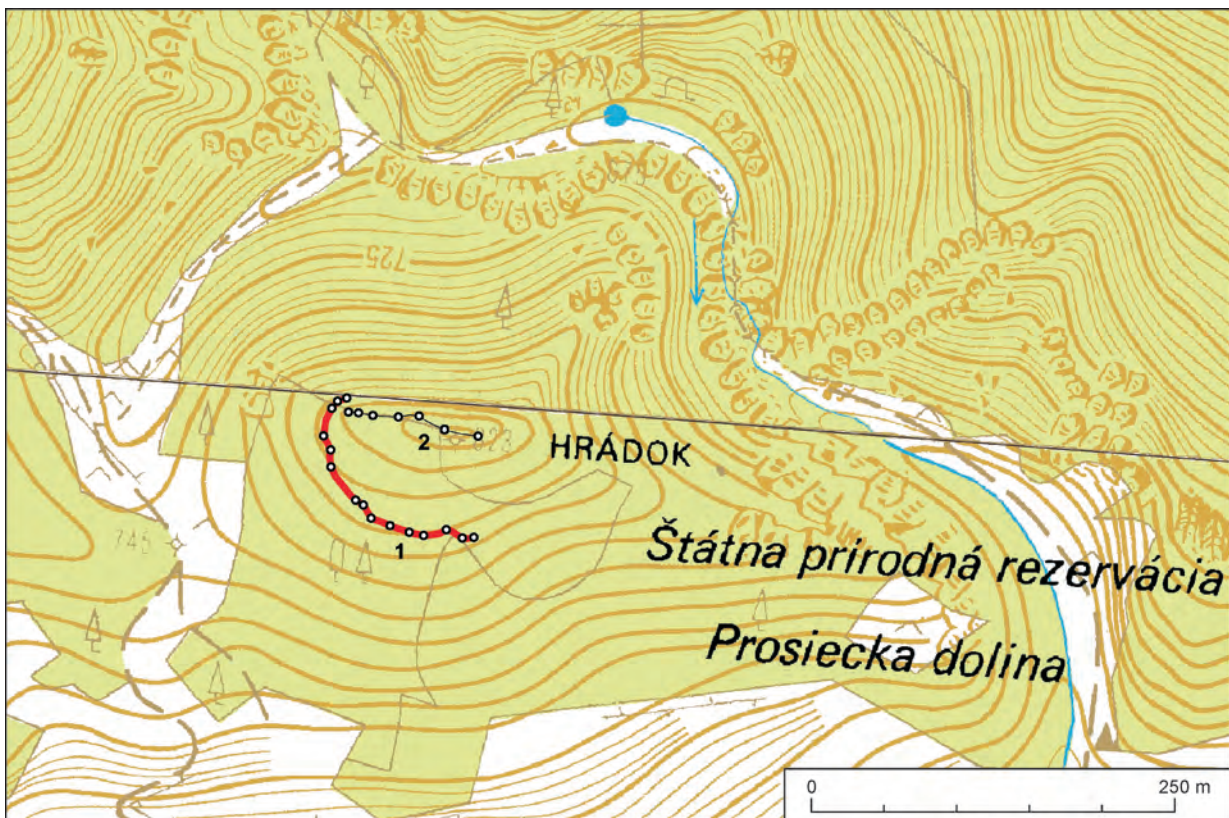
PROSIEK

V rámci štruktúry osídlenia tvorí výnimku lokalita Prosiek-Hrádok (823 m n. m.), výšinná poloha v ústí kaňonu Prosieckej doliny (obr. 1). Nachádza sa na členitom vápencovom brale, ktoré kolmými stenami spadá do doliny. Na západnej a južnej strane je vidno zreteľný val s predpokladaným prístupom od západu po vrstevnici pod valom. Prie-

beh valu na skalnatej juhovýchodnej až východnej strane nie je jasný. Pozdĺž valu sa v teréne črtajú terasy. Na ploche hradiska sa na povrchu vyskytujú pieskovcové platne ako pozostatky ohnísk či súčasti plenty opevnenia, niekedy so stopami ohňa. Opevnená plocha zaberá približne 1 hektár. Polohy tohto druhu a veľkosti boli opevňované hlavne v predpúchovskom stupni a v staršom, laténskom stupni púchovskej kultúry. Ako to dokazujú nálezy z vrcholovej plošiny i spod juhozápadného úpätia kopca, aj v tomto prípade valové opevnenie na vrchole brala Hrádku vzniklo nepochybne v uvedenom období. Bronzová ihlica s guľovitou hlavicou a hrot pravdepodobne noža zo zbierok Liptovského múzea však potvrdzujú aktivity na tomto mieste už v neskorej dobe bronzovej (obr. 2; Veliáčik 2012, 330). Vrch i celá dolina boli prednedávnom postihnuté rozsiahlym polomom, ktorý poškodil väčšinu porastu a vývratmi vážne narušil lokalitu. V bezprostrednom okolí hradiska sa vyskytli aj stopy osídlenia severokarpatskej skupiny z konca doby rímskej a začiatku sťahovania národov. Keramika z tohto obdobia sa našla pri speleologickom výskume Prosieckej vyvierajúcej v doline.

Málo výrazná včasnostredoveká keramika z katastra obce Prosiek v polohe Vyšný Zádiel bola avizovaná už dávnejšie (Budinský-Krička 1965, 183,

¹ Príspevok vznikol s podporou projektu APVV-14-0842 „Stredná Európa medzi keltskými oppidami a staroslovanskými centrami“ a v rámci grantového projektu 2/0121/15 agentúry VEGA „Mocenské štruktúry včasnej doby dejinnej a včasného stredoveku v archeologických prameňoch“.

Obr. 1. Prosiek-Hrádok. 1 – viditeľné valové opevnenie; 2 – strmý skalný hrebeň, pravdepodobná hranica opevnenia.

184). Pri prieskumoch a sondážach na Hrádku sa v rokoch 1993 a 1995 vo vnútri opevnenia našla keramika a viacero železných predmetov z 9.–10. stor., čo potvrdilo staršiu domnienku o využití tejto strategickej polohy vo včasnom stredoveku (obr. 3; Pieta 1970, 116; 1995). Prieskum Hrádku a jeho okolia pokračoval v roku 2006, kedy bolo na neďalekom, západnejšie ležiacom kopci Nad Vlčím zistené ďalšie zemné opevnenie. Lokalita poskytla len málo výrazné nálezy z doby halštatskej alebo staršej doby laténskej, z neskorolaténskeho obdobia a azda aj zo stredoveku (prieskum L. Benediková a K. Pieta).

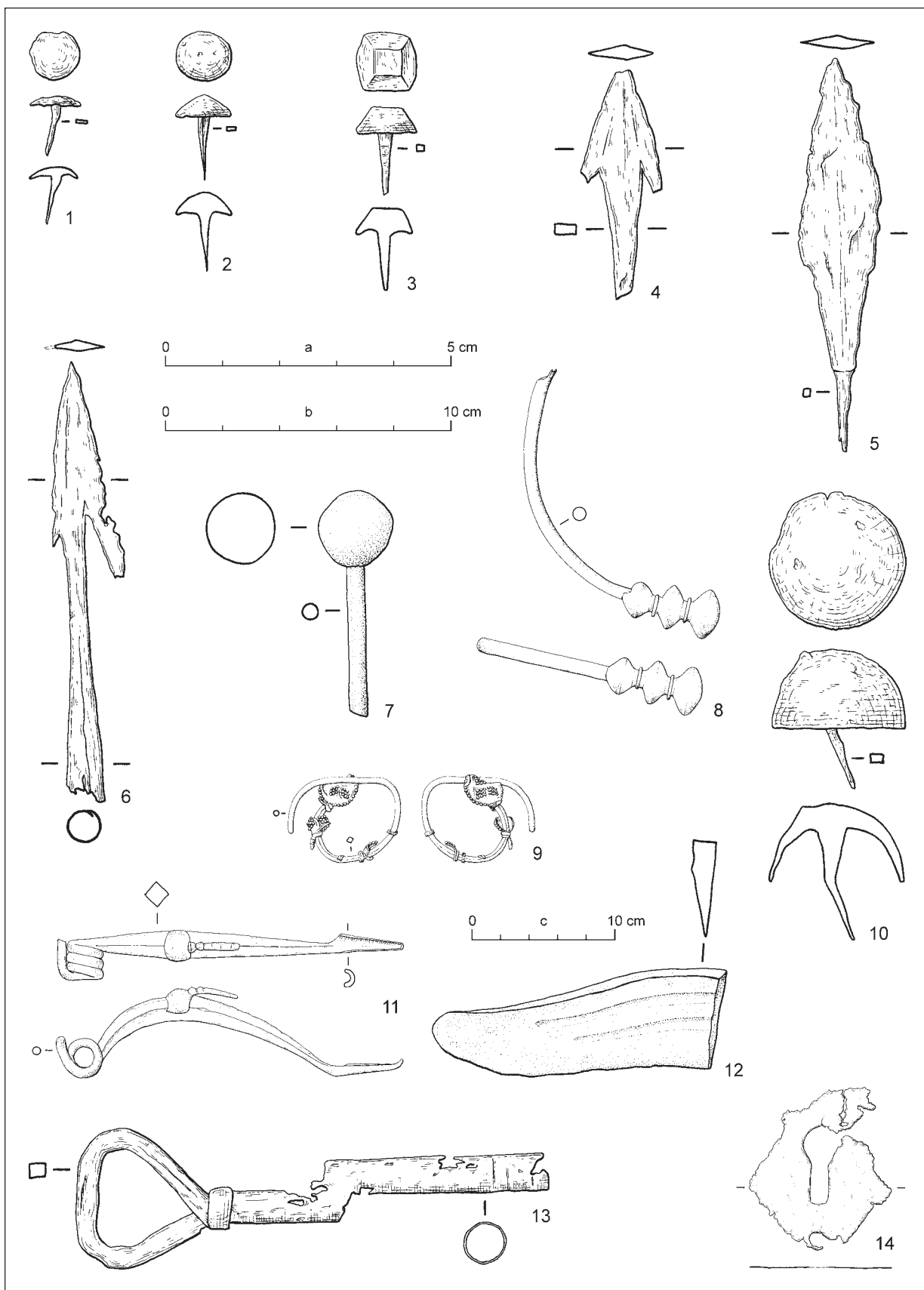
V roku 2007 bol v skalnatom teréne v zadnej časti hrebeňa na lokalite Hrádok náhodne objavený hromadný nález železných predmetov (obr. 4). Podľa výpovede svedkov sa v ňom údajne nachádzali viaceré čeriesla a radlice, kopija s krídelkami, strmeň, držadlo vedra s atášami a viacero ostrôh včítane prevliečok. Samostatná atáša vedra azda tiež patrila k depotu. Na obnaženom svahu v okolí depotu sa našli aj ďalšie predmety, ako strieborná náušnica, železný kľúč, kovanie zámky, hrot šípu a západka zámky. Časť hromadného nálezu, menovite dve železné ostrohy, strmeň, čerieslo, držadlo vedra s atášami, ako aj kovové predmety získané na ploche hradiska (hrot bronzového kosáka, časť bronzovej ihlice, časť bronzového nákrčníka, kľúč,

plech a západka zámky, tri strelky a náušnica) sa prostredníctvom autora podarilo dostať do zbierok Liptovského múzea. Hrot kopije z depotu zostal v súkromnej držbe, ale mohol byť zdokumentovaný. Autor v roku 2008 vykonal obhliadku lokality, pri ktorej identifikoval miesto nálezu, avšak jeho ďalšie súčasti, údajne ponechané na mieste, sa nepodarilo nájsť.

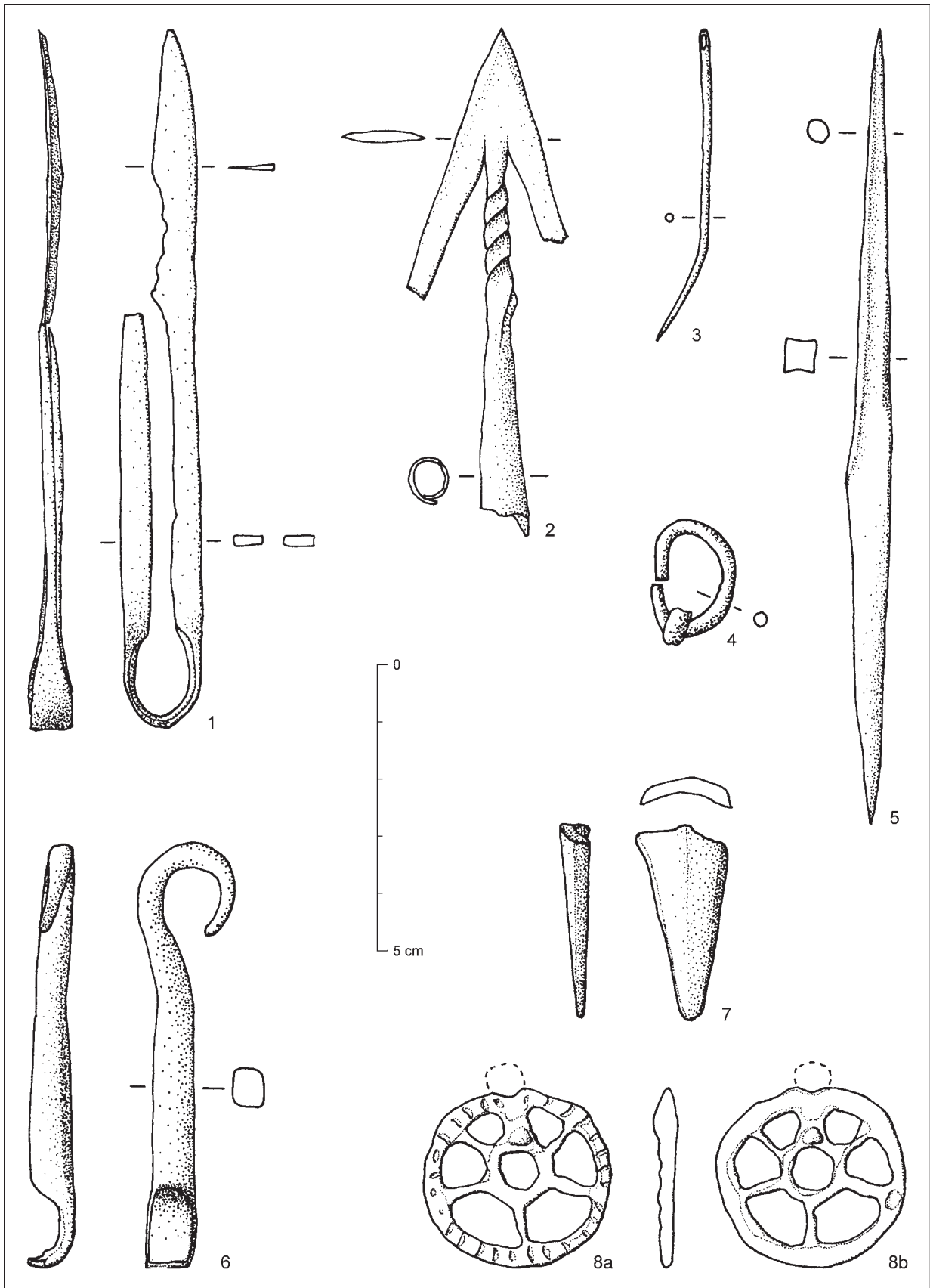
Súbor nálezov, ktorý je k dispozícii pre spracovanie a vyhodnotenie je mimoriadne dôležitý pre poznanie včasnoshistorického obdobia v danom regióne. Je preto škoda, že depot nezostal v pôvodnom zložení, aj keď nepochybne máme k dispozícii jeho podstatnú časť.

Predmety z hromadného nálezu

- Držadlo vedra poloblúkového tvaru kosoštvorcového prierezu s obojstranným hákovitým ukončením s dvomi pripevnenými plechovými úchytmi. Atáše trojuholníkovitého tvaru so zaoblenými rohmi majú v dolných rohoch diery na upevnenie a v rozšírenej hornej časti otvor na prevlečenie držadla; rozpon držadla (vonkajší) je 135 mm, v. 125 mm, v. atáší 93 mm, max. š. 51 mm (obr. 4: 1).
- Atáša vedra trojuholníkovitého tvaru s jedným otvorom na upevnenie, ukončená je stočeným okom na upevnenie držadla; v. 72 mm, max. š. 42 mm (obr. 4: 2).

Obr. 2. Prosiek-Hrádok. Nález z plochy hradiska. 1-6, 10, 11, 13, 14 – železo; 7, 8, 12 – bronz; 9 – striebro. Mierky: a – 1-7, 10, 12, 13; b – 8, 11, 14; c – 9.

Obr. 3. Prosiek. 1–7 – nálezy z Hrádku z roku 1993, železo; 8 – starší nález z južného svahu pod opevnením, bronz (podľa Pieta 1995).

- Strmeň trojuholníkovitého tvaru s mierne rozšíreným rovným stúpadlom so stredovým pozdĺžnym rozšírením a mierne zaoblenými ramenami trojuholníkovitého prierezu. Ploché závesné oko obdĺžnikovitého tvaru je privarené priečne na strmeň; v. (vonkajšia) 184 mm, š. 129 mm, š. oka 61 mm, pr. oblúka 12 mm, š. stúpadla 32 mm (obr. 4: 3).
- Ostroha so silne deformovanými ramenami polkruhového prierezu so štíhlym bodcom kruhovitého prierezu, ktorý je ukončený štíhlym štvorhranným hrotom. Na prechode bodca do oblúka ramien je ostroha zdobená dvojicou zbiehajúcich sa rýh. Upevňovacie obdĺžnikovité platničky majú tri otvory s jedným zachovaným nitom. Z oboch strán ich lemujú bodovým puncovaním zdobená lišta. Rovnako zdobené je aj ukončenie platničky s trojitou plastickou akantovou výzdobou v tvare lastovičieho chvosta; pôvodná odhadovaná dĺ. 127 mm, z toho dĺ. bodca 29 mm, š. platničiek 19 mm, pr. ramena 6 mm (obr. 4: 4).
- Ostroha s mierne deformovanými oblúkovitými ramenami polkruhového prierezu s masívnym, kónicky ukončeným bodcom. Upevňovacie obdĺžnikovité platničky majú tri otvory pre nity, ktoré z oboch strán lemujú bodovým puncovaním zdobená lišta. Platnička ukončuje zvislý puncovaním zdobená trojitá plastická palmetová výzdoba v tvare lastovičieho chvosta; dĺ. 125 mm, z toho dĺ. bodca 27 mm, š. platničiek 18 mm, prierez ramena 6 mm (obr. 4: 7).
- Hrot kopije s krídelkami. Masívny železný hrot tvaru vrbového listu so stredovým rebrom kosoštvorcového prierezu. Krátka tuľaj je hranená. Masívne krídelká obdĺžnikovitého profilu sú osadené v pravom uhle na os hrotu a v spodnej časti prechádzajú konkávne ku koncu tuľaje; celková dĺ. 420 mm, max. š. listu 50 mm, š. krídeliek 78 mm, vonkajší pr. tuľaje 46 mm (obr. 4: 5).
- Čerieslo s krátkym trojuholníkovitým ostrím a rovným masívnym telom štvorcového prierezu; dĺ. 503 mm, max. š. ostria 55 mm, pr. tela 32 mm (obr. 4: 6).

Nálezy z plochy hradiska

- Bronzová ihlica s guľovitou hlavicou, nezdobená. Časť tela ihlice chýba; pr. hlavice 8 mm, pr. tela 3 mm, zachovaná dĺ. 39 mm (obr. 2: 7).
- Bronzový nôž alebo kosák, fragmentárne zachovaný; š. čepele 18 mm, zachovaná dĺ. 49 mm (obr. 2: 12).
- Bronzový nákrčník z masívnej tyčinky kruhovitého prierezu, ukončenej tromi zosilneniami šošovkovitého tvaru, ktoré oddeľujú dva plastické medzičlánky; zachovaná dĺ. fragmentu 105 mm, prierez tyčinky 5 mm, prierez jednotlivých zosilnení 12, 15 a 18 mm (obr. 2: 8).
- Spona spojenej konštrukcie, fragmentárne zachovaná, železná, so šiestimi závitmi vinutia a vonkajšou tetivou. Zosilnený, nízko klenutý lúčik kosoštvorcového prierezu sa zužuje do zachycovača. Z nôžky sa zachovala len päťka zdobená dvomi ozdobnými výčnelkami a ukončená širokou polguľovitou svorkou; dĺ. 122 mm, max. pr. lúčika 9 x 7 mm (obr. 2: 11).
- Strieborná náušnica, fragmentárne zachovaná, deformovaná, s bubienkovými plechovými aplikáciami. Na drôtenom oblúku sa zachovali zvyšky filigránového drôtu, malá časť stredového a väčšia časť koncového bubienka, zdobeného granulovanými kosoštvorcový-

mi obrazcami; predpokladaná š. 18 mm, prierez drôtu 1,5 mm (obr. 2: 9).

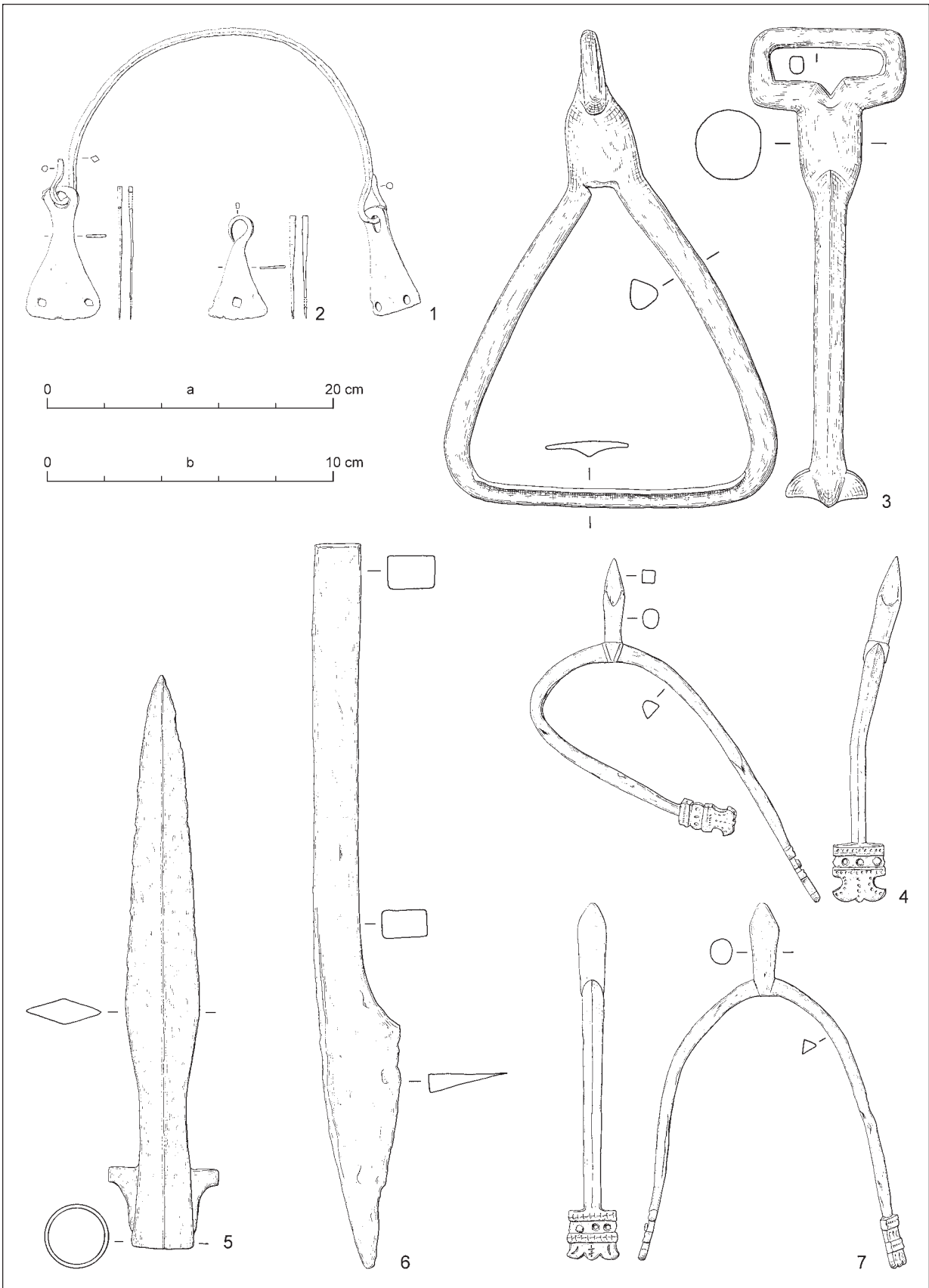
- Hrot železnej strely so spätnými krídelkami. Telo hrotu a tuľajka chýba; zachovaná dĺ. 40 mm (obr. 2: 4).
- Hrot železnej strely so spätnými krídelkami, dlhým telom a tuľajou. Jedno krídelko chýba; dĺ. 75 mm (obr. 2: 6).
- Hrot železnej strely s plochým listovitým hrotom a tříňovým osadením; dĺ. 69 mm (obr. 2: 5).
- Kľúč z dutej železnej trubičky s trojuholníkovitým zvinutým očkom, ktoré sa na koniec tela pripája pomocou manžety. Ozubenie chýba; zachovaná dĺ. 83 mm (obr. 2: 13).
- Plech kovania zámky; v. otvoru 27 mm (obr. 2: 14).

Nálezy z doby laténskej

- Pri prieskume vnútornej plochy hradiska sa našlo viac predmetov patriacich laténskeho osídleniu lokality. Nepochybne najvýznamnejším nálezom je časť bronzového nákrčníka s trojitým zosilneným ukončením (obr. 2: 8). Presnou paralelou k nemu sú viaceré kusy z hradiska Liptovská Mara I a okolitých sídlisk III a IV (*Pieta 1982*, 56, 57, tab. XIV: 9, 12–14, 17, 18). Pre datovanie nákrčníkov tohto typu je dôležitý hromadný nález zo sídliska Liptovská Mara III, kde sa rovnaký exemplár vyskytol v sprievode veľkej spony členenej spojenej konštrukcie s vysoko klenutým lúčikom, charakteristickej pre včasnú fázu stupňa D1. Je však pravdepodobné, že tieto ozdoby sa objavujú už v predpúchovskom stupni a dozývajú sa až prelomu letopočtu. Spona spojenej konštrukcie (obr. 2: 11) patrí u nás medzi menej časté typy spínadiel. Celkovou konštrukciou zapadá medzi varianty typu Mötschwil (*Danielisová/Militký 2014*, 43, s lit.; *Márton 2004*). Od pôvodných predlôh sa odlišuje väčšími rozmermi, materiálom i počtom závitov vinutia. Zriedkavá je aj štvorhranná profilácia lúčika. Presnú analógiu nachádzame na hradisku Vrchteplá-Okrúhla, okres Považská Bystrica. Časovo tieto spony patria jednoznačne do stupňa C2, teda na začiatok laténskeho stupňa púchovskej kultúry.

Včasnostredoveké nálezy

- Kopija s krídelkami (obr. 4: 5) patrí k relatívne zriedkavým, ale v odbornej literatúre detailne sledovaným nálezom s nevelkou tvarovou variabilitou a pomerne širokým časovým uplatnením (*Husár 2006*; *Kouřil 2005*, 67–73; *Ruttkay, A. 1976*, 299, 300; *Westphal 2002*, 221–225). Typologické kritériá pri predmetoch ako sú hroty kopijí nemajú veľkú vypovedaciu schopnosť pre ich datovanie, aj keď pokusy v tomto smere nechýbajú. Celkovou stavbou s krátkou širšou tuľajou sa kus z Prosieka približuje k exempláru z hromadného nález z Nitry-Palánku alebo ku kopiji z hrobu 60 na pohrebisku Sopronkőhida. Zatiaľ čo depot z Nitry je možné časovo zaradiť len rámcovo do 9. stor., spomenutý hrob sa zaraďuje na koniec 8. alebo na začiatok 9. stor. (*Husár 2006*, 56, tab. V: 3, VII: 4).
- Strmeň trojuholníkovitého tvaru s priečne nasadeným závesným okom a guľovito zosilneným krčkom (obr. 4: 3)

Obr. 4. Prosiek-Hrádok. Depot, železo. Mierka: a – 1, 3, 5, 6; b – 4, 7.

patrí medzi pomerne rozšírené varianty tejto súčasti jazdeckej výbavy (Karo 2004, 169, typ 3; Měchurová 1983, 74, typ III-2). Presnými paralelami k nálezom z Prosieka sú tri strmene z depotu z Pružiny, okres Považská Bystrica, objaveného v roku 2000, kde sa našli spolu s ostrohami typu IV. Ich časový výskyt sa podľa jednotlivých autorov pohybuje medzi stredom až koncom 9. stor. (Schulze-Dörrlamm 1988, 427–429), resp. po druhú tretinu 10. stor. (Kovács 1986, 200, 201).

- Obe ostrohy (obr. 4: 4, 7) napriek celkovej podobnosti sa odlišujú v detailoch (forma bodca, výzdoba platničiek). Patria k variantu IV podľa D. Bialekovej (1977, 131, 132). Tento typ bol v strednom Podunajsku značne rozšírený (Kavánová 1976, 46–50; Ruttkay, A. 1976, 346, 347). Slovenské nálezy najnovšie zozbierala a včítane kusov s palmetovitým ukončením platničiek vyhodnotila M. Jakubčinová (v Hlači). Kombinácia plastických líšt a puncovanej výzdoby sa uplatnila na platničkách viacerých ostrôh i na kovaniach upínacích remienkov. Spolu s predĺženým bodcom, použitým na oboch ostroch z Prosieka táto výzdoba naznačuje datovanie skôr do druhej polovice 9. stor., či až na začiatok 10. stor. (Robak 2013, 76, 77).
- Poľnohospodárske náradie je v náleze zastúpené masívnym čerleslom (obr. 4: 6). Má charakteristický tvar, bežne zastúpený na sídliskách a najmä v hromadných nálezoch z tejto doby (Bartošková 1986, 70; Poláček 2003, 604, 605). Viaceré kusy pochádzajú z vrstiev a hromadných nálezov hradiska I v Bojnjej (Pieta/Ruttkay, A. 2007, obr. 4: 1, 2; 9: 16; Turčan 2007, 161, obr. 2: 6, 9; 2012, 53).
- Kovové súčasti vedierok (obr. 4: 1, 2) patria medzi bežné súčasti včasnostredovekých hromadných nálezov. V našom prípade boli na osadenie držadla použité doštičkovité závesné zariadenia – ataše, ktoré sú popri iných typoch bežným nálezom na osadách i v hrobách z 9. stor. (Dostál 1975, 229–233; Hanuliak, M. 2004, 189–192; Hanuliak, M./Kuzma 2015, 88, 89, s lit.; Turčan 2012).

S hromadným nálezom a jeho datovaním bezpochyby korešpondujú aj viaceré, zberom získané predmety. Fragment striebornej náušnice (obr. 2: 9) patrí k štandardným typom so štyrmi bubienkami, s charakteristickou bohatou výzdobou vytvorenou pomocou filigránového drôtu a makovej granulácie v kosoštvorcových obrazcoch. Je to jedna z typických foriem veľkomoravského ženského šperku, ktorého typologické postavenie i použitý výrobný postup sú dobre známe (Čápl/Macháček/Špaček 2011, 198–217; Galuška 2013, 188, 189; Hanuliak, M. 2004, 168, 169). Fragment je možné spoľahlivo zaradiť k Dostálovmu typu 9-5. Ide o strieborný šperk, rozšírený najmä v stredodunajskom priestore. Detailné časové zaradenie náušnic typu 9-5 nie je dodnes celkom ustálené. Sú označované ako veligradský šperk staršieho veľkomoravského horizontu (Unger 2005, 711), zatiaľ čo H. Chorvátová radí štvorbubienkové náušnice k svojmu najmladšiemu horizontu byzantsko-orientálneho šperku (Chorvátová 2007, 85; iný názor pozri Galuška 2013, 196–203).

Súčasťami zatváracích mechanizmov je otočný kľúč (Bartošková 1986, 89) a kovanie otvoru zámky.

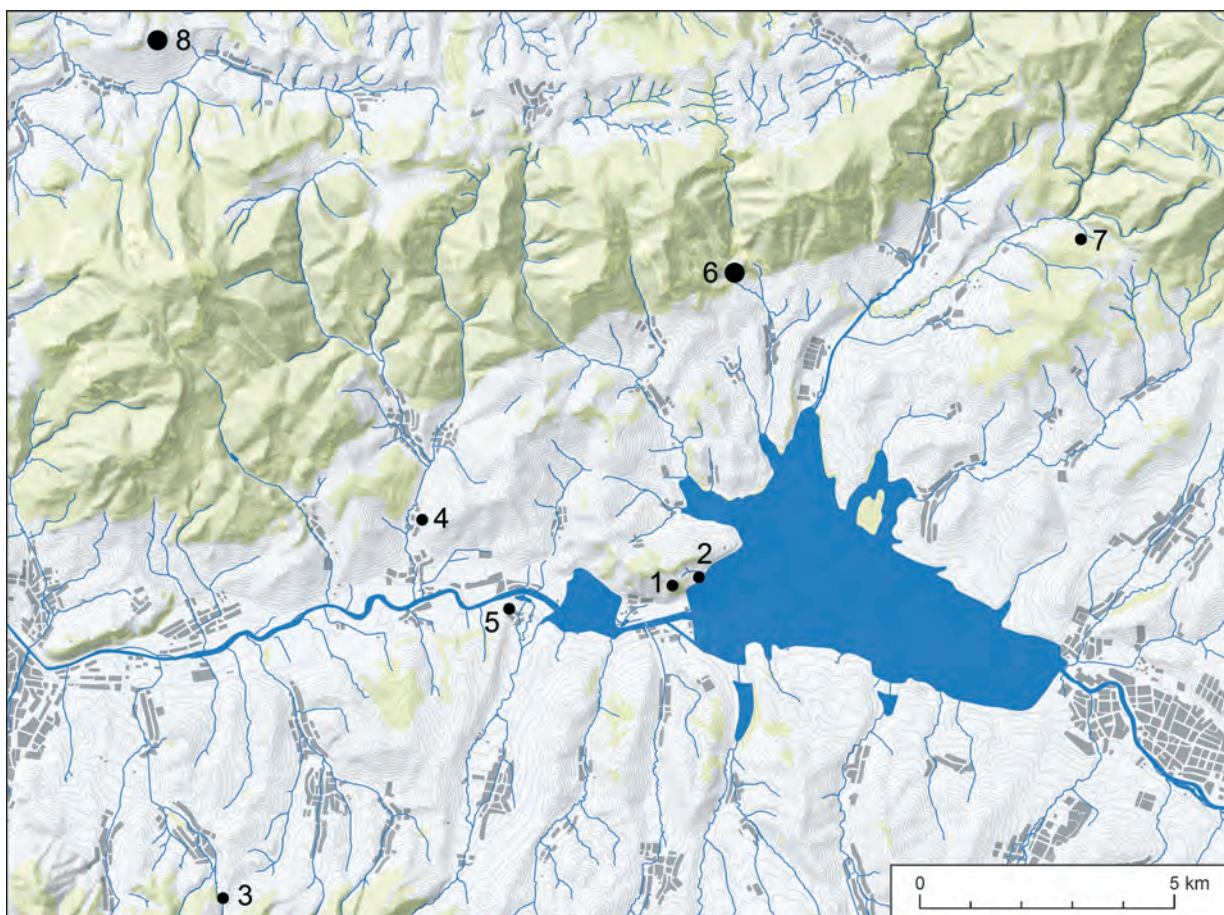
Na lokalite sa našla aj vložka závesnej zámky (nevyobrazené).

Zo štyroch hrotov šípov z Hrádku (obr. 2: 4–6; 3: 2; Pieta 1995, 106, obr. 74: 2) tri patria ku rozšíreným typom streliek s veľkými spätnými krídelkami a dlhým, niekedy v strede tordovaným telom ukončeným tuľajkou. Tretí kus s trňovým osadením patrí ku skupine šípov s trňom, používaných do reflexných lukov, ktoré sa taktiež hojne vyskytujú v kontexte nálezov z veľkomoravských a veľkomoravských lokalít. Časť bádateľov ich pokladá za mladší, nomádsky prvok, súvisiaci najmä so záverečnou fázou tohto obdobia a maďarskými nájazdmi (Drozdová/Parma/Unger 2005; Kouřil 2003; 2008). Iná skupina bádateľov upozorňuje na skorší výskyt a dlhšie využívanie týchto hrotov (napr. Hanuliak, M. 2004, 147–149; Kempke 1991, 25–27; Ruttkay, A. 1976, 332). Oba základné druhy hrotov sa okrem tvaru odlišujú aj svojou hmotnosťou a mohli teda byť strelcami používané na odlišné ciele v boji i pri love (Ruttkay, A. 1976, 333).

Doterajšie nesystematické výskumné aktivity na lokalite Prosiek-Hrádok poskytli cennú kolekciu nálezov, ktorá však len málo vypovedá o charaktere jej osídlenia. Umiestnenie na brale v ústí tiesňavy deklaruje strategický význam polohy v mieste jedného z prirodzených výstupov z Liptovskej kotliny. Aj rozloha valového, pôvodom nepochybne staršieho opevnenia naznačuje, že išlo o menšiu komunitu, kontrolujúcu horský prechod a azda aj rozptýlené slovanské osady dolného a stredného Liptova. Stopy výroby sa nepodarilo zistiť.

Nové nálezy z Prosieka významne obohatili nálezový fond včasnostredovekého osídlenia Liptovskej kotliny, avšak otázka počiatku slovanského osídlenia tohto regiónu stále zostáva v rovine úvah, poprípade v očakávaní nových presvedčivejších materiálov. Situácia sa však oproti poznatkom z konca osemdesiatych rokov 20. stor. (Ruttkay, M. 1992; Šalkovský 2011, 94–96) v tomto smere výraznejšie nezmenila. Treba pripomenúť, že v Liptove, ale aj na Orave či v Turci včasnohistorické osídlenie dosiaľ končí na počiatku sťahovania národov a nálezy z nasledujúcich storočí chýbajú.

Ako je známe, najstaršie včasnostredoveké nálezy z Liptova v súčasnosti nedovoľujú uvažovať o staršej kolonizácii tohto územia ako je 9. stor., kedy bola osídlená dolná a stredná časť kotliny. Prvé vyjadrenia k počiatkom slovanského osídlenia sa klonili skôr k mladšiemu zaradeniu doterajších nálezov (Pieta 1972, 77–79). Vychádzali najmä z datovania bronzovej postriebrenej náušnice s hviezdicovým závesom Dostálovho typu 8-40, nájdené v objekte na sídlisku Liptovská Mara III. V súčasnosti tento typ šperku bádatelia radia do staršieho veľkomoravského horizontu (Galuška 2013, 190, obr. 170)

Obr. 5. Reálne preukázané včasnostredoveké osídlenie Liptova a dolnej Oravy. 1 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I-Havránok; 2 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III-Za panskými humny; 3 – Liptovská Štiavnica-Lúčný hrieb; 4 – Liptovská Teplá; 5 – Liptovský Michal; 6 – Prosiek; 7 – Liptovské Matiašovce; 8 – Vyšný Kubín.

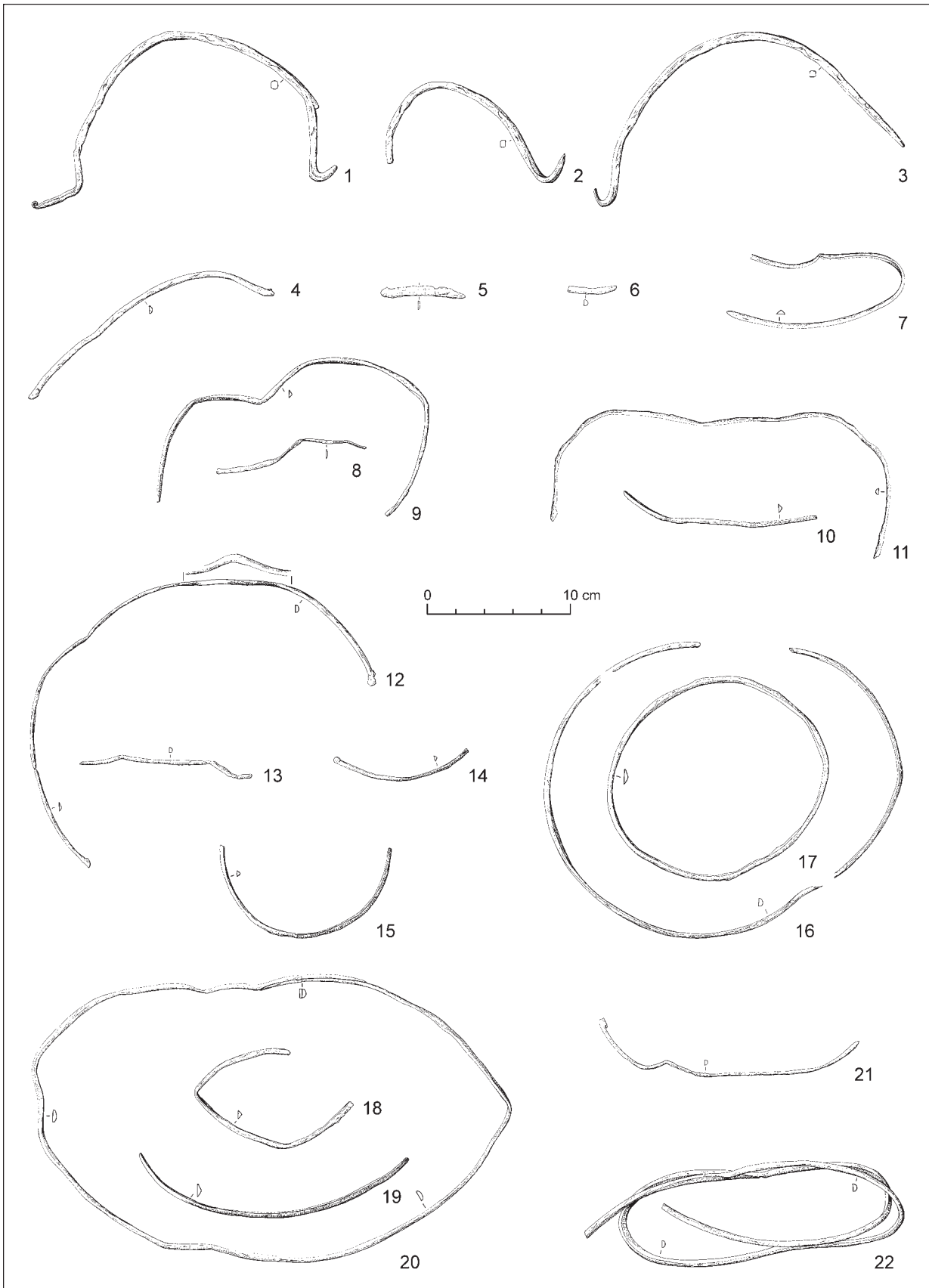
i keď pretrvávajú aj názory o ich mladšom výskyte či dlhšom prežívaní (Šalkovský 2011, 82; Ungerman 2005, 731, 732).

Nie je však isté, či publikovaná hustota osídlenia Liptova a Oravy zodpovedá skutočnosti, najmä pokiaľ ide o veľkomoravské obdobie. Veľká časť nálezísk bola do včasného stredoveku zaradená len na základe zlomkovitého zberového materiálu, ktorý nie je možné užšie časovo ohraničiť (Šalkovský 2011, 94–96). Okrem skúmaných osád Liptovská Mara III a Liptovské Matiašovce sa dostatočne výrazná keramika našla len v Liptovskej Štiavnici, Liptovskom Michale a v Liptovskej Teplej (obr. 5). Aj využívanie výšinných polôh v tejto dobe sa traduje len na základe nepresvedčivých starších nálezov či zmienok o nich. Na dlhodobo skúmanom hradisku Havránok sa nezistili žiadne sídliskové štruktúry, ani doklady po opevnení z tejto doby. Sporadické využívanie vrchu dokladajú len ojedinelé keramické črepy, podobne ako je to aj v prípade sporadických nálezov v Istebnom na Orave (Čaplovič 1987, 216; Pieta 1996, 96). Málo presvedčivé je aj materiá-

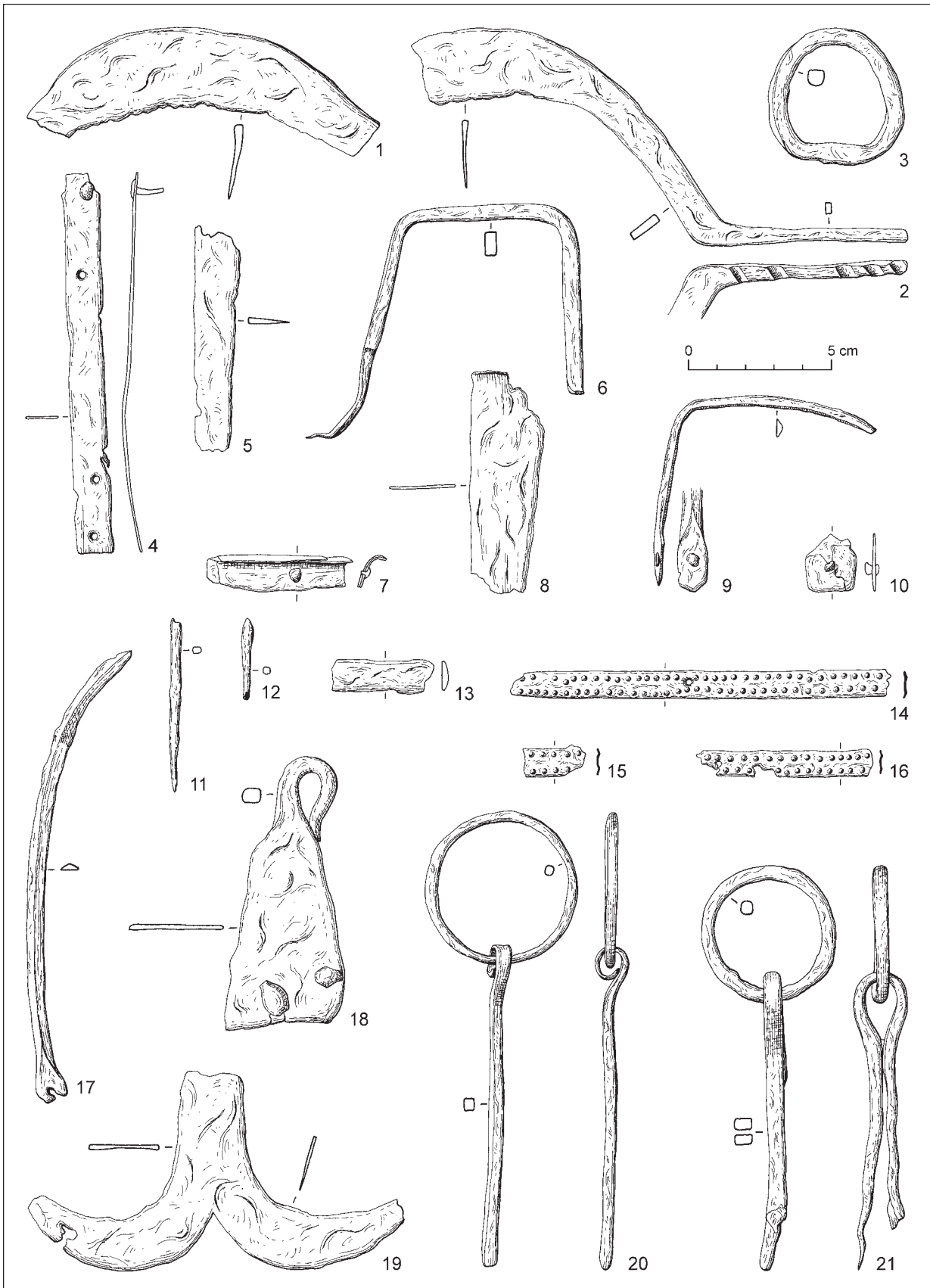
lové zdôvodnenie využívania brala Oravského hradu v 9. stor. O známom trojlístkovom kovaní zo zbierky M. Kubínyho sa iba traduje, že pochádza z hradiska Trniny (Dolný Kubín-Veľký Bysterec). Počas opakovaného výskumu na tomto malom hradisku sa nezistili žiadne včasnostredoveké nálezy (Čaplovič 1960; Pieta/Kolníková 1986), čo spochybňuje spomenutý nález. Navyše sa v literatúre omylom uvádzajú dve údaje tu nájdené kovania (Benda 1963, 211, obr. 14; Čaplovič 1987, 215; Hulínek/Čajka 2004, 82; Šalkovský 2011, 77), pričom ide o jeden predmet a jeho J. Hamplo zverejnenú analógiu (pozri k tomu bližšie Robak 2014, 54).

VYŠNÝ KUBÍN

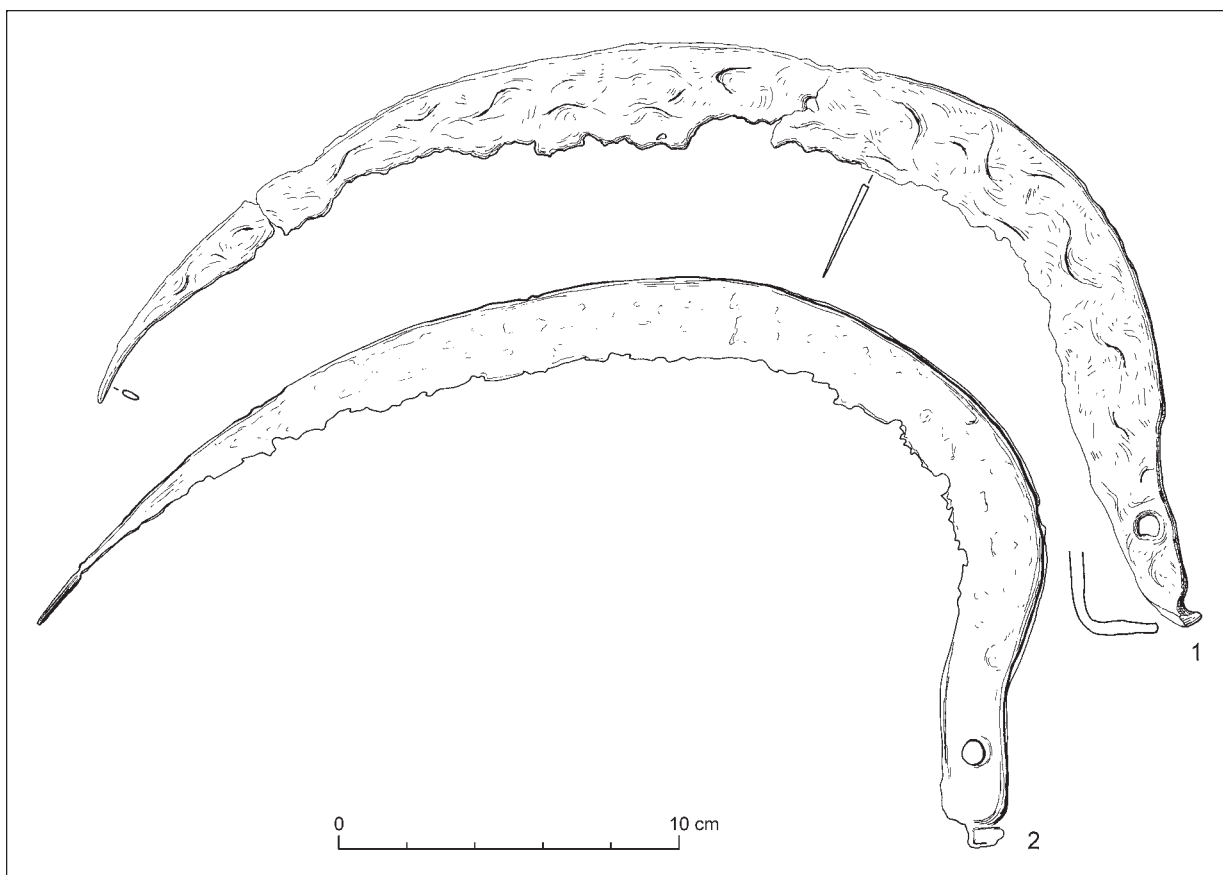
Do Liptovskej kotliny a na dolnú Oravu obyvateľstvo pravdepodobne prenikalo zo susedného regiónu Turca, ktorý bol pomerne intenzívne osídlený už na začiatku 9. stor. (Šalkovský 2011, 94). Významné súdobé pamiatky boli zistené aj na Spiši,

Obr. 6. Vyšný Kubín. Depot I/87 – 1. časť, železo.

Obr. 7. Vyšný Kubín. Depot I/87 - 2. část, železo.

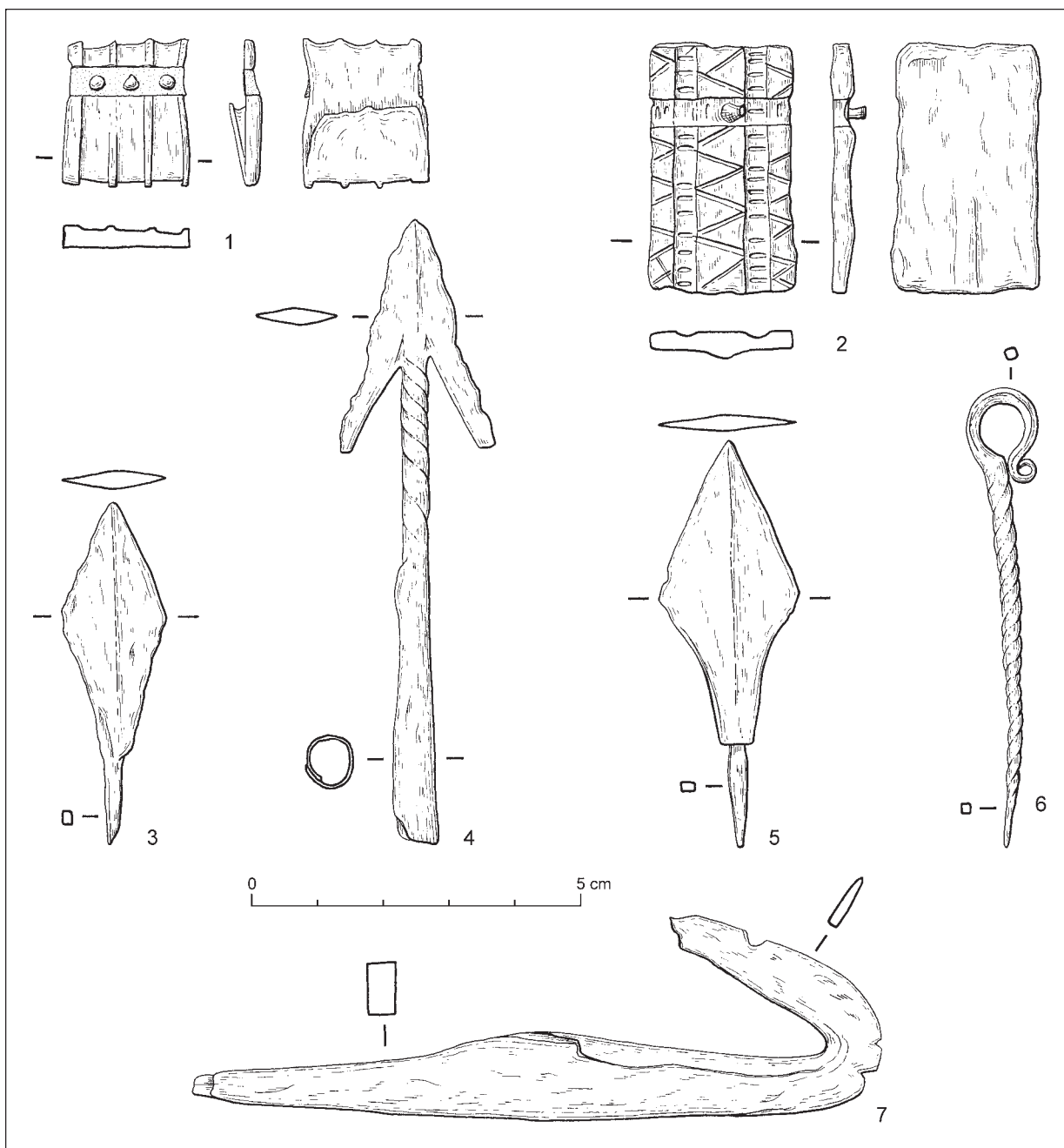
Obr. 8. Vyšný Kubín. Železné kosáky údajne pochádzajúce z depotu I (depotu II?).

avšak chýbajúce nálezy v kontaktnom priestore horného Liptova dávajú väčší predpoklad postupu osídlenia od západu či juhozápadu hore údolím Váhu alebo (aj) cez dolnú Oravu. Pripomeňme si nálezy z oravského hradiska Ostrá skala pri Vyšnom Kubíne (812 m n. m.) na severnej strane Chočského pohoria, ktoré je od severného vyústenia Prosieckej doliny vzdialené len približne 10 km (Čaplovič 1987, 217–219; Hulínek/Čajka 2004, 108, 109; Robak 2014, 59). Najviac poznatkov o tomto významnom nálezisku poskytol výskum P. Čaploviča, ktorý tu prebiehal v šesťdesiatych až osemdesiatych rokoch minulého storočia. Podľa jeho výsledkov sa včasnostredoveké osídlenie sústreďovalo na temene vrchu, pričom noví osadníci využili opevnenie a terénne úpravy tejto dominantnej polohy z neskej doby laténskej a z počiatku sťahovania národov (Čaplovič 1987, 218, 219). Nové poznatky a materiály priniesla skúšobná prospekcia hradiska detektorom kovov v roku 1987, počas ktorej sa podarilo objaviť viacero dôležitých železných predmetov zo sťahovania národov a včasného stredoveku, medziiným aj dva, resp. tri hromadné nálezy (Pieta 1988; Pieta/Hanuliak, V. 1988). Neskôr boli týmto spôsobom z hradiska získané ďalšie predmety (Turčan 2004). V príspevku zve-

rejňujeme dôležitejšie nálezy k danej téme, získané pri prieskume Pavla Valkoviča a následne overené a doplnené počas obhliadky náleziska za účasti Václava Hanuliaka, Karola Pietu a Pavla Valkoviča v júli roku 1987.

Depot II/87 (obr. 6; 7) sa našiel na západnej strane na konci terasy horného valu, neďaleko jej vyústenia do južnej skalnej steny, asi 15 m pod vrcholom hradiska (812 m n. m.). Tesne vedľa seba v hĺbke 25–40 cm ležiace predmety zaberali plochu 40 x 60 cm. Depot II/87 sa našiel asi 80 m od nálezu I v západnom ohybe dolného valu. Pozostával zo štyroch veľkých sekier, kľúčov v tvare T, zubadla, závlačky a viacerých zlomkov a jednoznačne patrí k severokarpatskému osídleniu lokality (Pieta 2009, 114, obr. 10; Pieta/Hanuliak, V. 1988).

Hromadný nález I/87 pozostával hlavne z deformovaných železných súčastí vedier a ďalších poškodených a neúplných predmetov (obr. 6; 7). Jednoznačne ide o materiálový depozit železných zlomkov, určených na druhotné použitie. Železné okutia vedierok a súdkov sú zastúpené fragmentárnymi i celými kusmi úzkych obručí charakteristického, polkruhového i trojuholníkovitého profilu a tromi jednoduchými drždami

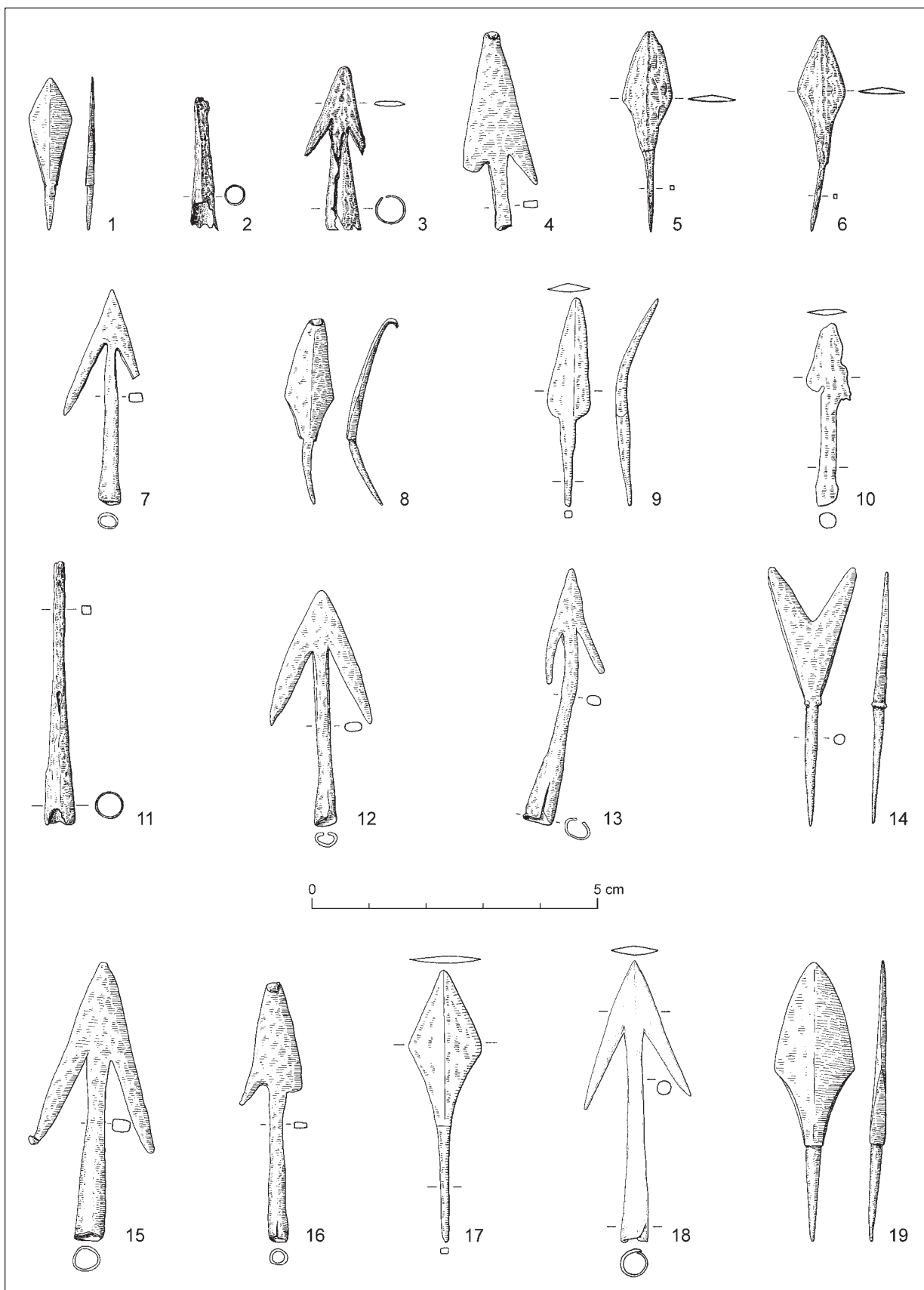

Obr. 9. Vyšný Kubín. Včasnostredoveké nálezy z roku 1987, všetko železo.

vedier s obojstranným hákovitým ukončením. Ich súčasťou boli závesné kovania s lichobežníkovitou alebo kotvovito formovanou záchytnou platničkou (obr. 7: 16, 19). Tieto kovania sa využívajú ako azda jediné kritérium na typologické členenie vedierok, avšak, ako sa zdá, bez väčšieho chronologického významu. Jednotlivé varianty upevňovacích zariadení mali skôr regionálne rozšírenie (Klanica 2006, 71–73). Podľa masového výskytu na včasnostredovekých sídliskách a hradiskách, napr. na Bojne, boli okované vedrá a súdky rôznych veľ-

kostí štandardnou súčasťou vtedajšieho zariadenia domácností. Ako potvrdzujú naše nálezy, bežne sa používali aj v horských oblastiach Slovenska (Šalkovský 2011, 62).

Dva zlomky (obr. 7: 1, 2) patria kosákom s odsadenou rukoväťou, ktoré sú často zastúpené v hromadných nálezoch z 9. stor. (Borzová 2016, 59–75). Súčasťou žatevného náradia bol aj upevňovací krúžok – zákovka (obr. 7: 3). Bežným sídliskovým nálezom bývajú aj železné kovania z drevených stavieb a truhlíc (uhlové kovania, krúžky so zápuskami;

Obr. 10. Hroty šípov z lokalít na strednom Považí. 1, 4, 7, 8, 12–16, 19 – Púchov (v zbierke Naturhistorisches Museum Wien); 2, 3, 5, 6, 9–11, 17 – Dolná Mariková; 18 – Motešice. Všetko železo.

obr. 7: 6, 9–11, 20, 21). Rovné, puncovaním zdobené pásiky (obr. 7: 14, 18) pravdepodobne pochádzajú z okovania skriniek alebo truhlíc.

Podľa výpovede nálezcu P. Valkoviča, súčasťou depotu I boli údajne aj dva celé kosáky s oblúkovitým ostrím, priečne roztepaným hrotom a s upevnením rukoväte pomocou koncového trňa a zabezpečovacieho nitu (obr. 8; *Pieta/Hanuliak, V. 1988*, obr. 31: 1, 4). Príslušnosť tohto typu kosáka k včasnostredovekému žatevnému náradíu prostredníctvom iných nálezov zostáva otvorená. Ide o formu, ktorá zodpovedá skôr nálezovému prostrediu konca doby rímskej, ako to dokazujú tvarovo zhodné kosáky z neskororímskych lokalít, včítane sídlisk severokarpatskej skupiny, ktorá je významne zastúpená aj na Ostrej skale. Ich výskyt na začiatku stredoveku je možný, aj keď v našich podmienkach skôr výnimočný (typ Henning H5 – *Borzová 2016*, 59, 60; *Henning 1987*, 87–89, tab. 39). Nepoznáme ich z Bojnei a chýbajú aj medzi početnými exemplármi v Mikulčiciach (*Poláček 2003*, 607–612). Je preto otázne, či boli kosáky skutočne súčasťou včasnostredovekého hromadného nálezu alebo tvorili samostatný celok. S odstupom času nemôžeme vylúčiť ani omyl nálezcu, ktorý oba kosáky priradil k nesprávnemu depotu.

Počas prieskumu boli nájdené aj ďalšie artefakty, ktoré doplnili nálezový profil tejto výnimočnej lokality (obr. 9). Obe pravouhlé nákončie remeňa (obr. 9: 1, 2) dopĺňajú mapu rozšírenia týchto kovaní (*Robak 2013*, 69–76). Dlhé hroty s krídelkami a tuľajúou (obr. 9: 4) ako aj ploché šípy s trňom (obr. 9: 3, 5) zasa dopĺňajú počet starších nálezov z tejto lokality (*Čaplovič 1987*, tab. CXV: 2–14, 16). Šíp s trňom sa našiel aj na sídlisku v Liptovskej Mare (*Pieta 1972*, obr. 11: 2) a hrot s krídelkami pochádza aj z hradiska Vislavce pri Liptovskom Hrádku. Oba typy sa bežne nachádzajú na viacerých náleziskách severného Slovenska (obr. 10; *Šalkovský 2011*, 69–71; pozri aj *Odler 2014*, 45, 46, obr. 21: ID 12, ID 5). Vyskytujú sa aj severne od Karpát (napr. Naszacowice – *Poleski 2011*, 63).

Ostrá skala bola v rámci včasného stredoveku osídlená pomerne dlhú dobu. K staršiemu horizontu patrí napr. ostroha s háčikmi typu I-b s kratším bodcom a dovnútra zahnutými koncami ramien (*Jakubčinová 2015*, 95; *Turčan 2004*, 430). Najväčšia časť datovateľného inventára (sekerovitá hrivna, sekerka s ostňami, ostrohy typu III a IV podľa *D. Bialekovej (1977)*, postrannice zubadla s hladkým či profilo-

vaným ramenom, nákončie remeňa: *Čaplovič 1987*, tab. CXII: 22; CXV: 17; CXVI: 1–4, 10; *Turčan 2004*, obr. 2: 1, 3, 6) patrí do veľkomoravského obdobia. Postrannice radí P. Šalkovský do predveľkomoravského obdobia (*Šalkovský 2011*, 77, 79). Ornamentika platničiek ostrohy typu IV z tohto náleziska s plastickým členením v tvare Y patrí zrejme k modelom, rozšíreným niekedy okolo polovice 9. stor. (*Robak 2013*, 181). Iné prvky, ako dlhé bodce ostrôh typu IV a hroty šíпов s trňom patria najskôr do záverečnej fázy 9. a na začiatok 10. stor.

Prepojenosť oboch regiónov vo včasnom stredoveku nepriamo potvrdzuje strategická poloha Hrádku vo vstupnom priestore Prosieckej doliny, kadiaľ viedla cesta Chočským pohorím na Oravu, podobne ako aj umiestnenie osady Pod Mníškom v katastri Liptovské Matiašovce, ktorá leží hlboko v údolí, neďaleko hlavného hrebeňa oddeľujúceho oba geografické celky.

Hromadný nález včasnostredovekých železných predmetov z Prosieka je prvým nálezom v Liptove a jedným z mála depotov tohto druhu na severnom Slovensku. Ako už bolo konštatované, ukladanie skladov predmetov v 8.–9. stor. má časové i lokálne odlišnosti (*Curta 2011*; *Čilinská 1984*; *Turčan 2015*). Veľké množstvo lokalít s takýmito nálezmi na strednom Považí či na Ponitří ešte zdôrazňujú vysoké počty depotov v Pobeďime (uvádza sa 22 nálezov – *Bialeková 2008*) a v Bojnei (najmenej 30 hromadných nálezov – *Pieta 2015*, 25). Celkovo možno konštatovať, že podľa súčasnej situácie sú depozity železných predmetov v širšej oblasti severného Slovenska skôr zriedkavé, azda s výnimkou Žilinskej kotliny (Divinka, štyri depoty – *Fusek 2015*, 149; *Majerčíková 2013*; *Turčan 2015*, obr. 1). Len výnimočne sa objavili v Turci (Sklabiňa), chýbajú na Spiši. Na Orave sa zatiaľ podarilo identifikovať len jeden hromadný nález, uvedený v tomto príspevku.

Nové včasnostredoveké nálezy z Prosieka, ako aj z Vyšného Kubína významne doplnili obraz pomerne chudobnej materiálnej kultúry 9.–10. stor. zo severného Slovenska, kde je počet objektívne zistených lokalít z tohto obdobia ešte nižší, než sa v literatúre uvádza. Aj keď v skúmanej oblasti pribudli predmety svojim pôvodom siahajúce už do prvej polovice 9. stor. (kopija s krídelkami), podľa súčasného stavu poznania môžeme s osídlením tejto oblasti v súčasnosti počítať najskôr vo veľkomoravskom období.

LITERATÚRA

- Bartošková 1986* – A. Bartošková: Slovenské depoty železných predmetů v Československu. Stud. Arch. Ústavu ČSAV 13/2. Brno 1986.
- Benda 1963* – K. Benda: Karolínská složka blatnického nálezu. Slov. Arch. 11, 1963, 199–222.
- Bialeková 1977* – D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim. Slov. Arch. 25, 1977, 103–157.
- Bialeková 2008* – D. Bialeková: Depotfunde von Axtbarren und Eisengegenständen – ein Phänomen des Pobedim-Burgwalls und seines ökonomischen Hinterlands. In: L. Poláček (Hrsg.): Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internat. Tagungen Mikulčice VI. Brno 2008, 337–344.
- Borzová 2016* – Z. Borzová: Poľnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku. Nitra 2016.
- Budinský-Krička 1965* – V. Budinský-Krička: Správa o predbežnom archeologickom prieskume v Liptove roku 1963. Stud. Zvesti AÚ SAV 15, 1965, 177–187.
- Curta 2011* – F. Curta: New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons. In: J. Macháček/Š. Ungerman (Hrsg.): Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Bonn 2011, 309–332.
- Čáp/Macháček/Špaček 2011* – P. Čáp/J. Macháček/J. Špaček: Tajemství výroby velkomoravského šperku. Archeologický experiment. Praha 2011.
- Čaplovič 1960* – P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom. Slov. Arch. 8, 1960, 183–216.
- Čaplovič 1987* – P. Čaplovič: Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku. Martin 1987.
- Čilinská 1984* – Z. Čilinská: Depoty železných predmetov z konca 8. stor. na Slovensku. In: E. Studeníková/L. Zachar (Zost.): Zborník prác Ľudmile Kraskovskej (k životnému jubileu). Bratislava 1984, 163–171.
- Danielisová/Militký 2014* – A. Danielisová/J. Militký: Pozdne laténske spony z oppida Třísov, získané povrchovou prospekci v letech 2008–2013. Arch. Rozhledy 66, 2014, 40–66.
- Dostál 1975* – B. Dostál: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- Drozdová/Parma/Unger 2005* – E. Drozdová/D. Parma/J. Unger: Hromadný hrob obětí slovansko-maďarského střetu v 9.–10. století u Brankovic. Arch. Rozhledy 57, 2005, 167–179.
- Fusek 2015* – G. Fusek: Hradisko Veľký vrch v Divinke. In: P. Jenčík/V. Struhár (Zost.): Hradiská – svedkovia dávnych čias. Zborník odborných príspevkov o hradiskách a ich obyvateľoch. Dolná Mariková 2015, 147–163.
- Galuška 2013* – L. Galuška: Hľadání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy. Brno 2013.
- Hanuliak, M. 2004* – M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 8. Nitra 2004.
- Hanuliak, M./Kuzma 2015* – M. Hanuliak/I. Kuzma: Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–13. storočia. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 25. Nitra 2015.
- Hanuliak, V. 1999* – V. Hanuliak: Stredoveké osídlenie Liptova na základe archeologických nálezov. In: Vojtech Budinský-Krička a najstaršie dejiny Liptova. Nitra 1999, 56–64.
- Henning 1987* – J. Henning: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends z. Z. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42. Berlin 1987.
- Hulínek/Čajka 2004* – D. Hulínek/M. Čajka: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. Slov. Arch. 52, 2004, 77–120.
- Husár 2006* – M. Husár: Včasnostredoveké krídelkovité kopije na území Karpatskej kotliny. Stud. Hist. Nitriensia 13, 2006.
- Chorvátová 2007* – H. Chorvátová: Horizonty byzantsko-orientálneho šperku na tzv. veľkomoravských pohrebiskách. In: V. Turčan (Zost.): Byzantská kultúra a Slovensko. Zbor. SNM. Arch. Suppl. 2. Bratislava 2007, 83–101.
- Jakubčinová 2015* – M. Jakubčinová: Ostrohy s háčikmi z Bojne. In: *Pieta/Robak 2015*, 91–105.
- Jakubčinová, v tlači* – M. Jakubčinová: Das Reitergeschirr aus dem 9. Jahrhundert aus dem Gebiet der Slowakei anhand des Materials aus Bojná. In: L. Poláček (Ed.): Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Internat. Tagungen Mikulčice IX. Brno, v tlači.
- Karo 2004* – Š. Karo: Die Typologie der frühmittelalterlichen Steigbügel aus slowenischen Fundorten. In: G. Fusek (Zost.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 165–173.
- Kavánová 1976* – B. Kavánová: Slovanské ostruhy na území Československa. Praha 1976.
- Kempke 1991* – T. Kempke: Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien III. Die Waffen des 8.–13. Jahrhunderts. Offa-Bücher 73. Neumünster 1991.
- Klanica 2006* – Z. Klanica: Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště I. Příspěvek ke chronologii časně středověké hmotné kultury ve střední Evropě. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 28. Brno 2006.
- Kovács 1986* – L. Kovács: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 38, 1986, 195–225.
- Kouřil 2003* – P. Kouřil: Staří Maďaři a Morava z pohledu archeologie. In: J. Klápště/E. Plešková/J. Žemlička (Ed.): Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka. Praha 2003, 110–146.
- Kouřil 2005* – P. Kouřil: Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzten und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen. In: P. Kouřil (Ed.): Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Brno 2005, 67–94.
- Kouřil 2008* – P. Kouřil: Archeologické doklady nomádskeho vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století. In: T. Štefanovičová/D. Hulínek (Zost.): Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska. Bratislava 2008, 113–135.
- Majerčíková 2013* – D. Majerčíková: Hromadný nález poľnohospodárskych nástrojov z hradiska na Veľkom vrchu pri Divinke. Vlast. Zbor. Považia 26, 2013, 25–34.
- Márton 2004* – A. Márton: La fibule du type de Mötschwil. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 55, 2004, 279–322.
- Měchurová 1983* – Z. Měchurová: Trýmeny a jiné součásti sedla z raněstředověkého období. Čas. Moravského Muz. Brno. Vědy Spol. 68, 1983, 61–90.

- Odler 2014* – M. Odler: Včasnostredoveké sídlisko Ivančina-Kratiny (okres Turčianske Teplice). Kmetianum 13, 2014, 18–58.
- Pieta 1970* – K. Pieta: Archeologický výskum Liptova v rokoch 1965–1968. Liptov 1, 1970, 101–120.
- Pieta 1972* – K. Pieta: Slovanské osídlenie Liptova v 9.–12. stor. Liptov 2, 1972, 67–82.
- Pieta 1982* – K. Pieta: Die Púchov Kultur. Stud. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 1. Nitra 1982.
- Pieta 1988* – K. Pieta: Two hoards of iron objects at Vyšný Kubín, North Slovakia. Arch. Rozhledy 40, 1988, 330.
- Pieta 1995* – K. Pieta: Nové nálezy z Prosieka. AVANS 1993, 1995, 106.
- Pieta 1996* – K. Pieta: Liptovská Mara, včasnohistorické centrum severného Slovenska. Archeologické pamätníky Slovenska 5. Bratislava 1996.
- Pieta 2009* – K. Pieta: Das germanische Fürstengrab aus Poprad-Matejovce. In: U. von Freeden/H. Friesinger/E. Wamers (Hrsg.): Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomen des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Koll. zur Vor- und Frühgesch. 12. Bonn 2009, 107–122.
- Pieta 2015* – K. Pieta: Včasnostredoveké mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007–2013. In: *Pieta/Robak 2015*, 9–49.
- Pieta/Hanuliak, V. 1985* – K. Pieta/V. Hanuliak: Výskum v Liptovskej Sielnici-Liptovskej Mare v roku 1984. AVANS 1984, 1985, 192.
- Pieta/Hanuliak, V. 1986* – K. Pieta/V. Hanuliak: Výskum a pamiatková úprava hradiska v Liptovskej Mare. AVANS 1985, 1986, 189, 190.
- Pieta/Hanuliak, V. 1988* – K. Pieta/V. Hanuliak: Sklady železných predmetov z konca doby rímskej vo Vyšnom Kubíne. AVANS 1987, 1988, 108, 109, obr. 31, 32.
- Pieta/Kolníková 1986* – K. Pieta/E. Kolníková: Druhý hromadný nález keltských mincí z Dolného Kubína-Velkého Bysterca. Slov. Arch. 24, 1986, 382–407.
- Pieta/Robak 2015* – K. Pieta/Z. Robak (Ed.): Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 27. Nitra 2015.
- Pieta/Ruttkay, A. 2007* – K. Pieta/A. Ruttkay: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. In: *Pieta/Ruttkay, A./Ruttkay, M. 2007*, 21–70.
- Pieta/Ruttkay, A./Ruttkay, M. 2007* – K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 9. Nitra 2007, 21–70.
- Poláček 2003* – L. Poláček: Landwirtschaftliche Geräte aus Mikulčice. In: L. Poláček (Hrsg.): Studien zum Burgwall von Mikulčice Band 5. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 21. Brno 2003, 591–709.
- Poleski 2011* – J. Poleski: Naszacowice. Ein frühmittelalterlicher Burgwall am Dunajec II. Fundstoff, Funktion, interregionale Beziehungen, Burgenbau in Kleinpolen. Moravia Magna, Ser. Polona III. Kraków 2011.
- Robak 2013* – Z. Robak: Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim VIII–X w. I. Cz. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 18. Nitra 2013.
- Robak 2014* – Z. Robak: Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim VIII–X w. II. Cz. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 19. Nitra 2014.
- Ruttkay, A. 1976* – A. Ruttkay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slov. Arch. 24, 1976, 245–395.
- Ruttkay, M. 1992* – M. Ruttkay: Okres Liptovský Mikuláš. In: D. Bialeková (Zost.): Prameny k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia. II. zväzok. Stredoslovenský kraj. Nitra 1992, 24–35.
- Schulze-Dörrlamm 1988* – M. Schulze-Dörrlamm: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrb. RGZM 35/2, 1988, 373–478.
- Šalkovský 2011* – P. Šalkovský: Stredné Slovensko vo včasnom stredoveku. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 14. Nitra 2011.
- Turčan 2004* – V. Turčan: Nové včasnostredoveké nálezy z Oravy. In: G. Fusek (Zost.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 427–431.
- Turčan 2007*: V. Turčan: Depoty z Bojne v zbierkach archeologického múzea SNM (predbežná správa). *Pieta/Ruttkay, A./Ruttkay, M. 2007*, 159–165.
- Turčan 2007* – V. Turčan: Depoty z Bojne v zbierkach Archeologického múzea SNM. Predbežná správa. *Pieta/Robak 2015*, 159–166.
- Turčan 2012* – V. Turčan: Depoty z Bojne a včasnostredoveké hromadné nálezy železných predmetov uložené v zbierkach SNM – Archeologického múzea. Zbor. SNM Arch. Suppl. 6. Bratislava 2012.
- Turčan 2015* – V. Turčan: K geografickému a historickému pozadiu uloženia depotov v Bojne. In: *Pieta/Robak 2015*, 109–112.
- Ungerma 2005* – Š. Ungerma: Ženský šperk staršieho veľkomoravského horizontu. Arch. Rozhledy 57, 2005, 707–749.
- Veličik 2012* – L. Veličik: Nože z doby bronzovej na Slovensku. Slov. Arch. 60, 2012, 285–342.
- Westphal 2002* – H. Westphal: Franken oder Sachsen. Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen. Stud. Sachsenforsch. 14. Oldenburg 2002.

Rukopis prijatý 28. 6. 2016

Abstract and key words translated by author

Zusammenfassung übersetzt von Lubomír Novotný

PhDr. Karol Pieta, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
karol.pieta@savba.sk

Hortfunde aus Prosiek und Vyšný Kubín

Anmerkungen zur frühmittelalterlichen Besiedlung von Liptov und Orava

Karol Pieta

ZUSAMMENFASSUNG

Die Lokalität Prosiek-Hrádok auf einer steilen Kalksteinfelsenwand in der Mündung von Prosiek-Tal (Abb. 1) gewährte schon in der Vergangenheit Belege über Ausnutzung dieser besonderen strategischen Lage schon in der späten Bronzezeit und in der mittleren Latènezeit. Ein bronzener Halsring mit dreifach verstärktem Abschluss (Abb. 2: 8) hat genaue Parallelen auf dem unweiten Burgwall Liptovská Mara I und den umliegenden Siedlungen (Pieta 1982, 56, 57, Taf. XIV: 9, 12–14, 17, 18). Im Hortfund aus der Siedlung Liptovská Mara III kam dasselbe Exemplar in Begleitung einer großen Fibel gegliederter verbundener Konstruktion mit hoch gewölbtem Bügel, charakteristisch für die frühe Phase der Stufe D1, zusammen. Diese Schmucksachen erscheinen schon in der Vorpúchov-Stufe und leben bis zur Wende der Zeitrechnung. Die Fibel vom Mittellatène-Schema (Abb. 2: 11) gehört unter die Varianten des Typs Mötschwill (Danielisová/Militký 2014, 43, mit Lit.; Márton 2004). Von den ursprünglichen Vorlagen unterscheidet sie sich durch größere Ausmaße, das Material und die Zahl der Windungen. Eine genaue Analogie ist auf dem Burgwall Vrchteplá-Okrúhla, Bezirk Považská Bystrica, vorgekommen. Zeitlich gehören diese Fibeln eindeutig in die Stufe C2, also in den Anfang der latènezeitlichen Stufe der Púchov-Kultur.

Die Lokalität Hrádok wurde im frühen Mittelalter (Abb. 3) intensiv ausgenutzt. Im Jahr 2007 entdeckte man auf dem Burgwall einen Hortfund von Eisengegenständen, in dem zwei Sporen, ein Handgriff und Attaschen aus zwei Eimerchen, ein Steigbügel, eine Lanzenspitze mit Widerhaken und ein Pflugeisen (Abb. 4) deponiert wurden. Es ist wahrscheinlich, dass der Fund ursprünglich auch weitere, heute schon unbekannt Gegenstände, beinhaltet hatte. Die Flügellanze (Abb. 4: 5) gehört zu den relativ seltenen, jedoch in der Fachliteratur detailliert verfolgten Funden mit mäßiger Formvariabilität und einer relativ breiten Zeitanwendung (Husár 2006; Kouřil 2005; Ruttkay, A. 1976, 299, 300; Westphal 2002). Durch den Gesamtaufbau mit kürzerer breiterer Tülle nähert sich das Stück aus Prosiek dem Exemplar aus dem Hortfund aus Nitra-Palánok oder zu der Lanze aus dem Grab 60 auf dem Gräberfeld Sopronkőhida. Während man das Depot aus Nitra zeitlich nur rahmenweise in das 9. Jh. einreihen kann, das erwähnte Grab wird in das Ende des 8. oder in den Anfang des 9. Jh. (Husár 2006, 56, Taf. V: 3; VII: 4) eingeordnet.

Der Steigbügel dreieckiger Form mit quer angesetzter Hängeöse und kugelig verstärktem Hals (Abb. 4: 3) gehört zu den relativ verbreiteten Varianten (Karo 2004, 169, Typ 3; Měchurová 1983, Typ III-2). Genaue Parallelen zum Fund aus Prosiek sind drei Steigbügel aus dem Hortfund aus Pružina, Bezirk Považská Bystrica, wo sie zusammen mit den Sporen vom Typ IV vorgekommen sind. Ihr Zeitvorkommen bewegt sich anhand einzelner Autoren zwischen der Mitte bis dem Abschluss des 9. Jh. (Schulze-Dörrlamm 1988, 427–429), bzw. bis zum zweiten Drittel des 10. Jh. (Kovács 1986, 200, 201).

Beide Sporen (Abb. 4: 4, 7) unterscheiden sich, trotz gesamter Ähnlichkeit, in Details (Form des Stachels, Verzierung der Plättchen). Nach D. Bialeková (1977, 131, 132) gehören sie zur Variante IV, die im mittleren Donaugebiet erheblich verbreitet war (Kavánová 1976, 46–50; Ruttkay, A. 1976, 346, 347). Neuerlich hat die slowakischen Funde M. Jakubčinová (im Druck) aufgesammelt und einschließlich der Stücke mit palmettenförmigem Abschluss der Plättchen ausgewertet. Die Kombination der plastischen Leisten und der punzierten Verzierung machte sich geltend auf Plättchen mehrerer Sporen und auf den Beschlägen der Befestigungsriemen. Zusammen mit dem verlängerten Stachel, verwendet auf beiden Sporen aus Prosiek, deutet diese Verzierung die Datierung eher in die zweite Hälfte des 9. Jh., oder sogar an den Beginn des 10. Jh. (Robak 2013, 76, 77), an.

Auf dem Burgwall hat man auch weitere Gegenstände aus dieser Periode gefunden. Der silberne Ohrring (Abb. 2: 9) gehört zu den Standardtypen mit vier Trommelchen, mit einer charakteristischen reichen Verzierung, geschaffen dank eines Filigrandrahtes und Mohngranulation in rhombischen Gebilden. Er ist einer der typischen Formen des weiblichen großmährischen Schmuckes (Čáp/Macháček/Špaček 2011, 198–217; Galuška 2013, 188, 189; Hanuliak, M. 2004, 168, 169). Er gehört zum Dostál-Typ 9-5, verbreitet vor allem im mitteldonauländischen Raum. Die Datierung der Ohrringe dieses Typs ist bis heute nicht ganz stabilisiert. Sie sind als Veligrad-Schmuck des älteren großmährischen Horizontes (Ungerma 2005, 711) bezeichnet, während H. Chorvátová ordnet die Viertrommel-Ohrringe zu dem jüngsten Horizont des byzantinisch-orientalischen Schmuckes (Chorvátová 2007, 85; andere Ansicht siehe Galuška 2013, 196–203).

Von vier Pfeilspitzen aus Hrádok (Abb. 2: 4–6; 3: 2; Pieta 1995, 106, Abb. 74: 2) gehören drei zu den ver-

breiteten Typen der Geschosse mit großen Widerhaken und einem langen, manchmal in der Mitte tordiertem Körper, beendet mit einer Tülle. Das vierte Stück mit einer Dornabsetzung gehört zu der Gruppe der Pfeile mit Dorn, verwendet in den Reflexbogen, die auch häufig im Kontext der Funde aus den großmährischen und nachgroßmährischen Lokalisationen vorkommen. Ein Teil der Forscher hält sie für ein jüngeres, ein Nomaden-Element, das vor allem mit der Abschlussphase dieser Periode und den magyarischen Einfällen (*Drozdová/Parma/Unger 2005; Kouřil 2003; 2008*) zusammenhängt. Eine andere Gruppe der Forscher macht aufmerksam auf ein früheres Vorkommen und eine längere Nutzung dieser Spitzen (z. B. *Hanuliak, M. 2004, 147–149; Kempke 1991, 25–27; Ruttkay, A. 1976, 332*). Beide Grundtypen der Spitzen unterscheiden sich außer der Form auch durch ihr Gewicht und konnten also von den Schützen für unterschiedliche Ziele im Kampf und bei der Jagd verwendet werden (*Ruttkay, A. 1976, 333*).

Die Frage des Anfanges der slawischen Besiedlung der Region Liptov bleibt stets in der Ebene des Bedenkens, beziehungsweise in Erwartung neuer Materialien. Die Situation hat sich jedoch gegenüber den Kenntnissen vom Ende der 80er Jahre des 20. Jh. in dieser Richtung nicht markanter geändert (*Ruttkay, M. 1992; Šalkovský 2011, 94–96*). Es soll erwähnt werden, dass in Liptov, aber auch in Orava oder in Turiec endet bisher die frühgeschichtliche Besiedlung am Anfang der Völkerwanderungszeit und Funde aus folgenden Jahrhunderten fehlen.

Wie es bekannt ist, die ältesten frühmittelalterlichen Funde aus Liptov ermöglichen nicht in der Gegenwart über älterer Kolonisierung dieses Gebietes wie im 9. Jh., wenn der untere und mittlere Teil des Beckens besiedelt wurde, nachzudenken. Die ersten Äußerungen zu den Anfängen der slawischen Besiedlung neigten eher zur jüngeren Einreihung der bisherigen Funde (*Pieta 1972, 77–79*). Sie gingen vor allem von der Datierung des bronzenen versilberten Ohringes mit sternförmigem Anhängsel des Dostál-Typs 8-40, gefunden im Objekt der Siedlung Liptovská Mara III, aus. In der Gegenwart reißen die Forscher diesen Typ des Schmucks in das ältere großmährische Horizont (*Galuška 2013, 190, Abb. 170*) ein, obwohl auch Ansichten über ihrem früheren Vorkommen oder längerem Überdauern (*Šalkovský 2011, 82; Ungerman 2005, 731, 732*) weiter bestehen.

Die Zahl der beglaubigten frühmittelalterlichen Fundstellen ist in der Wirklichkeit noch niedriger als in der Literatur angegeben wird, und das wie in Liptov, so auch in Orava (*Šalkovský 2011*). Außer den untersuchten Siedlungen Liptovská Mara III und Liptovské Matiašovce wurde eine ausreichend markante Keramik nur in Liptovská Štiavnica, Liptovský Michal und in Liptovská Teplá (*Abb. 5*) gefunden. Auch die Ausnutzung der Höhenlagen in dieser Zeit tradiert sich nur auf Grund der nicht überzeugenden älteren Funde oder Erwähnungen über sie. Auf dem langfristig untersuchten Burgwall Havránok wurden weder Siedlungsstrukturen, noch Belege nach einer Befestigung aus dieser Zeit, festgestellt. Eine zeitweilige Ausnutzung des Berges belegen nur vereinzelt keramische Scherben, ähnlich ist es auch im Fall der sporadischen Funde in Istebné in Orava (*Čaplovič 1987, 216; Pieta 1996, 96*). Wenig überzeugend ist auch die

Material-Begründung der Ausnutzung der Felsens von Oravský hrad (Orava-Burg) im 9. Jh. Über den bekannten Kleeblatt-Beschlag aus der Sammlung von M. Kubínyi tradiert sich nur, dass er aus dem Burgwall Trniny (Dolný Kubín-Veľký Bysterec) stammt. Während einer wiederholten Ausgrabung auf diesem kleinen Burgwall hat man keine frühmittelalterlichen Funde (*Čaplovič 1960; Pieta/Kolníková 1986*) festgestellt, was den erwähnten Fund in Frage stellt. Darüber hinaus wurden in der Literatur irrtümlich zwei, angeblich hier gefundene Beschläge (*Benda 1963, 211, Abb. 14; Čaplovič 1987, 215; Hulínek/Čajka 2004, 82; Šalkovský 2011, 77*), angegeben. Es handelt sich jedoch nur um einen Gegenstand und seine von J. Hampl veröffentlichte Analogie (siehe *Robak 2014, 54*).

In Liptovská kotlina (Liptov-Becken) und untere Orava durchdrang die slawische Bevölkerung wahrscheinlich aus der benachbarten Region Turiec, die relativ intensiv schon am Anfang des 9. Jh. besiedelt wurde (*Šalkovský 2011, 94*). Bedeutende zeitgenössische Denkmäler hat man auch in der Zips festgestellt, die fehlenden Funde im Kontakt-Raum von oberen Liptov erlauben jedoch den Fortgang der Besiedlung vom Westen oder Südwesten, oben durch das Waagtal oder (auch) durch untere Orava anzunehmen. Es ist notwendig auch die Funde aus dem Orava-Burgwall Ostrá skala bei Vyšný Kubín (812 m ü. d. M.) auf der nördlichen Seite von Chočské pohorie (Choč-Gebirge), von der nördlichen Mündung von Prosiecka dolina (Tal) nur ungefähr 10 km entfernt (*Čaplovič 1987, 217–219; Hulínek/Čajka 2004, 108, 109; Robak 2014, 59*), zu erwähnen. In dem Beitrag sind wichtigere Funde zu dem gegebenen Thema, die bei der Begehung mit Metalldetektor im Juli des Jahres 1987 gewonnen wurden, veröffentlicht. Der Hortfund I/87 bestand vor allem aus deformierten Eisenbestandteilen der Eimer und weiteren beschädigten und unvollständigen Gegenständen (*Abb. 6; 7*). Es handelt sich eindeutig um ein Material-Depositum eiserner Bruchstücke, die für sekundäre Anwendung bestimmt waren. Das Depot II/87 wurde ungefähr 80 m vom Fund I in westlicher Biegung des unteren Walls gefunden. Es bestand aus vier großen Äxten, Schlüsseln in T-Form, einem Mundstück, einem Gesenk und mehreren Bruchstücken und gehört eindeutig der Nordkarpatischen Gruppe aus dem Anfang der Völkerwanderungszeit (*Pieta 2009, 114, Abb. 10; Pieta/Hanuliak, V. 1988*). Zwei Sichel mit der Befestigung des Handgriffs mit Hilfe eines Enddornes und eines Sicherungsnetzes gehören vielleicht auch zum Depot II (*Abb. 8; Pieta/Hanuliak, V. 1988, Abb. 31: 1, 4*). Die Verknüpfung beider Regionen in frühem Mittelalter bestätigt indirekt die strategische Lage der Lokalität Prosiek-Hrádok in der Mündung von Prosiecka dolina (Tal), wodurch der Weg durch Chočské pohorie in Richtung Orava geführt hatte.

Der Hortfund frühmittelalterlicher Eisengegenstände aus Prosiek ist der erste Fund dieser Art in Liptov und einer der wenigen Depots der nördlichen Slowakei. Die Einlagerung der Gegenstände im 8.–9. Jh. hat zeitliche und lokale Unterschiede (*Curta 2011; Čilinská 1984; Turčan 2015*). Eine große Zahl der Lokalisationen mit solchen Funden im mittleren Považie (Waagtal) oder in Ponitrie (Lauf vom Nitra-Fluss) betonen noch große Zahlen der Depots in Pobedim (es werden 22 Funde angegeben – *Bialeková 2008*) und in Bojná (wenigstens 30 Hortfunde – *Pieta*

2015, 25). Insgesamt kann betont werden, dass anhand der gegenwärtigen Situation sind die Depositen der Eisengegenstände im breiteren Gebiet der nördlichen Slowakei eher selten, vielleicht mit der Ausnahme von Žilinská kotlina, Žilina-Becken (Divinka, vier Depots – Fusek 2015, 149; Majerčíková 2013; Turčan 2015, Abb. 1). Nur ausnahmsweise kamen sie in Turiec (Sklabiňa) vor, sie fehlen in der Zips. In Orava konnte bisher nur ein einziger Hortfund, erwähnt in diesem Beitrag, identifiziert werden.

Während der Untersuchungen in Vyšný Kubín wurden auch weitere Artefakte gefunden. Sie haben das Fundprofil dieser ungewöhnlichen Lokalität (Abb. 9) bereichert. Beide rechtwinklige Riemenendbeschläge (Abb. 9: 1, 2) ergänzen willkommen die Karte der Verbreitung dieser Beschläge (Robak 2013, 69–76). Lange Spitzen mit Widerhaken und Tülle (Abb. 9: 4), sowie flache Pfeile mit Dornschäftung (Abb. 9: 3, 5) ergänzen wiederum die Zahl der älteren Funde aus dieser Lokalität (Čaplovič 1987, Taf. CXV: 2–14, 16). Pfeil mit Dornschäftung wurde auch

auf der Siedlung in Liptovská Mara gefunden (Pieta 1972, Abb. 11: 2) und eine Pfeilspitze mit Widerhaken stammt auch aus dem Burgwall Vislavce bei Liptovský Hrádok. Beide Typen kommen geläufig auf mehreren Fundstellen der nördlichen Slowakei (Abb. 10; Šalkovský 2011, 69–71; siehe auch Odler 2014, 45, 46, Abb. 21: ID 5, ID 12), vor. Sie treten ebenfalls nördlich der Karpaten (z. B. Naszacowice – Poleski 2011, 63) auf.

Die neuen frühmittelalterlichen Funde aus Prosiek, sowie auch aus Vyšný Kubín, haben das Bild einer relativ armen materiellen Kultur des 9.–10. Jh. aus der Nordslowakei, wo die Zahl der objektiv festgestellten Lokalitäten aus dieser Periode noch niedriger ist als in der Literatur erwähnt wird, bedeutend ergänzt. Auch wenn in dem untersuchten Gebiet neue Gegenstände, die durch ihren Ursprung schon in die erste Hälfte des 9. Jh. reichen (Flügellanze), angewachsen sind, können wir anhand des gegenwärtigen Standes der Kenntnis mit der Besiedlung dieses Gebietes am ehesten in der großmährischen Periode rechnen.

Abb. 1. Prosiek-Hrádok. 1 – sichtbare Wallbefestigung; 2 – steiler Felsenkamm, wahrscheinliche Grenze der Befestigung.

Abb. 2. Prosiek-Hrádok. Funde aus der Innenfläche des Burgwalls. 1–6, 10, 11, 13, 14 – Eisen; 7, 8, 12 – Bronze; 9 – Silber. Maßstab: a – 1–7, 10, 12, 13; b – 8, 11, 14; c – 9.

Abb. 3. Prosiek. 1–7 – Funde aus Hrádok aus dem Jahr 1993, Eisen; 8 – älterer Fund aus südlichem Abhang unter der Befestigung, Bronze (nach Pieta 1995).

Abb. 4. Prosiek-Hrádok. Depot, Eisen. Maßstab: a – 1, 3, 5, 6; b – 4, 7.

Abb. 5. Real nachgewiesene frühmittelalterliche Fundorte von Liptov und unterem Oravatal. 1 – Liptovská Sielnica-Liptovská Mara I-Havránok; 2 – Liptovská

Sielnica-Liptovská Mara III-Za panskými humny; 3 – Liptovská Štiavnica-Lúčny hríb; 4 – Liptovská Teplá; 5 – Liptovský Michal; 6 – Prosiek; 7 – Liptovské Matiašovce; 8 – Vyšný Kubín.

Abb. 6. Vyšný Kubín. Depot I/87 – 1. Teil, Eisen.

Abb. 7. Vyšný Kubín. Depot I/87 – 2. Teil, Eisen.

Abb. 8. Vyšný Kubín. Eiserner Sichel, angeblich stammend aus Depot I (Depot II?).

Abb. 9. Vyšný Kubín. Frühmittelalterliche Funde aus dem Jahr 1987, alles Eisen.

Abb. 10. Pfeilspitzen aus mittlerem Považie (Waagtal). 1, 4, 7, 8, 12–16, 19 – Púchov (in der Sammlung von Naturhistorisches Museum Wien); 2, 3, 5, 6, 9–11, 17 – Dolná Mariková; 18 – Motešice. Alles Eisen.

VČASNOSTREDOVEKÉ ZUBADLÁ Z BOJNEJ¹

MIRIAM JAKUBČINOVÁ

The Early Medieval Bits from Bojná. Article deals with the bits from the early medieval period found in the cadastre of Bojná. It compares them with various exemplars found in the territory of current Slovakia. Bits were found mainly on the hillfort Valy, sporadic finds come from other two locations: II-Hradisko and III-Žihľavník. There are represented almost all types of bits dated to the Early Middle Ages. From the typological viewpoint it is possible to divide them into three main groups, respectively to additional subgroups and variants. The exemplars were found complete, but mostly fragmentary preserved. The most frequent form here were two-part bits with shanks, specifically variant with plastically profiled snaffle bars. We can find them also on other localities from Slovakia and Moravia. They are often part of hoards. It is possible that they are domestic products, characteristic for investigated area in the 9th century. Set of bits from Bojná suggests the diversity of used types of this fundamental part of horse equipment.

Keywords: Slovakia, Early Middle Ages, bits, typology, terminology.

ÚVOD

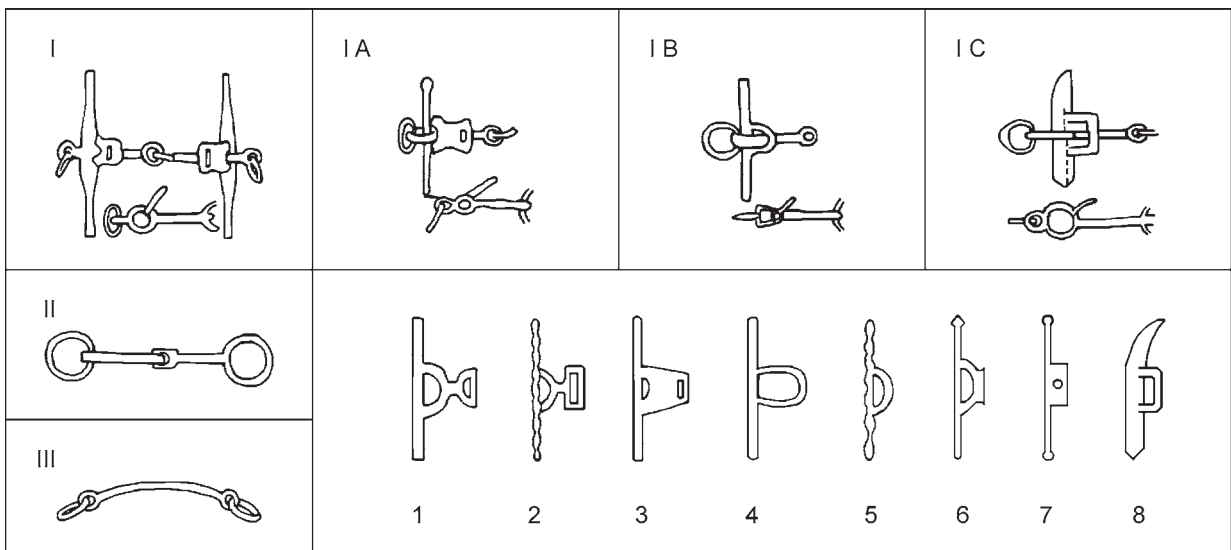
Kôň bol vo včasnom stredoveku spájaný v prvom rade s jazdením, a teda s vyššou spoločenskou vrstvou, ale využíval sa aj pri iných činnostiach (Měchurová 1984, 78, 79). Podľa správ od cestovateľa Ibn Rusta Slovania nemali veľký počet koní. Najviac ich vlastnil predovšetkým knieža, ako aj ľudia patriaci k elite stojacej okolo neho (Pramene II 1999, 235).

Na základe výskumu osteologického materiálu sa zistilo, že od obdobia sťahovania národov až do včasného stredoveku v centrálnej a východnej Európe existovala v podstate homogénna populácia koní, bez veľkých rozdielov medzi sebou (Miklíková 2006, 360). Na staromaďarských pohrebiskách, ako aj na pohrebiskách z obdobia Avarskeho kaganátu sa vyskytujú skôr kone, ktoré mali menej ako 9 rokov, niekedy však aj staršie (Ambros/Müller 1980, 18, 20, tabeľa 5). Avari, ako i starí Maďari teda cvičili a aj využívali už pomerne mladé kone (Miklíková 2006, 357). Spracovaním materiálu z pohrebísk z obdobia Avarskeho kaganátu a zo staromaďarských pohrebísk sa zistilo, že priemerná výška koní v kohútiku kolísala medzi 132 a 145 cm, pričom niektoré kone boli vysoké len 120 cm (Ambros/Müller 1980, 39). Podobná situácia bola zistená aj na pohrebisku v Leviciach, či na pohrebisku v Olomouci-Nemilanoch, kde sa ich výška pohybovala v rozmedzí cca 130 až 144 cm (Dreslerová 2014, 177, 179; Miklíková 2006, 358). Priemerná výška v kohútiku (137 cm) je však skôr orientačná, keďže kone boli pochované väčšinou

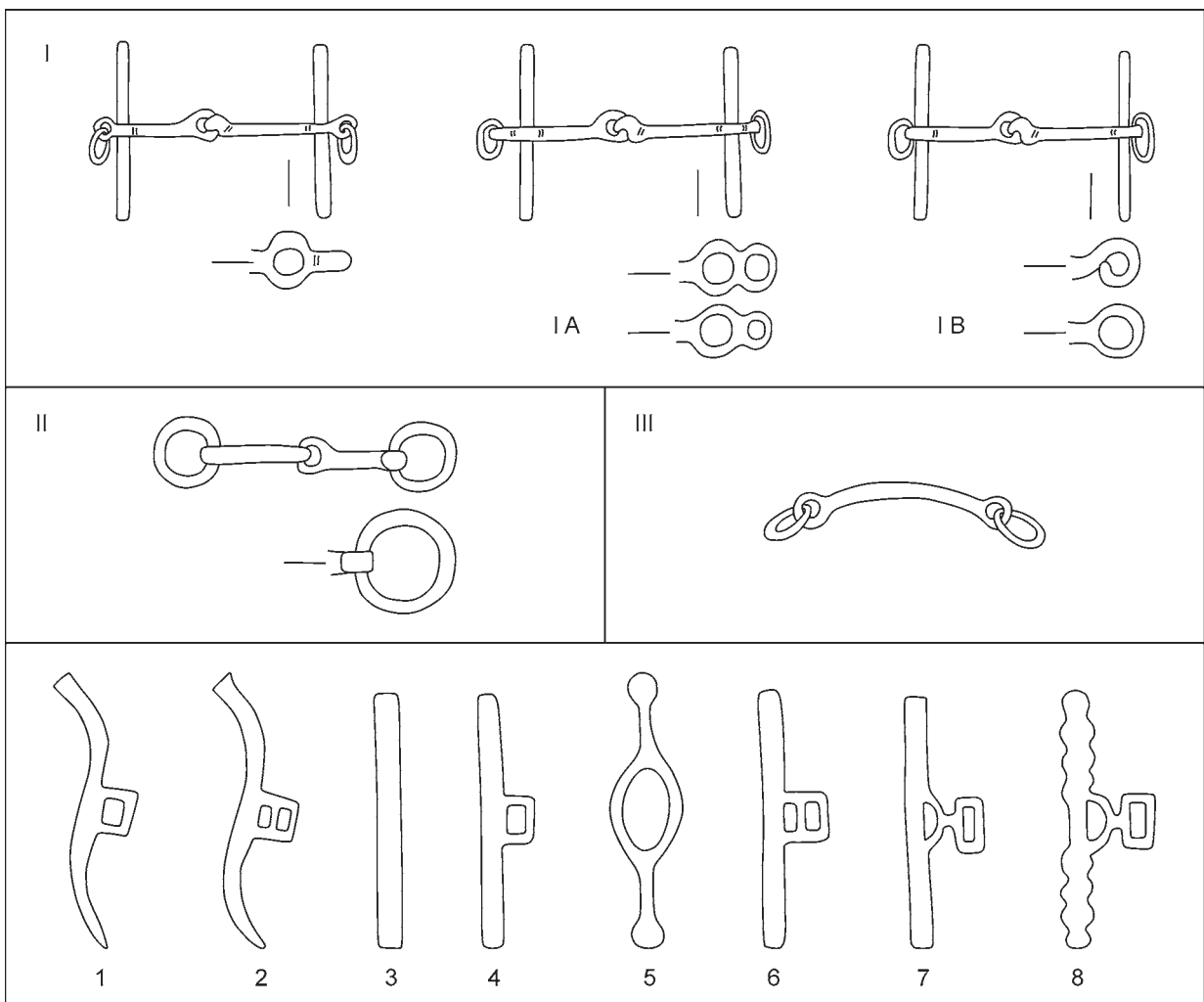
v mladom veku a ich vývoj ešte nebol dokončený (Miklíková 2006, 358). Je ale zrejmé, že počas včasného stredoveku sa na rozdiel od dnešných koní, ktorých výška dosahuje približne 160 cm (Göföler 2011, 21), na jazdenie používali kone menšie.

Jazdenie bolo vo včasnom stredoveku hlavne výsadou vyššej spoločnosti, a teda aj postroj koňa mal signalizovať postavenie majiteľa (Měchurová 1984, 78, 79). Uzdenie predstavuje zariadenie na ovládanie koňa pomocou postroja. Jazdec ním riadi a vedie koňa v určitom smere, reguluje jeho rýchlosť (Popluhár a kol. 2002, 60). Kónský postroj tvoria viaceré funkčné súčasti, ako kožené remienky používané na upevnenie postroja, zubadlo, ktoré je základnou časťou ohlávky, pracky a rozdeľovače remeňov, ale aj strmene a sedlo s jeho ďalšími súčasťami (Měchurová 1980; 1981). Kovové predmety mali prevažne funkčnú úlohu, hoci bývali často ozdobené. Kožené remienky ohlávky tvorili: nátylník, členka, dve lícnice, nánosník a podhrdelník. Na zubadlo boli pripevnené lícnice a opraty (Měchurová 1980, 188; Popluhár a kol. 2002, 60), pričom dĺžka zubadla sa musela prispôbiť papuli koňa, aby krúžky netlačili na jeho pysky (Popluhár a kol. 2002, 61). V tomto období boli viac využívané zubadlá s postrannicami, ale používali sa aj zubadlá s krúžkami. K výbave koňa patrili aj podkovy, ktoré ale neboli všeobecne rozšírené (Bialeková 1981, 46). Z 9. stor. sa zubadlá zachovali v menšom množstve. Je to predovšetkým kvôli tomu, že mŕtvi bojovníci neboli pochovávaní spolu s koňom, ako to bolo bežné v období Avarskeho

¹ Príspevok vznikol s podporou projektu APVV-14-0842 „Stredná Európa medzi keltskými oppidami a staroslovanskými centrami“ a v rámci grantového projektu 2/0121/15 agentúry VEGA „Mocenské štruktúry včasnej doby dejinnej a včasného stredoveku v archeologických prameňoch“.

Obr. 1. Typológia zubadiel (podľa Ruttkay, A. 1976, obr. 75, prekreslené).

Obr. 2. Typológia zubadiel (podľa Měchurová 1984, tab. I, prekreslené).

kaganátu či na staromaďarských pohrebiskách. Zubadlá a aj iné súčasti výstroja koňa sa často nachádzajú v sídliskových vrstvách, v zásypoch objektov alebo v depotoch. Symbolom jazdeckva v tomto období sa stali skôr ostrohy ako znak vyššej triedy a pridávali sa nielen do mužských, ale aj do detských hrobov. Neboli teda jasným svedectvom o jazdcovi, ale skôr o postavení človeka vo vtedajšej spoločnosti. Kôň sa však využíval nielen na jazdu, ale takisto napríklad na ťažné účely, či prepravu rôznych nákladov. Niekedy sa konské mäso stávalo aj súčasťou jedálnička, čo dokazujú nálezy zvieračích kostí z Pobodimu či Bajča (*Bialeková 1988, 299; Miklíková 2010, 153*).

V sledovanom období sa popri koňoch využíval tiež osol alebo mulica. Išlo v prvom rade o transport ťažkých nákladov, ale slúžili takisto na prepravu ľudí (*Dreslerová 2009, 11*). Osol vďaka stavbe svojho tela uniesol väčší náklad ako kôň a dokázal vydržať aj so skromnými dávkami krmiva (*Dreslerová 2009, 11, 12*). Prítomnosť a využitie osla v tej dobe dokladajú aj písomné pramene, napríklad v Kosmovej kronike sa spomína jeho obetovanie (*Peške 1985, 214*). Osteologický materiál bol nájdený na niekoľkých lokalitách na Morave a v Čechách, v Maďarsku a ojedinele aj na Slovensku (*Dreslerová 2009, 12, tab. 1*), avšak v rámci sledovaného priestoru a obdobia ide stále o vzácny druh (*Miklíková 2010, 127*).

Včasnostredoveké zubadlá – stručný prehľad bádania

Problematikou konského postroja vo včasnom stredoveku sa zaoberali viacerí bádatelia nielen v zahraničí, ale aj u nás (napr. *Bartošková 1986; Dienes 1966; Gofšler 2011; 2013; Kirpičnikov 1973; Měchurová 1980; 1981; 1984; Nadolski 1954; Petersen 1951; Ruttkay, A. 1975; 1976; 1982*), tu však spomeniem len niektorých, ktorých práce sa dotýkali priamo územia Slovenska. Medzi základné práce venujúce sa tejto problematike na Slovensku patria štúdie *A. Ruttkaya (1975; 1976)*, ktorý sa v rozsiahlej práci zaoberal zbraňami a výstrojom jazdca a koňa od 9. do 14. stor. V jednotlivých častiach sa venoval rôznym typom zbraní, ako aj ostrohám, strmeňom a zubadlám. Spracoval všetok dovtedy dostupný materiál a vypracoval typológiu jednotlivých predmetov. Vychádzal z rozdelenia *A. N. Kirpičnikova (1973, obr. 4)*, ktorý zozbieral nálezy z územia vtedajšieho Ruska. *A. Ruttkay (1976, 356–358)* rozčlenil zubadlá do troch typov (obr. 1):

- I – dvojdielne zubadlá s postrannicami,
- II – dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami,
- III – jednodielne zubadlá s postrannými krúžkami.

Typ I, čiže dvojdielne zubadlá s postrannicami následne roztriedil do štyroch variantov: základný typ – s dvojitými, na seba kolmými vonkajšími očkami, variant I A – s dvojitými vonkajšími očkami v tvare osmičky, variant I B – s jednoduchým vonkajším očkom, variant I C – s kostenými postrannicami. Postrannice tohto typu zubadiel mohli mať osem rôznych podôb.

Výstroj jazdeckého koňa z veľkomoravského obdobia rozoberala v niekoľkých štúdiách *Z. Měchurová (1980; 1983; 1984)*, v ktorých spracovala nálezy z celého bývalého Československa. Urobila rozbor zubadiel (*Měchurová 1980; 1984*), pričom nadviazala na typológiu *A. Ruttkaya (1976, 356–358, obr. 75)*. K typu I priradila dvojdielne zubadlá s postrannicami s členením na základný variant a varianty I A a I B podľa tvaru vonkajších očiek (obr. 2). Postrannice rozdelila na rovné a esovité. Rovné ďalej delila na hladké a „zaškrcované“ (*Měchurová 1980, 189, 190, tab. I; II, schéma 1; 1984, 265, tab. I*). Podľa spôsobu upevnenia remeňa členila postrannice na dve skupiny, a to s upevňovacími otvorami alebo bez nich. Postrannice s upevňovacími otvorami následne roztriedila na jednoduché (s jedným otvorom) a dvojité (s dvomi otvorami), ktoré sú buď obdĺžnikovitého, vidlicovitého, alebo iného tvaru (*Měchurová 1980, 189, 190, tab. II, schéma 1; 1984, 265*). Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami priradila k typu II a jednodielne zubadlá s postrannými krúžkami zasa k typu III (obr. 2; *Měchurová 1984, tab. 1*).

V rámci monografie venovanej slovanským depotom nájdeným na území Československa sa zubadlám venovala aj *A. Bartošková (1986)*. Zistila, že v hromadných nálezoch sa často vyskytujú hlavne „nomádske zubadlá“. Ide zväčša o dvojdielne zubadlá s esovito ohnutými alebo s rovnými postrannicami. Tieto zubadlá majú často postrannice s jednoduchým očkom (s jedným otvorom), obdĺžnikovitého alebo lichobežníkovitého tvaru. Objavujú sa však aj exempláre s dvojitým očkom, ktoré majú vrchnú časť obdĺžnikovitého tvaru s obdĺžnikovitým otvorom a spodnú časť zasa poloblúkového tvaru s poloblúkovým otvorom. Pri oboch typoch zubadiel sú vonkajšie očka jednoduché alebo dvojité, ktoré sú buď v tvare osmičky, alebo kolmé na seba navzájom. Všetky zubadlá majú hladké ramená a stredový kĺb je v tvare háčika (*Bartošková 1986, 84, 85, napr. obr. 3: 17; 5: 26; 10: 21; 12: 13*).

M. Schulze-Dörrlamm (1988, 416, 417, obr. 41) sa vo svojej štúdií zaoberala aj zubadlami, ktoré označila ako typ Csorna. Ide o dvojdielne zubadlá s rovnými, niekedy priečne rebrovanými postrannicami a s dvojitými očkami na prevlečenie remeňa. Ich pôvod predpokladá v priestore medzi Volgou a Dneprom, odkiaľ sa rozšírili do Karpatskej kotliny,

Tabela 1. Nálezové okolnosti zubadiel z hradísk Bojná I-Valy, Bojná II-Hradisko a Bojná III-Žihľavník.

Por. číslo	Poloha	Prír. číslo	Plocha	Sektor	Kontext/vrstva
1	Valy	107/04	plocha hradiska	–	zber
2	Valy	151/05	plocha hradiska	–	zber
3	Valy	152/05	plocha hradiska	–	zber
4	Valy	153/05	plocha hradiska	–	zber
5	Valy	159/05	plocha hradiska	–	zber
6	Valy	170/05	plocha hradiska	–	zber
7	Valy	208/05	plocha hradiska	–	zber
8	Valy	976/07	plocha hradiska	XI–C	zber
9	Valy	1062/07	plocha hradiska	IX; X–B/21–25	zber
10	Valy	88/09	plocha 7; S IV/c	VI–C/20a, 20c	K 202.1
11	Valy	125/09	plocha 10; S IX/c	XI–C/19d, 24b	zber
12	Valy	184/09	plocha 10; S IX/c	XI–C/19d, 24b	zber
13	Valy	309/09	plocha 10	XII–C/1b	zber
14	Valy	213/10	plocha hradiska	V–B	zber
15	Valy	396/10	plocha 2	–	K 1.4
16	Valy	444/10	plocha hradiska	–	zber
17	Valy	591/10	plocha hradiska	VIII–D/10b	zber
18	Valy	621e/10	plocha 7	VII–C/10a	zber
19	Valy	676/10	okolie plochy 7	–	zber
20	Valy	741/10	plocha 3; S XVII	IX–E/2b, d, 3a, c, 7b, 8a	K 432.1
21	Valy	3-Nov	východné predhradie	–	zber
22	Valy	321/11	plocha 1; S XXII	III–C/17a–d	K 60.2
23	Valy	55/12	plocha hradiska	–	zber
24	Hradisko	23/08	plocha hradiska	–	zber

kde sa nachádzajú výlučne v maďarských hrobch na hornom toku rieky Tisy, v Malej maďarskej nížine a na južnom brehu Dunaja v Zadunajsku (*Schulze-Dörflamm 1988, 416, obr. 41*).

BOJNÁ

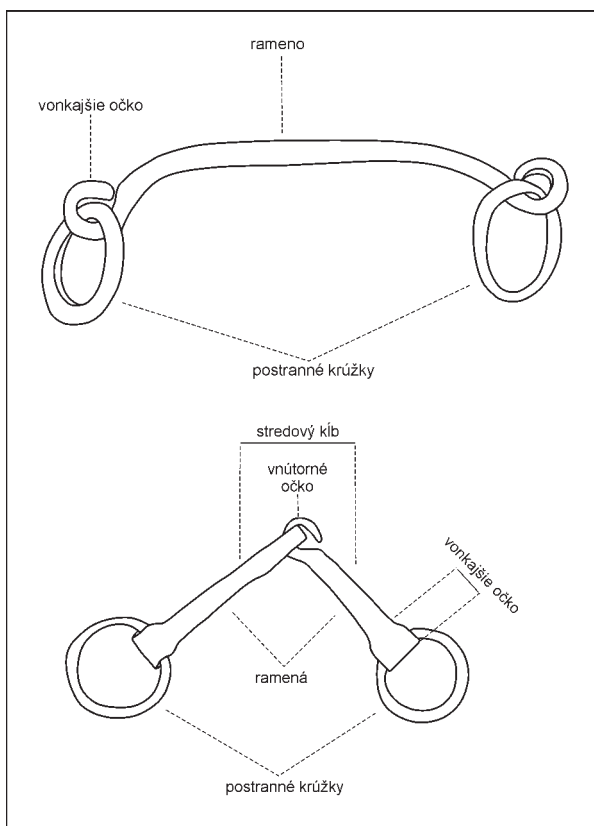
Hradisko Bojná I-Valy sa nachádza v juhovýchodnej časti pohoria Považský Inovec, ktoré je pomyselnou deliacou čiarou medzi Považím a Ponitím. Do katastra obce Bojná patria ešte ďalšie tri polohy, Bojná II-Hradisko, Bojná III-Žihľavník a Bojná IV-Mladý háj. Všetky lokality sú umiestnené v blízkosti starých ciest, ktoré spájali oblasť Považia a Ponitria (*Pieta/Ruttkay 2006, 37*). Polohy Bojná II a Bojná III pravdepodobne plnili menšie obranné funkcie a zabezpečovali ochranu zázemia hlavného hradiska Bojná I-Valy. Poloha Bojná IV ako líniová fortifikácia valov a priekop zohrávala asi taktiež menšiu obrannú úlohu, ale zrejme v neskoršom období ako predchádzajúce tri polohy (*Pieta 2006, 185*).

Najviac nálezov zubadiel a súčastí výstroja koňa bolo objavených počas systematického výskumu hradiska Bojná I (tabela 1), niektoré predmety sa

však do zbierkového fondu dostali ešte pred jeho začiatkom (*Pieta 2013; Pieta et al. 2011; 2013; v tlači*). Početný súbor nálezov bol nájdený pri prieskume hradiska, častokrát za pomoci detektoru kovov, predovšetkým v západnej a centrálnej časti areálu. Jedno zubadlo bolo odkryté v zemnici 5 na ploche 7, v centrálnej časti hradiska. Okrem neho sa tam našla aj nádoba stojaca pri peci a niekoľko drobných železných predmetov (*Jakubčinová/Vangľová 2015, 68*). Fragment ďalšieho zubadla pochádza z depotu a niekoľko nálezov bolo objavených v sondách. Z polôh Bojná II a Bojná III pochádzajú len ojedinelé exempláre (tabela 1), nájdené pri prieskumoch.

Klasifikácia zubadiel z Bojnej

Terminológia zubadiel, ktorou sa zaoberali viacerí autori (*Měchurová 1980; 1984; Oždání et al. 1992, 70; Ruttkay, A. 1976, 356–358*), v slovenskej odbornej literatúre ešte nebola zjednotená. Z. Měchurová (1980, 189, 190, tab. I; II; schéma 1) vypracovala detailné odborné názvoslovie nálezov zubadiel a ďalších súčastí konského postroja, z ktorej som pri spracovaní zubadiel z Bojnej vychádzala a aplikovala ich

Obr. 3. Terminológia jednodielnych zubadiel a dvojdielnych zubadiel s postrannými krúžkami.

do slovenčiny (obr. 3; 4). V nasledujúcom texte som tento nálezový súbor podrobila detailnej typologickej analýze. Som si však vedomá toho, že často ide len o formálny postup. Viaceré veľkostné či tvarové rozdiely vyplývajú z účelového charakteru daného artefaktu a jednoduchej kovárskej technológie jeho výroby (obr. 5). Počítať sa musí aj s ťažko postrehnutelnými opravami a výmenami jednotlivých súčastí zubadiel, ktoré pri každodennom používaní podliehali rýchlemu opotrebovaniu. Pre rámcové zaradenie je možné využiť len varianty kusov s postrannicami. Pri spracovaní tohto súboru bolo jednotlivým častiam zubadiel prisúdené kódové označenie, na základe ktorých sa tieto predmety vyhodnocovali:

Jednodielne zubadlo s postrannými krúžkami I

Ramená: A

- hladké rameno štvorhranného prierezu A1
- hrudkové rameno okrúhleho prierezu A2

Vonkajšie očká: B

- jednoduché, v tvare háčika B1
- jednoduché, okrúhle B2

Postranné krúžky: C

- s oválnym prierezom C1

Dvojdielne zubadlo s postrannými krúžkami II

Ramená: A

- hladké rameno so štvorhranným prierezom A1
- tordované rameno A2

Vonkajšie očká: B

- jednoduché, v tvare háčika B1
- jednoduché, okrúhle B2

Stredový kĺb: C

- vnútorné očko v tvare háčika C1
- okrúhle vnútorné očko C2

Postranné krúžky: D

- s okrúhlym prierezom D1

Dvojdielne zubadlo s postrannicami III

Ramená: A

- hladké, rovné rameno A1
- s plastickým profilovaním v strede ramena štvorhranného prierezu A2
- s plastickým profilovaním v strede ramena hviezdicovitého prierezu A3

Postrannice: B

- rovné, hladké s okrúhlym prierezom B1
- rovné, hladké so štvorhranným, prípadne osemhranným, prierezom B2
- rovné, priečne rebrované so štvorhranným prierezom B3
- rovné, ozdobené priečnymi ryhami so štvorhranným prierezom B4

Stredový kĺb: C

- vnútorné očko v tvare háčika C1
- okrúhle vnútorné očko C2

Očko na prevlečenie remeňa: D

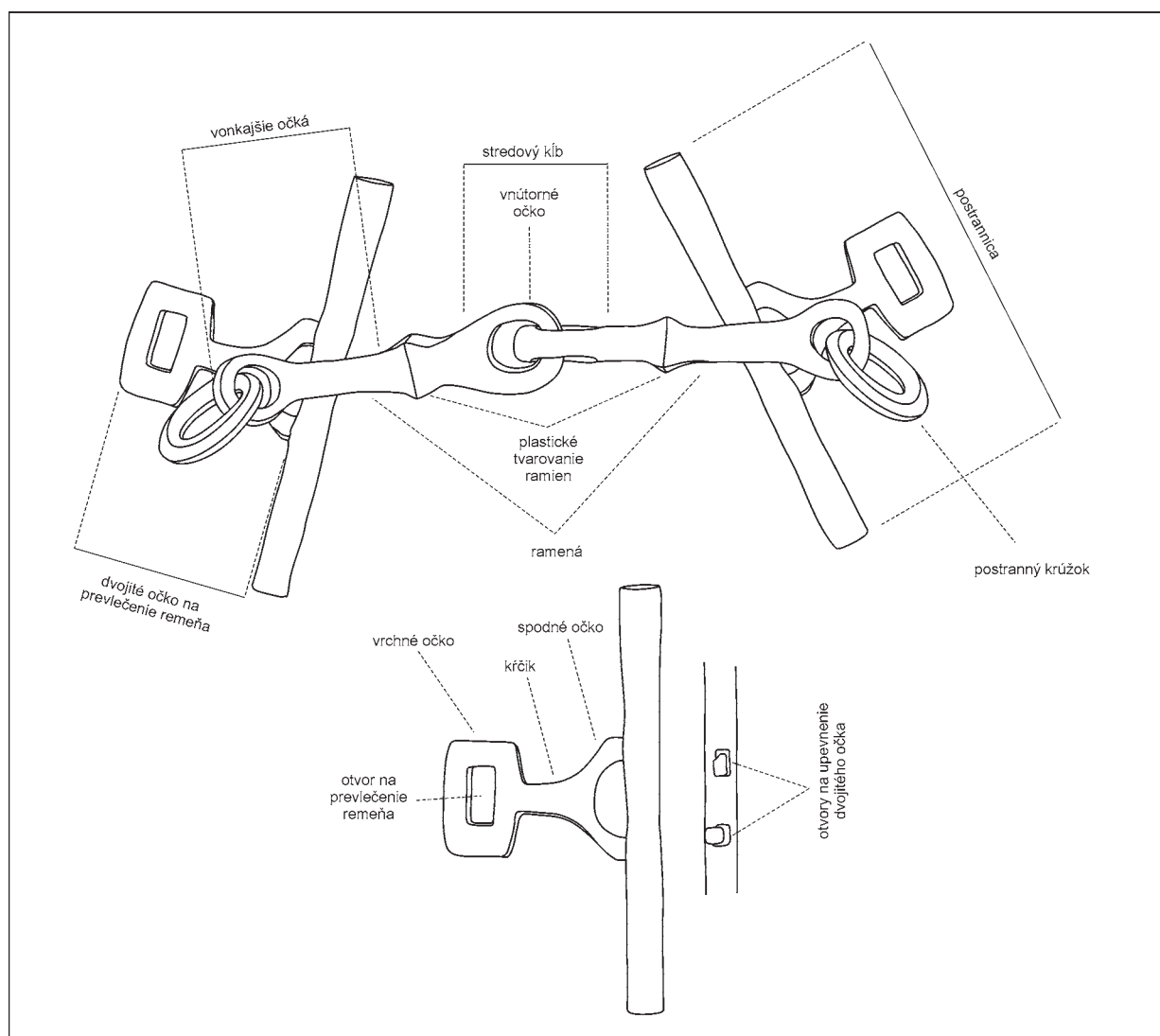
- dvojité (s dvomi otvormi), vrchná časť lichobežníkovitého alebo obdĺžnikovitého tvaru s obdĺžnikovitým otvorom, spodná časť poloblúkového tvaru a poloblúkovým otvorom, obe časti sú spojené krátkym kĺčikom, nezdobené D1
- dvojité (s dvomi otvormi), vrchná časť lichobežníkovitého alebo obdĺžnikovitého tvaru s obdĺžnikovitým otvorom, spodná časť poloblúkového tvaru a poloblúkovým otvorom, obe časti sú spojené krátkym kĺčikom, zdobené D2
- dvojité (s dvomi otvormi), vrchná časť obdĺžnikovitého tvaru s obdĺžnikovitým otvorom, prechádza do rozšírenej spodnej časti bez kĺčiku, poloblúkový otvor v spodnej časti, zdobené D3

Vonkajšie očká: E

- dvojité v tvare osmičky, okrúhle E1
- dvojité kolmé, okrúhle E2
- jednoduché, okrúhle E3

Postranné krúžky: F

- s oválnym prierezom F1
- s kosoštvorcovým prierezom F2

Obr. 4. Terminológia dvojdielných zubadiel s postrannicami.

Základom pri práci boli v prvom rade nálezy z hradiska Bojná I-Valy, ale zohľadňovali sa aj predmety z ďalších dvoch polôh, a to z polohy II-Hradisko a III-Žihlavník. Následne boli zubadlá z Bojnej vyhodnocované v kontexte nálezov z územia dnešného Slovenska, prípadne so susedných krajín. Exempláre z Bojnej predstavujú pomerne početný súbor a reprezentujú takmer všetky základné typy zubadiel. Kvôli jednoduchšiemu spracovaniu nálezov sa pre potreby tohto príspevku zostavila pracovná klasifikácia, v ktorej sa postupovalo od najmenej početných nálezov. Zubadlá možno rozdeliť na tri hlavné skupiny, ktoré majú niekoľko podskupín a variantov.

Skupina I

Jednodielne zubadlá s postrannými krúžkami

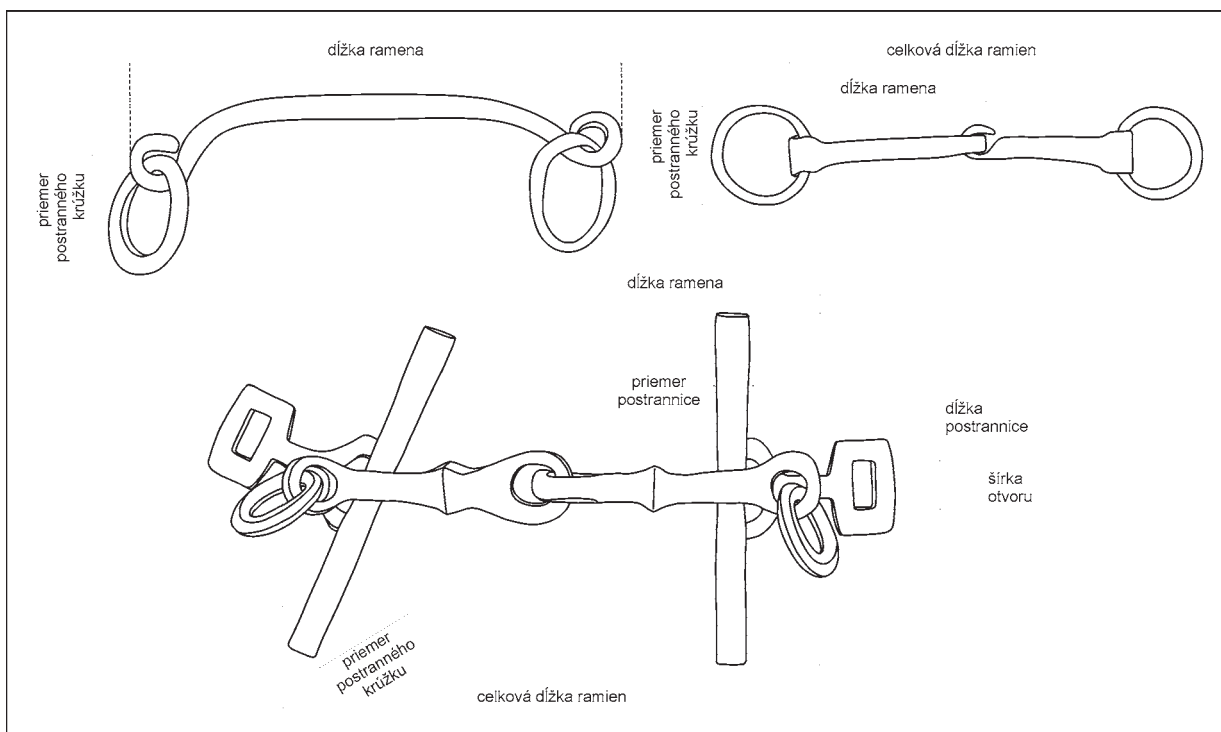
Ide o zubadlá skladajúce sa z jedného ramena s vonkajšími očkami buď okrúhlymi, alebo v tvare

háčika, v ktorých sú umiestnené postranné krúžky (obr. 3). Z katastra obce Bojná pochádza len jeden takýto exemplár, a to z polohy III-Žihlavník (tab. I: 6). Rameno je hladké, rovné, štvorhranného prierezu. Vonkajšie očká sú mierne odsadené a zahnuté do tvaru háčika. Dĺžka ramena je 160 mm. Oba krúžky oválneho prierezu majú priemer 37 mm.

Skupina II

Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami

Tento typ zubadiel sa skladá z dvoch ramien spojených stredovým kĺbom (obr. 3). Vnútrorné aj vonkajšie očko môže byť okrúhle alebo v tvare háčika. Vonkajšie očko je zväčša jednoduché (s jedným otvorom). Vo vonkajšom očku je umiestnený jeden krúžok na zachytenie oprát a uzdy. K tomuto typu patria tri celé exempláre a jedno poškodené rameno z hradiska Valy a jedno celé zubadlo z Bojnej II.

Obr. 5. Rozmery súčastí jednotlivých typov zubadiel a ich opis.

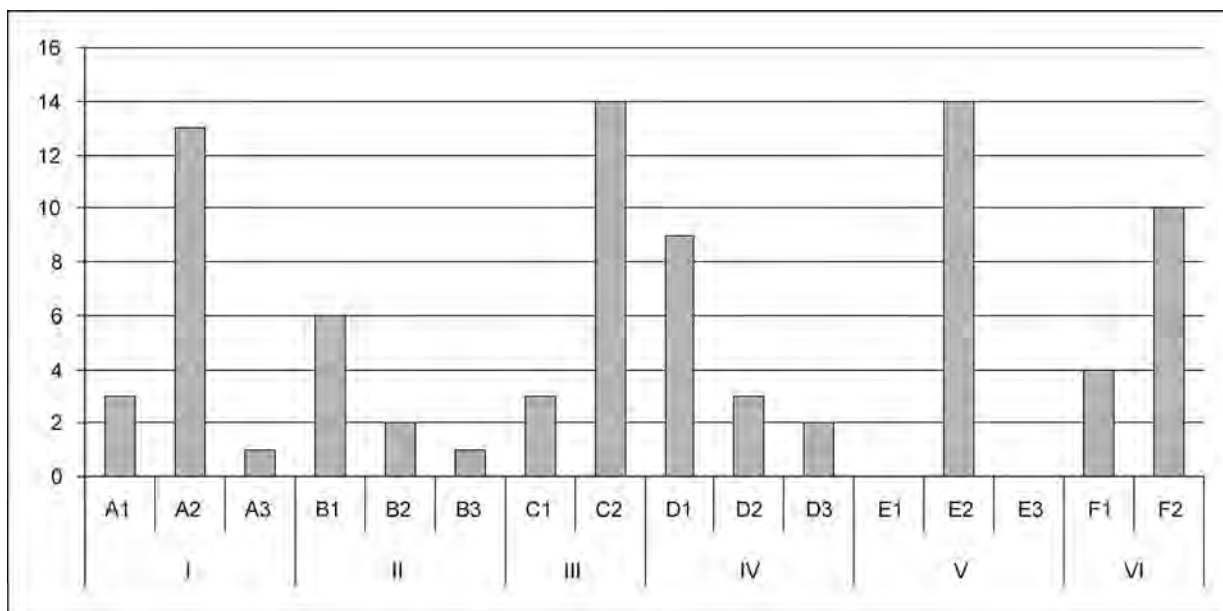
Podľa tvaru ramien sa skupina II môže rozdeliť na podskupinu s hladkými ramenami a podskupinu s tordovanými ramenami. Do prvej podskupiny patria tri celé a jeden neúplný exemplár, do druhej len jeden artefakt.

Dvojdielne zubadlá s hladkými ramenami sa zachovali dve celé (tab. I: 1, 2), jednému exempláru chýba jeden postranný krúžok (tab. I: 4) a z neúplného exempláru zostalo len jedno rameno (tab. I: 5). Ramená majú štvorhranný prierez, ale rôznu dĺžku. Jedno zubadlo má ramená dlhé 64 a 56 mm, druhé 88 mm, zatiaľ čo pri treťom je dĺžka 104 a 106 mm. Neúplný artefakt má zachovanú dĺžku ramena 88 mm. Celková dĺžka ramien zubadiel je rozdielna 118, 180 a 187 mm. Všetky tri celé kusy majú vonkajšie aj vnútorné očko v tvare háčika (B1 a C1). Najmenší exemplár (tab. I: 2) má konce ramien pri vonkajších očkách mierne rozšírené a roztepané, vytvárajú tak tvar tenkej objímky, v ktorej sú umiestnené krúžky. Nálezy z Bojnej I i II majú priemer krúžkov od 31–37 mm.

Z hradiska Valy pochádza aj jeden exemplár s tordovanými ramenami (tab. I: 3). Ramená, vytvorené pôvodne z tyčinky obdĺžnikovitého prierezu, sú tordované, vnútorné očko má tvar háčika. Vonkajšie očka sú zatočené, pripomínajúc tvar ulity. Sú podstatne väčšie ako vnútorné očko v stredovom kĺbe. Postranné krúžky sa nezachovali. Ramená sú dlhé 85 a 87 mm, celková dĺžka je 164 mm, priemer vonkajších očiek je 27 a 29 mm.

Skupina III Dvojdielne zubadlá s postrannicami

Túto skupinu tvoria zubadlá zložené z dvoch dielov spojených stredovým kĺbom (obr. 4). Každý diel tvorí rameno s postrannicou a postranným krúžkom. Rameno je ukončené zväčša dvojitém vonkajším očkom. V okrajovom očku je umiestnený postranný krúžok, vo vnútornom postrannica. Postrannica je zložená z tyčinky s dvomi otvormi v strede a z dvojitého očka na prevlečenie remeňa. Z hradiska Bojná I pochádzajú tri úplne zachované zubadlá s postrannicami, ale dva artefakty majú jednu poškodenú postrannicu (tab. II: 1–4). Štyri zubadlá sú neúplné. Jednému exempláru chýba jedna postrannica (tab. III: 1), dve majú zachované len ramená s postrannými krúžkami (tab. III: 2, 3), avšak bez postranníc a z jedného zubadla zostal len jeden diel, čiže rameno s postrannicou a postranným krúžkom (tab. IV: 1). Vo fragmentoch sa našlo ďalších 11 kusov. V šiestich prípadoch ide o dvojité očko na prevlečenie remeňa (tab. IV: 3, 4, 6–9), jedenkrát sa našla len postrannica bez dvojitého očka na upevnenie remeňa (tab. IV: 5) a štyrikrát časť ramena (tab. III: 4–6; IV: 2). Súbor obsahuje viacero neúplne zachovaných častí, preto sa kvôli objektivizácii analýzy pracovalo napríklad pri celých zubadlách s jeho dvomi časťami oddelene. Keďže ide o dvojdielne zubadlá, vyhodnocoval sa každý diel jedného zubadla samostatne (obr. 6).

Obr. 6. Bojná. Absolútne zastúpenie jednotlivých súčastí dvojdielných zubadiel s postranicami z analyzovaného materiálu. Legenda: I – ramená; II – postrannica; III – stredový kĺb; IV – dvojité očka na prevlečenie remeňa; V – vonkajšie očka; VI – postranné krúžky.

Najviac nálezov (obr. 6) má na ramenách v strednej časti umiestnené plastické profilovanie štvorhranného prierezu (A2; tab. II: 3, 4; III: 1–3; IV: 1, 2). Ide akoby o strechovité zhrubnutie každej strany ramena. V troch prípadoch sa ramená zachovali hladké, bez plastickej výzdoby (A1; tab. II: 1, 2; III: 2) a jedno rameno má strednú časť plasticke profilovanú, ale s hviezdicovitým prierezom (A3; tab. III: 4). Pri všetkých exemplároch, aj na čiastočne zachovaných, boli ramená ukončené dvojítmí, na seba kolmými vonkajšími očkami. Stredový kĺb tvorilo vo väčšine prípadov okrúhle vnútorné očko (C2; tab. II: 1–3; III: 1–6; IV: 1, 2). Len trikrát malo vnútorné očko tvar háčika (C1; tab. II: 4; III: 2), pričom ide o dve zubadlá. Na jednom exemplári majú obe ramená stredový kĺb v tvare háčika (tab. II: 4). V druhom prípade ide o zubadlo, ktorého jedno rameno bolo ukončené v tvare háčika, zatiaľ čo druhé bolo okrúhle (tab. III: 2). V oboch prípadoch ide pravdepodobne o opravované výrobky.

Postrannice sú prevažne dvojdielne. Skladajú sa z tyčinky s dvomi otvormi v strede a z dvojitého očka na prevlečenie remeňa. Osem postranníc je rovných a hladkých, z nich šesť má okrúhly (B1; tab. II: 1–3; III: 1; IV: 1) a dve štvorhranný a osemhranný prierez (B2; tab. II: 4; IV: 9). Len v jednom prípade sa našla rovná, ale priečne rebrovaná postrannica (B3; tab. II: 4). Dvojité očka na prevlečenie remeňa má vrchné očko obdĺžnikovitého, alebo lichobežníkovitého tvaru s obdĺžnikovým otvorom a cez krátky, úzky krčik prechádza do

spodnej poloblúkovej časti, s otvorom tiež poloblúkoveho tvaru (D1–D2). Štyri dvojité očka sa našli oddelene, ďalších osem bolo nájdených ako súčasť zubadla, pričom deväť kusov bolo nezdobených (tab. II: 1–3; III: 1; IV: 1, 5, 6) a tri zdobené (tab. II: 4; III: 3, 4). Výzdoba pozostáva z krátkych rýh, niekedy vytvárajúcich až plastické rebra, rozmiestnených na spodnej poloblúkovej časti a na krčiku, v jednom prípade sa nachádzala aj na vrchnom očku pod otvorom na prevlečenie remeňa. V dvoch prípadoch sa našlo dvojité očko bez krčika (D3; tab. IV: 8, 9). Ide v podstate o platničku, ktorá sa v spodnej časti krídlovito rozširuje, ale môže byť aj jednoduchého obdĺžnikovitého tvaru. Majú dva otvory, vrchný je obdĺžnikovitý a spodný, menší, je okrúhly alebo poloblúkovej. Oba nálezy boli ozdobené tenkými ryhami v oblasti okolo otvoru na prevlečenie remeňa. Desať postranných krúžkov má kosoštvorcový prierez (F2; tab. II: 1–3; III: 1, 3; IV: 1, 2), štyri exempláre majú oválny alebo okrúhly prierez (F1; tab. II: 4; III: 2). Tieto štyri kusy sa našli na dvoch zubadlách, ktoré mali aj rameno so stredovým kĺbom typu C1, teda v tvare háčika.

Vybrané metrické znaky a ich základné štatistické hodnoty sú zaznamenané v tabele 2. Dĺžka ramien kolíše v rozmedzí od 96 do 110 mm. Na jednom exemplári sú ramená väčšinou rovnako dlhé, prípadne je rozdiel do cca 20 mm. Celková dĺžka ramien sa pohybuje medzi 180 a 197 mm. Dĺžka postrannice je minimálne 92 a maximálne

Tabela 2. Bojná. Dvojdielne zubadlá s postrannicami. Metrické znaky (mm) a ich základné štatistické hodnoty.

	počet	priemer	minimum	maximum
celková dĺžka ramien	6	186,8	180	197
dĺžka ramena	13	100,4	96	110
dĺžka postrannice	7	110,4	92	121
priemer postrannice	9	9,8	9	11
priemer krúžkov	14	33,3	29	42
šírka otvoru na dvojtom očku	15	16,0	13	19

121 mm, ich priemer je od 9 do 11 mm. Vo väčšine prípadov ide o postrannice s okrúhlym prierezom, na ktorých je v strede viditeľné opotrebovanie. Priemer 14 zachovaných krúžkov je 29 až 42 mm. Najväčší počet krúžkov má však rozmery medzi 33 až 34 mm. Ide hlavne o krúžky s kosoštvorcovým prierezom. Priemer otvoru na dvojtom očku na prevlečenie remeňa sa pohybuje medzi 13 a 19 mm, pričom prostredná hodnota je 16 mm.

VYHODNOTENIE

Skupina I

Jednodielne zubadlá s postrannými krúžkami

Zubadlá tohto typu sú spájané s kočovními kmeňmi (Měchurová 1984, 276, 277; Ruttkay, A. 1976, 358). Najväčší výskyt je z pomerne širokého územia na juhu Ukrajiny a Ruska, hoci sa našli aj v strednej a západnej Európe (Kirpičnikov 1973, 17). A. Ruttkay (1976, obr. 75) a Z. Měchurová (1984, tab. I) ich označujú ako typ III, A. N. Kirpičnikov (1973, obr. VI) ako typ VI. Nie sú zvláštnosťou ani v hrobových nálezoch z mladšej doby vikingskej na území dnešného Švédska (Goßler 2011, 67), ale ani v staromaďarských hroboch (Gáll 2013, tab. 81: 1; 253: 6; Nevizánsky 2013, 112). Do oblasti Karpatskej kotliny sa dostali zrejme niekedy na prelome 9. a 10. stor. s príchodom starých Maďarov, niektoré možno aj neskôr, keď prišli na toto územie Pečenehovia ako žoldnierske vojenské jednotky (Nevizánsky 2013, 112).

Zo Slovenska sú, okrem nálezu z Bojnej (tab. I: 6), známe ďalšie dva exempláre. Nález zo Spišských Tomášoviec (Béřeš/Štukovská 1980, 44, obr. 16: 6) má mierne prehnuté rameno s dĺžkou 153 mm a s okrúhlym prierezom. Vonkajšie očka majú tvar predĺženého háčika. Zachoval sa len jeden postranný krúžok (poškodený) s priemerom 37 mm. Ďalším nálezom je zubadlo z Bajča-Vlkanova (Točík 1964, 68, tab. 39: 8). Má taktiež mierne prehnuté rameno s okrúhlym prierezom a s dĺžkou 153 mm.

Vonkajšie očka sú však okrúhle. Oba postranné krúžky majú oválny tvar s rovnakým prierezom a s priemerom 70 mm. Ide o malý súbor nálezov, ktorých dĺžka ramien sa pohybuje od 153–160 mm, priemer krúžkov je v dvoch prípadoch 37 mm, len exemplár z Bajča-Vlkanova má priemer 70 mm. Jeden nález má vonkajšie očka okrúhle, ďalšie dva ich majú v tvare háčika, hoci rôznym spôsobom vyhotovené.

Jednodielne zubadlá možno podľa vonkajších očiek rozdeliť na dve podskupiny. Prvá má očka v tvare háčikov a druhá má okrúhle očka. Do prvej skupiny sa zaradzujú nálezy z Bojnej a zo Spišských Tomášoviec. Podobné exempláre pochádzajú napríklad z Ukrajiny z lokality Zelenki s rovným, 150 mm dlhým ramenom a s prierezom krúžkov cca 43 mm (Pletneva 1973, tab. 8: 18). Tri nálezy s mierne prehnutými ramenami s dĺžkou medzi 150 a 200 mm a s krúžkami s vnútorným priemerom od 40 do 80 mm sa našli aj v Poľsku na hradisku Tuligłowy (Strzyż 2006, 131), kým v Lutomiarsku len jeden exemplár s mierne prehnutým ramenom (Nadolski 1954, 214). Zubadlo z Ullensakeru v Nórsku má vo vonkajších očkách krúžky a v nich umiestnené záchytné kovania zahnuté do tvaru háčika, na koncoch roztepané a spojené nitom (Petersen 1951, obr. 11). Nálezy tejto podskupiny zubadiel poznáme aj zo Sedmohradska a sú datované do 10., prípadne na začiatok 11. stor. (Gáll 2013, 471, tab. 81: 1; 253: 6; Nevizánsky 2013, 112, obr. 3). Dĺžka nálezu z lokality Szászváros-Deaulul Pemilor je približne 187 mm a priemer krúžkov 69 mm (Gáll 2013, 466, tab. 253: 6; Nevizánsky 2013, 112).

Do druhej podskupiny zo Slovenska patrí exemplár z Bajča-Vlkanova. Takto tvarované nálezy sú početné na území Ukrajiny. Rameno majú ukončené okrúhlym vonkajším očkom a sú zväčša rovné, niekedy aj mierne prehnuté (Pletneva 1973, napr. tab. 3: 3; 4: 8; 18: 2, 9, 15; 31: 11; 33: 1, 2). Ich dĺžka sa pohybuje od 120 do 160 mm, priemer krúžkov je medzi 35–55 mm, najčastejšie však majú 40 mm (Kirpičnikov 1973, 17, pozn. 53). Podobné je aj zubadlo z Braslava v Bielorusku, ktoré má okrúhle vonkajšie očka na mierne prehnutom ramene s dĺžkou cca 134 mm a priemerom krúžkov 40 mm (Aleksejev 1966, obr. 69: 2). K týmto nálezom možno priradiť aj zubadlo z Lednice v Poľsku s ramenom dlhým 140 mm, ktorého krúžky sa však nezachovali (Górecki 2001, 62, 85, obr. 11: 5), aj niekoľko nálezov v Nemecku (Goßler 2011, 24, napr. tab. 12: 289.C; 13: 301.B.1; 14: 313, 314.B). N. Goßler ich rozdelil do dvoch skupín podľa prierezu ramena na exempláre s okrúhlym či oválnym a s hranatým prierezom. Nálezy zo strednej Európy datuje od 9. až do 12./13. stor., aj keď ťažisko výskytu jednodielnych zubadiel vidí v 10. a 11. stor. (Goßler 2011, 67). Nálezy z územia

Ukrajiny a Ruska sú datované takisto prevažne do 10.–11. stor. s prežívaním ešte aj v 13. stor. (*Kirpičnikov 1973, 17*).

Nález z Bajča-Vlkanova sa tvarom svojich vonkajších očiek podobá nálezom z kurhanov na Ukrajine (*Pletneva 1973, napr. tab. 3: 3; 4: 8*), pričom keramický materiál z tohto objektu poukazuje tiež na 10., prípadne 11. stor. (*Nevizánsky 2013, 111*). Exemplár zo Spišských Tomášoviec nemá bližšie nálezové okolnosti a zaraďuje sa skôr okrajovo do 9. až 10. stor. (*Béres/Štukovská 1980, 44*). Rovnako aj zubadlo z Bojneje je možné datovať len rámcovo do 9. až 10. stor. Jednodielne zubadlá nie sú príliš bežné v sledovanom území a zrejme súviseli s kočovníckymi importmi (*Kirpičnikov 1973, 18*).

Skupina II

Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami

Zubadlá tohto typu sa používali počas dlhšieho časového obdobia. Sú známe už od doby halštatskej (*Měchurová 1984, 269*). A. N. Kirpičnikov (*1973, 16*) ich vo svojom triedení zaradil k IV. typu, A. Ruttkay (*1976, obr. 75*) a Z. Měchurová (*1984, tab. I*) k typu II. Tento typ dosiahol najväčšie rozšírenie v strednej a východnej Európe v 7.–10. stor., ale v danom období sa objavoval aj na západe (*Stein 1967a, 31, 84; 1967b, napr. tab. 15: 28; 38: 4; Oexle 1992, 22*) a severe Európy (*Petersen 1951, napr. obr. 8; 10; 13; 15*). V našej oblasti je charakteristický pre staršie obdobie Avarského kaganátu, vo väčšine prípadov s hladkými ramenami, vzácne aj s ramenami v tvare tuľajky (*Zábojník 2009, 51, obr. 19: 1, 2*). U starých Maďarov bol rovnako populárny a popri zubadlách s postrannými krúžkami sa používal aj počas celého stredoveku. Pri spracovávaní zubadiel zo staromaďarských pohrebísk I. Dienes (*1966, 210*) konštatoval, že zubadlá s postrannými krúžkami patrili k exemplárom, ktoré používali skôr široké masy radových bojovníkov. Výnimočne sa však nachádzali aj v hrobách vyššie postavených ľudí (*Dienes 1966, 210; Nevizánsky/Košta 2009, 321*). Tento typ zubadla sa využíva aj v dnešnom období (*Popluhár a kol. 2002, 61, obr. 18*).

Podskupina II A1. Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami s hladkými ramenami

Z Bojneje pochádzajú tri celé zubadlá s hladkými ramenami so štvorhranným prierezom a jedno poškodené rameno tohto variantu. Dva exempláre sa našli na hradisku Valy (tab. I: 2, 4), rovnako ako aj fragmentárne zachovaný kus (tab. I: 5) a jeden v polohe II-Hradisko (tab. I: 1). Dve zubadlá (tab. I: 1, 4)

majú takmer identické rozmery (180 a 187 mm) ako zubadlá s postrannými krúžkami (s dĺžkou od 180 do 197 mm), čo svedčí o prítomnosti rozmerovo rovnako veľkých koní. Najmenší exemplár z hradiska Valy (tab. I: 2) patrí k pomerne malým zubadlám. Je teda očividné, že ide o malého koňa alebo skôr o oslíka. Veľkosť postranných krúžkov tohto variantu sa pohybuje medzi 31–37 mm, podobne ako pri zubadlách s postrannými krúžkami. Podľa A. N. Kirpičnikova (*1973, 16*) odlišná veľkosť krúžkov odrážala temperament koní, či zloženie ich stáda. Divokejšie kone mali zubadlá s väčšími krúžkami a miernejšie s menšími. Ich veľkosť sa údajne zväčšuje od 10. stor. (*Kirpičnikov 1973, 17*). Priemer krúžkov z merovinských pohrebísk však poukazuje na širokú variabilitu (20–116 mm), pričom priemerná veľkosť kolíše medzi 41 a 65 mm (*Oexle 1992, 22, obr. 3*). Na staromaďarských zubadlách je táto hodnota medzi 45 a 87 mm (*Ruttkay, A. 1976, 358; Zschille/Forrer 1893, tab. IX: 7, 9, 10*). Na zubadlách z neskorého stredoveku je taktiež rozdielny priemer 32–40 mm a 50–55 mm (*Slička 1980, 258*). V dnešnej dobe sa veľkosť krúžkov na zubadlách tohto typu pohybuje okolo 70 mm (*Popluhár a kol. 2002, 61*). Podľa daných informácií je zrejme, že priemer postranných krúžkov bol variabilný aj počas jednotlivých časových období a na základe nich bohužiaľ nebolo možné presnejšie datovať zubadlá. Pri ich rozmeroch treba počítať aj s opravami a možnými výmenami, pri ktorých nemusela byť zachovaná predchádzajúca veľkosť, a teda skúmané nálezy nemusia predstavovať štandardne využívaný rozmer.

Tento variant je pomerne rozšírený, vyskytuje sa na celom území Slovenska a bol používaný počas dlhého obdobia, nielen vo včasnom stredoveku. Podobné nálezy sú bohato zastúpené na pohrebiskách z obdobia Avarského kaganátu či na staromaďarských pohrebiskách. Z. Měchurová (*1984, 276, tab. II: 8, 11*) začlenila do stredohradištného obdobia z územia bývalého Československa tri zubadlá tohto typu, ktoré sa však od nálezov z Bojneje mierne odlišujú. Zubadlá z Gajár a z Brna-Líšne majú okrúhle vonkajšie očka s pomerne veľkými postrannými krúžkami s priemerom od 70–90 mm (*Měchurová 1984, 276, tab. II: 8, 11*). Podobné zubadlo sa našlo aj v Hrádku pri Piešťanoch (zatiaľ nepublikovaný nález) aj na sídlisku v Bajči, pričom obe majú vnútorné aj vonkajšie očka okrúhle. Exemplár z Bajču má zachovaný len jeden postranný krúžok (*Ruttkay, M. 2002, obr. 37: 9*). Zo Starého Města pochádza len neúplné rameno zubadla s vnútorným aj vonkajším očkom v tvare háčika (*Měchurová 1984, 276, IV: 10*). Podobné typy sa nachádzajú aj v okolitých krajinách, kde boli vo včasnom stredoveku taktiež značne rozšírené (*Forsåker 1984, 118; Gofšler*

2011, 24; Nadolski 1954, tab. XI: 1; Petersen 1951, obr. 1: 1, 2). Kvôli veľkému časovému rozptylu, v ktorom boli tieto exempláre používané, patria k ťažšie datovateľným artefaktom.

Podskupina II A2 Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami s tordovanými ramenami

Do tejto skupiny sa môže z hradiska Valy zaradiť len jedno zubadlo (tab. I: 3), ktoré je svojimi rozmermi takmer identické s inými zubadlami z Bojne. Dvojdielne zubadlá s tordovanými ramenami sú menej bežné. Vyskytujú sa na staromaďarských pohrebiskách, ale rovnako ich možno objaviť aj medzi nálezmi z neskorostredovekého obdobia. Našli sa napríklad na staromaďarskom pohrebisku v Strede nad Bodrogom v hrobe II/1926 (Nevizánsky/Košta 2009, tab. X: 1, 2). Ich vonkajšie a vnútorné očká sú však okrúhle, pričom na postranných krúžkoch sa zachovali aj malé upevňovacie kovania s nitmi, slúžiace zrejme na zachytenie remeňov (Nevizánsky/Košta 2009, tab. X: 2). K týmto nálezom môže patriť aj nález z Mutěnic, ktorý však má tordované len jedno rameno (Měchurová 1984, 272, tab. IV: 5). Zubadlá s tordovanými ramenami sa objavujú aj v Nemecku, kde ich je možné datovať od 9. až do neskorého 13. stor. (Göfßler 2011, 23, 66) alebo v Maďarsku (Dienes 1966, obr. 11). Tento variant bol pomerne rozšírený aj na území bývalého východného Pruska (dnes časť severozápadného Ruska), pričom ide o rôzne typy zubadiel (Kulakov 1990, napr. tab. VIII: 6; XVII: 1, 3, 6; XX: 5; XXII: 2, 10; XXIII: 1; XXVII: 9; 9; XXXII: 7). Keďže je to nález, ktorý sa na sledovanom území vyskytuje skôr výnimočne, aj exemplár z Bojne je možné datovať len okrajovo do 9.–10. stor.

Skupina III Dvojdielne zubadlá s postrannicami

Dvojdielne zubadlá s postrannicami majú širokú dobu používania a rovnako aj rozsiahle územné rozšírenie (Kirpičnikov 1973, 14; Měchurová 1984, 268). Postrannice znemožňovali v prvom rade „vyklznutie“ zubadla z papule koňa, ale slúžili taktiež na lepšie ovládanie koňa. Pri zmene smeru jazdy sa vyvolal tlak postrannice na opačnej strane, ako bol požadovaný smer, čo rýchlejšie prinútilo koňa zmeniť smer jazdy (Göfßler 2011, 24). Zubadlá s postrannicami sa podľa tvaru vonkajších očiek (Měchurová 1984, obr. 2; Ruttkay, A. 1982, tab. II) rozdeľujú na tri podskupiny:

1. s dvojitémi vonkajšími očkami v tvare osmičky,
2. s dvojitémi na seba kolmými vonkajšími očkami,
3. s jednoduchým vonkajším očkom.

Podskupina III A. Dvojdielne zubadlá s postrannicami s dvojitémi vonkajšími očkami v tvare osmičky

A. N. Kirpičnikov (1973, 14, 15) ich zaradil k svojmu typu Ia, taktiež aj A. Ruttkay (1976, 357) a Z. Měchurová (1984, obr. 2) ich označili ako typ I A. Ramená sú hladké a stredový kĺb má vo väčšine prípadov tvar háčika (Čilinská 1966, 192, 193; Eisner 1952, 302, 303). Postrannice mali zvyčajne jednoduché očko (s jedným otvorom), kolienkovito ohnuté alebo dvojité, obdĺžnikovité očko s dvomi, prevažne tiež obdĺžnikovitými otvormi (Zábojník 2009, 51). Boli však aj postrannice, ktorých spodná časť dvojitého očiek na prevlečenie remeňa je krídlovito rozšírená, pričom spodný otvor je malý a okrúhly a sú známe skôr zo staromaďarských pohrebísk (Dienes 1966, obr. 4: 1; Gáll 2013, tab. 4: 6). Na hradisku Valy sa našli dva fragmenty týchto postranníc. V oboch prípadoch ide o neúplné dvojité očká s jemnou ryhovanou výzdobou po stranách vrchného otvoru (tab. IV: 8, 9). Zubadlá s vonkajšími očkami v tvare osmičky patria k variantom, ktoré sú typické skôr pre obdobie Avarskeho kaganátu (Měchurová 1984, 269). Používali sa najprv s rovnými, neskôr zasa s esovito alebo iným spôsobom ohnutými postrannicami. Našli sa napríklad v hromadnom náleze z Moravského Svätého Jána (Eisner 1939–1946, obr. 7: 21), ako aj v Gajaroch, poloha Pustatina Vrablicova (Eisner 1933, tab. XCIII: 11), na pohrebisku v Devínskej Novej Vsi – v hrobách s rovnými aj s esovitými postrannicami (Eisner 1952, napr. obr. 8: 3; 29: 1, 2; 47: 7, 9; 68: 3, 7; 74: 14; 89: 6), v Nových Zámkoch – s rovnými aj s esovitými postrannicami (Čilinská 1966, napr. tab. XXXVIII: 4; XLII: 36; LI: 4; XLVII: 35; LVII: 22), v Šebastovciach – s rovnými aj s esovitými postrannicami (Budinský-Krička/Točík 1991, napr. tab. III: 41; XVI: 6; XXXV: 15; XXXVII: 31; XLII: 6; XLIII: 4; II: 5; VII: 41; XLIX: 6). Objavili sa však aj v staromaďarských hrobách, napríklad v hrobe 2/1937 v Strede nad Bodrogom (Nevizánsky/Košta 2009, tab. XI: 5, 6). Jedna postrannica takehoto typu sa našla aj neďaleko Radošiny, zrejme v oblasti horského prechodu cez Považský Inovec (Pieta 2015, 39, obr. 20: 19). Nachádzajú sa tiež na lokalitách na Morave, napríklad Chotěbuz-Podobora (Kouřil/Gryc 2011, obr. 12: 3), Mikulčice – depot II (Měchurová 1984, 269, tab. III: 1, 8) či v Rakúsku (Justová 1990, obr. 15: 3), alebo v Poľsku (Strzyż 2006, obr. 36: 7), a pravdaže v Maďarsku (Dienes 1966, obr. 4: 1; Gáll 2013, tab. 4: 6). Zubadlá s vonkajšími očkami v tvare osmičky boli rozšírené aj na merovinských pohrebiskách (Oexle 1992, 47–72). Ramená majú väčšinou okrúhle vonkajšie očká aj vnútorné očko stredového kĺbu, ale nájdu sa takisto exempláre s vnútorným očkom v tvare háčika (Oexle 1992,

napr. tab. 28: 60.1; 31: 70.1; 34: 74.1; 155: 350.1). Postrannice sú rovné alebo vo vrchnej časti ohnuté, prípadne poloblúkové. V okrajovom vonkajšom očku bývajú namiesto jednoduchých postranných krúžkov umiestnené malé krúžky s predĺženým krčikom ukončené obdĺžnikovitým očkom alebo záchytné kovania zahnuté do tvaru háčika, na koncoch roztepané a spojené jedným nitom (*Oexle* 1992, 47).

Podľa A. N. Kirpičnikova (1973, 15) patria tieto exempláre k najrozšírenejším nomádkym zubadlám a ich prítomnosť vo východnej a strednej Európe doznieva na začiatku 11. stor. (*Měchurová* 1984, 272). Tento typ zubadiel sa nachádza aj v depotoch, ktoré je možné zaradiť do predveľkomoravského aj veľkomoravského obdobia (*Bartošková* 1986, 105, 106). V sledovanej oblasti boli teda späté prevažne s nomádkymi etnikami. Pravdepodobne počas 9. stor. sa pomaly vytrácajú a na jeho konci, resp. na začiatku 10. stor., s príchodom starých Maďarov sa začínajú znova objavovať.

Podskupina III B. Dvojdielne zubadlá s postrannicami s dvojitémi na seba kolmými vonkajšími očkami

Podľa A. N. Kirpičnikova (1973, 14, 15), A. Ruttkaya (1976, 357) aj Z. Měchurovej (1984, 268–272) ide o základný typ s označením typ I. Sú to dvojdielne zubadlá, ktorých ramená sú ukončené dvojitémi, na seba kolmými vonkajšími očkami, s postrannicou vo vnútornom a postrannými krúžkami v okrajovom očku. Stredový kĺb môže byť buď okrúhly, alebo v tvare háčika. Podľa tvaru ramien sa môžu rozdeliť na tri varianty, a to:

1. s hladkými ramenami,
2. s plasticky profilovanými ramenami so štvorhranným prierezom,
3. s plasticky profilovanými ramenami s hviezdicovitým prierezom.

V Bojnej sa z prvého variantu našli dva exempláre, pričom v jednom prípade ide zrejme o opravovaný kus s dvomi odlišnými ramenami. V súbore však prevládajú zubadlá druhého variantu, ktoré sa zachovali celé aj vo fragmentoch. V jednom prípade ide o exemplár patriaci do tretieho variantu.

Variant III B1. Dvojdielne zubadlá s postrannicami s dvojitémi na seba kolmými vonkajšími očkami a s hladkými ramenami

Zubadlá sa upravovali tak, aby koňa nezraňovali, čiže bez rôznych výčnelkov a výstupkov (*Popluhár a kol.* 2002, 61; *Ruttkay, A.* 1976, 357). Ramená sa teda vyrábali najčastejšie z hladkej tyčinky

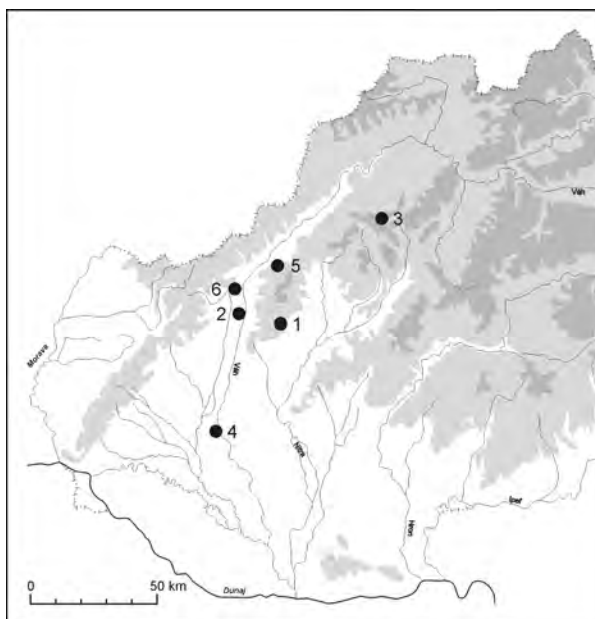
s okrúhlym, prípadne štvorhranným prierezom so zaoblenými hranami. Zubadlá s hladkými ramenami sa používali pomerne bežne. Stredový kĺb mali vo väčšine prípadov v tvare háčika. Zubadlá tohto variantu majú široký výber postranníc. Môžu byť rovné a hladké, esovito zahnuté či priečne rebrované („zaškrcované“). Očko na upevnenie remeňa bolo buď jednoduché (s jedným otvorom), zvyčajne kolienkovito ohnuté, alebo dvojité, teda s dvomi otvormi a rôzne tvarované (*Měchurová* 1984, 268).

Zubadlá tohto variantu sú v Bojnej zastúpené len dvomi kusmi. Prvé zubadlo (tab. III: 2) bolo sekundárne opravované, pretože jedno rameno je hladké s vnútorným očkom v tvare háčika, zatiaľ čo druhé rameno je v strede plasticky tvarované a vnútorné očko je okrúhle. Druhé zubadlo (tab. II: 1, 2) sa skladá z dvoch častí s hladkými ramenami, pričom obe majú okrúhle vnútorné očko. Dĺžka ramien na oboch exemplároch sa od seba veľmi neodlišuje, 99 a 102 mm na jednom a 102 mm na druhom kuse. Podobné rozmery majú v súbore z Bojnej aj zubadlá s plasticky tvarovanými ramenami. Exempláre tohto variantu (s hladkými ramenami) nachádzame na Slovensku na pohrebiskách z obdobia Avarskeho kaganátu (napr. Šebastovce – *Budinský-Krička/Točík* 1991, tab. I: 3 – hrob 5) alebo na staromaďarských pohrebiskách (napr. Košúty, Sereď či Nesvady – *Točík* 1968, tab. XXI: 5; XXIV: 9; XXVI: 8; XLIV: 7). Objavili sa však aj na hradiskách na Morave v Břeclavi-Pohansku (*Dostál* 1978, obr. 16: 7; *Měchurová* 1984, 268, tab. II: 3), či v Mikulčiciach (*Měchurová* 1984, 268, tab. III: 12), taktiež v Slovinsku na lokalite Sebenje (*Pleterski* 1987, 254, obr. 15), ako aj v Maďarsku (*Dienes* 1966, obr. 3: 1, 2; 4: 2). Nálezy z územia Ruska majú rovnako ramená hladké bez akéhokoľvek plastickeho zdobenja (*Kirpičnikov* 1973, tab. I: 1, 4; II: 2, 3; III: 2), stredový kĺb býva okrúhly, ale aj v tvare háčika. Podľa A. N. Kirpičnikova (1973, 14) sa tieto zubadlá rozšírili z Ruska a v strednej a severnej Európe sa vyskytli predovšetkým na miestach, kde došlo ku kontaktom s Avarmi, Chazarmi, Maďarmi alebo Bulharmi.

Variant III B2. Dvojdielne zubadlá s postrannicami s dvojitémi na seba kolmými vonkajšími očkami a s plasticky profilovanými ramenami so štvorhranným prierezom

Do druhého variantu sa radia dvojdielne zubadlá s plasticky profilovanými ramenami so štvorhranným prierezom. Rameno je vyrobené väčšinou z tyčinky štvorhranného prierezu a na každej strane má akoby strechovité výčnelky, nachádzajúce sa v strednej časti medzi vnútorným a vonkajším očkom. Vnútorné očko býva okrúhle, rovnako ako

aj vonkajšie očká, ktoré sú dvojité a navzájom na seba kolmé. Postrannice sú hladké alebo priečne rebrované, prípadne ozdobené priečnymi ryhami. Majú okrúhle alebo štvorhranný, niekedy osemhranný, prierez. V ich strede sú umiestnené dva obdĺžnikové otvory na zachytenie dvojitého očka na prevlečenie remeňa. Hladké postrannice sú jednoduché bez výzdoby. Pri priečne rebrovaných postranniciach ide o plastickú výzdobu, zatiaľ čo pri postranniciach ozdobených priečnymi ryhami vznikla výzdoba rytím.

Obr. 7. Mapa lokalít s výskytom dvojielnych zubadiel s postrannicami s plasticky tvarovanými ramenami so štvorhranným prierezom (variant III B2) na území Slovenska. 1 – Bojná I-Valy; 2 – Pobeďim; 3 – Pružina; 4 – Sereď; 5 – Trenčianske Teplice; 6 – Zemianske Podhradie.

Tento variant je na hradisku Valy najviac zastúpený (tab. II: 3, 4; III: 1–3, 5, 6; IV: 1, 2). Ich ramená sú dlhé od 96 do 110 mm. Od zubadiel s hladkými ramenami sa veľmi neodlišujú, takže zrejme ide o štandardnú dĺžku. Na jednom zubadle sú ramená zväčša rovnako dlhé. Plastické zdobenie ramien zubadiel z územia Slovenska poznáme z niekoľkých včasnostredovekých lokalít (obr. 7). Tento variant zubadiel sa našiel v Pobeďime, v depote II a X na hradisku Hradištia, ako aj v depote VI na sídlisku Dianovec (Bialeková 1963, obr. 112, 121; 2008, obr. 1, 4). Z polohy Hradištia ide o dva diely zubadla z dvoch rôznych hromadných nálezov (Bialeková 1963, obr. 112, 121; 2008, obr. 1). Exemplár z depotu VI na rozdiel od predchádzajúcich nálezov nemá zachované postrannice (Bialeková 2008, obr. 1). V Pobeďime bol ešte jeden takýto

exemplár objavený počas výskumu v roku 2007. Ide o poškodené rameno s hladkou postrannicou s okrúhlym prierezom, ale s neúplným dvojitém očkom (Henning/RuttKay, M./Daňová 2009, 76, obr. 109: 1). Ďalší exemplár s plasticky tvarovanými ramenami pochádza zo Zemianskeho Podhradia (Kolník 1999, 229, 230, obr. 3). Postrannice sú rovné a hladké, pričom dvojité očko na prevlečenie remeňa je v spodnej časti zdobené. Postrannica je v blízkosti upevnenia dvojitého očka po oboch stranách ozdobená dvomi tenkými ryhami. Postranný krúžok štvorhranného prierezu má priemer 32 mm (Kolník 1999, 229, obr. 3). Podobné, ale neúplné zubadlá sú aj z okolia Dubnice nad Váhom a z Trenčianskych Teplíc, ktoré však ešte neboli podrobnejšie publikované. V oboch prípadoch sa zachovala len časť zubadla, a to jedno rameno s postrannicou a postranným krúžkom. Exemplár z Trenčianskych Teplíc je poškodený (Pieta 2000, 131). Dubnické zubadlo má postrannicu dlhú 107 mm so štvorhranným prierezom a ozdobenú priečnymi ryhami. Výzdoba ryhovaním pokračuje aj na spodnej časti dvojitého očka a na krčiku. Tri zubadlá s takýmto charakteristickým tvarovaním ramien sa nachádzajú aj v depote objavenom na hradisku v Pružine (RuttKay, A./RuttKay, M./Šalkovský 2002, obr. F 22). Jeden neúplný exemplár má zachovanú len jednu hladkú postrannicu s okrúhlym prierezom. Dve ďalšie zubadlá majú postrannice priečne rebrované. Každé rebro je v najhrubšej časti ozdobené tenkými ryhami. Taktiež však zatiaľ neboli podrobnejšie publikované. Podobný nález, zrejme nepublikovaný, sa nachádza v expozícii na Trenčianskom hrade v Trenčíne. Ide rovnako o variant s hladkými postrannicami zrejme okrúhleho prierezu. Do tejto kolekcie možno zo Slovenska ešte zaradiť dva exempláre zo Sereďe (Točík 1968, tab. XXXIX: 7; XLIII: 2, 6, 7). V prvom prípade sa našli dva samostatné diely zubadla, čiže rameno s postrannicou a postranným krúžkom, pri zbere v polohe I a údajne pochádzajú z porušeného hrobu (Točík 1968, tab. XXXIX: 7). V druhom prípade ide o poškodené zubadlo z hrobu 2/54 z polohy II (Točík 1968, tab. XLIII: 2, 6, 7). Prvé dva neúplné exempláre majú ramená dlhé 102 a 104 mm a hladké postrannice s dĺžkou 130 mm a s priemerom 12 a 13 mm. Priemer postranných krúžkov je 35 mm (Točík 1968, 48, tab. XXXIX: 7). Hrobový nález má ramená s dĺžkou 94 mm a postranné krúžky s priemerom 38 mm, zatiaľ čo postrannice sa nezachovali (Točík 1968, 50, tab. XLIII: 2, 6, 7). Jednotlivé nálezy zo Slovenska majú takmer identické rozmery.

Z Bojnejs pochádzajú prevažne exempláre s hladkými postrannicami s okrúhlym (tab. II: 1–3; III: 1; IV: 1), prípadne aj so štvorhranným prierezom

(tab. II: 4), bez výzdoby (obr. 6). Zaujímavosťou je zubadlo s dvomi odlišnými postrannicami (tab. II: 4), jedna je hladká a druhá ozdobená priečnymi rebrami, pričom jedna má dĺžku 98 a druhá 110 mm. Dĺžka postranníc zubadiel z Bojnejsa pohybuje v rozmedzí 92 až 121 mm s priemerom od 9 do 11 mm. Dvojité očka sú zvyčajne bez výzdoby, výnimočne však bývajú aj zdobené. Na hradisku sa našlo aj niekoľko fragmentárne zachovaných postranníc (tab. IV: 3–7), ktoré by mohli tiež patriť k tomuto variantu zubadiel. Tri neúplné exempláre z Pobodima majú rovné a hladké postrannice s okrúhlym prierezom s dĺžkou cca 97, 107 a 140 mm, dvojité očka sú nezdobené (Bialeková 1963, obr. 121; 1981, 90, obr. 53; Henning/Ruttikay, M./Daňová 2009, 76, obr. 109: 1). Postrannice zo Zemianskeho Podhradja sú taktiež rovné a hladké s okrúhlym prierezom a s dĺžkou 124 mm, pričom dvojité očko je zdobené (Kolník 1999, 229, obr. 3). Dubnické zubadlo má postrannicu rovnú so štvorhranným prierezom ozdobenú tenkými pravidelnými ryhami, ktoré prechádzajú aj na spodnú časť dvojitého očka. Dlhá je 107 mm. Neúplná postrannica z Trenčianskych Teplíc je hladká s okrúhlym prierezom. Do tohto súboru sa môže započítať ešte niekoľko postranníc z rôznych lokalít (Blatné Remety, Dolná Mariková, Svätý Jur, Vyšný Kubín). Čiastočne publikované sú dva exempláre zo Svätého Jura. Prvá je rovná, zrejme so štvorhranným prierezom a ozdobená priečnymi ryhami, druhá je tiež rovná, ale hladká a bez výzdoby, podľa všetkého s okrúhlym prierezom (Vavák 2010, 16, obr. 5: 1, 2). Taktiež z Vyšného Kubína poznáme dve postrannice. Hladká postrannica, asi so štvorhranným prierezom, pochádza z výskumu P. Čaploviča (1987, 223, tab. CXV: 17). Druhý exemplár sa našiel na hradisku počas päťdesiatych rokov minulého storočia a je ozdobený skupinami trojitých priečných rýh, má okrúhly prierez a výzdobu aj na dvojitom očku na prevlečenie remeňa. Dĺžka postrannice je 99 mm s priemerom 12 mm. Dvojité očko zdobia pravidelne rozmiestnené dvojice niekoľkonásobných puncovaných krúžkov striedajúcich sa s tenkými ryhami (Turčan 2004, 427, 429, 430, obr. 2: 6). V Pobedime v depote X sa nachádzala ešte jedna rovná a priečne rebrovaná postrannica s dĺžkou 137 mm (Bialeková 1981, 90). Z Blatných Remiet pochádza jedna neúplná postrannica ozdobená priečnymi ryhami so štvorhranným prierezom, zatiaľ čo z Dolnej Marikovej je hladká postrannica so štvorhranným prierezom a bez výzdoby, so zachovaným dvojitým očkom na prevlečenie remeňa. Oba exempláre ešte neboli detailne publikované. Najviac frekventované sú postrannice hladké s okrúhlym prierezom, zatiaľ čo so štvorhranným či osemhranným

prierezom sú menej časté. Postrannice priečne rebrované, ako aj ozdobené priečnymi ryhami sú zastúpené v rovnakom počte, ale oproti hladkým postranniciam sú v menšine. Dĺžka postranníc sa pohybuje medzi 100 až 120 mm. Objavujú sa však aj menšie ako 100 mm alebo väčšie ako 120 mm. Hladké postrannice s okrúhlym prierezom majú rôznu dĺžku (priemerná dl. exemplárov z Bojnejsa je 117 mm), zatiaľ čo priečne rebrované postrannice patria k dlhším variantom. Podľa A. N. Kirpičnikova (1973, 14, pozn. 7) je pri zubadlách typu I dĺžka postranníc rôznorodejšia, najčastejšie však 130–160 mm, pričom mladšie exempláre sú dlhšie. Otvor dvojitého očka na prevlečenie remeňa je medzi 13 a 19 mm, ale prostredná hodnota je 16 mm. Postranné krúžky na nálezoch z Bojnejsa sú rôzne veľké, s priemerom od 29 do 42 mm. Najväčší počet krúžkov, hlavne s kosoštvorcovým prierezom, má 33 alebo 34 mm, podobne ako aj pri iných nálezoch zo Slovenska. Podobné rozmery majú aj zubadlá s postrannými krúžkami z Bojnejsa. Podľa A. N. Kirpičnikova (1973, 14, pozn. 7) zubadlá typu I majú priemer postranných krúžkov medzi 35 až 40 mm, čo korešponduje aj s našimi nálezmi. Celková dĺžka ramien tohto variantu z Bojnejsa pohybuje medzi 180 a 197 mm a je podobná ako pri dvojdielných zubadlách s postrannými krúžkami.

Z Moravy poznáme taktiež niekoľko zubadiel tohto variantu. Na lokalite Břeclav-Pohansko sa počas výskumu v blízkosti objektu 38 našla poškodená časť ramena (Měchurová 1984, 284, tab. II: 6). V Mikulčiciach boli objavené dve fragmentárne zachované ramená s okrúhlymi vonkajšími aj vnútornými očkami, ale len jedno má postranný krúžok (Měchurová 1984, 284, tab. III: 3, 13). Jedno poškodené zubadlo s vnútornými očkami v tvare háčika, len s jednou zachovanou, priečne rebrovanou postrannicou je vystavené v stálej muzeálnej expozícii v areáli hradiska, kde je viditeľné plastické profilovanie ramien. Podobný nález publikovala aj Z. Měchurová (1984, tab. III: 7) so zachovanou druhou postrannicou, priečne rebrovanou, ale bez výrazných zhrubnutí na ramenách. Pochádza z depotu I, v ktorom sa okrem neho našla ešte jedna postrannica a jedno zubadlo s esovitými postrannicami, strmeň typu VI a poľnohospodárske náradie (Bartošková 1986, obr. 10). Je možné, že ide o ten istý nález, ktorý však zrejme nebol správne kresbovo zdokumentovaný. Ďalší ojedinelý exemplár sa našiel v objekte 1 z Troubska (Měchurová 1984, tab. IV: 11a, b; Neustupný a kol. 1960, obr. 162), ktorý má obe postrannice priečne rebrované s dĺžkou 110 a 114 mm (Měchurová 1984, 288). V posledných rokoch boli publikované aj viaceré príspevky o nálezoch z Vysokého Poľa, polohy Klášťov (Geisler/Kohoutek 2014; Kohoutek 2007; Velká Morava 2014). Ide o jedno

z najvyššie položených hradísk na Morave, kde bolo objavených niekoľko hromadných nálezov, pričom vo viacerých sa našli súčasti výstroja jazdca, ako aj konského postroja (Geisler/Kohoutek 2014). Sú to celé alebo neúplné dvojdielne zubadlá s okrúhlymi vnútornými aj vonkajšími očkami. Postrannice sú prevažne rovné, hladké s okrúhlym prierezom, výnimočne aj priečne rebrované (Geisler/Kohoutek 2014, obr. 6: D1/5, 40: D7/18, 41: D7/21; Kohoutek 2007, 521, obr. 151; *Velká Morava* 2014, 333, obr. 119). K tomuto variantu zubadiel sa môže zaradiť aj starší hrobový nález z Maďarska, z lokality Szerencs (Kovács 1985, obr. 6: 1). V hrobe sa našlo dvojdielne zubadlo s rovnými a hladkými postrannicami s okrúhlym prierezom a spolu s ním aj dva strmene s guľovitým zosilnením na krčiku a uškom kolmo orientovaným smerom na stúpadlo (Kovács 1985, obr. 6: 2, 3).

Tento variant zubadiel nie je na sledovanom území príliš početne zastúpený (obr. 7), pretože problémom je všeobecne nízky počet zubadiel z 9. stor. Zvyčajne ide o nálezy z vrstiev, objektov alebo depotov. Keďže pohrebný rítus Slovanov bol odlišný od Avarov či starých Maďarov, ktorí do hrobov svojich bojovníkov vkladali aj konské pozostatky a výstroj koňa, nie sú tieto artefakty také frekventované ako pri týchto nomádskych etnikách. Výskyt tohto variantu je na staromaďarských pohrebiskách (Sereď, Szerencs) skôr ojedinelý, keďže starí Maďari používali takmer výlučne zubadlá s hladkými ramenami. Ako už bolo spomenuté vyššie, zubadlá boli väčšinou zhotovované tak, aby nemali žiadne výstupky (Popluhár a kol. 2002, 61; Ruttkay, A. 1976, 357), a preto použitie zubadiel s plasticky profilovanými ramenami nebolo zrejme pre kone príjemné. Hrotité výčnelky boli umiestnené priamo v papuli koňa a zaiste tlačili na jeho líca z vnútornej strany, čím asi museli znepriemňovať koňovi jazdenie. Prečo boli tieto zubadlá takto upravované? Je možné, že práve tento typ zubadla sa využíval pre iný druh koňa, ktoré boli odlišné od koní nomádov.² Tí využívali skôr kone, ktoré nebolo nutné väčšími podniecovať k jazde (Zábojník 2009, 39). Pri presnejšom datovaní týchto zubadiel by mohli byť nápomocné exempláre pochádzajúce z depotov zo Slovenska. Vo viacerých prípadoch však ide len o čiastočne publikované hromadné nálezy. V depotoch II, VI a X z Pobodima bolo popri zubadlách uložené v prvom rade veľké množstvo hrivien, poľnohospodárske náradie, ale tiež ostrohy (typ III a typ IV) a ich súčasti (Bialeková 1977, 105–107, 109; 2008, obr. 1). V depote z Pružiny je okrem zubadiel taktiež značný počet poľnohospodárskeho náradia, hrivien, ako aj ostrôh, ale nachádzajú sa tam aj tri strmene s uškom kolmo

orientovaným na stúpadlo a s guľovitým zosilnením na krčiku – typ III 2 – a jeden strmeň s plastickými rebrami na oblúkovitých ramenách – typ I 2 (Ruttkay, A./Ruttkay, M./Šalkovský 2002, obr. F 22). Ostrohy typu III zaradili D. Bialeková (1977, 130) a A. Ruttkay (1976, 348) od začiatku až do polovice 9. stor. Ostrohy typu IV dotovala D. Bialeková (1977, 130, 134) do prvej polovice 9. stor. s prežívaním do jeho druhej polovice, A. Ruttkay (1976, 346, 348) zasa do prvých troch štvrtín 9. stor., zatiaľ čo P. Kouřil/M. Tymonová (2013, 144) ostrohy tohto typu zo Stěbořic zaradili do obdobia okolo polovice 9. stor., prípadne do priebehu tretej tretiny 9. stor. s možným presahovaním až do 10. stor. Strmene typu III 2 zasa zaradili A. Ruttkay (1976, 354; 1982, tab. II) a Z. Měchurová (1983, 74, 75) do širšieho obdobia od druhej polovice 8. až do druhej polovice 10. stor., zatiaľ čo strmene typu I 2 do prvej polovice 9. stor. Š. Karo (2004, 167–169) strmene s guľovitým zosilnením na krčiku a kolmo na stúpadlo nasadeným uškom zo Slovinska dotovala do stredy a na koniec 9. stor., zatiaľ čo strmene s plastickými rebrami na ramenách do obdobia celého 9. stor. Depoty z lokality Vysoké pole, poloha Klášťov, predbežne datujú M. Geisler a J. Kohoutek (2014, 106) taktiež do obdobia druhej polovice 9. stor. a začiatku 10. stor.

Výskyt zubadiel tohto variantu sa zatiaľ obmedzuje len na určitú časť stredného Podunajska (Slovensko, Morava, Maďarsko). T. Kolník (1999, 230) v nich vidí doklad o ich autonómnom vývoji v prvej tretine 9. stor. a zároveň dôkaz o počiatkoch rozvoja domácej slovanskej elity. Je pravdepodobné, že ide o domáce výrobky, charakteristické pre sledované prostredie, ktoré svedčia o náraste jazdeckých bojovníkov v danom období. Výskyt týchto zubadiel v 9. stor. je zrejmy, ale ide asi skôr o jeho druhú polovicu, s prežívaním na začiatku 10. stor.

Variant III B3. Dvojdielne zubadlá s postrannicami s dvojitémi na seba kolmými vonkajšími očkami a s plasticky profilovanými ramenami s hviezdicovitým prierezom

Do tohto variantu je možné z hradiska Valy v Bojnjej zaradiť len jedno neúplné rameno s okrúhlym vnútorným očkom a neúplným okrúhlym vonkajším očkom a s charakteristickým plastickým profilovaním stredy ramena s hviezdicovitým prierezom (tab. III: 4). Ide o vzácny typ zubadiel s postrannicami a od predchádzajúceho variantu sa odlišuje práve hviezdicovitým prierezom ramena.

² Za radu ďakujem doc. PhDr. J. Zábojníkovi, CSc.

Nálezy tohto variantu zubadiel pochádzajú z dvoch odlišných oblastí Európy, a to zo severských štátov a z južnej oblasti – zo Slovinska. Stredový kĺb majú buď okrúhle, alebo v tvare háčika a vo väčšine prípadov majú dvojité, na seba kolmé vonkajšie očká. Namiesto postranného krúžku majú väčšinou malé krúžky s predĺženým krčikom, na konci ktorého je obdĺžnikovitý otvor (*Arbman 1940*, tab. 26: 1; *Catalogue Ljubljana 2001*, obr. 323; 338; 339; *Forsåker 1984*, obr. 13: 1; *Gofšler 2011*, tab. 19: 393.B.1; *von zur Mühlen 1975*, tab. 19: 2; *Müller-Wille 1987*, tab. 75; *Pedersen 2014*, obr. 2.3; *Petersen 1951*, obr. 15). Postrannice sú pomerne dlhé, najčastejšie hladké s okrúhlym alebo štvorcovým prierezom, nezdobené alebo zdobené. Exempláre zo severnej oblasti sú zväčša bez výzdoby a vyznačujú sa nezvyčajným dvojitým očkom na prevlečenie remeňa. Vo vrchnej časti je predĺžená bočná platnička, ktorá je rovnako dlhá ako postrannica a s ňou rovnobežná, pričom v jej strede je obdĺžnikovitý otvor na prevlečenie remeňa (*Arbman 1940*, tab. 26: 1; *Forsåker 1984*, obr. 13: 1; *Gofšler 2011*, tab. 19: 393.B.1; *von zur Mühlen 1975*, tab. 19: 2; *Müller-Wille 1987*, tab. 75; *Petersen 1951*, obr. 15). Zubadlá z územia Slovinska sa vyznačujú skôr typickým dvojitým očkom s dlhším krčikom, prípadne s dvojitou štvorhrannou platničkou (*Catalogue Ljubljana 2001*, obr. 323; 338; 339) a sú pomerne bohato zdobené. Jeden exemplár tohto variantu zubadiel pochádza aj z neznámej lokality z Maďarska. Stredový kĺb je okrúhly a má dvojité, na seba kolmé vonkajšie očká so zachovanými postrannicami aj postrannými krúžkami. Postrannice sú priečne rebrované s poškodeným dvojitým očkom na prevlečenie remeňa (*Dienes 1966*, obr. 5: 2; *Révész 2014*, obr. 62, vpravo hore).

V Slovinsku patria dvojdielne železné zubadlá s plasticky profilovanými ramenami k najbežnejším tvarom (*Karo 2012*, 306), ktoré sa objavujú aj v hromadných nálezoch spolu s ostrohami a strmeňmi (*Knific 2010*, 87, obr. 3). Na slovinských lokalitách sú rámcovo datované do 9. a na začiatok 10. stor., zatiaľ čo v severnej Európe skôr do 10. a na začiatok 11. stor. (*Karo 2012*, 307). Exempláre z Bojne, ako aj z Maďarska, tvoria síce veľmi malý súbor z oblasti stredného Podunajska, ale poukazujú na kontakty s jednou z týchto oblastí, pričom môže ísť aj o napodobovanie cudzích predlôh.

Podskupina III C. Dvojdielne zubadlá s postrannicami s jednoduchým vonkajším očkom

Sú to zubadlá, ktoré Z. *Měchurová* (1984, 272) aj A. *Ruttikay* (1976, obr. 75) zaradili k variantu I B a A. N. *Kirpičnikov* (1973, obr. 4) im priradil dva typy, variant IB a typ III. Majú hladké ramená s vnútorným očkom v tvare háčika. Vonkajšie očko býva jednoduché, okrúhle až oválne a pomerne veľké, zrejme kvôli lepšiemu umiestneniu postrannice aj postranného krúžku (*Měchurová 1984*, 272). Tento typ zubadiel nepatrí v období včasného stredoveku k veľmi rozšíreným typom. Nachádzajú sa skôr príležitostne, napríklad na pohrebiskách z obdobia Avarskeho kaganátu – Devínska Nová Ves (hrob 412 – *Eisner 1952*, obr. 47: 3) alebo na staromaďarských pohrebiskách – Streda nad Bodrogom (hrob 3/1937 – *Nevizánsky/Košta 2009*, tab. VII: 3). Na Morave sa našli napríklad v Brankoviciach (*Měchurová 1984*, tab. II: 7). Používali sa aj v neskorom stredoveku, pričom staršie nálezy mali kratšie postrannice s jednoduchým očkom na prevlečenie remeňa, ktoré sa postupne predlžovali (*Krajíc 2003*, 112, 114). Z Bojne toto zubadlo nie je zatiaľ známe.³

K tejto podskupine sa môžu priradiť aj zubadlá, ktoré majú postrannice s veľkým okrúhlym, resp. oválnym otvorom v strede. V nich bývajú umiestnené dve pozdĺžne kovania s nitmi, do ktorých sa upevňovali remene. Objavili sa aj na Morave. Ide o už známy nález z Břeclavi-Pohanska nájdený v objekte 254, z ktorého sa zachovali len dve postrannice (*Měchurová 1984*, 273). Takáto postrannica však zrejme pochádza aj z Pobodimu, zo sídliska Dianovec, z depotu VI, ktorý však zatiaľ nebol podrobnejšie publikovaný (*Bialeková 2008*, obr. 4). J. *Vignatiová* (1980, 184) ich zaradzuje do 9. stor., Z. *Měchurová* (1984, 273) rozširuje ich datovanie do 9.–10. stor. M. *Schulze-Dörrlamm* (1988, 416) ich označuje ako typ Tara a datuje ich od polovice 9. stor. Podobné exempláre sa vyskytujú predovšetkým v severných štátoch Európy, vo vikingskom prostredí (*Bersu/Wilson 1966*, obr. 11; *Brøndsted 1936*, obr. 85: 2; *Cirkin 1972*, tab. 24: 18; *Fettich 1937*, tab. LXXXII; *Fornvännan 1908*, 201f., obr. 7; *Gofšler 2011*, tab. 18: 390.A.1; 2014, obr. 4: 4; *László 1943*, obr. 18; *Matz 2006*, obr. 3: 5; *Petersen 1951*, obr. 17; *Schulze-Dörrlamm 1988*, 416;

³ Pri tomto variante spomeniem zubadlo s tordovanými ramenami zo súboru z Bojne, ktoré má, na rozdiel od iných exemplárov s postrannými krúžkami, pomerne veľké vonkajšie očká. Nie sú okrúhle, ale zatočené akoby do tvaru ulity. Ich priemer je 27 až 29 mm, čo takmer korešponduje s priemernou veľkosťou doložených postranných krúžkov iných typov zubadiel z Bojne (33 až 34 mm). Postranné krúžky sa v nich však nezachovali. Zaradila som ho do skupiny dvojdielnych zubadiel s postrannými krúžkami (podskupina IIA2), ale ponúka sa tu aj možnosť inej interpretácie, na základe veľkosti jeho vonkajších očiek, a to začleniť ho do tejto podskupiny dvojdielnych zubadiel s postrannicami s jednoduchým vonkajším očkom. Keďže sa však postranné krúžky, ako aj možné postrannice, nezachovali, je ťažké jednoznačne určiť o aký typ zubadla ide.

Zschille/Forrer 1893, 15, tab. VIII: 1). Do Škandinávie a aj do Karpatskej kotliny prenikli najskôr z územia vnútornej Ázie, pričom vychádzali z podobných, avšak esovito zahnutých typov postranníc (*Schulze-Dörrlamm 1988*, 416). Nálezy z Moravy, resp. zo Slovenska svedčia o kontaktoch s touto oblasťou. Ťažko však určiť, či ide o importy prinesené zo severu alebo o napodobneniny vytvorené na domácej pôde (*Méchurová 1984*, 273).

ZÁVER

Obec Bojná sa stala známou verejnosti vďaka dlhoročnému systematickému výskumu na hradisku Valy. Výskum priniesol veľa informácií o zástavbe areálu a o výstavbe opevnenia, ale v neposlednom rade aj nemalý objem keramického materiálu a drobných predmetov. Do tohto súboru nálezov patrí značné množstvo súčastí konského postroja, v prvom rade zubadlá, strmene, rozdeľovače remeňov či pracky. Pre tento príspevok boli vybrané a spracované zubadlá, ktoré boli objavené hlavne na hradisku Valy, ale aj v ďalších dvoch polohách, a to v polohe II-Hradisko a III-Žihlavník. Ide o pomerne veľký počet zubadiel pochádzajúci z jedného náleziska. Nachádzajú sa tu celé aj fragmentárne zachované predmety. Z pohľadu typológie ich bolo možné rozčleniť do troch hlavných skupín, pričom druhá a tretia skupina sa delí na ďalšie podskupiny a varianty.

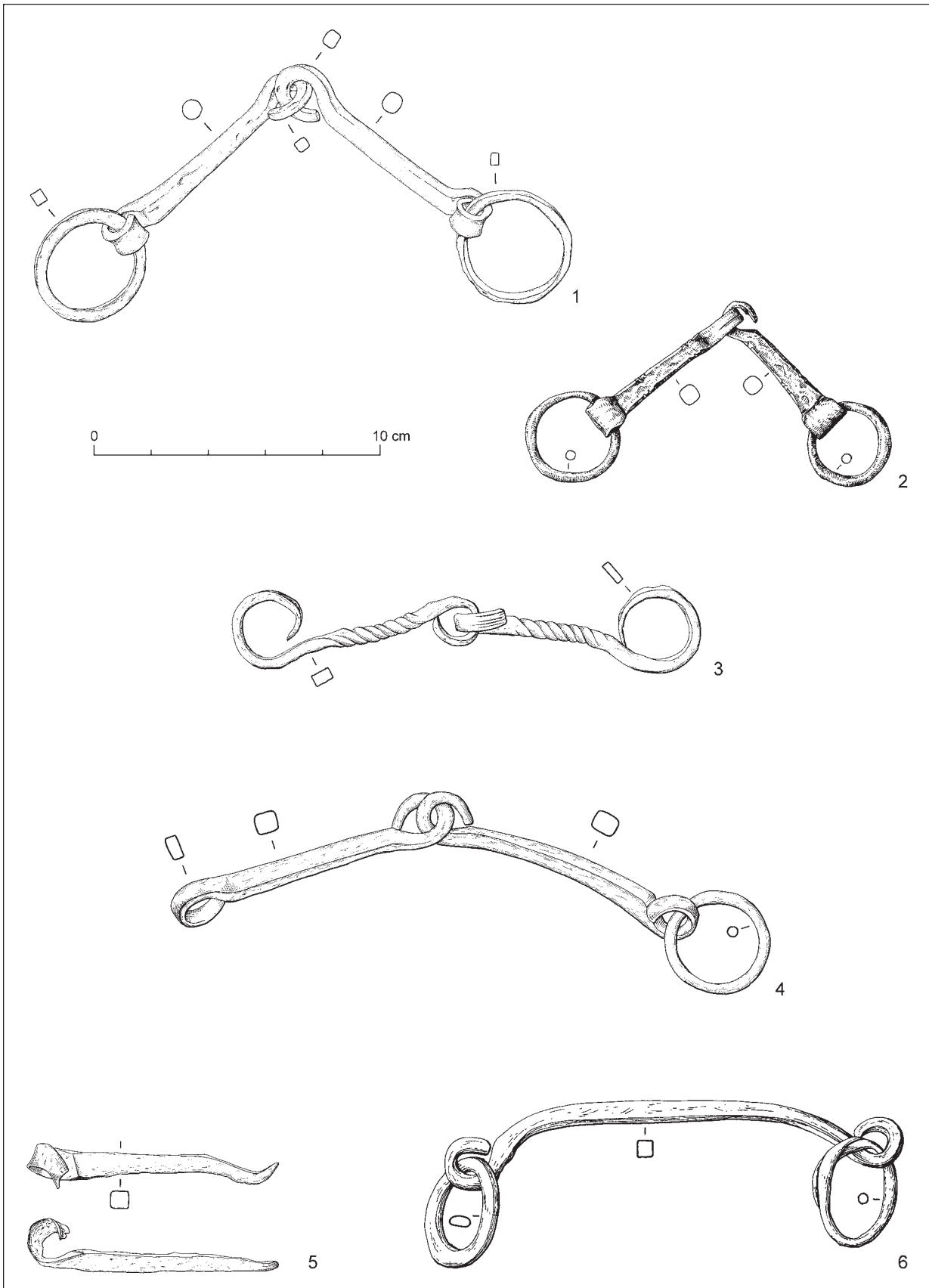
Najmenej zastúpené sú jednodielne zubadlá (I). Ide o jeden exemplár z Bojnej III, pričom zo Slovenska sú známe zatiaľ len dva ďalšie nálezy. Na našom území ide o zriedkavé typy, ktoré súvisia zrejme s prítomnosťou nomádskych etník, prípadne s ich importmi.

Do druhej skupiny patria dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami (II), ktoré možno rozdeliť na dve podskupiny, a to s hladkými (II A1) a s tordovanými ramenami (II A2). Prvá podskupina (II A1) je početnejšia a bežne sa vyskytujúca na celom území Slovenska. Tieto zubadlá sa používali počas dlhého obdobia, nielen vo včasnom stredoveku. Bohato sú zastúpené aj na pohrebiskách z obdobia Avarského kaganátu či na staromaďarských pohrebiskách. Druhá podskupina (II A2) sa na sledovanom území objavuje len výnimočne.

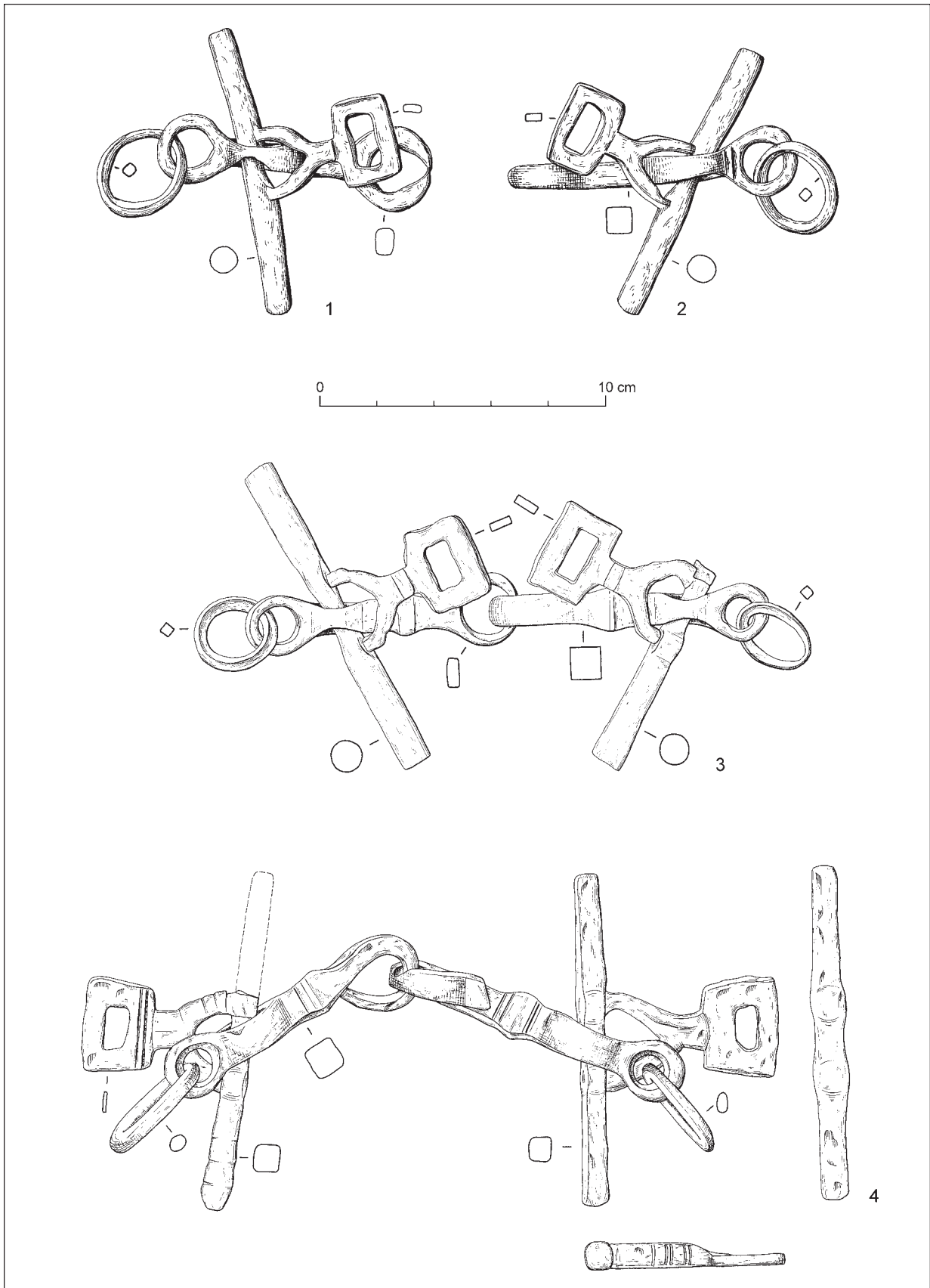
Do poslednej, tretej skupiny patria dvojdielne zubadlá s postrannicami, ktoré sa podľa tvaru vonkajších očiek delia na tri podskupiny (III A, III B a III C). Do prvej podskupiny (III A) patria zubadlá s dvojíťmi vonkajšími očkami v tvare osmičky. Tento typ zubadiel sa na hradisku Valy ani v iných polohách nenašiel celý, ale zrejme k nemu prináležia dve poškodené postrannice, z ktorých sa zachovali len neúplné dvojité očka na prevlečenie remeňa.

Do druhej podskupiny (III B), teda k zubadlám s dvojíťmi vonkajšími očkami navzájom na seba kolmými, patria takmer všetky exempláre nájdené na hradisku Valy. Táto podskupina sa môže podľa ramien rozčleniť ešte na tri varianty. Prvý variant s hladkými ramenami (III B1) je evidovaný len na dvoch zubadlách. V jednom prípade ide určite o opravované zubadlo, keďže len jedno rameno je hladké. Najpočetnejšie zastúpený je druhý variant (III B2). Ide o zubadlá s plasticky profilovanými ramenami so štvorhranným prierezom, ktoré sa našli buď celé, alebo fragmentárne zachované. Tento variant zubadiel bol na území dnešného Slovenska zistený na viacerých lokalitách, ktorých osídlenie možno zaradiť najmä do včasnostredovekého obdobia (Pobedim, Pružina, Trenčianske Teplice, Zemianske Podhradie). Často ide o nálezy z objektov alebo sídliskových vrstiev, ale bývajú aj súčasťou depotov. Je pravdepodobné, že ide o domáce výrobky charakteristické pre sledované prostredie, ktoré svedčia aj o prítomnosti väčšieho počtu jazdeckých bojovníkov v danom období. Podobné nálezy boli objavené aj na niekoľkých lokalitách na Morave (Mikulčice, Troubsko, Vysoké Pole-Klášfov). Ich výskyt na staromaďarských pohrebiskách (Sereď, Szerencs) je ojedinelý, keďže starí Maďari používali takmer výlučne zubadlá s hladkými ramenami. Zmienené artefakty by, na rozdiel od ich bežných foriem, mohli byť skôr svedectvom o prítomnosti Slovanov v tej oblasti, prípadne o využití iného druhu zubadla. Dá sa predpokladať, že tieto zubadlá patria k typom charakteristickým pre 9. stor., zrejme jeho druhú polovicu, s prežívaním na začiatku 10. stor. Posledný variant (III B3) tejto podskupiny je vyhradený zubadlám s ramenami plasticky profilovanými, ale s hviezdicovitým prierezom. V Bojnej je zastúpený len symbolicky jedným poškodeným kusom. Exempláre s takto ozdobenými ramenami sú rozšírené na území dnešného Slovenska a v krajinách severnej Európy. Tretiu podskupinu (III C) tvoria dvojdielne zubadlá s postrannicami s jednoduchými vonkajšími očkami, ktoré však na hradisku Valy chýbajú.

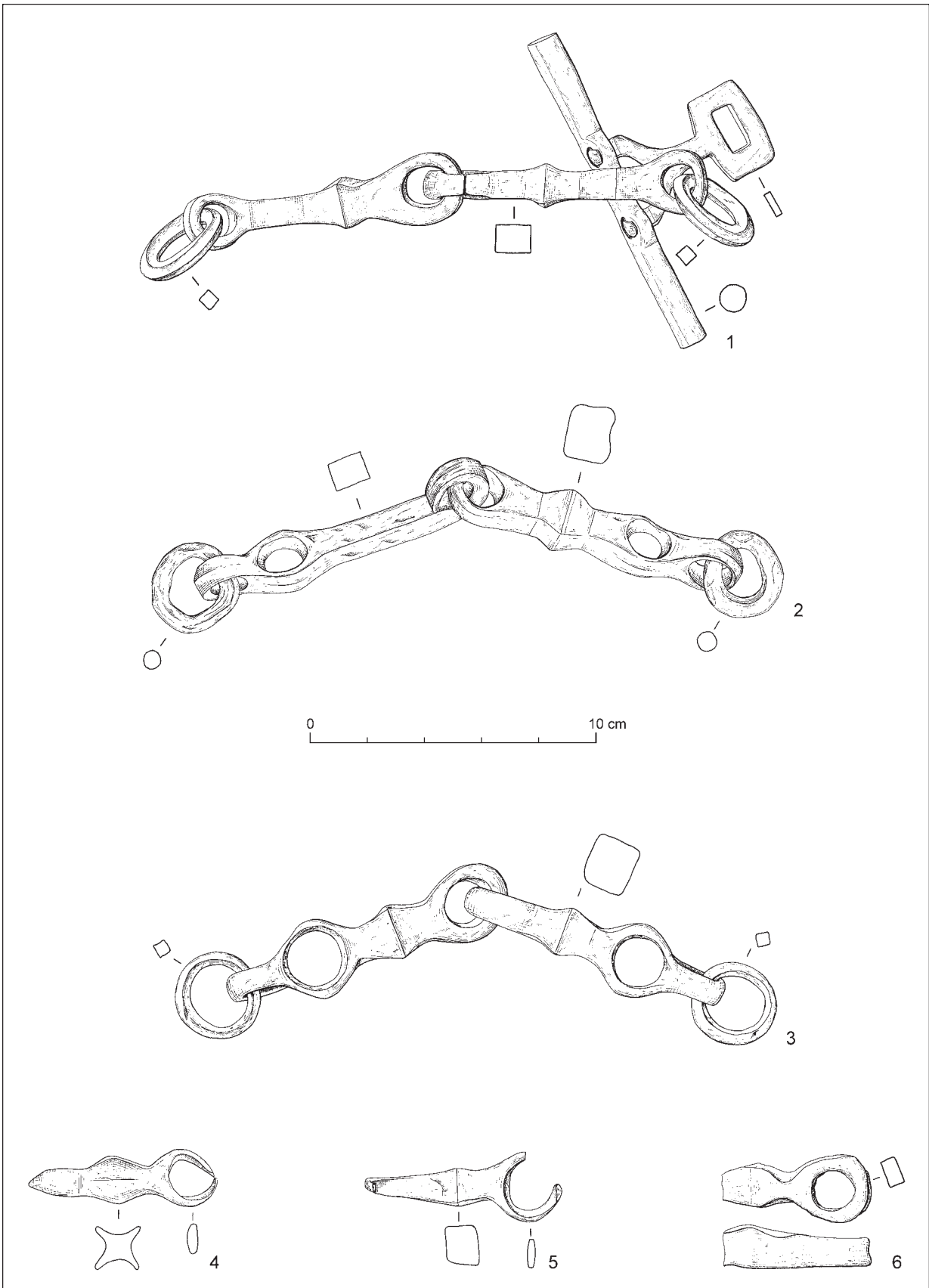
Súbor zubadiel z Bojnej predstavuje jednu z mála publikovaných ucelených kolekcí, ktorá poukazuje na pestrosť využívaných typov tejto základnej časti konského postroja. Rozmery jednotlivých typov, či už dvojdielných zubadiel s postrannými krúžkami alebo s postrannicami, majú podobné hodnoty a na základe skúmaných zubadiel sa javí, že v tomto období existovala viac-menej homogénna populácia koní. Predpokladá sa, že hradisko Valy zaniklo niekedy na prelome 9. a 10. stor., pričom neskoršie osídlenie už nebolo zachytené. Nálezy zubadiel je teda možné datovať rámcovo do 9. stor., skôr do jeho druhej polovice, s prípadným prežívaním ešte na začiatku 10. stor.

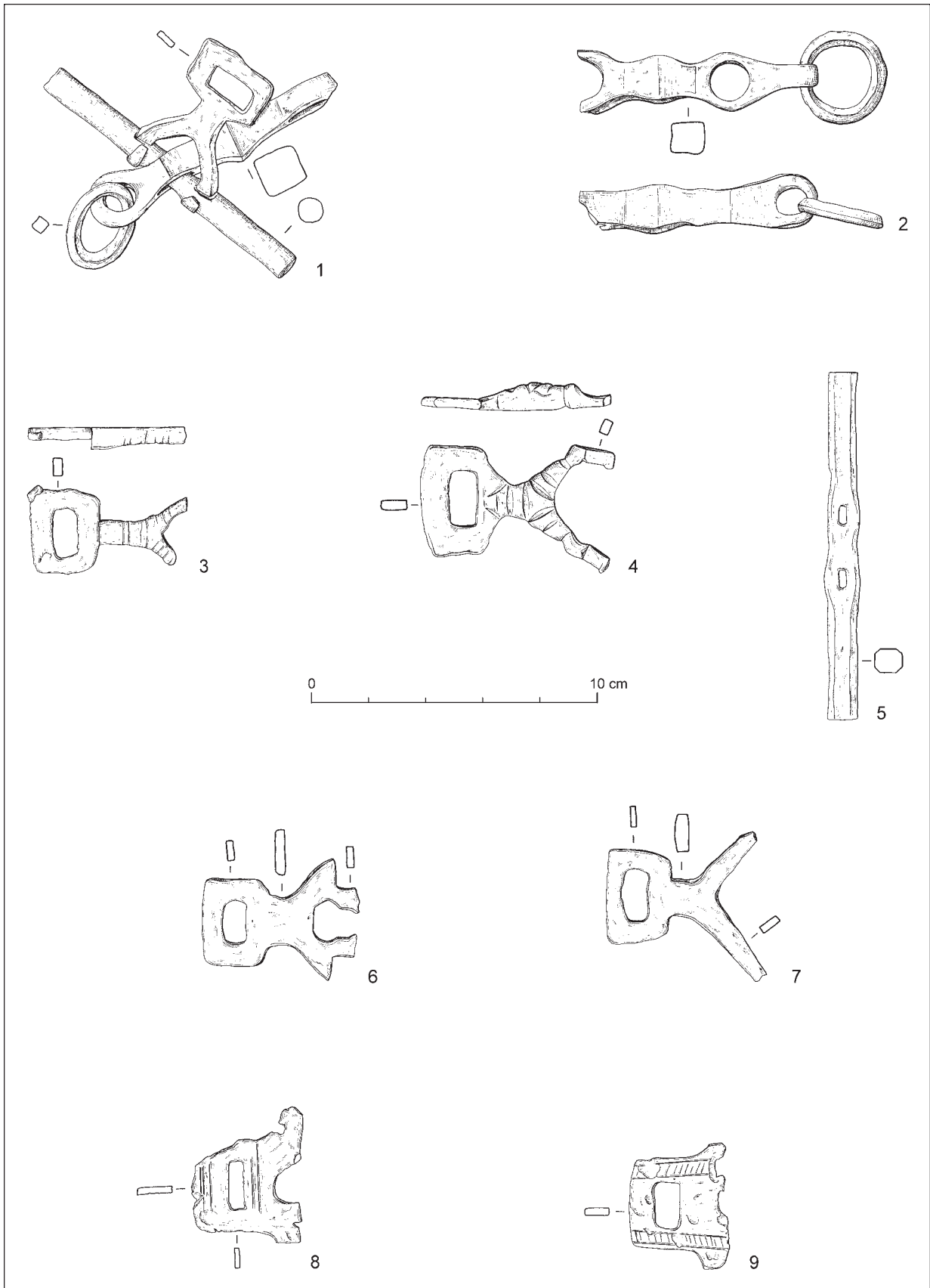
Tab. I. Bojná. Dvojdielne zubadlá s postrannými krúžkami a jednodielne zubadlo. 1 – Bojná II-Hradisko; 2–5 – Bojná I-Valy; 6 – Bojná III-Žihľavník.

Tab. II. Bojná I-Valy. Dvojdielne zubadlá s postrannicami.

Tab. III. Bojná I-Valy. Dvojdielne zubadlá s postrannicami.

Tab. IV. Bojná I-Valy. Dvojdielne zubadlá s postrannicami.

LITERATÚRA

- Aleksejev 1966* – P. V. Aleksejev: Polockaja zemlja (očerki istorii severnoj Belorusii) v IX–XIII vv. Moskva 1966.
- Ambros/Müller 1980* – C. Ambros/H.-H. Müller: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Bratislava 1980.
- Arbman 1940* – H. Arbman: Birka I. Die Gräber. Tafeln. Uppsala 1940.
- Bartošková 1986* – A. Bartošková: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Praha 1986.
- Bersu/Wilson 1966* – G. Bersu/D. M. Wilson: Three Viking graves in the Isle of Man. London 1966.
- Béres/Štukovská 1980* – J. Béres/D. Štukovská: Výskum slovanského hradiska v Spišských Tomášovciach. AVANS 1978, 42–45.
- Bialeková 1963* – D. Bialeková: Výskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1959–1962. Arch. Rozhledy 15, 1963, 349–372.
- Bialeková 1977* – D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim. Slov. Arch. 25, 1977, 103–160.
- Bialeková 1981* – D. Bialeková: Dávne slovanské kováčstvo. Bratislava 1981.
- Bialeková 1988* – D. Bialeková: Potrava živočíšneho pôvodu v pobedimskej sídliskovej ekuméne v 9. stor. Arch. Rozhledy 40, 1988, 296–305.
- Bialeková 2008* – D. Bialeková: Depotfunde von Axtbarren und Eisengegenständen – ein Phänomen des Pobedim – Burgwalls und seines ökonomischen Hinterlandes. In: L. Poláček (Hrsg.): Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Brno 2008, 337–344.
- Brøndsted 1936* – J. Brøndsted: Danish Inhumation Graves of Viking Age. A survey. Acta Arch. (København) 7, 1936, 81–228.
- Budinský-Krička/Točík 1991* – V. Budinský-Krička/A. Točík: Šebastovce. Gräberfelder aus der Zeit des Awarischen Reiches. Katalog. Nitra 1991.
- Catalogue Ljubljana 2001* – P. Bitenc/T. Knific (Ed.): Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti. Katalog. Ljubljana 2001.
- Cirkin 1972* – A. V. Cirkin: Šokšinskij mogilnik. Sovetskaja Arch. 1, 1972, 155–170.
- Čaplovič 1987* – P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom. Slov. Arch. 8, 1966, 184–216.
- Čilinská 1966* – Z. Čilinská: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.
- Dienes 1966* – I. Dienes: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Arch. Ért. 93, 1966, 208–234.
- Dostál 1978* – B. Dostál: Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska. Vlastivědný Věstník Moravský 30, 1978, 129–157.
- Dreslerová 2009* – G. Dreslerová: Osel v době hradištní. In: P. Dresler/Z. Měřínský (Ed.): Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24.–26. 4. 2006. Brno 2009, 10–16.
- Dreslerová 2014* – G. Dreslerová: Nemilany – hroby koní – archeozoologická analýza. In: R. Přichystalová/M. Kalábek (Ed.): Raněstředověké pohřebiště Olomouc-Nemilany. Katalog. Brno 2014, 175–189.
- Eisner 1933* – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Eisner 1939–1946* – J. Eisner: Sídlště ze starší doby hradištní v slovenském Pomoraví. Pam. Arch. 42, Praha 1946, 94–105.
- Eisner 1952* – J. Eisner: Devínska Nová Ves. Bratislava 1952.
- Fettich 1937* – N. Fettich: A honfoglaló magyarság fémművészége. Táblával. Die Metallkunst der landnemen Ungarn. Tafeln. Budapest 1937.
- Fornvännan 1908* – Statens historiska museum och K. myntkabinettet. Tillväxten under år 1908. Fornvännan 1908, 14–311.
- Forsåker 1984* – A. L. Forsåker: Zaumzeug, Reitausrüstung und Beschirrung. In: G. Arwidsson (Ed.): Birka II: 2. Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm 1984, 113–136.
- Gáll 2013* – E. Gáll: Az Erdélyi-medence, a partium és a Bánság 10.–11. századi temetői. Szeged 2013.
- Geisler/Kohoutek 2014* – M. Geisler/J. Kohoutek: Vysoké Pole-Kláštov. Inventář hromadných nálezů železných předmětů a shrnutí terénních výzkumných sezon 2005–2007. Vysoké Pole-Kláštov. Pravěk. Suppl. 28. Brno 2014.
- Górecki 2001* – J. Górecki: Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej. Poznań 2001.
- Goßler 2011* – N. Goßler: Reiter und Ritter Formenkunde, Chronologie, Verwendung und gesellschaftliche Bedeutung des mittelalterlichen Reitzubehörs aus Deutschland. Schwerin 2011.
- Goßler 2013* – N. Goßler: Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostproußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte. Acta Praehist. et Arch. 45, 2013, 109–215.
- Goßler 2014* – N. Goßler: Wikingerzeitliche Waffen- und Reitzubehörfunde aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostproußen) – und ihre Beziehung zu Skandinavien. Acta Praehist. et Arch. 46, 2014, 185–210.
- Henning/Ruttikay, M./Daňová 2009* – J. Henning/M. Ruttikay/K. Daňová: Výskum včasnostredovekého hradiska v Pobedime. AVANS 2007, 2009, 75–77.
- Jakubčinová/Vangľová 2015* – M. Jakubčinová/T. Vangľová: Príspevok k vnútornej zástavbe hradiska Bojná I-Valy. In: *Pieta et al.* 2015, 63–90.
- Justová 1990* – J. Justová: Dolnorakouské Podunají v raném středověku. Slovanská archeologie k jeho osídlení v 6.–11. století. Praha 1990.
- Karo 2004* – Š. Karo: Die Typologie der frühmittelalterlichen Steigbügel aus slowenischen Fundorten. In: G. Fusek (Zost.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 165–174.
- Karo 2012* – Š. Karo: Oprema jahača i konja s Gradišča nad Bašljem (Slovenija). In: Dani Stjepana Gunja-

- če 2. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Dani Stjepana Gunjače 2“, Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Međunarodne teme, Split, 18.–21. listopada 2011. Split 2012, 297–315.
- Kirpičnikov 1973* – A. N. Kirpičnikov: Snaržajenie vsadnika i verchovogo koňa na Rusi IX–XIII vv. Leningrad 1973.
- Knific 2010* – T. Knific: Early mediaeval Hoards of iron Items in Slovenia. Arch. Adriatica 4, 2010, 85–99.
- Kohoutek 2007* – J. Kohoutek: Vysoké pole (okr. Zlín). Přehled Výzkumů 48, 2007, 520, 521.
- Kolník 1999* – T. Kolník: Nové pozoruhodné nálezy zo Zemianskeho Podhradia. Štud. Zvesti AU SAV 33, 1999, 227–231.
- Kouřil/Gryc 2011* – P. Kouřil/J. Gryc: Der Burgwall in Chotěbuz-Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9./10. Jahrhundert. In: J. Macháček/Š. Ungerman (Hrsg.): Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Bonn 2011, 217–243.
- Kouřil/Tymonová 2013* – P. Kouřil/M. Tymonová: Slovanští kostrový mohylník ve Stěbořicích. Brno 2013.
- Kovács 1985* – L. Kovács: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I: Temető utca 5. (Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeleséhez). Commun. Arch. Hungariae 1985, 125–139.
- Krajčic 2003* – R. Krajčic: Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa I. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor 2003.
- Kulakov 1990* – V. I. Kulakov: Drevnosti Prussov VI–XIII vv. Moskva 1991.
- László 1943* – G. László: A Koroncói lelet és a honfoglaló magyrok nyerge. Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel. Budapest 1943.
- Matz 2006* – Ch. Matz: Eine außergewöhnliche Pferdebestattung. In: M. Rech (Hrsg.): Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausende. Bonn 2006, 119–123.
- Měchurová 1980* – Z. Měchurová: Podrobná terminologie koňského postroje a jeho částí ve středohradištním období. Vlastivědný Věstník Moravský 32, 1980, 187–193.
- Měchurová 1981* – Z. Měchurová: Kůň tažný a jezdecký v raném středověku. Časopis Moravského Muz. Brno 66, 1981, 75–91.
- Měchurová 1983* – Z. Měchurová: Třmeny a jiné součásti sedla z časně středověkého období. Časopis Moravského Muz. Brno 68, 1983, 61–89.
- Měchurová 1984* – Z. Měchurová: Součásti uzdění koně ve velkomoravském období. Arch. Hist. 9, 1984, 263–292.
- Miklíková 2006* – Z. Miklíková: Kostrové zvyšky koní zo staromaďarského pohrebiska v Leviciach. Slov. Arch. 54, 2006, 353–362.
- Miklíková 2010* – Z. Miklíková: Archeozoologické nálezy zo stredovekého sídliska v Bajči. Slov. Arch. 58, 2010, 123–168.
- von zur Mühlen 1975* – B. von zur Mühlen: Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen. Bonn 1975.
- Müller-Wille 1987* – M. Müller-Wille: Das wikingzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde). Teil II. Neumünster 1987.
- Nadolski 1954* – A. Nadolski: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź 1954.
- Neustupný a kol. 1960* – J. Neustupný a kol.: Pravěk Československa. Praha 1960.
- Nevizánsky 2013* – G. Nevizánsky: K otázke pôvodu a datovaniu včasnostredovekých jednodielnych zubadiel. Zbor. SNM 107. Arch. 23, 2013, 111–116.
- Nevizánsky/Košta 2009* – G. Nevizánsky/J. Košta: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937. Slov. Arch. 57, 2009, 301–354.
- Oexle 1992* – J. Oexle: Studien zu merowingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen. Text. Mainz am Rhein 1992.
- Ožďáni et al. 1992* – O. Ožďáni/J. Zábojník/G. Nevizánsky/I. Kuzma: Militária – Kónský postroj – Voz. Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku II. Nitra 1992.
- Pedersen 2014* – A. Pedersen: Dead Warriors in Living Memory. A study of Weapon and Equestrian Burials in Viking-Age Denmark, AD 800–1000. Copenhagen 2014.
- Peške 1985* – L. Peške: Domáci a lovná zvierata podle nálezů na slovanských lokalitách v Čechách. Sbor. Národ. Muz. Praha 3, 4, 2009, 209–216.
- Petersen 1951* – J. Petersen: Vikingetidens redskaper. Oslo 1951.
- Pieta 2000* – K. Pieta: Latènezeitlicher Burgwall und Opferplatz (?) in Trenčianske Teplice. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Ed.): Gentes, Reges und Rom. Brno 2000, 129–153.
- Pieta 2006* – K. Pieta: Hradiská Bojná II a Bojná III. Burgwalle Bojná II und Bojná III. In: K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2006, 173–190.
- Pieta 2013* – K. Pieta: Bojná – Ein frühmittelalterliches Machtzentrum in Reichweite von Gold- und Eisenrevieren. In: M. Hardt/O. Heinrich-Tamáška (Hrsg.): Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 423–437.
- Pieta 2015* – K. Pieta: Včasnostredoveké mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007–2013. In: *Pieta et al. 2015*, 9–50.
- Pieta et al. 2011* – K. Pieta/J. Haruštiak/M. Jakubčinová/T. Vangľová: Výskum včasnostredovekého hradiska Bojná I v rokoch 2007 a 2008. AVANS 2008, 2011, 205–211.
- Pieta et al. 2013* – K. Pieta/J. Haruštiak/M. Jakubčinová/T. Vangľová: Výskum včasnostredovekej aglomerácie Bojná v roku 2009. AVANS 2009, 2013, 182–188.
- Pieta et al. 2015* – K. Pieta/Z. Robak/A. Bartošková/J. Csütörtöky/I. Čizmář/J. Dorica/Z. Farkaš/L. Galuška/M. Hanuliak/J. Henning/K. U. Heussner/M. Jakubčinová/J. Janošík/Š. Karo/T. Knific/J. Kohoutek/M. Kohút/J. Lukačka/D. Ozdín/M. Ruttkay/A. T. Ruttkay/V. Turčan/Š. Ungerman/T. Vangľová: Bojná 2.

- Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Arch. Slovaca Monogr. Fontes, Tomus 20. Nitra 2016.
- Pieta et al., v tlači* – K. Pieta/M. Jakubčinová/Z. Robak/T. Vanglová: Výskum včasnostredovekej aglomerácie Bojná v roku 2012. AVANS, v tlači.
- Pieta/RuttKay 2006* – K. Pieta/A. RuttKay: Bojná – mocenské a christinizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. In: K. Pieta/A. RuttKay/M. RuttKay (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2006, 21–70.
- Pletneva 1973* – S. A. Pletneva: Drevnosti Čornych Klobukov. Moskva 1973.
- Pleterski 1987* – A. Pleterski: Sebenjski zaklad. Arh. Vestnik 38, 1987, 237–330.
- Popluhár a kol. 2002* – L. Popluhár/M. Breza/A. Ďuran/Š. Čulen/S. Grisa: Jazda na koni. Košice 2002.
- Pramene II 1999* – Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov II. Slovensko očami cudzincov: Vzácne správy o histórii nášho územia od 6. do 10. stor., tak ako sa javia v písomnostiach prevažne cudzieho pôvodu. Bratislava 1999.
- Révész 2014* – L. Révész: The Era the Hungarian Conquest. Budapest 2014.
- RuttKay, A. 1975* – A. RuttKay: *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I)*. Slov. Arch. 23, 1975, 119–217.
- RuttKay, A. 1976* – A. RuttKay: *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*. Slov. Arch. 24, 1976, 245–396.
- RuttKay, A. 1982* – A. RuttKay: The organization of troops Warfare and arms in the period of the Great Moravian state. Slov. Arch. 30, 1982, 165–198.
- RuttKay, A./RuttKay, M./Šalkovský 2002* – A. RuttKay/M. RuttKay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2002.
- RuttKay, M. 2002* – M. RuttKay: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfelder in Bajč-Medzi kanálmi (Vorbericht). Slov. Arch. 50, 2002, 245–322.
- Schulze-Dörrlamm 1988* – M. Schulze-Dörrlamm: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahr. RGZ 35, 1988, 373–478.
- Slivka 1980* – M. Slivka: Stredoveké hutníctvo a kováctvo na východnom Slovensku II. Hist. Carpatica 11, 1980, 218–288.
- Stein 1967a* – F. Stein: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. Text. Berlin 1967.
- Stein 1967b* – F. Stein: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. Tafeln. Berlin 1967.
- Strzyż 2006* – P. Strzyż: Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. Łódź 2006.
- Točík 1964* – A. Točík: Záchranný výskum v Bajči-Vlkánovo v rokoch 1959–1960. Štud. Zvesti AÚ SAV 12, 1964, 5–186.
- Točík 1968* – A. Točík: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.
- Turčan 2004* – V. Turčan: Nové včasnostredoveké nálezy z Oravy. In: G. Fusek (Zost.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 427–431.
- Vavák 2010* – J. Vavák: Nové poznatky k najstarším dejinám Svätého Jura. In: Zo starších dejín Svätého Jura. Svätý Jur 2010, 7–31.
- Velká Morava 2014* – P. Kouřil (Ed.): Velká Morava a počátky křesťanství. Brno 2014.
- Vignatiová 1980* – J. Vignatiová: Součásti jezdecké výstroje z nálezů na Pohansku u Břeclavi. Sborník Prací Fil. Fak. Brno E 25, 1980, 161–198.
- Zábojník 2009* – J. Zábojník: Slovensko a Avarský kaganát. Bratislava 2009.
- Zschille/Forrer 1893* – R. Zschille/R. Forrer: Die Pferdetränke in ihrer Formen-Entwicklung. Ein Versuch zur Characterisirung und Datirung der Mundstücke der Pferdezümmung unserer Kulturvölker 1893.

Rukopis prijatý 9. 8. 2016

Abstract and key words translated by Lucia Nezvalová
Zusammenfassung übersetzt von Lubomír Novotný

Mgr. Miriam Jakubčinová
 Archeologický ústav SAV
 Akademická 2
 SK – 949 21 Nitra
 nraumjak@savba.sk

Frühmittelalterliche Trensen aus Bojná

Miriam Jakubčinová

ZUSAMMENFASSUNG

Die Gemeinde Bojná wurde der Öffentlichkeit dank der langjährigen systematischen Ausgrabung auf dem Burgwall Valy bekannt. Die Ausgrabung brachte eine Menge von Informationen über Bebauung des Areals, über Aufbau der Befestigung, aber zuletzt auch große Zahl keramischen Materials und kleinen Gegenständen (*Pieta 2013; Pieta et al. 2011; 2013; v tlači*). In diese Kollektion gehört eine erhebliche Anzahl von Bestandteilen des Pferdegeschirrs, in der ersten Reihe die Trensen, der Steigbügel, die Riemenverteiler oder die Schnallen. Für diesen Beitrag hat man die Trensen gewählt und bearbeitet, die vor allem auf dem Burgwall Valy, aber auch auf zwei weiteren Fluren, und das auf II-Hradisko und III-Žihlavník, gefunden wurden. Es handelt sich um eine relativ große Zahl der Trensen, die aus einer Fundstelle stammen. Es befinden sich hier vollständige und bruchstückhaft erhaltene Gegenstände. Aus dem Gesichtspunkt der Typologie war es möglich sie in drei Hauptgruppen zu verteilen, wobei sich die zweite und die dritte Gruppe auf weitere Untergruppen und Varianten verteilt.

Am wenigstens vertreten sind die einteiligen Ringtrensen (I). Es handelt sich um ein Exemplar aus Bojná III (Taf. I: 6), wobei aus der Slowakei bisher nur zwei weitere Funde bekannt sind. Auf unserem Gebiet geht es um seltene Typen, die wahrscheinlich mit der Anwesenheit der nomadischen Ethnika, bzw. mit ihren Importen, zusammenhängen.

In die zweite Gruppe gehören die zweiteiligen Ringtrensen (II), die in zwei Untergruppen geteilt werden können, und das mit glatten (II A1) und mit tordierten Mundstücken (II A2). Die erste Untergruppe (II A1) ist zahlreicher (Taf. I: 1, 2, 4, 5) und kommt geläufig auf dem ganzen Gebiet der Slowakei vor. Diese Trensen wurden während langer Zeit verwendet, nicht nur im frühen Mittelalter. Sie sind auch auf den Gräberfeldern aus der Zeit des Awarischen Khaganats oder auf den altmagyarischen Gräberfeldern reich vertreten. Die zweite Untergruppe (II A2; Taf. I: 3) kommt auf dem verfolgten Gebiet nur ausnahmsweise vor.

In die letzte, dritte Gruppe, gehören die zweiteiligen Knebeltrensen, die nach der Form der Außenösen in drei Untergruppen (III A, III B und III C) geteilt werden. In die erste Untergruppe (III A) gehören Knebeltrensen mit doppelten (achterförmigen) Außenösen. Diesen Trensentyp fand man wie auf dem Burgwall Valy so auch auf anderen Fluren unvollständig, jedoch wahrscheinlich gehören zu ihm zwei beschädigte Knebeln, von denen nur die unvollständigen Knebelösen erhalten geblieben

sind (Taf. IV: 7, 8). In die zweite Untergruppe (III B), also zu den Knebeltrensen mit doppelten Außenösen, die aneinander senkrecht sind, gehören fast alle auf dem Burgwall Valy gefundene Exemplare. Diese Untergruppe kann anhand der Armen noch in drei Varianten verteilt werden. Die erste Variante mit glatten Mundstücken (III B1) ist nur mit zwei Trensen verzeichnet (Taf. II: 1, 2; III: 2). In einem Fall handelt es sich sicher um ein repariertes Trense, da nur ein Mundstück glatt ist. Am zahlreichsten vertreten ist die zweite Variante (III B2). Es handelt sich um Knebeltrensen mit plastisch profilierten Mundstücken mit einem viereckigen Querschnitt, die entweder vollständig oder bruchstückhaft erhalten geblieben sind (Taf. II: 3, 4; III: 1–3, 5, 6; IV: 1, 2). Diese Variante der Knebeltrensen wurde auf dem Gebiet der heutigen Slowakei auf mehreren Lokalitäten (Abb. 7), derer Besiedlung vor allem in die frühmittelalterliche Zeit (Pobedim, Pružina, Trenčianske Teplice, Zemianske Podhradie) eingereicht werden kann, festgestellt. Oft geht es um Funde aus den Objekten oder den Siedlungsschichten, sie sind jedoch auch Bestandteile der Depots. Es ist wahrscheinlich, dass es sich um einheimische Produkte, typisch für das verfolgte Milieu, handelt. Sie zeugen auch über Anwesenheit einer größeren Zahl der Reiterkrieger in der gegebenen Zeit. Ähnliche Funde fand man auch auf einigen Lokalitäten in Mähren (Mikulčice, Troubsko, Vysoké Pole-Klášfov). Ihr Vorkommen auf den altmagyarischen Gräberfeldern (Sereď, Szerencs) ist selten, da die alten Magyaren fast ausschließlich Knebeltrensen mit glatten Mundstücken benutzt haben. Die erwähnten Artefakte konnten, im Unterschied zu ihren häufigen Formen, eher Zeugnis über Anwesenheit der Slawen in dem Gebiet, bzw. über Nutzung eines anderen Typs der Knebeltrense, sein. Es kann vorausgesetzt werden, dass diese Trensen zu den für das 9. Jh. charakteristischen Typen gehören, und das eher seiner zweiten Hälfte, mit Überleben am Anfang des 10. Jh. Die letzte Variante (III B3) dieser Untergruppe ist den Knebeltrensen mit plastisch profilierten Mundstücken, jedoch mit sternförmigem Querschnitt, vorbehalten. In Bojná ist er nur symbolisch von einem beschädigten Typ vertreten (Taf. III: 4). Die Exemplare mit so verzierten Mundstücken sind auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens und in Ländern Nordeuropas verbreitet. Die dritte Untergruppe (III C) bilden die zweiteiligen Knebeltrensen mit einfachen Außenösen, diese jedoch auf dem Burgwall Valy fehlen.

Der Satz der Trensen aus Bojná stellt eine der wenigen veröffentlichten vollständigen Kollektionen dar. Sie weist auf die Varietät der benutzten Typen dieses Grundteils

des Pferdegessirrs, hin. Die Ausmaße der einzelnen Typen, gleich ob der zweiteiligen Ringtrensen oder Knebeltrensen, haben ähnliche Werte und auf Grund der untersuchten Mundstücke ergibt sich, dass in dieser Zeit eine mehr oder weniger homogene Population der Pferde existierte. Es wird angenommen, dass der Burg-

wall Valy irgendwann an der Wende des 9. und 10. Jh. unterging, wobei eine spätere Besiedlung schon nicht mehr ergriffen wurde. Die Funde der Mundstücke kann man also rahmenhaft in das 9. Jh., eher in seine zweite Hälfte datieren, mit einem eventuellen Überleben noch am Anfang des 10. Jh.

Abb. 1. Typologie der Trensen (nach *Ruttkay, A. 1976*, Abb. 75, umgezeichnet).

Abb. 2. Typologie der Trensen (nach *Měchurová 1984*, Taf. I., umgezeichnet).

Abb. 3. Terminologie der einteiligen und der zweiteiligen Ringtrensen.

Abb. 4. Terminologie der zweiteiligen Knebeltrensen.

Abb. 5. Ausmaße der Bestandteile der einzelnen Typen der Trensen und ihre Beschreibung.

Abb. 6. Bojná I-Valy. Absolute Vertretung der einzelnen Bestandteile der zweiteiligen Knebeltrensen aus dem analysierten Material. Legende: I – Mundstücken; II – Knebel; III – Gelenk; IV – Knebelösen; V – Außenösen; VI – Zügelringe.

Abb. 7. Karte der Lokalitäten mit dem Vorkommen der zweiteiligen Knebeltrensen mit plastisch profilierten Mundstücken mit viereckigem Querschnitt (Vari-

te III B2) auf dem Gebiet der Slowakei. 1 – Bojná I-Valy; 2 – Pobedim; 3 – Pružina; 4 – Sered; 5 – Trenčianske Teplice; 6 – Zemianske Podhradie.

Tab. 1. Fundumstände der Trensen aus den Burgwällen Bojná I-Valy, Bojná II-Hradisko und Bojná III-Žihľavník.

Tab. 2. Bojná I-Valy. Zweiteilige Knebeltrensen. Metrische Merkmale (mm) und ihre statistischen Grundwerte.

Taf. I. Bojná. Zweiteilige Ringtrensen und eine einteilige Ringtrense. 1 – Bojná II-Hradisko; 2–5 – Bojná I-Valy; 6 – Bojná III-Žihľavník.

Taf. II. Bojná I-Valy. Zweiteilige Knebeltrensen.

Taf. III. Bojná I-Valy. Zweiteilige Knebeltrensen.

Taf. IV. Bojná I-Valy. Zweiteilige Knebeltrensen.

SPOMIENKA

**Život a dielo Janka Šafárika.
Venované 140. výročiu jeho úmrtia**

Devätnáste storočie, nazývané z pohľadu vývoja archeológie v Uhorsku a v Srbsku aj starožitníckym obdobím, sa v strednej a južnej Európe vyznačovalo predovšetkým zbierkotvornými aktivitami zameranými na budovanie kolekcii archeologických artefaktov. Archeologický výskum ako taký mnoho krát zostával v pozadí záujmu vtedajších bádateľov. Avšak postupná systematizácia vedeckého archeologického bádania, ako aj progresívne myšlienky z anglo-francúzsko-severského prostredia, pozitívne vplývali na vtedajšiu inteligenciu zastúpenú prevažne lekármi, učiteľmi a farármi, ktorí položili základ profesionalizácii archeológie v už spomenutých krajinách. Dôvod prečo sme

spomenuli práve tieto dve krajiny je spätý s menom Dr. Janka Šafárika (1814–1876), rodom Slováka, ktorý položil základy systematického, terénneho archeologického výskumu v Srbsku.¹

Janko Šafárik sa narodil 14. novembra 1814 v maďarskom Kiš-Kereši, ktorý v 19. storočí spadal pod Budapeštiansku župu. Narodil sa do slovenskej rodiny Jána Šafárika, staršieho brata Pavla Jozefa Šafárika, a zberateľky ľudovej poézie Zuzany Laučekovej, dcéry martinského rodáka, spisovateľa a prekladateľa Martina Laučeka. Vzdelanecké rodinné zázemie predurčilo Dr. Jankovi Šafárikovi jeho životnú dráhu lekára, polyhistora, archeológa, muzeológa a filológa.² Tú začal v roku 1821, kedy

¹ V príspevku vychádzame z diel *M. Milinkovića* (1985), *S. Novakovića* (1877) a *V. Maksimovića* (1999), ktoré pojednávajú o životných osudoch a práci Dr. Janka Šafárika.

² Zameriavame sa predovšetkým na tú časť jeho bohatého životného diela, ktoré je zamerané na archeológiu.

sa zapísal na gymnázium v srbskom Novom Sade, kde vtedy pôsobil na pozícii riaditeľa jeho strýc, jeden z najvýznamnejších slavistov predminulého storočia, Pavol Jozef Šafárik. U svojho strýka dokonca šesť rokov, až do roku 1829, býval. S. Novaković (1877, 191) v nekrológu Dr. Janka Šafárika napísal: „... prítomnosť strýka, či už škole alebo doma, prebudila v ňom lásku k histórii, starinám juhoslovenským, okolo ktorých sa v tom čase P. J. Šafárik najviac zaujímal...“.

Po ukončení štúdia v Novom Sade odchádza v roku 1829 Ján Šafárik do vtedajšieho Prešporku, kde pokračuje v štúdiách na evanjelickom lýceu až do roku 1832. Tu sa zoznamuje s L. Štúrom, M. Hodžom či S. Chalupkom. Spoločne sa angažujú v „Štúrovej Spoločnosti československej“, ktorá je považovaná za základ budúceho štúrovského hnutia. Po trojročnom plodnom prešporskom štúdiu odchádza do Budapešti, kde začína študovať lekárstvo. Počas tohto pobytu nadviaže priateľstvo s Jánom Kollárom, neskorším prvým profesorom pre slovanskú archeológiu na Viedenskej univerzite. Z hľadiska archeológie mal veľký význam jeho pobyt v Prahe v roku 1838. Pod patronátom jeho známeho strýka, ktorý v tom období už pôsobil v Prahe, je uvedený do spoločnosti pražskej inteligencie. Svoj čas venuje predovšetkým archeológii a slavistickým štúdiám. Práve na svoj pražský pobyt sa J. Šafárik odvoláva vo svojom prvom diele venovanom historickým pamiatkam, ktoré napísal po svojom návrate do Srbska v roku 1839.

Toto dielo „Izvestije o putovanju po Srbiji 1846. godine“ (Durković-Jaksić/Nikolić 1993) pojednáva o jeho ceste po centrálnom a západnom Srbsku, ktorú vykonal na príkaz Ministerstva vzdelania. To totiž vo februári roku 1844 vydalo nariadenie, ktorým sa zakazuje poškodzovanie starých ruín, a zároveň vyhlásilo, že takéto staré ruiny sú pre štátne dobro a preto ich treba chrániť. V tomto duchu Šafárik „... obrátil svoju pozornosť na tie predmety, ktoré na základe veku a vážnosti obohacujú srbské múzeum...“ (Novaković 1877, 199). Svoju pozornosť zameril na ruiny rímskych a stredovekých miest, a taktiež stredovekých pravoslávnych kláštorov v doline rieky Ibar. Okrem opisov týchto miest sa zachovali aj jeho náčrty pôdorysov kláštorov. Výsledky publikoval v roku 1846, pričom v texte uviedol nadčasové tvrdenie: „Pri pozorovaní starodávnych predmetov, mincí či srbských, rímskych a gréckych kovových rôznorodých predmetov a zbraní, myslím,

že obzvlášť potrebné sú výskumy – vykopávky, lebo tie by najviac múzeá obohatili. Preto navrhujem ministerstvom vzdelania, aby dovolilo na významných lokalitách, kde sa teraz mnohé staré predmety nachádzajú, kopať pod dozorom človeka, ktorý sa veci rozumie“ (podľa Novaković 1877, 204; Milinković 1985, 78). Následne Šafárik uvádza zoznam lokalít, ktoré označuje ako rímske a starosrbské strediská.

Spoločenský záujem o najstaršie pamiatky Srbska sa odzrkadlil v založení Národného srbského múzea, ktoré Dr. Janko Šafárik pomáhal v Belehrade v roku 1844 zakladať. Už o štyri roky neskôr sa v tejto inštitúcii stáva hlavným správcom numizmatických a archeologických zbierok. Na tomto vedúcom poste zotráva dvadsaťdva rokov, až do roku 1870. V tomto období taktiež pôsobí ako podpredseda Spolku srbskej slovesnosti, kde sa venuje slovanskej epigrafike a filológii.

V roku 1865 dostáva Dr. Janko Šafárik poverenie od ministerstva vzdelania, aby vykonal „archeologické putovanie“, ktorého cieľom je „terénny výskum rozličných starých lokalít, a ak bude príležitosť, terénna rekognoskácia“ (Milinković 1985, 74). V lete toho istého roku sa vydáva do oblasti mestečka Rudnik (ležiaceho v centrálnom Srbsku, v regióne Šumadija), ktoré stáročia predstavovalo významné stredoveké banícke centrum zamerané na ťažbu striebra a olova. Významom by sme ho mohli porovnať s Banskou Štiavnicou. Dr. Janko Šafárik dňa 9. augusta 1865 začal kopať na kopci Veľký Šturec, kde sa nachádzali viditeľné ruiny murovaných architektúr, ktoré, ako sa ukázalo, pochádzali z 2. stor. n. l. Z jeho výskumu sa zachoval terénny denník, náčrty odkrytých situácií a predovšetkým opis jednotlivých stratigrafických vrstiev: „1. povrchová vrstva čiernej zeme; 2. sutina pozostávajúca z množstva kamenia, tehloviny, črepov a kovových fragmentov; 3. prepálená vrstva s výraznými stopami horenia, v ktorej sa nachádzajú zuhoľnatené časti dreva, črepy a tehlovina; 4. v hĺbke 3 stopy sa nachádza ílovitá zem bez nálezov“. Pri kovových nálezoch s viditeľnými zvyškami olova a striebra navrhuje, aby „... tieto fragmenty boli chemicky analyzované, nakoľko sú tieto analýzy veľmi dôležité a môžu povedať aká bola kvalita olova a striebra v rímskych dobách...“ (Milinković 1985, 75). V závere bádania Šafárik konštatuje, že výskumom odkryl zvyšky rímskeho chrámu zasväteného Terra Matrix. K tomuto záveru ho okrem získaných nálezov priviedol aj rímsky nápis na bronzovej tabuli, ktorý tu bol objavený krátko pred jeho

výskumom (*Milinković 1985, 74*). Archeologický výskum Dr. Janka Šafárika v Rudniku sa v súčasnosti považuje za prvé známe odborné „terénne vykopávky“ v Srbsku.

Dr. Jankovi Šafárikovi sa už za života dostalo viacero ocenení za jeho prínos pre výskum na poli archeológie a filológie. V roku 1861 bol ruským cárom Alexandrom vyznamenaný Rádcom Sv. Anny II. stupňa. V roku 1867 bol prijatý za riadneho člena Moskovského archeologického družstva. O dva roky neskôr bol prijatý do „Državnog Saveta Kneževine Srbije“ (Štátna rada Srbského kniežatstva). V roku 1871 mu udelil pruský cisár Wilhem I. Vyznamenanie kráľovskej koruny II. stupňa. Spoločenský a vedecký kredit, ktorý Dr. Janko Šafárik nepochybne mal, ho v rokoch 1871–1872 vyniesol na post učiteľa kniežaťa Milana Obrenovića, budúceho srbského kráľa, ktorému prednášal kurz archeológie.

Dr. Janko Šafárik zomrel v noci z 18. na 19. júla 1876 v Belehrade, kde je aj pochovaný. Prínos jeho

diela pre rozvoj srbskej a slovanskej archeológie je nesporný, a preto si tento významný slovenský bádateľ s koreňmi po starých rodičoch z turčianskeho Martina a gemerského Kobeliarova zaslúži, aby jeho meno nebolo známe len v srbských archeologických kruhoch, ale aj v našich, slovenských.

LITERATÚRA

- Maksimović 1999* – V. Maksimović: Janko Šafarik. Glasnik narodne biblioteke Srbije č. 1. Sarajevo 1999, 41–54.
- Milinković 1985* – M. Milinković: Iztraživanja Janka Šafarika u Rudničkom i Čačanskom okrugu i počeci arheologije u Srbiji. Glasnik Srbskog Arh. Društva 2, 1985, 74–80.
- Novaković 1877* – S. Novaković: Dr. Janko Šafarik. Rad Jugoslovske akademije znanosti i umetnosti. Zagreb 1877, 190–226 [online]. <http://dizbi.hazu.hr/?object=info&id=10304> [22-6-2016].
- Durković-Jaksić/Nikolić 1993*: L. Durković-Jakšić/M. Ž. Nikolić: Zavod za zaštitu spomenika kulture „Valjevo“: Dr Janko Šafarik – predgovor Izvjestije o putovanju po Srbiji 1846. godine. Valjevo 1993.

Milan Horňák

JUBILEÁ

Životné jubileum PhDr. Etely Studeníkovej, CSc.

PhDr. Etela Studeníková, CSc., oslávila v marci 2016 významné životné jubileum. Táto uznávaná bádatelka a vysokoškolská pedagogička so širokým rozhľadom, kultivovaná dáma a čestný a ústretový človek, patrí k výrazným osobnostiam slovenskej archeológie a výskumu doby halštatskej a bronzovej posledných štyroch desaťročí.

Etela Studeníková, rod. Pincéšová, sa narodila 30. marca 1946 v Kráľovej nad Váhom. Odbor prehistória vyštudovala na Katedre prehistórie Filozofickej fakulty Univerzity Jana Evangelistu Purkyně v Brne. Pred štúdiom pracovala kratšiu dobu ako technik na archeologických výskumoch Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied. Na štúdium teda nastúpila s pomerne bohatými skúsenosťami. Počiatkové zaujatie problematikou moravskej maľovanej keramiky v nej bolo prevrstvené záujmom o obdobie

popolnicových polí a dobu halštatskú, ktoré sa stalo celoživotnou náplňou jej práce. Štúdium ukončila v roku 1970 diplomovou prácou s názvom Kultúrne prejavy kontaktov lužickej a stredodunajskej oblasti na strednom Považí. Uvedenej problematike sa podrobnejšie venovala vo svojej rovnomennej rigoróznejšej práci (Brno 1972). Spracovala v nej materiál z doby popolnicových polí až doby halštatskej z výskumu Dariny Bialekovej v Pobedime-Hradištiach. Táto práca bola základom pre monografiu Osada z doby bronzovej v Pobedime (Bratislava 1983, v spolupráci s Jozefom Paulíkom). V roku 1987 získala vedecký titul kandidát vied za dizertačnú prácu Kultúrne kontakty juhozápadného Slovenska v dobe halštatskej (Bratislava – Nitra 1987).

V roku 1971 nastúpila na Archeologický ústav Slovenského národného múzea v Bratislave, ktorý

sa v roku 1988 transformoval na Archeologické múzeum SNM. Tu pôsobila až do roku 1996. Pri príležitosti reorganizácie SNM sa v roku 1988 stala riaditeľkou tohto čiastkového múzea. Aj tu sa od počiatku špecializovala na obdobie popolnicových polí a dobu halštatskú, s dôrazom na územie juhozápadného Slovenska. V rámci múzea sa podieľala na príprave viacerých výstav a expozícií, ako napr. „Archeologické výskumy Slovenského národného múzea v Bratislave v rokoch 1961–1985“ (1986–1988).

V čase jej pôsobenia v múzeu viedla množstvo terénnych výskumov hlavne v širšom okolí Bratislavy. Možno spomenúť opevnené výšinné sídlisko zo staršej a strednej doby bronzovej a doby železnej Unín-Zámčisko, polykultúrnu lokalitu v Zohore (eneolit, doba bronzová, laténska, rímska a včasný stredovek), ďalej výskumy nížinných osád o. i. z doby halštatskej na východnej periférii Bratislavy (Chorvátsky Grob-Triblavina, dnes kataster obce Bernolákovo, Ivanka pri Dunaji, Bratislava-Vajnory, Bratislava-Trnávka), či výskumy mohýl zo strednej a mladšej doby bronzovej a z doby halštatskej v Pustých Úľanoch, Janíkoch, Novej Dedinke a v Michale na Ostrove. Výsledky týchto výskumov sú dodnes nevyčerpatelným prameňom jej vedeckej práce. Tieto zistenia, ako aj výsledky jej ďalšej bádateľskej činnosti podrobnejšie vykreslili, či podstatnou mierou rozšírili poznanie o dobe bronzovej a halštatskej nielen na území juhozápadného Slovenska, ale aj v priestore širšej strednej Európy. Jej snaha o precízne zhodnotenie spracovávaného materiálu a skúmaných javov ju viedla k častým návštevám múzeí a ich depozitárov doma aj v zahraničí a k poznávaniu pamiatok z autopsie.

E. Studeníková sa podrobnejšie venuje predovšetkým medziregionálnym kultúrnym kontaktom a vplyvom, rôznym aspektom pohrebného rítu, halštatskému figurálnemu umeniu a niektorým javom sociálneho statusu. Je najlepšou odborníčkou na osídlenie Bratislavy a jej širšieho okolia v staršej dobe železnej. Pravidelne publikuje najmä v časopisoch vydávaných jej domovskými inštitúciami (Zborník SNM – História, Archeológia, neskôr aj Zborník FiF UK – Musaica), jej práce sa však objavujú aj v iných slovenských a českých periodikách, zborníkoch a v zborníkoch z medzinárodných vedeckých podujatí, zameraných na problematiku doby bronzovej a halštatskej. Zoznam jej publikačnej činnosti bude súčasťou pripravovaného čísla časopisu *Studia archaeologica Brunensia* k jej počte, ktoré vyjde začiatkom roku 2017.

Výrazná je aj jej redakčná a zostavovateľská činnosť. V rokoch 1987–1990 bola spoluzostavovateľkou Zborníka Slovenského národného múzea – História. Významnou mierou sa podieľala na vytvorení nového archeologického periodika, vydávaného jej vtedajšou domovskou inštitúciou pod názvom Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia, ktorého prvé číslo vyšlo v roku 1991 (do tlače zadané v roku 1989). Neskôr, v čase jej pôsobenia na Katedre archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, iniciovala znovuoobnovenie vydávania zborníka *Musaica* (s víziou pravidelnosti), ktorého 25. číslo aj redigovala. Začiatkom 90. rokov bola spoluzostavovateľkou a spoluautorkou monografie o najstarších dejinách Bratislavy (1993). Tiež bola spoluzostavovateľkou Zborníka prác Ludmily Kraskovskej (1984) a zborníka na pamiatku Viery Němejcovej-Pavúkovej (2004).

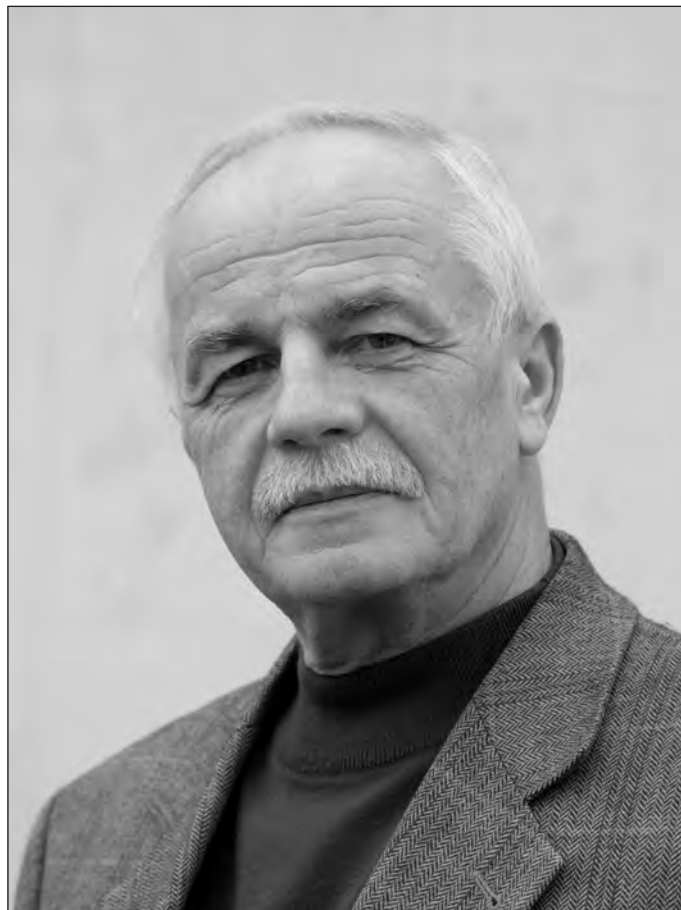
Od roku 1996 až do odchodu do dôchodku v roku 2007 pôsobila na Katedre archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Viedla prednášky, semináre a záverečné práce s problematikou doby bronzovej, halštatskej a laténskej v priestore strednej Európy aj v celoeurópskom meradle. Prednášala tiež o vývoji ľudskej spoločnosti od praveku po včasný stredovek „Pravek Európy“ študentom prvých ročníkov archeológie a histórie, kvôli čomu sa intenzívne zaujímal nielen o novinky z oblasti jej špecializácie, ale z celého obdobia, ktoré prednášala, počnúc najstaršími dokladmi o vývoji človeka. Ako vyučujúca bola mimoriadne erudovaná a dobre pripravená, zároveň ľudská a trpezlivá, verila v schopnosti študentov, ktorí sa o štúdium úprimne zaujímali a podporovali ich. O predmetných témach rozprávala s oduševnením, ktoré prechádzalo aj na nás, jej študentov, nadšencov doby bronzovej a železnej. Svedčí o tom väčšie množstvo záverečných prác z obdobia, na ktoré sa špecializovala, a najmä zaujímavé a inšpiratívne témy, ktoré pre diplomantov a *de facto* aj jednu doktorandku navrhla. Za mnohých jej študentov môžem povedať, že na jej prednášky, semináre a pôsobenie na katedre radi spomíname a viacerých z nás priťahla k tomu, aby sme sa archeológii venovali aj po skončení štúdia.

Milá pani doktorka, v mene Vašich bývalých študentov i v mene archeologickej obce Vám do ďalších rokov želim všetko dobré, hlavne pevné zdravie, spokojnosť, radosť z rodiny, z drobných krás každého dňa a ešte veľa tvorivých síl pri odkrývaní minulosti širšej strednej Európy a jej obyvateľov.¹

Petra Kmeťová

¹ Za poskytnutie fotografie ďakujem pánovi Jakubovi Dvořákovi.

Zdravica k životnému jubileu PhDr. Milana Hanuliaka, DrSc.

Tohto roku sa plný síl a tvorivého elánu dožíva dôležitého životného jubilea významný bádateľ, špecialista na obdobie stredoveku, dlhoročný vedecký pracovník Archeologického ústavu SAV v Nitre, PhDr. Milan Hanuliak, DrSc. Narodil sa 22. septembra 1951 v Haláčovciach neďaleko Bánoviec nad Bebravou. Základnú a strednú školu navštevoval v Bratislave, kam sa jeho rodičia presťahovali zakrátko po jeho narodení. Záujem o humanitné predmety i mílniky našej najstaršej histórie rozhodujúcim spôsobom usmernila účasť na archeologickom výskume pohrebiska pilinskej kultúry v Radzovciach, ktorého sa zúčastnil počas stredoškolských prázdnin. Táto letná brigáda ovplyvnila jeho rozhodovanie pri výbere vysokoškolského študijného odboru. Z viacerých možných alternatív teda napokon zvíťazilo štúdium na Katedre archeológie FF UK v Bratislave, na ktoré ho prijali v roku 1970 a ukončil ho v roku 1975 obhajobou diplomovej práce „Problematika hrobov pod

náhrobnými kameňmi z XI.–XIV. storočia v strednej a juhovýchodnej Európe“.

Hneď po ukončení štúdií začal pracovať v Archeologickom ústave SAV v Nitre, kde pôsobí doposiaľ. Keďže jeho odborný záujem sa vyprofiloval ešte na univerzite, neprekvapuje, že bol zaradený do Oddelenia na výskum starších slovanských a národných dejín, neskôr prešiel do Oddelenia stredovekej archeológie. Po organizačných zmenách začal v roku 1996 pôsobiť ako vedúci oddelenia Stredovek II. Od roku 2008 viedol pracovníkov z Oddelenia stredovekej archeológie, ktoré bolo v roku 2011 premenované na Oddelenie stredoveku a raného novoveku a o rok, v roku 2012, na Oddelenie archeológie stredoveku a raného novoveku, ktoré vedie dodnes.

V roku 1977 napísal rigoróznou prácu „Hroby pod náhrobnými kameňmi z 11.–14. storočia v strednej Európe“, ktorú v nasledujúcom roku obhájil, a tak získal hodnosť doktora filozofie (PhDr.). Kandidátsku prácu s titulom „Vypovedacie schopnosti

archeologických prameňov z plochých pohrebísk 9.–12. storočia“ z roku 1984 obhájil v roku 1987 a získal titul kandidáta historických vied (CSc.). O dvadsať rokov neskôr mu bola udelená hodnosť doktora historických vied (DrSc.) po úspešnej obhajobe monografie „Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie na území Slovenska v 9.–10. storočí. Nitra 2004.“

Počas prvých rokov na pracovisku prevládali v činnosti jubilanta terénne aktivity, ale nerezignoval ani na vedeckú prácu. Spracúvanie nových nálezových fondov mu poskytlo východiskovú bázu k prvým publikačným výstupom, k prezentovaniu získaných poznatkov na domácich a zahraničných vedeckých podujatiach. Z množstva ním vedených archeologických výskumov sú najvýznamnejšie odkryvy stredovekých pohrebísk a sídlisk v Bešeňove (1975), Čataji (1976–1977), Šamoríne-Šamote (1979), Chľabe (1980–1981), Malých Kosihách (1985–1986), Bučanoch (1986), Mužle-Čenkove (1982, 1987–1989), Banskej Štiavnici (1990, 1992, 1994, 2014), Skalke nad Váhom (1996–1997), Vlčkovciach (1998) a v Beckove (2004).

K zásadnej zmene v odbornej profilácii Milana Hanuliaka prispela kandidátska práca, ktorou zhodnotil nálezový fond z pohrebísk 9.–12. storočia, preskúmaných na území Slovenska. Výťah a závery z nej publikoval v našom časopise v rokoch 1990 a 1992 v nemeckom jazyku. Komplexným spracovaním materiálu získal nové poznatky usmerňujúce ďalšie bádanie v danej oblasti. Ide predovšetkým o argumentáciu, akou na základe analýz pohrebísk dokázal a vysvetlil pokračovanie pochovávaní na nekropolách veľkomoravského charakteru počas prvej polovice 10. storočia, na ktorých sa vedľa prejavov miestneho slovanského obyvateľstva objavujú aj prvky materiálnej kultúry i pohrebných obradov staromaďarského pôvodu. Dôležité je aj rozpoznanie chronologicky citlivých indikátorov potrebných k sledovaniu etapovitých premien v pohrebnom ríte, rozšírenie poznatkov o príslušníkoch ľudských komún, o ich hospodárskych aktivitách, spoločenských vzťahoch a zmenách v náboženských predstavách.

Overenou metodikou systematicky spracúval ďalšie pohrebiská, ktoré mu poskytli potrebné východisko k zostaveniu už spomenutej monografie „Veľkomoravské pohrebiská na Slovensku. Pochovávanie na území Slovenska v 9.–10. stor.“ Jej pozitívny prínos a dosiahnutú kvalitu v roku 2005 zhodnotilo Predsedníctvo SAV udelením „Ceny SAV za vedecko-výskumnú činnosť“. Že toto ocenenie sa dostalo do správnych rúk dokumentuje skutočnosť, že publikácie Milana Hanuliaka majú veľkú odozvu v domacom aj zahraničnom bádateľskom prostredí, čo sa dá doložiť množstvom citačných ohlasov.

V tomto medailóne nemožno poukázať na prínos všetkých jubilentových prác, preto z portfólia jeho viac ako 250 publikačných výstupov vyzdvihneme aspoň knižne vydané monografie. K nim patrí sprístupnenie a vyhodnotenie rozsiahleho pohrebiska v Malých Kosihách z roku 1994, ako aj syntetický pohľad na rôzne aspekty pohrebného rítu a vývoja materiálnej kultúry z pohrebiska v Čakajovciach (1999; v spoluautorstve s Máriou Rejholcovou). Svoj podiel na výskume hradiska v Mužle-Čenkove zúročil pri publikovaní monografie o tejto významnej polykultúrnej lokalite na brehu Dunaja (1993; v spoluautorstve s Ivanom Kuzmom a Petrom Šalkovským). Koncom minulého roka (2015) mu vyšla ďalšia kniha týkajúca sa uvedeného hradiska, v ktorej reflektuje výsledky neskorších výskumov tohto náleziska. Ako spoluautora monografie uviedol predčasne zosnulého Ivana Kuzmu. Považujem za vhodné a správne zdôrazniť predovšetkým to, že pod vplyvom nových poznatkov sa nerozpakoval korigovať viaceré vlastné pozorovania z predchádzajúcej monografie, čo potvrdzuje jeho objektívny prístup k predmetu jeho bádania. Z ďalších prác si pozornosť zaslúži osem štúdií v rozsahu vedeckej monografie a kapitoly v dvoch odborných monografiách. Podstatnú časť ďalších publikovaných prác predstavujú kratšie štúdie a príspevky v domácich a zahraničných časopisoch a zborníkoch. Zhruba jednu pätinu z jeho bibliografického súpisu tvoria recenzie monografií a zborníkov, správy z vedeckých podujatí a vedecko-populárne príspevky.

Väčšina z týchto prezentovaných činností, vrátane každoročnej aktívnej účasti na viacerých vedeckých podujatiach najrôznejšieho druhu, bola financovaná z prostriedkov domácich vedeckých agentúr. Z nich najväčší podiel má agentúra VEGA. V rámci jej grantovej schémy bol Milan Hanuliak od roku 1999 zodpovedným riešiteľom šiestich projektov: 2/6005/21 (Pohrebiská 9.–10. storočia – svedectvo o spôsobe života veľkomoravskej spoločnosti); 2/2013/24 (Informačný potenciál výpovede zložiek pohrebného rítu a predmetov materiálnej kultúry z pohrebísk 9.–12. storočia z územia Slovenska); 2/5059/26 (Spoločné a rozdielne vlastnosti predmetov materiálnej kultúry zo stredovekých sídlisk a pohrebísk); 2/0026/08 (Určujúce znaky vypovedacích schopností stredovekej materiálnej kultúry); 2/0034/11 (Charakteristické vlastnosti materiálnej kultúry zo stredovekých sídlisk a pohrebísk); 2/0044/14 (Materiálna kultúra a jej prínos k rekonštrukcii pozemského života a pohrebných zvykov v stredovekej societe). Ako spoluriešiteľ sa jubilant podieľal aj pri naplňaní úloh dvoch projektov Archeologického ústavu SAV. V prvom prípade ide o projekt s podporou štrukturálnych fondov „Centrum výskumu najstarších dejín stredného

Podunajská“ s kódovým označením 262020120059, riešený v rokoch 2010–2015. Úlohy druhého projektu „Staré Slovensko. Dejiny Slovenska od praveku po vrcholný stredovek“ s číslom 166/E/075/2009 sa riešili v rokoch 2009–2013.

Svoje odborné a organizačné schopnosti Milan Hanuliak využil v rokoch 1978, 1982, 1987, 1992, 1997 a 2011 pri organizovaní medzinárodných konferencií archeológie stredoveku a tiež pri organizovaní medzinárodnej konferencie *Castrum Bene* konanej v roku 2001. V roku 2015 išlo zasa o Deň otvorených dverí v Archeologickom ústave SAV v Nitre. Do oblasti výchovy mladých vedeckých pracovníkov spadá jeho činnosť v spoločnej odborovej Komisii pre obhajobu doktorandských prác z Archeologického ústavu SAV Nitra a Filozofickej fakulty UK Bratislava v odbore archeológia 2.1.25. Na poste spolugaranta doktorandského štúdia v Archeologickom ústave SAV pôsobil v rokoch 2009–2014, v roku 2015 sa stal jeho garantom. V tomto roku bol vymenovaný za predsedu stálej Komisie pre obhajoby doktorských dizertačných prác v odbore archeológia – 060102.

Svoje odborné skúsenosti prezentoval vo výberových prednáškach venovaných poslucháčom historických študijných odborov na Filozofickej fakulte UK v Bratislave a na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Taktiež vyškolil dvoch doktorandov, v súčasnosti školí ďalšieho adepta.

Keď už tento medailón na počesť jubilanta vychádza v našom časopise, nedá sa nespomenúť výraznú stopu, ktorú Milan Hanuliak zanechal na jeho stránkach. V Slovenskej archeológii zatiaľ uverejnil 20 štúdií, 10 správ o vedeckých podujatiach a 21 recenzií, čím sa ukázal ako jej najplodnejší autor. Ved' spolu ide o 750 tlačných strán, čo pri štandardnom rozsahu 200 strán predstavuje skoro štyri čísla. Zároveň od roku 1998 pôsobí v redakčnej rade časopisu, čo mu umožňuje formovať jeho obsah i tvár.

Predchádzajúci prehľad rôznych aktivít svedčí o tom, že PhDr. Milan Hanuliak, DrSc., je výnimočne pracovitý vedec nielen s potrebnou akribiou, ale aj s nadaním rozpoznať pálčivé otázky archeológie stredoveku v stredo európskych dimenziách a jemu vlastnou cielavedomosťou sústredene hľadať a nachádzať odpoveď na ne. Okrem jeho analyticko-syntetických schopností ale treba zdôrazniť jednu jeho danosť, ktorá síce vyznieva banálne, lenže v skutočnosti nie je až taká samozrejma. Ako jeden z mála našich bádateľov totiž svoje terénne výskumy priebežne vyhodnocuje a ucelene publikuje, takže aj v súčasnosti sedí takpovediac za čistým pracovným stolom, nad ktorým nevisí Damoklov meč v podobe restov z minulosti.

Milý Milan, v mene všetkých Tvojich kolegov a priateľov Ti do ďalších rokov prajem pevné zdravie, pohodu v kruhu Tvojich blízkych, ako aj veľa tvorivých síl a úspešných rokov vo vedeckej práci!

Gabriel Fusek

BIBLIOGRAFIA

1977

1. Laténsky kostrový hrob z Branča. AVANS 1976, 1977, 115, 116.
2. Nález laténskej keramiky v Bešeňove. AVANS 1976, 1977, 117.
3. Výskum pohrebiska v Bešeňove. AVANS 1976, 1977, 117, 118.
4. Výskum slovansko-avarského pohrebiska v Čataji. AVANS 1976, 1977, 119, 120.

1978

5. Archeologický výskum v Iži. AVANS 1977, 1978, 91, 92.
6. Problematika hrobov pod náhrobnými kameňmi v 11.–14. storočí na Slovensku. Arch. Hist. 3, 1978, 67–73.
7. Výskum slovansko-avarského pohrebiska v Čataji. AVANS 1977, 1978, 92–94.

1979

8. Čo prezrádzajú nálezy z hrobov v Čataji. PaS 22/1, 1979, 52–57.
9. Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11.–14. storočí. Slov. Arch. 27, 1979, 167–183.
10. Problémy archeologického bádania na Dunajskom vodnom diele. Arch. Hist. 4, 1979, 77–81.

1980

11. K problematike včasnostredovekých cintorínov s hrobmi pod náhrobnými kameňmi. In: B. Chropovský (Zost.): IV. medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Sofia, 15.–22. septembra 1980. Nitra 1980, 47–52.

12. Výskum a prieskum v úseku Šamorín – Gabčíkovo. AVANS 1979, 1980, 82–84.
13. Výskumy z obdobia stredoveku na trase výstavby Sústavy vodných diel na Dunaji. Arch. Hist. 5, 1980, 193–207.
14. Výsledky prieskumu na trase výstavby Sústavy vodných diel na Dunaji. AVANS 1978, 1980, 107, 108.

1982

15. Osídlenie Žitného ostrova z pohľadu stredovekej archeológie. Arch. Hist. 7, 1982, 97–102.
16. Stredoveké hospodárske objekty na výskume v Chľabe. Arch. Hist. 7, 1982, 103–111.

1983

17. Čo priniesli výsledky archeologického výskumu v Šamoríne-Šamote. PaS 26/2, 1983, 62–66.
18. Nové sídliskové nálezy zo Zlatých Moraviec. AVANS 1982, 1983, 92, 93.
19. Stopy stredoveku. Výsledky archeologického výskumu v Chľabe. PaS 26/1, 1983, 56–59.

1984

20. Problematik der Gräberorientierung vom Gesichtspunkt der Aussagefähigkeit. In: P. Šalkovský (Red.): Interaktionen der Mitteleuropäischen Slawen und andere Ethnika in 6.–10. Jahrhundert. Symposium, Nové Vozokany, 3.–7. Oktober 1983. Nitra 1984, 109–119.
21. Vrcholnostredoveký objekt z Vrbového. AVANS 1983, 1984, 86, 87.

1985

22. Kenk, R.: Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrge in Altai. München 1982 (rec.). Slov. Arch. 33, 1985, 461–463.

1986

23. K stavebno-funkčnej interpretácii obytného objektu z Chľaby. Arch. Hist. 11, 1986, 171–178.
24. Záchraný výskum pohrebiska v Malých Kosihách. AVANS 1985, 1986, 97, 98.

1987

25. Archeologický výskum NKP hradu v Nitre. In: Ochrana pamiatok a prírody v západoslovenskom kraji 2. Bratislava 1987, 13–17.
26. Kenk, R.: Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuwa. München 1982 (rec.). Slov. Arch. 35, 1987, 233–235.
27. Marjanović-Vujović, G.: Trnjane. Srpska nekropola (kraj XI–početak XIII veka). Beograd 1984 (rec.). Slov. Arch. 35, 1987, 455–458.
28. Využitie národopisných paralel pri rekonštrukcii stavebných techník objektov dedinskej usadlosti v stredoveku. Arch. Hist. 12, 1987, 171–180.
29. XVII. celoštátna konferencia stredovekej archeológie. Slov. Arch. 35, 1987, 203, 204.

1988

30. K problematike výskytu mincí v hroboch z 11.–12. storočia na Slovensku. Slov. Num. 10, 1988, 175–189.
31. Mince z pohrebiska 10.–11. storočia v Malých Kosihách. Slov. Num. 10, 1988, 203–212.
32. Najnovšie výsledky bádania pohrebísk 9.–12. storočia na Slovensku. Arch. Hist. 13, 1988, 521–534.
33. Pohrebisko z 11. storočia v Mani. Štud. Zvesti AÚ SAV 24, 1988, 101–113.
34. Takács, M.: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Budapest 1986 (rec.). Slov. Arch. 36, 1988, 473–476.

1989

35. Naše najstaršie náhrobníky. Krásy Slov. 30/11, 1989, 32–35.
36. Okres Nitra. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I. zv. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989, 179–235.
37. Okres Senica. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I. zv. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989, 291–317.
38. Pohrebisko z 10. storočia v Bučanoch. Vlast. Sprav. (Hlohovec) 1988, 1989, 25–39.
39. Praveké, včasnodedinské a stredoveké osídlenie v Chľabe. Slov. Arch. 37, 1989, 151–207.

40. Sledované aspekty etnicity v archeologickom materiáli na podklade pohrebísk z Malých Kosíh a Bučian. Arch. Hist. 14, 1989, 379–395.

1990

41. Archeologický výskum po novom? Technické noviny 38/41, 12. október 1990, 10.
 42. Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.–12. Jahrhunderts. Slov. Arch. 38, 1990, 147–191.
 43. K zmenám náboženských predstáv v 9.–12. storočí. Arch. Hist. 15, 1990, 323–332.
 44. Odkryjeme minulosť dominikánskeho kláštora? Štiavnické noviny 1/8, 10. august 1990, 3.
 45. Urzeitliche, frühgeschichtliche und mittelalterliche Besiedlung in Chľaba. In: B. Chropovský (Hrsg.): Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo – Nagymaros. Symposium, Nové Vozokany 6.–7. Oktober 1988. Nitra 1990, 111–117.

1991

46. Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991 (rec.). Arch. Rozhledy 43, 1991, 639, 640.
 47. K súčasnému stavu poznatkov a problémov osídlenia Nitrianska v 9.–13. storočí. Arch. Hist. 16, 1991, 85–99.
 48. Zhodnotenie archeologického materiálu z nekropol 11.–16. storočia zo Somotoru. Hist. Carpatica 22, 1991, 77–97.

1992

49. Csanád Bálint: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991 (rec.). Slov. Arch. 40, 1992, 178, 179.
 50. Gräberfelder der slawischen Population im 10. Jahrhundert im Gebiet der Westslowakei. Slov. Arch. 40, 1992, 243–308.
 51. Minulosť stredovekého kláštora sa znova odкрýva pred našimi očami. Okno 2/6, 16. august 1992, 13.
 52. Okres Žilina. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. II. zv. Stredoslovenský kraj. Nitra 1992, 185–200.
 53. Pohrebisko z 11. storočia v Bodzi-Holiaroch. Štud. Zvesti AÚ SAV 28, 1992, 293–316.
 54. Prvá etapa výskumu kláštora v Banskej Štiavnici. AVANS 1990, 1992, 40, 41.
 55. Rozdiely v stavebnej podobe objektov na sídlisku v Chľabe a ich význam. Arch. Hist. 17, 1992, 337–346.
 56. Stredoveké nálezy z Jásovej. AVANS 1991, 1992, 44.
 57. XXIII. celoštátna konferencia stredovekej archeológie. Slov. Arch. 40, 1992, 171, 172.

1993

58. Archeologický výskum k dejinám Nitry v 10.–13. storočí. In: K. Pieta (Ed.): Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra 1993, 109–124.
 59. Druhá sezóna výskumu kláštora v Banskej Štiavnici. AVANS 1992, 1993, 47, 48.
 60. Charakter etnických premien na území Slovenska v 10.–11. storočí. Arch. Hist. 18, 1993, 37–49.
 61. Ku vzťahu pohanstva a kresťanstva na podklade archeologických prameňov. Slavica Slov. 28, 1993, 15–20.
 62. Pohrebisko slovanskej populácie z 10. storočia v Bučanoch. Slov. Arch. 41, 1993, 83–112.
 63. Vývojové tendencie pohrebného rítu na pohrebiskách 9.–12. storočia a ich hýbatele. In: E. Krekovič (Zost.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993, 43–47.
 64. Zu Möglichkeiten von Untersuchungen interethnischen Kontakte im Gebiet der heutigen Slowakei. In: J. Pavúk (Red.): Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 4. Bratislava, 1–7 Septembre 1991. Bratislava 1993, 212–215.

1994

65. Banskoštiavnický dominikánsky kláštor. Pam. a Múz. 5/6, 1994, 22–24.
 66. Dominikánsky kláštor v Banskej Štiavnici a jeho archeologicko-historický výskum. In: Ilija. Kostol sv. Egídia a umelecko-historické pamiatky Banskej Štiavnice. Bratislava 1994, 13–15.
 67. Kamenná úcta večnému odpočinku. Naše najstaršie náhrobníky. Hist. Revue 5/10, 1994, 4–6.
 68. K problémom najstaršieho úseku dejín kostola sv. Egídia z Ilije. In: Ilija. Kostol sv. Egídia a umelecko-historické pamiatky Banskej Štiavnice. Bratislava 1994, 5–7.

69. Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. *Mat. Arch. Slovaca* 12, Nitra 1994.
70. Výsledky archeologického výskumu dominikánskeho kláštora v Banskej Štiavnici. In: J. Šimončíč (Zost.): *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku. Sympóziu o cirkevných dejinách*. Trnavská univerzita, 15.–16. október 1993. Trnava 1994, 199–212.
71. Zvláštnosti v pohrebnom ríte ako súčasť duchovnej kultúry v 9.–12. storočí. *Arch. Hist.* 19, 1994, 391–402.

1995

72. Älteste Grabmäler auf dem Gebiet der Slowakei. *Altertum* 41, 1995, 15–22.
73. L. Kovács: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Szabolcs. Budapest 1994 (rec.). *Slov. Arch.* 43, 1995, 171, 172.
74. Methodik der Bearbeitung der Keramikkollektion aus Mužla-Čenkov und ihre Ergebnisse. In: L. Poláček (Hrsg.): *Slawische Keramik in Mitteleuropa von 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung*. Koloquium, Mikulčice, 24.–26. Mai 1994. Internat. Tagungen Mikulčice II. Brno 1996, 35–50.
75. Nové nálezy z Ilije. *AVANS* 1993, 1995, 48.
76. Príspevok k počiatkom stredovekého mesta Banská Štiavnica. *Arch. Hist.* 20, 1995, 275–283.
77. Prieskum na stredovekých lokalitách v Pečeniciach. *AVANS* 1993, 1995, 48, 49.
78. Rehoľníci s heslom veritas. Dominikáni vo svetle slovanskej archeológie. *Hist. Revue* 6/8, 1995, 6, 7.
79. Ungewöhnliche Bestattungen in Siedlungsgruben des 9. bis 12. Jh. *Ethnogr.-Arch. Zeitschr.* 36, 1995, 125–136.
80. Veľkomoravské pohrebisko z Nitry-Veľkých Janíkoviec. *AVANS* 1993, 1995, 50.

1996

81. Gräberfelder aus dem 9.–12. Jh. in der Slowakei aus der Sicht geographisch-statistischer Anzeiger. In: D. Bialeková/J. Zábojník (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau von 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994*. Nitra 1996, 333–352.
82. K problematike staršej etapy dejín Banskej Štiavnice. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 32, 1996, 171–181.
83. Neobvyklé spôsoby uloženia zomrelých v sídliskových jamách. *Slavica Slov.* 31, 1996, 97–111.
84. Neskorostredoveké nálezy z Neveríc. *AVANS* 1994, 1996, 76, 77.
85. Stredoveké nálezy z Ilije. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 32, 1996, 183–189.
86. Tretia sezóna výskumu kláštora v Banskej Štiavnici. *AVANS* 1994, 1996, 77, 78.
87. Vrcholnostredoveké okrasy tela i odevu z pohľadu ich významu a premien. In: E. Krekovič (Zost.): *Ornament a štýl*. Bratislava 1996, 60–72.
88. Vzťah príslušníkov dominikánskej rehole k obyvateľom Banskej Štiavnice. *Arch. Hist.* 21, 1996, 219–231.
89. XXVIII. konferencia archeológie stredoveku. *Slov. Arch.* 44, 1996, 337, 338.

1997

90. Dominikánsky kláštor v Banskej Štiavnici. In: *Život v archeológii stredoveku*. Praha 1997, 207–213.
91. Gräberfelder aus dem 9.–12. Jahrhundert als Quelle sozialer, religiöser, ethnischer und demographischer Analysen. In: D. Čaplovič/J. Doruľa (Ed.): *Central Europe in 8th–10th Centuries. – Mitteleuropa im 8.–10. Jahrhundert. International Scientific Conference, Bratislava, October 2–4, 1995. – Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2–4. Oktober 1995*. Bratislava 1997, 163–167.
92. Klenot našich najstarších miest. Hľadanie začiatkov Banskej Štiavnice. *Hist. Revue* 8/4, 1997, 8, 9.
93. K problematike ľudských jedincov zo sídliskových objektov. *Slov. Arch.* 45, 1997, 157–180.
94. K poznatkom zo štúdia pohrebného rítu vo veľkomoravskom období. In: R. Marsina/A. Ruttkay (Ed.): *Svätopluk 894–1994*. Nitra 1997, 65–70.
95. Možnosti a problémy výskumu šperkov z 10.–13. storočia. *Arch. Hist.* 22, 1997, 275–286.
96. Prvá etapa výskumu v Skalke nad Váhom. *AVANS* 1995, 1997, 72–74.
97. Révész, L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc 1996 (rec.). *Slov. Arch.* 45, 1997, 207, 208.
98. Sídliskové objekty z Palárikova (okr. Nové Zámky). In: R. Nekuda/J. Unger (Sest.): *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám V. Nekudy*. Brno 1997, 140–146.
99. Výsledky archeologického výskumu v Skalke nad Váhom a ich vzťah k benediktínskemu opátstvu. In: R. Marsina (Ed.): *Skalka pri Trenčíne. Miesto legend a púťi. Seminár, Trenčín, 23. máj 1996*. Trenčín 1997, 16–21.

100. Zur Widerspiegelung realer und ritueller Faktoren in der Gräberaustattung des 9.–12. Jh. *Ethnogr.-Arch. Zeitschr.* 38, 1997, 469–484.

1998

101. Akí ľudia to boli? Archeologické bádanie o ľuďoch zo zásobných jám. *Hist. Revue* 9/3, 1998, 4, 5.
 102. Druhá etapa výskumu v Skalke nad Váhom. *AVANS* 1996, 1998, 71, 72.
 103. Hroby z 9. storočia v Trenčíne-Záblatí. *AVANS* 1996, 1998, 72, 73.
 104. Ilijské pozastavenie. *Nedeľná Pravda* 39, 21. september 1998, 28.
 105. Kam siaha minulosť Banskej Štiavnice. *Nedeľná Pravda* 41, 12. október 1998, 30.
 106. Komunikácie Slovenska z 10.–13. storočia v kontexte trás vojenských akcií. *Arch. Hist.* 23, 1998, 245–252.
 107. Ľudia na Žitnom ostrove. *Nedeľná Pravda* 33, 17. august 1998, 32.
 108. Objavy v Skalke. *Nedeľná Pravda* 12, 23. marec 1998, 28.
 109. Osudy stredovekého kláštora. *Nedeľná Pravda* 42, 19. október 1998, 31.
 110. Pravek Skalky nad Váhom. *Nedeľná Pravda* 11, 16. marec 1998, 26.
 111. Reálne faktory a ich účasť pri vystrojovaní hrobov v 9. až 12. storočí. *Slov. Arch.* 46, 1998, 55–67.
 112. Sídliisko zo včasného a vrcholného stredoveku v Beckove. *AVANS* 1996, 1998, 73, 74.
 113. Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianskeho regiónu. *Slov. Arch.* 46, 1998, 309–328.
 114. Svedkovia dávneho smútku. *Nedeľná Pravda* 32, 10. august 1998, 32.
 115. Tatári v Palárikove. *Nedeľná Pravda* 27, 6. júl 1998, 29.
 116. Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku. *Hieron* 3, 1998, 102–105.
 117. Zabudnutý kostolík. *Nedeľná Pravda* 18, 4. máj 1998, 30.

1999

118. Konferencia „Velká Morava mezi východem a západem“. *Slov. Arch.* 47, 1999, 178–180.
 119. Nechvátal, B.: Radomyšl. Raněstředověké pohřebiště. Praha 1999 (rec.). *Slov. Arch.* 47, 1999, 187, 188.
 120. Nové nálezy z Neveríc. *AVANS* 1999, 1999, 47.
 121. Vampirismus auf Gräberfeldern von der Wende des Früh- zum Hochmittelalter. *Ethnogr.-Arch. Zeitschr.* 40, 1999, 577–584.
 122. Vrcholnostredoveké sídliskové objekty z Palárikova. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 33, 1999, 243–256.
 123. Zberové nálezy z Jelšoviec. *AVANS* 1997, 1999, 49, 50.
 124. Život vidieckeho obyvateľstva v 9.–12. storočí podľa výpovede pohrebiskového materiálu. *Arch. Hist.* 24, 1999, 59–66.

2000

125. Burial Grounds – Source of Knowledge about the Great Moravian Period. In: M. Kučera (Ed.): *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century*. Bratislava 2000, 133–148.
 126. Etnicita obyvateľov z územia Slovenska v 10.–11. storočí. In: E. Krekovič (Zost.): *Etnos a materiálna kultúra*. Bratislava 2000, 70–83.
 127. Predstihový výskum vo Vlčkovciach. *AVANS* 1998, 2000, 79–80.
 128. Upíri, vampíri, čarodejníci. *Hist. Revue* 11/4, 2000, 4, 5.

2001

129. K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska. *Slov. Arch.* 49, 2001, 277–297.
 130. Pohansko-kresťanský synkretizmus a jeho prejavy na nekropolách z mladšieho úseku včasného stredoveku. *Stud. Arch. Slovaca Mediaev.* 3–4, 2001, 109–126.
 131. Pohrebiská – prameň poznatkov o veľkomoravskom období. *Slov. Pohľady* 2, 2001, 28–41.
 132. Prieskum v Drženiciach. *AVANS* 2000, 2001, 83, 84.
 133. Sborník Prací Filosofické fakulty Brněnské university. Ročník XLIX, 2000. Řada archeologická M5 (rec.). *Slov. Arch.* 49, 2001, 392, 393.
 134. Sitno a Ilija očami archeológa. *Hist. Revue* 12/1, 2001, 8, 9.
 135. Stredoveký kláštor v Banskej Štiavnici. *Hist. Revue* 12/3, 2001, 30, 31.

136. Včasnostredoveká sakrálna stavba zo Skalky nad Váhom. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřínský (Ed.): Velká Morava mezi východem a západem. Mezinárodní vědecká konference, Uherské Hradiště, Staré Město, 28. 9.–1. 10. 1999. Brno – Uherské Hradiště 2001, 155–168.
137. VII. konferencia CASTRUM BENE. Pam. a Múz. 1, 2001, 70.

2002

138. Hroby a ich svedectvo k dejinám Nitry v 9.–12. storočí. In: R. Marsina (Ed.): Nitra v slovenských dejinách. Konferencia, Nitra, 3.–5. september 1998. Bratislava 2002, 113–124.
139. Interpretatívny prínos z terénneho výskumu vo Vlčkovciach. Arch. Hist. 27, 2002, 463–474.
140. Der frühmittelalterliche Sakralbau in Skalka nad Váhom (Bez. Trenčín, Slowakei). Slavia Ant. 43, 2002, 161–176.
141. Sídliakový objekt z Ilije. AVANS 2001, 2002, 61.
142. Pohrebiská a spôsoby pochovávaní vo veľkomoravskom období. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Arch. Slov. Monogr. Stud. VII. Nitra 2002, 81–88.

2003

143. Jadwiga Bronicka-Rauhut: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku. Warszawa 1998 (rec.). Slov. Arch. 51, 2003, 383, 384.
144. Fenomén interetnických vzťahov vo včasnostredovekom osídlení Slovenska. Arch. Hist. 28, 2003, 235–242.
145. Ján Botík (Zost.): Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesijnú mnohotvárnosť. Bratislava 2001 (rec.). Slov. Arch. 51, 2003, 187, 188.

2004

146. Hroby vo veľkomoravských sídliakových areáloch z územia Slovenska. Slov. Arch. 52, 2004, 301–346.
147. Charakter a význam hraníc v časopriestorovej dimenzii pohrebného rítu z mladšieho úseku včasného stredoveku. Arch. Hist. 29, 2004, 37–50.
148. Predmety poľnohospodárskeho charakteru z veľkomoravských hrobov. In: G. Fusek (Zost.): Zborník na počesť Dariny Biálekovej. Nitra 2004, 111–114.
149. Predmety pravekej a včasnohistorickej proveniencie na veľkomoravských nekropolách z územia Slovenska. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 25–33.
150. Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 8. Nitra 2004.

2005

151. Cyril a Metod – Slovensko a Európa. Slov. Arch. 53, 2005, 181, 182.
152. Netradičné formy nádob z veľkomoravských pohrebiskových lokalít. Štud. Zvesti AÚ SAV 38, 2005, 309–316.
153. Pohrebný inventár z veľkomoravských hrobov a jeho schopnosť priblížiť sociálny status jedincov. Štud. Zvesti AÚ SAV 37, 2005, 55, 56.
154. Naďa Profantová/Blanka Kavánová: Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela. Brno 2003 (rec.). Slov. Arch. 53, 2005, 189–194.
155. Skizze der Struktur der großmährischen Gesellschaft auf Grund des Gräberfeldmaterials auf dem Gebiet der Slowakei. In: P. Kouřil (Hrsg.): Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Spisy AÚ AV ČR 25. Brno 2005, 271–282.

2006

156. Detskí jedinci vo veľkomoravskom prostredí na základe pohrebiskových prameňov z územia Slovenska. Slov. Arch. 54, 2006, 259–284.
157. Krzysztof Jaworski: Grody w Sudetach (VIII–X. w). Wrocław 2005 (rec.). Slov. Arch. 54, 2006, 400–402.
158. Poláček, L./Marek, O.: Grundlage der Topographie des Burgwalls von Mikulčice. Die Grabungsflächen 1954–1992. SBM VII. Brno 2005 (rec.). Slov. Arch. 54, 2006, 180–182.
159. Porušovanie telesných zvyškov zomrelých vo veľkomoravskom prostredí z územia Slovenska. Slov. Arch. 54, 2006, 143–166.
160. Výnimočné formy inhumácie v stredoveku a novoveku. Arch. Hist. 31, 2006, 371–385.

161. 38. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. Inf. SAS 17/1–2, 2006, 13.
 162. XXXVIII. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. Slov. Arch. 54, 2006, 393–395.

2007

163. Duchovná zložka každodenného života veľkomoravských Slovanov. In: E. Nemcová/J. Píšová (Ed.): Cyril a Metod – Slovensko a Európa. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, Trnava 25.–29. mája 2005. Trnava 2007, 80–89.
 164. Konferencia „Funeralia Lednickie“. Slov. Arch. 55, 2007, 187, 188.
 165. Josef Unger: Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. Brno 2006 (rec.). Slov. Arch. 55, 2007, 189, 190.
 166. Vrcholnostredoveká osada v Beckove. Arch. Hist. 31, 2007, 185–196.
 167. Zerstörung von Körperresten der Verstorbenen im großmährischen Milieu aus dem Gebiet der Slowakei – Porušovanie telesných zvyškov zomrelých vo veľkomoravskom prostredí z územia Slovenska. Prilozi Inst. Arh. Zagreb 24, 2007, 309–316.

2008

168. Duchovná zložka každodenného života veľkomoravských Slovanov. In: P. Žeňuch (Ed.): XIV. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava 2008, 233–244.
 169. Luděk Galuška/Pavel Kouřil/Jiří Mitáček (Ed.): Východní Morava v 10. až 14. století. Brno 2008 (rec.). Slov. Arch. 56, 2008, 344–346.
 170. Materiálna podstata v duchovnej kultúre veľkomoravských Slovanov. Konštantínove listy 1, 2008, 26–40.
 171. Informácie o následkoch bojových akcií na území Slovenska v 9.–15. storočí. In: W. Dzieduszycki/J. Wrzesinski (Ed.): Epidemie, kleski, wojny. Funeralia lednickie. Poznań 2008, 339–348.
 172. PhDr. Václav Hanuliak nás opustil. Pravěk (N. Ř.) 18, 2008, 444–446.
 173. Stredoveké sídlisko v Senci-Svätom Martine. Slov. Arch. 56, 2008, 293–340.
 174. 40. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. Inf. SAS 19/2, 2008, 9–11.
 175. XL. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. Slov. Arch. 56, 2008, 159–162.
 176. Skizze der ökonomisch-sozialen Struktur des Hinterlandes der grossmährischen Zentren in der Slowakei auf Grund der Nekropolen. In: L. Poláček (Hrsg.): Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internat. Tagungen Mikulčice VI. Brno 2008, 389–400.

2009

177. Die großmährische Siedlungsarealen mit Gräber aus dem Gebiet der Slowakei. Slavia Ant. 50, 2009, 219–234.
 178. Svedectvo nekropol o ekonomicko-sociálnej štruktúre zázemia veľkomoravských centier z územia Slovenska. In: P. Dresler/Z. Měřínský (Ed.): Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní v Brně, 24.–26. duben 2006. Brno 2009, 62–72.

2010

179. Hroby ľudských jedincov v sídliskovom prostredí z 9.–10. storočia na území Slovenska. In: R. Tichý/O. Štulc (Ed.): Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlištích. Živá Arch. Suppl. 3. Hradec Králové 2010, 200–209.
 180. Kolokvium: Karolínska doba a Slovensko. Slov. Arch. 58, 2010, 171, 172.
 181. Bořivoj Nechvátal et al.: Rotunda sv. Martina a bazilika sv. Vavřince na Vyšehradě. Archeologický výzkum. Praha 2009 (rec.). Slov. Arch. 58, 2010, 388–390.
 182. Sociálna pozícia detských jedincov petrifikovaná v pohrebiskovom materiáli z 9.–10. storočia. Arch. Hist. 35, 2010, 169–181.
 183. Zur Problematik der Gräber in Siedlungsarealen aus dem 9.–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei. Arch. Adriatica, 4, 2010, 101–115.

2011

184. Chľaba, Dunaj-Kilometerstein 1711. In: Gy. Kovács/G. Kulcsár (Ed.): Ten thousand Years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History. Budapest 2011, 107–114.

185. Princípy porušovania zomrelých v 9.–10. storočí na Slovensku. In: S. Stuchlík (Ed.): Materiály o pohrebnom ritu. Druhotné zásahy v hrobech. Opava 2011, 125–139.
186. Šamorín, Mliečno-Šamot. In: Gy. Kovács/G. Kulcsár (Ed.): Ten thousand Years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History. Budapest 2011, 115–118.

2012

187. Konferencia Archeologie & Antropologie. Slov. Arch. 60, 2012, 180, 181.

2013

188. Materiálna kultúra 9.–10. storočia z opevneného sídliska v Mužle-Čenkove. Arch. Hist. 38, 2013, 157–174.

2014

189. Burial rite at the territory of the Great Moravia. In: P. Kouřil (Ed.): Great Moravia and the beginnings of Christianity. Brno 2014, 98–104.
190. Pavel Kouřil – Markéta Tymonová: Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích. Brno 2013 (rec.). Slov. Arch. 62, 2014, 203–205.
191. Pohrebný rítus na Veľkej Morave. In: P. Kouřil (Ed.): Velká Morava a počátky křesťanství. Brno 2014, 92–97.
192. Sídlisko z poslednej tretiny 10. storočia v Orechovom sade z Mužle-Čenkova. Arch. Hist. 39, 2014, 679–688.
193. XLV. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku. Slov. Arch. 62, 2014, 199–201.

2015

194. Opevnené sídlisko v Mužle-Čenkove. In: P. Jenčík/V. Struhár (Zost.): Hradiská – svedkovia dávnych čias. Zborník odborných príspevkov o hradiskách a ich obyvateľoch. Dolná Mariková 2015, 165–175.
195. Opevnené sídlisko v Mužle-Čenkove. In: K. Pieta/Z. Robak (Ed.): Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Arch. Slov. Monogr. Fontes 20. Nitra 2015, 205–217.
196. Včasnostredoveké osídlenie v Beckove. Slov. Arch. 63, 2015, 115–149.

2016

197. Sídliská z 8.–10. storočia v Chľabe. Slov. Arch. 64, 2016, 95–143.
198. Sociálna pozícia obyvateľov opevneného sídliska z 9.–10. storočia v Mužle-Čenkove. Arch. Hist. 41/1, 2016, 123–141.
199. Miroslav Plaček, Miroslav Dejmal a kolektív: Veselí nad Moravou. Středověký hrad v říční nivě. Brno 2015 (rec.). Slov. Arch. 65, 2016, 347, 348.

V spoluautorstve

200. J. Batora/M. Hanuliak: Praveké a novoveké nálezy z Jelšoviec. AVANS 1994, 1996, 27.
201. J. Bujna/M. Hanuliak: Ukončenie záchranného výskumu v Malých Kosihách. AVANS 1986, 1987, 36, 37.
202. D. Čaplovič/E. Hajnalová/M. Hanuliak/A. Ruttikay: Stredoveká dedina na Slovensku ako základný fenomén feudálnej ekonomiky. Arch. Hist. 10, 1985, 11–23.
203. D. Čaplovič/M. Hanuliak: Hroby pod náhrobnými kameňmi vo Svinici. Hist. Carpatica 10, 1979, 193–206.
204. M. Čurný/M. Hanuliak/I. Kuzma: Tehliarska pec z Iže pri Komárne. Arch. Technica 19, 2008, 83–103.
205. G. Fusek/M. Hanuliak/J. Zábojník: Včasnostredoveké nálezy v Chľabe. Arch. Rozhledy 39, 1987, 129–138.
206. M. Hanuliak /G. Fusek: Výsledky piatej výskumnej sezóny v Chľabe. AVANS 1981, 1982, 86–89.
207. M. Hanuliak/J. Hoššo/J. Hunka: Najnovšie poznatky z výskumu banskoštiavnického dominikánskeho kláštora. Slov. Arch. 44, 1996, 307–325.
208. M. Hanuliak/J. Ižóf: Veľkomoravské pohrebisko v Galante. (K možnostiam rekonštrukcie poznatkov z fragmentov veľkomoravských pohrebísk.) Slov. Arch. 50, 2002, 323–350.
209. M. Hanuliak/B. Kolena/I. Kuzma: Základná antropologicko-archeologická charakteristika pohrebiska z prelomu 9. a 10. storočia v Mužle-Čenkove. Štud. Zvesti AÚ SAV 52, 2012, 159–172.

210. M. Hanuliak/T. Kolník: Pohrebisko z 10.–11. storočia v Milanovciach (teraz Veľký Kýr). *Slov. Arch.* 41, 1993, 115–130.
211. M. Hanuliak/I. Kuzma: Čenkovské hradisko, Mužla. In: V. Turčan (Zost.): *Veľkomoravské hradiská*. Bratislava 2012, 62–65.
212. M. Hanuliak/I. Kuzma: Desiata sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. *AVANS* 1989, 1991, 35, 36.
213. M. Hanuliak/I. Kuzma: Deviata sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. *AVANS* 1988, 1990, 58, 59.
214. M. Hanuliak/I. Kuzma: Doklady včasnostredovekej tkáčskej výroby z Mužle-Čenkova. In: V. Turčan (Zost.): *Karolínska kultúra a Slovensko*. Zbor. SNM. Arch. Suppl. 4. Bratislava 2011, 39–46.
215. M. Hanuliak/I. Kuzma: Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–13. storočia. *Arch. Slovaca Monogr. Stud.* 25. Nitra 2015.
216. M. Hanuliak/I. Kuzma: Ôsma sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. *AVANS* 1987, 1988, 49.
217. M. Hanuliak/I. Kuzma: Polozemnice hospodárskeho využitia z Mužle-Čenkova. In: J. Doležel/M. Wihoda (Usp.): *Mezi raným a vrcholným středověkem*. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátel, kolegů a žáci. Brno 2012, 185–196.
218. M. Hanuliak/I. Kuzma: Vrcholnostredoveká osada v Mužle-Čenkove. *Arch. Hist.* 37/1, 2012, 257–272.
219. M. Hanuliak/I. Kuzma: Výsledky výskumu včasnostredovekého osídlenia v Mužli-Čenkove. *Arch. Hist.* 8, 1983, 385–396.
220. M. Hanuliak/I. Kuzma/B. Kolena: Kategorizácia jedincov pochovaných v opevnenom sídlisku 9.–10. storočia v Mužle-Čenkove. *Sbor. Národ. Muz. Praha. Hist.* 66, 2012, 71–80.
221. M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia. *Mat. Arch. Slovaca* 10. Nitra 1993.
222. M. Hanuliak/V. Mináč: Charakteristika sídliska z prelomu včasného a vrcholného stredoveku v Senci-Svätom Martine. *Arch. Hist.* 34, 2009, 639–656.
223. M. Hanuliak/V. Mináč/J. Pavúk: Stredoveká dedina v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči. *Arch. Hist.* 33, 2008, 49–65.
224. M. Hanuliak/V. Mináč/J. Pavúk: Vrcholnostredoveká dedina zo Slovenskej Novej Vsi a Zelenča. *Slov. Arch.* 56, 2008, 103–146.
225. M. Hanuliak/T. Nešporová: Rekonštrukcia stredovekého osídlenia v Skalke nad Váhom. *Arch. Hist.* 26, 2001, 325–341.
226. M. Hanuliak/O. Ožďáni: Veľkomoravské hroby zo sídliskového areálu v Čataji a Igrame. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 36, 2004, 35–48.
227. M. Hanuliak/K. Pieta: Odras christianizácie v hnutelných prameňoch z 9. stor. vo východných častiach Veľkej Moravy. In: P. Kouřil (Ed.): *Cyrlometodějská misie a Evropa – 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno 2014, 134–147.
228. M. Hanuliak/K. Pieta: 9th century movable material evidence of Christianisation in the eastern parts of Great Moravia. In: P. Kouřil (Ed.): *The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*. Brno 2014, 138–151.
229. M. Hanuliak/P. Uher/P. Bačík: Iron Concretions in the Senec-Svätý Martin 11th–12th Century Settlement. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 52, 2012, 131–140.
230. M. Hanuliak/P. Uher/P. Bačík: Možnosti využitia železitých konkrécií zo stredovekého sídliska v Senci-Svätom Martine. In: L. Bílek/J. Kováčik (Ed.): *Šestnáct příspěvků k dějinám (Velké) Moravy*. Sborník k 60. narozeninám doc. PhDr. Bohuslava Františka Klímy, CSc. Brno 2011, 63–70.
231. M. Hanuliak/A. Šefčáková: Vrcholnostredoveký sídliskový objekt s telom zomrelého zo Senca-Svätého Martina. *Arch. Hist.* 36, 2011, 471–482.
232. M. Hanuliak/M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). *Vyhodnotenie*. Bratislava 1999.
233. M. Hanuliak/V. Varsík: Určujúce charakteristiky osídlenia vo Vlčkovciach. *Slov. Arch.* 53, 2005, 133–168.
234. M. Hanuliak/J. Vladár: Veľkomoravské sídlisko z Branča. *Slov. Arch.* 56, 2008, 81–102.
235. M. Hanuliak/J. Vladár: Základné charakteristiky veľkomoravského sídliska z Branča (okr. Nitra). In: Š. Ungerman/R. Přichystalová (Usp.): *Zaměřeno na středověk*. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám. Praha 2010, 211–219.
236. M. Hanuliak/M. Vondráková: Prínos antropologického výskumu k interpretácii výnimočných zložiek pohrebného ritu na príklade pohrebiska v Bučanoch. *Ve Službách Arch.* 6, 2005, 467–479.
237. M. Hanuliak/M. Vondráková: Výnimočné formy polôh telesných zvyškov pochovaných v Malých Kosihách z pohľadu antropológie. *Ve Službách Arch.* 7, 2006, 369–380.
238. M. Hanuliak/J. Zábojník: Dva stredoveké hospodárske objekty na výskume v Chľabe. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 19, 1981, 55–63.

239. M. Hanuliak/J. Zábojník: Najnovšie výsledky výskumu v Chľabe. Arch. Hist. 6, 1981, 505–512.
240. M. Hanuliak/J. Zábojník: Pohrebisko zo 7.–8. storočia v Čataji. Arch. Rozhledy 34, 1982, 492–502.
241. M. Hanuliak/J. Zábojník: Výsledky archeologického výskumu v Chľabe. Castrum Novum 1, 1982, 43–62.
242. M. Hanuliak/J. Zábojník: Výsledky prieskumu v katastroch obcí Salka a Leľa. AVANS 1980, 1981, 77–80.
243. M. Hanuliak/J. Zábojník: Výsledky výskumu v Chľabe. AVANS 1980, 1981, 85, 86.
244. M. Hanuliak/J. Zábojník: Záchranný výskum v Bučanoch. AVANS 1986, 1987, 45, 46.
245. B. Kolena/M. Vondráková/M. Tonková/M. Hanuliak: Body Statute of Individuals from Fortified Castle of Mužla-Čenkov. In: Scientia iuvenis. Book of Scientific Papers. Nitra 2012, 55–58.
246. B. Kolena/M. Vondráková/M. Tonková/M. Hanuliak: Body Statute of Individuals from Fortified Castle of Mužla-Čenkov. 13th International Scientific Conference of PhD. Students, Young Scientists and Pedagogues. Book of Abstracts. Nitra 2012, 15.
247. B. Kolena/L. Luptáková/M. Rendeková/M. Tonková/M. Vondráková/M. Hanuliak: Penetrating Arrow Injury – Causing the Death of an Early Medieval Woman from the Mužla-Čenkov Locality in Slovakia (9th–10th Century CE). Collegium Antropology 39/3, 2015, 501–505.
248. I. Kuzma/M. Hanuliak: Bisherige Grabungsergebnisse in Mužla-Čenkov. In: B. Chropovský (Hrsg.): Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo – Nagymaros. Symposium, Nové Vozokany 6.–7. Oktober 1988. Nitra 1990, 119–131.
249. I. Kuzma/O. Ōžďáni/M. Hanuliak: Tretia sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. AVANS 1982, 1983, 143–145.
250. V. Varsík/M. Hanuliak/B. Kovár: Záchranný výskum v Beckove. AVANS 2004, 2006, 204–211.
251. M. Vondráková/M. Hanuliak: Možnosti sledovania príbuzenských vzťahov prostredníctvom anomálií v skeletovom materiáli z Malých Kosíh. Ve Službách Arch. 2, 2008, 238–248.

O autorovi

- Hanuliak Milan, PhD., DrSc. In: Who is Who v Slovenskej republike. Dodatkové dielo. 8. vydanie. Zug 2011, 360.
- Hanuliak, Milan, PhD., CSc. In: J. Filip: Enzyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Adenda III. Praha 1998, 135.
- Hanuliak, Milan, PhD., CSc. In: M. Macková (Zost.): Kto je kto v Slovenskej akadémii vied 2004. Bratislava. 2004, 79.
- Hanuliak, Milan, PhD., DrSc. In: M. Macková (Zost.): Kto je kto v Slovenskej akadémii vied 2008. Bratislava 2008, 81.
- Hanuliak, Milan, PhD., DrSc. In: M. Macková (Zost.): Kto je kto v Slovenskej akadémii vied 2011. Bratislava 2011, 116.

Podľa autorových podkladov zostavila *Zuzana Staneková*

PhDr. Ladislav Olexa jubiluje

Náš kolega PhDr. Ladislav Olexa tento rok oslavuje 65 rokov. Kto by to bol povedal? Určite viacerí z nás ani náhodou. Laco, ako ho všetci kamaráti a známi volajú, sa v takom veku istotne ani necíti byť.

Ladislav Olexa sa narodil 24. novembra 1951 v Prahe, avšak celý jeho život je spojený s Košicami. Tu prežil svoje detstvo a školské roky. Po absolvovaní SVŠ v roku 1970 bol v tom istom roku prijatý na Filozofickú fakultu UK v Bratislave, na odbor archeológia. Štúdium úspešne ukončil v roku 1975 obhajobou diplomovej práce o problematike počiatkov otomanskej kultúry na Slovensku. Po skončení štúdií nastúpil v tom istom roku do prešovskej pobočky Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, kde pracoval do roku 1977. Po odchode z Prešova prišiel ako odborný pracovník do Výskumného pracovného strediska Archeologického ústavu SAV v Košiciach. Jeho profesionálny záujem je hneď od prvého roku až doteraz spojený hlavne s jedinečnou lokalitou v Niž-

nej Myšli, kde aktuálne tohto roku bola ukončená už tridsiata ôsma výskumná sezóna. V priestore pohrebiska a opevnených osád zo začiatkov doby bronzovej, ktoré sú situované v polohe Várhegy, do dnešných dní preskúmal L. Olexa 792 hrobov a vyše 500 sídliskových objektov. Počas realizácie tohto dlhodobého a neľahkého systematického výskumu úzko spolupracuje s Východoslovenským múzeom v Košiciach i s viacerými univerzitami a inými vedeckými pracoviskami nielen zo Slovenska, ale aj zo zahraničia. Podieľa sa tak na výchove mladej generácie perspektívnych archeológov, ktorí majú takto jedinečnú možnosť nadobudnúť nielen praktické, ale aj teoretické znalosti z realizácie archeologického výskumu. Takouto letnou školou prešli mnohí, dnes už etablovaní a známi archeológovia, ktorí určite s radosťou a nostalgiou až do dnešných dní spomínajú na tieto nezabudnuteľné časy. Najmä vďaka lokalite v Nižnej Myšli sa Ladislav Olexa rokmi vypracoval na jedného z popredných odborníkov na dobu bronzovú, tejto „zlatej éry

slovenského praveku“, ktorej jedným z nositeľov bola aj otomanská kultúra. Práve v otomansko-füzesabonskom kultúrnom komplexe je doložený úzky spoločenský kontakt s civilizáciou vo vyspelejšej egejskej oblasti, čo najlepšie dokladá aj množstvo unikátnych archeologických nálezov z Nižnej Myšle. A najmä vďaka týmto skvostným artefaktom a jedinečným nálezovým situáciám mohol L. Olexa doložiť a rozšíriť naše vedomosti z tohto dôležitého úseku pravekého obdobia. Výsledky svojej práce priebežne prezentoval pútavou formou na domácich i zahraničných výstavách v mestách Košice, Bratislava, Wuppertal, Biskupin, Krosno, Suwałki, Varšava, Brno, Miskolc, Užgorod atď., kde práve nálezy z Nižnej Myšle patrili k ústredným exponátom. Samozrejme, popri systematickom výskume realizoval aj viaceré záchranné akcie a prieskumy na východnom Slovensku.

Jubilant publikuje výsledky svojho dlhodobého výskumu nielen formou odborných článkov v rôznych domácich aj zahraničných periodikách, ale významne sa podieľa i na popularizácii archeologickej vednej disciplíny, a tak ju sprístupňuje širokej verejnosti. Nezriedka poskytuje rozhovory pre tlač, alebo vystupuje v rozhlasových a televíznych reláciách. Bestselerom je jeho populárnovedecká publikácia o výskume v Nižnej Myšli, ktorú vydal Archeologický ústav SAV v roku 2003 v edícii APS. V rámci verejnoprávnej televízie sa podieľal na

produkcii niekoľkých dokumentárnych filmov. Od roku 2012 doteraz vyšli dva diely samostatných publikácií katalógového spracovania hrobov z pohrebiska v Nižnej Myšli, ktoré sa L. Olexa v spoluautorstve s T. Nováčekom s veľkým očakávaním mnohých odborníkov rozhodli postupne publikovať. Tretí diel ich aktuálne najrozsiahlnejšej monografie je v tlači.

Za svoju prácu získal viacero nielen domácich, ale aj zahraničných ocenení. Je zakladateľom a prezidentom občianskeho združenia *Collegium Myssle* – klubu priateľov archeologického výskumu v Nižnej Myšli, založeného v roku 1995 s cieľom podpory, realizácie a propagácie archeologického výskumu. V posledných rokoch sa spoločnými silami Archeologického ústavu SAV, Východoslovenského múzea a obce Nižná Myšľa realizuje práve pod taktovkou L. Olexu projekt archeologického skanzenu priamo na lokalite. V súčasnosti už stoja repliky dvoch kolových domov a časť mohutného násypu obranného valu so vstupnou bránou. Na tomto mieste sa tiež každoročne organizuje aj kultúrne podujatie „Návrat na Várhegy“ s cieľom propagácie archeológie a zároveň aj miestneho regiónu.

Milý Laco, dovoľ aby som Ti v mene všetkých kolegov a priateľov pri príležitosti pekného životného jubilea zavinšoval veľa zdravia, spokojnosti a tvorivého elánu do ďalšej práce.

Živíó!

Rastislav Hreha

Životné jubileum PhDr. Rudolfa Kujovského, CSc.

A roky plynú... Každý človek žije a realizuje sa v priestore i čase. Uvedomujeme si vôbec tieto nezvratné reality poznačujúce i určujúce naše konanie?

Takto netradične začínam moju úvahu o živote a doterajšom vedeckom diele Rudolfa Kujovského, s ktorým som sa po prvýkrát stretol na Filozofickej fakulte UK v Bratislave, kde som mal na katedre archeológie v rokoch 1972–1976 výberové prednášky o eneolite a staršej dobe bronzovej.

S odstupom času si však spomínam aj na dobu, keď som v roku 1953 začínal študovať archeológiu a históriu na FF UK v Bratislave, kde sa vtedy stal dekanom fakulty a vedúcim katedry doc. Ján Dekan; a neskôr aj akademikom a jedným z najvýznamnejších predstaviteľov česko-slovenskej archeológie. Boli sme siedmi študenti v prvom ročníku archeológie, dovtedy početne najsilnejší ročník aký v dejinách odboru existoval.

Prečo vlastne tieto fakty uvádzam? Preto, že sme spoločne s jubilantom roky od nášho prvého

stretnutia až do súčasnosti boli sústavne v priateľskom aj pracovnom kontakte. Nie až tak dávno sme napríklad spolu napísali kapitolu „História bádania“ vo fundamentálnej monografii „Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda“ (zostavili J. Bujna, V. Furmánek a E. Wiedermann, Nitra 2013). V našom príspevku sme sa pokúsili objektívne objasniť neľahkú historickú cestu slovenskej archeológie od jej počiatkov až do súčasnosti.

In medias res

Rudolf Kujovský sa narodil 12. decembra 1951 na Záhorí v obci Čáry (okr. Senica). V roku 1970 maturoval na SVŠ v Skalici. Štúdium archeológie na FF UK v Bratislave ukončil v roku 1975 (diplomová práca „Popolnicové pohrebisko v Háji a lužická kultúra v Turci“). Ešte pred ukončením štúdia archeológie v roku 1974 nastúpil na polovičný úväzok do zamestnania v Nitrianskom vlastivednom múzeu

v Nitre. V múzeu pracoval až do roku 1983. V roku 1981 získal na Univerzite Komenského titul PhDr. (rigorózna práca „Vznik a vývoj lužickej kultúry v Turci“). V roku 1993 získal vedeckú hodnosť CSc. (dizertačná práca „Kultúrne vzťahy lužických a stredodunajských popolnicových polí v mladšej a neskorej dobe bronzovej na Slovensku“). Od 1. septembra 1983 až dosiaľ je zamestnancom Archeologického ústavu SAV v Nitre.

Ak rešpektujeme chronologické hľadisko, môžeme v doterajšom živote a diele R. Kujovského rámcovo vyčleniť štyri etapy: a) detstvo; b) štúdium a ukončenie vysokoškolského štúdia; c) práca v muzeálnej oblasti; d) odborná, vedecká činnosť a realizácia rôznych archeologických výskumov v Archeologickom ústave SAV.

Práca archeológa v muzeálnej inštitúcii má nepochybne iný charakter a poslanie ako vo vedeckom ústave. Názorne to potvrdzuje aj vtedajšia činnosť jubilanta. Počas zamestnania v Nitrianskom vlastivednom múzeu (od 13. novembra 1974) pôsobil v rôznych funkčných zaradeniach – vedúci historického oddelenia, vedúci útvaru dokumentácie a ochrany zbierok (tvorilo ho oddelenie dokumentácie muzeálnych predmetov a technické oddelenie). V roku 1983 sa stal zástupcom riaditeľa vtedy už Oblastného nitrianskeho múzea. Počas činnosti v múzeu bol aj členom výboru Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV. Nielen počas štúdia archeológie, ale aj počas pôsobenia v múzeu mal R. Kujovský možnosť zúčastňovať sa a spolupracovať s Archeologickým ústavom SAV na viacerých archeologických výskumoch (Liptovská Mara, Veľký Slavkov-Burich, Ducové, Cífer-Pác, Spišský Štvrtok a i.).

Neskôr, ako sám konštatoval, spomenuté výskumy „... boli veľkým prínosom pre moju vlastnú terénnu archeologickú činnosť“. Potvrdzuje to aj realizácia významných archeologických výskumov, na ktorých bol vedúcim alebo spoluvedúcim, napríklad Nitra-Dobšinského nám. (staršia doba bronzová, stredovek), Žitavany-Kňazice (pohrebisko lužickej kultúry), Partizánske-ZDA (spolu s L. Veličikom; sídlisko lužickej kultúry), Trenčín-Istebník (sídlisko lužickej kultúry), Visolaje (spolu s I. Vlkolinskou; sídlisko lužickej kultúry), Varín (spolu s A. Bistákovou; pohrebisko lužickej kultúry), Považská Bystrica (spolu s O. Žaárom; hradisko púchovskej kultúry) a i.

Osobitnou kapitolou v živote R. Kujovského je práca v Archeologickom ústave SAV. Po príchode na pracovisko sa stal vedúcim oddelenia vedecko-technických informácií (od 1. januára 1984) a od roku 1986 vedúcim oddelenia vedeckej dokumentácie a informatiky. Súčasťou tohto oddelenia boli viaceré úseky: knižnica, dokumentácia, depozitáre,

redakcia, reprostredisko a novovybudované výpočtové stredisko. Od 1. marca 1990 bol uvoľnený zo spomenutej funkcie. Napokon 1. marca 2008 bol menovaný do funkcie vedúceho Oddelenia pravekej archeológie (od roku 2011 Oddelenia archeológie praveku), kde pôsobí i v súčasnosti.

Ťažiskovou či celoživotnou prácou R. Kujovského je rozmerná výstavná činnosť. Nesporne ju predurčilo jeho pôsobenie v Nitrianskom vlastivednom múzeu. Pravdaže, ako zamestnanec muzeálnej inštitúcie sa podieľal na väčšine výstav, v tom čase realizovaných múzeom, a to bez ohľadu na ich odborné zameranie. Z aktivít s archeologickým zameraním, na ktorých mal najvýraznejší podiel, bola nepochybne najdôležitejšia stála archeologická expozícia múzea, realizovaná v spolupráci s Archeologickým ústavom SAV v roku 1978. Nepochybne bola vtedy nielen rozsahom, ale aj šírkou odborného záberu, najväčšou monotematickou archeologickou expozíciou na Slovensku. Zanikla až v roku 1990 v súvislosti so zmenou sídla múzea.

Pripomenúť si žiadajú aj iné významné, hoci krátkodobejšie výstavy realizované Nitrianskym vlastivedným múzeom, ktoré jubilant pripravil. Napríklad „Klenoty slovenskej archeológie“, na ktorej boli okrem iných fundamentálnych nálezov vystavené aj všetky zlaté predmety z klenotnice Archeologického ústavu SAV. Alebo výstavu „Slovensko v dobe rímskej“, kde okrem iných nálezov boli po prvýkrát prezentované aj bronzové nádoby z doby rímskej z depozitára Slovenského národného múzea.

Rudolf Kujovský už ako pracovník Archeologického ústavu SAV v Nitre sa, v rámci realizačných kolektívov, výrazne spolupodieľal aj na mnohých výstavných podujatiach organizovaných ústavom. Azda najdôležitejšou bola rozsahom a presentačne dodnes neprekonaná veľkolepá výstava „Počiatky slovenských dejín a prejavy veľkomoravskej tradície vo výtvarnej a literárnej tvorbe“. Výstava sa uskutočnila pri príležitosti osláv 1100. výročia úmrtia panónsko-moravského arcibiskupa Metoda v roku 1985. Garantom výstavy bol Archeologický ústav SAV a na jej realizácii sa významne podieľali aj Matica slovenská, Vysoká škola výtvarných umení a Zväz slovenských výtvarných umelcov. Vysokú úroveň realizácie nezabudnuteľnej výstavy zabezpečil Agrokomplex Nitra. Veď nikdy predtým, a ani neskôr nebola tak komplexne a v takom rozsahu prezentovaná širokej verejnosti dávna história osídlenia Slovenska a obzvlášť počiatkov našich slovenských národných dejín až do súčasnosti. O mimoriadnom úspechu výstavy svedčia aj jej následné úspešné reінštalácie v Bratislave, Komárne, Martine a v Košiciach.

R. Kujovský v rámci autorského kolektívu spolupracoval aj na realizácii stálej archeologickej expozície Slovenského poľnohospodárskeho múzea v Nitre „Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku“ (1995). Expozícia podáva prehľad dejín poľnohospodárstva na území Slovenska od najstarších čias až do konca stredoveku.

V roku 2000 sa jubilanť významne zaslúžil aj o realizáciu veľkej výstavy „Korene slovenskej štátnosti“. Usporiadateľom bol Agrokomplex Nitra a Archeologický ústav SAV. Participovali na nej aj Matica slovenská, Ponitrianske múzeum v Nitre a Nitrianska galéria. Na neobyčajne vysokej úrovni ju zrealizoval Agrokomplex Nitra vo svojom výstavnom areáli (vďaka výraznej osobnej angažovanosti vtedajšieho generálneho riaditeľa Agrokomplexu Dr. h. c. akad. arch. Ing. L. Švihela).

R. Kujovský svoje skúsenosti v tejto neobyčajne významnej sfére, ktorá má veľký význam pre formovanie historického vedomia našej spoločnosti, zúročil aj pri ďalších výstavných aktivitách v zahraničí. Svedčí o tom predovšetkým medzinárodne významný počin v rámci série výstav – „*Slovacchia crocevia delle civiltà Europee*“ (Slovensko križovatka európskych civilizácií). S iniciátorom a spoluautorom tohto výnimočného projektu Dr. h. c. prof. PhDr. V. Furmánkom, DrSc., sa v rokoch 2005–2006 pokúsili predstaviť a zvýrazniť previazanosť nášho domáceho historického vývoja s rozhodujúcimi civilizačnými centrami súvekej pravekej Európy. O úspešnosti tohto projektu svedčí jeho realizácia vo Florencii, v Ríme a vo Forli v Taliansku. Výstava vzbudila veľkú pozornosť aj v odborných kruhoch, čo potvrdila jej reinštalácia v rámci celoštátneho zjazdu talianskych archeológov v San Cipirello na Sicílii (2006). Napokon bola následne s veľkým úspechom inštalovaná aj vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach (2007).

Pravdaže, nemožno v tejto súvislosti nespomenúť aj niektoré, rozsahom menšie výstavné aktivity R. Kujovského, či už ide o výstavu „50 rokov Archeologického ústavu SAV“ v priestoroch Oblastného nitrianskeho múzea v roku 1989, alebo výstavu „Volanie rodnej zeme“ (2000), ktorá s využitím archeologických pamiatok, modelov, kresbových rekonštrukcií a informačných posterov prezentovala mnohorozmernú vedeckú činnosť Archeologického ústavu SAV. Bola realizovaná v priestoroch výstavného areálu Agrokomplexu vďaka výraznej podpore prof. PhDr. A. Ruttkaya, DrSc. (vtedajšieho riaditeľa AÚ SAV) a Dr. h. c. akad. arch. Ing. L. Švihela (generálneho riaditeľa Agrokomplexu).

Záverom hodnotenia tejto sféry aktivít jubilanťta, ktorý si vždy bol vedomý neobyčajne širokej výpovednej hodnoty archeologických pamiatok a ich významu v procese vytvárania a formovania

historického vedomia národa, možno uviesť mimoriadne obsahovo a výtvarne pozoruhodnú výstavu „Bronz v našich dejinách“ (Galanta 1996). Výstava sa uskutočnila v spolupráci s Dudvážskym múzeom v Galante v rámci III. ročníka Medzinárodného sochárskeho sympózia Bronz '96 v rekonštruovanom renesančnom kaštieli v Galante.

Je signifikantné, že Predsedníctvo SAV práve túto oblasť činnosti R. Kujovského ocenilo a udelilo mu v roku 2001 „Cenu SAV za vedecko-popularizačnú činnosť v oblasti archeológie“.

Netradične som začal hodnotenie života a diela PhDr. Rudolfa Kujovského, CSc. A chcem, samozrejme, v tejto línii pokračovať...

V našom spoločnom príspevku „História bádania“ (už spomenuté Staré Slovensko 1, s. 183) sme nedávno napísali, že „*Hoci každá periodizácia má svoje silné a slabé stránky, je dôležité, aby sme sa v toku dejín lepšie a rýchlejšie orientovali. Podobne je to aj s periodizáciou archeologického bádania na Slovensku*“. Aj preto možno súhlasiť s názorom A. Červeňáka, že „*O minulosti a vývoji ľudských spoločností, ktoré zanikli pred stáročiami a tisícročiami, ale sú prítomné v ľudskej súčasnosti, podáva výrazné svedectvo aj archeológia*“.

Rudolf Kujovský sa ako archeológ zamerával predovšetkým na štúdium doby bronzovej, s osobitným zreteľom na poznanie problematiky lužickej kultúry v širšom európskom historickom kontexte. Lužická kultúra nepochybne patrí k najvýraznejším kultúram mladšieho praveku na území Slovenska. Výsledky svojich archeologických výskumov zhrnul v stati „Lužický kultúrny komplex“ v publikácii „Staré Slovensko 4. Doba bronzová“ (V. Furmánek/J. Batora/O. Ožďáni/V. Mitáš/R. Kujovský/J. Vladár. Nitra 2015, 174–184). Podáva tu svoj prehľadne koncipovaný názor na vývoj osídlenia lužickej kultúry na Slovensku.

Z jeho publikovaných prác vyberám predovšetkým tie príspevky, ktoré súvisia s dobou bronzovou. Väčšinu jeho vlastných terénnych výskumov, resp. záchranných výskumov realizoval po príchode do Archeologického ústavu SAV. Výsledky svojich terénnych výskumov publikoval samostatne i v spoluautorstve v ročenkách AVANS, tiež v Študijných zvestiach. Významné poznatky pre poznanie osídlenia lužickej kultúry publikoval v Slovenskej archeológii („Príspevok k poznaniu vzťahov lužických a stredodunajských popolnicových polí na Slovensku.“ Slov. Arch. 42, 1994, 261–317).

Obzvlášť oceňujem monografie, ktoré v spoluautorstve s V. Furmánkom vyšli v Taliansku (*Slovacchia crocevia delle civiltà Europee*. Nitra – Firenze 2005; Nitra – Roma 2006; Forli 2006). Sprístupnili najmä zahraničiu najpozoruhodnejšie pamiatky

doby bronzovej, ktorá sa radí k najvýraznejším a najpreskúmanejším obdobiam praveku Slovenska.

Rudolf Kujovský sa od ukončenia vysokoškolského štúdia významne zaslúžil o terénny výskum viacerých lokalít, ktoré priniesli pre poznanie dávnoveku Slovenska závažné nálezové fondy i poznatky. Ako pracovník múzea a neskôr vedecký pracovník Archeologického ústavu mal príležitosť tieto fondy sprístupňovať v spomenutých expozíciách širokej verejnosti. Vždy mal na zreteli, že ide o artefakty, ktoré sú historické pamiatky *sui generis* a majú svoj nezastupiteľný význam v procesoch formovania historického vedomia našej spoločnosti. Zdá sa, že ťažisková činnosť jeho práce je v oblasti muzeologickej činnosti, kde sú jeho zásluhy nepopierateľné. Dozaista, ako zanieteny terénny archeológ svojimi výskumami prispel aj k objasneniu mapy nášho poznania. Svedčí o tom počet výskumov, ktoré realizoval i v spoluautorstve s pracovníkmi ústavu a spomenutých muzeálnych inštitúcií.

Rád spomínam i na jeho obetavú prácu študenta na výskume opevneného výšinného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku, kde sa okrem iného v roku 1974 podieľal na odkryve kultového objektu s ľudskými obeťami.

Napokon, vysoko oceňujem i jeho nezištnú funkcionársku činnosť počas celého pôsobenia, najmä neľahkú prácu vo funkcii vedúceho oddelenia, ktorú zastáva aj v súčasnosti. Pokúša sa o objektívne riešenie problémov jednotlivých členov oddelenia na báze dialógu a v záujme pozitívneho hľadania východísk. Takto možno hodnotiť jeho ľudský prístup aj k problémom niekedy takmer neriešiteľnej povahy. S tým nepochybne korešponduje aj jeho

mnohoročná nezištná odborárska práca v Archeologickom ústave SAV na poste predsedu základnej organizácie odborov.

Každý človek, ktorý nemyslí iba na svoju odbornú spôsobilosť a angažuje sa aj vo veciach verejných, musí mať potrebné zázemie. A v prípade nášho jubilanta je to jeho rodina. Manželka – pani Eva a syn Michal; syn Roman zahynul v roku 2008 pri autonehode. Aj preto má R. Kujovský ako vedúci oddelenia veľké porozumenie pre tých, ktorí musia neraz riešiť vážne problémy s deťmi a vnúčatami.

Známy básnik, komjatický rodák Štefan Cifra nedávno vydal zbierku s pozoruhodným názvom: „Čo s takým človekom“ (Bratislava 2014). Áno, veď stretnúť niekoho a človek v živote – to sú večné témy, ktoré sú v dnešnej hektickej dobe hľadania hodnôt trvalo v popredí pozornosti človečenstva.

Rudko Kujovský zostal verný svojmu presvedčeniu aj po všetkých spoločenských zmenách, ktoré sme prežili v uplynulých dobách až do súčasných dní. Svedčí to predovšetkým aj o schopnosti viesť dialóg, rešpektovať iný názor, či presvedčenie. Spomínam si v tejto súvislosti na príležitostné návštevy akademika J. Poulíka v posledných rokoch jeho života v Archeologickom ústave SAV v Nitre. Na naše vtedajšie rozhovory, ktorých účastníkom bol i R. Kujovský. Áno, dobrý človek, ako hovoril pán profesor Poulík v kontexte s jubilantom, stále ešte žije!

Do ďalších rokov života Ti, milý Rudko, i v mene Tvojich priateľov, kolegov a kolegýň, želim veľa zdravia, spokojnosti a radosti zo života.

Ad multos annos!

Jozef Vladár

Životné jubileum PhDr. Petra Šalkovského, DrSc.

Medzi jubilantov spojených s úspechmi Archeologického ústavu SAV v Nitre v ostatných desaťročiach patrí už aj ešte „nedávno“ mladý, no dnes už zrelý, v domácich a zahraničných kruhoch známy a uznávaný bádateľ v oblasti počiatkov slovanských a slovenských dejín, PhDr. Peter Šalkovský, DrSc.

Rodák zo stredného Slovenska (narodený 12. decembra 1951 vo Vyhniach, okr. Žiar nad Hronom) maturoval v roku 1970 na gymnáziu v Banskej Štiavnici a v rokoch 1970–1975 úspešne absolvoval štúdium archeológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Po skončení štúdia nastúpil v roku 1975 do zamestnania v Archeologickom ústave SAV v pozícii odborného pracovníka, po obhajobe kandidátskej dizertácie v roku 1985 o problematike slovanského osídlenia pred 10. stor. na území Slovenska dospel ako vedecký pracovník na postupne čoraz vyšších stupňoch vedeckého kvalifikačného rebríčka k spracovaniu náročnej úlohy s celoeurópskym záberom o vývoji

obydlia – domu u Slovanov. Dlhodobá koncentrácia P. Šalkovského na dôležitú problematiku kultúry každodenného života u dávnych Slovanov – kde štruktúra osídlenia a v rámci neho dom predstavujú azda rozhodujúci fenomén – priniesla svoje užitočné ovocie. Publikácia, ktorá vyšla v nemeckom jazyku v roku 2001 mala veľký kognitívny záber, vyvolala veľký záujem odbornej verejnosti, čo sa odzrkadľuje aj vo vysokom citačnom indexe. V roku 2005 ako doktorská dizertácia predstavovala základ hodnotenia vedeckej akribie P. Šalkovského pri získaní najvyššej vedeckej hodnosti DrSc. (2005).

Vo vedeckom bádani na Slovensku, no najmä v medzinárodnom meradle nie je častým javom, že popredný odborník pôsobí počas celej svojej vedeckej kariéry na jednom pracovisku a dokáže byť viac ako užitočným členom pracovných tímov v rôznych pozíciách a v rôznych obdobiach spoločenského a ekonomického vývoja. P. Šalkovský je teda dôveryným znalcom ľudí na svojom pracovisku i „te-

rénu“ v rámci slovenskej a slovanskej archeológie. Zastával viaceré riadiace i vedecko-organizátorské funkcie (vedúci vedeckého oddelenia, predseda edičnej rady a vedúci redakcie, predseda vedeckej rady ústavu a i.). Popri plnom pracovnom vyťažení v Archeologickom ústave SAV, pôsobil v rokoch 2002–2003 ako interný a v rokoch 2004–2011 ako externý učiteľ pre slovanskú archeológiu na Katedre archeológie FF UK v Bratislave. Bol aktívnym účastníkom početných vedeckých podujatí akademických, univerzitných a muzeálnych inštitúcií doma, i v ďalších európskych štátoch.

Budem sa však venovať predovšetkým jeho vedeckej činnosti, ktorú som mal možnosť najlepšie poznať ako jeho kolega, viacročný konzultant a na základe poznania jeho publikačných výstupov. Jeho pôsobenie v Archeologickom ústave SAV sa dotýka všetkých základných zložiek v štruktúre archeologického bádania: terénny výskum a jeho dokumentácia, publikovanie dosiahnutých výsledkov, pedagogická a výstavná činnosť. Vo viacerých oblastiach aplikoval v potrebnom a možnom rozsahu medzinárodnú a interdisciplinárnu spoluprácu.

Terénne výskumy zamerané predovšetkým na poznanie sídlisk a hradísk z obdobia včasného stredoveku (Slovenské Pravno 1976; Nitra 1977; Spišské Tomášovce; 1977–1978; Komjatice 1983; Mužla-Čenkov 1983–1985 a priam v extrémnej výšinej polohe postavené hradisko v Detve 1986–1989 a i.) predstavujú základ mnohostrannej publikačnej činnosti jubilanta. Osobitý význam majú najmä odkryvy a objavy v archeologicky málo prebádaných horských oblastiach Slovenska. Peter Šalkovský o nich referoval na početných vedeckých podujatiach a venoval im aj monografické spracovania, resp. odborné štúdie (najmä Mužla-Čenkov, Spišské Tomášovce, Detva).

Terénne výskumy sa stali samozrejme základným východiskom aj pre syntetické práce P. Šalkovského. Konzultatívne pritom spolupracoval najmä s kolegami v oblasti včasného a vrcholného stredoveku v Archeologickom ústave SAV. Ja osobne pozitívne hodnotím viacero podnetov a interpretačných námetov, ktoré sme s jubilantom podrobne prediskutovali pri spracovaní štruktúry a vývoja osídlenia územia Slovenska v 6.–13. storočí. Podiel P. Šalkovského na rozpracovaní vývoja osídlenia s využitím moderných kartografických a štatistických metód a interdisciplinárnej kooperácie má význam pre budúci vývoj slovanskej archeológie. S istou opatrnosťou možno povedať, že azda patria medzi základné kamene pre mladú generáciu odborníkov v oblasti archeológie a v pedagogickej činnosti pri výchove dejinami.

Popri monografickom individuálnom, alebo kolektívnom spracovaní významných terénnych

výskumov (Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9. až 12. stor. 1993; Detva 1994) P. Šalkovský prezentoval hodnotné poznatky aj v regionálnej spisbe (Stredné Slovensko vo včasnom stredoveku 2011) a v práci „Hrady západných Slovanov“ (2015).

Za najkomplexnejšie prepracovanú doterajšiu prácu jubilanta však možno považujem monografiu „Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt“ (2001). Vyvolala zaslúženú medzinárodnú pozornosť, čo sa odzrkadľuje aj vo vyše 100 citáciách v zahraničných publikáciách. Monografia podáva súhrnný obraz o slovanskom dome, jeho globálnych vývojových etapách i regionálnych špecifikách na širokom území osídlenom Slovanmi v druhej polovici 1. tisícročia n. l. z pohľadu archeológie a na pozadí hlavných trendov vývoja kultúry bývania v strednej Európe. Pokúša sa o rekonštrukciu stavebných technológií, materiálov, exteriérového vzhľadu jednotlivých typov domov i štruktúry a vybavenia ich interiéru, a sleduje aj vplyvy prírodného prostredia, tradícií, ekonomických, sociálnych, kultúrnych a interetnických vzťahov na vývoj obytnej architektúry u Slovanov. Predlohou tejto monografie bol podiel autora na spracovaní samostatnej kapitoly v kolektívnej monografii „Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie (1998), na ktorú nadviazal z hľadiska domu vo vrcholnom a neskorom stredoveku v ďalšej rozsiahlej kapitole M. Ruttkay.

Okrem ústrednej témy – dom a kultúra bývania sa P. Šalkovský venuje aj výskumu štruktúry osídlenia a opevnených sídiel. Pokusy o ich interpretáciu a rekonštrukciu prispeli k poznaniu procesov vzniku a vývoja jednotlivých sídelných areálov a hradísk, resp. hradov ako centier správy týchto areálov, stredísk moci, hospodárstva a náboženstva. Snahou a cieľom jeho archeologicko-historického bádania je na báze údajov získaných analýzami hmotných archeologických prameňov a dostupných historických informácií pokúšať sa o hypotetickú rekonštrukciu historického vývoja, odrážajúceho sa v týchto prameňoch v priestore a čase a jeho vzťahov k historicky známym či predpokladaným politickým, hospodárskym i kultúrnym zmenám, prebiehajúcim v širších súvislostiach.

Peter Šalkovský prezentoval výsledky svojich výskumov na viacerých domácich a medzinárodných vedeckých podujatiach a v kratších i rozsiahlejších štúdiách. Absolvoval niekoľko študijných pobytov na renomovaných univerzitných a muzeálnych pracoviskách vo všetkých susediacich krajinách, predovšetkým v Nemecku (pozvania aj zo strany renomovaných inštitúcií ako sú DFG a DAAD), ktoré mu poskytli lepšiu orientáciu

v modernom európskom archeologickom bádani stredoveku. Jeho publikačná činnosť, ktorá obsahuje autorstvo štyroch monografií a spoluautorský podiel v desiatich ďalších monografiách a encyklopédiách a vyše sto vedeckých štúdií, patrí k doterajšiemu základnému vedeckému fondu v oblasti slovanskej sídliskovej archeológie k špičke vo svojom odbore v stredoeurópskom priestore. Popri ďalších predchádzajúcich oceneniach bola Petrovi Šalkovskému v roku 2013 k 60. výročiu vzniku SAV udelená medaila Špičkový vedecký pracovník SAV.

V medzinárodnom výskumnom priestore bol P. Šalkovský rokoch 2012–2015 vedúcim dvoch spoločných projektov s archeologickými ústavmi Poľskej akadémie vied a Bulharskej akadémie vied so zameraním na riešenie styčných tém v oblasti výskumu včasného stredoveku. Projekt spolupráce s Poľskou akadémiou vied pokračuje aj v rokoch 2016–2018. Zapojenie najmä mladých vedeckých pracovníkov a doktorandov do medzinárodných

projektov napomáha ich vedeckej mobilite a k získaniu profesijných skúseností.

Peter Šalkovský nie je typom do seba uzavretého vedca – špecialistu. Ako vidieť v kontextoch tohto medailónu pre jubilanta, značnú časť svojich kapacít venoval počas doterajšej kariérnej činnosti celému radu vedecko-organizátorských funkcií, pedagogickým aktivitám, pôsobeniu v grantových agentúrach (APVV, VEGA), redakčných radách encyklopédií a pod. Je potrebné pripojiť aj jeho účasť na spracovaní niekoľkých výstav a expozícií.

PhDr. Peter Šalkovský, DrSc., patrí k cieľavedomým a výkonným slovenským vedcom v oblasti archeológie včasného stredoveku. Prajeme mu, aby v dobrom zdraví a s podporou kolegov a svojej rodiny, ktorá predstavuje i pre neho psychickú oporu a inšpiráciu splnil čo najviac odborných cieľov ktoré si oficiálne – alebo vo svojom vnútri – vytýčil a na nich teraz pracuje.

Ad multos annos!

Alexander T. Ruttkay

BIBLIOGRAFIA

1977

1. Nálezy zo včasnostredovekého pohrebiska v Seredi. AVANS 1976, 1977, 260.
2. Sídlisko z doby rímskej v Slovenskom Pravne. AVANS 1976, 1977, 261.

1978

3. Helena Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. I. Źródła. Wrocław 1975 (rec.). Slov. Arch. 26, 1978, 230, 231.
4. K problematike pôvodu a významu špirálovej ornamentiky staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na dolnom Dunaji. Dizertačná práca. Filozofická fakulta UK v Bratislave. Nitra 1978.
5. Nález lemeša v Alekšinciach. AVANS 1977, 1978, 221.
6. Sídlisko lengyelskej a maďarovskej kultúry v Nových Sadoch-Čabe. AVANS 1977, 1978, 221, 222.
7. Záchranný archeologický výskum na Gudernovej ulici v Nitre. AVANS 1977, 1978, 222–224.

1979

8. Slovanské hradisko v Spišských Tomášovciach. PaS 28/8, 1979, 52–55.

1980

9. K vývoju a štruktúre slovanského osídlenia v horských oblastiach Slovenska. In: IV. Medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Zborník referátov ČSSR. Nitra 1980, 166–173.
10. Sídlisko z doby rímskej v Alekšinciach. AVANS 1978, 1980, 258.
11. Špirálová ornamentika staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na dolnom Dunaji. Slov. Arch. 28, 1980, 287–312.

1981

12. IV. Medzinárodný kongres slovanskej archeológie. Sofia 15.–22. september 1980. Zborník referátov ČSSR, Nitra (správa). Arch. Rozhledy 33/4, 1981, 440, 441.

13. Nové výsledky výskumov na úseku slovanskej a stredovekej archeológie v Archeologickom ústave SAV v Nitre. In: J. Pouлік (Sest.): *Současné úkoly československé archeologie*. Praha 1981, 135–141.
14. Praveké nálezy zo Šurian. *AVANS* 1980, 1981, 280, 281.

1982

15. K počiatkom slovanského kostrového pohrebného rítu na severovýchodnom Slovensku. In: J. Hrala (Sest.): *Metodologické problémy československé archeologie*. Praha 1982, 134–136.
16. Kolokvium o slovanskej keramike (správa). *Slov. Arch.* 30, 1982, 462, 463.
17. Tridsať slovanských hradísk na Slovensku. *Krásy Slov.* 8, 1982, 12–15.
18. Tridsať slovanských hradísk na Slovensku. *Výber* 15/42, 1982, 10–12.

1983

19. Štruktúra a formy osídlenia Slovenska v 6.–9. storočí ako sociálno-ekonomické javy. Dizertačná práca. Nitra 1983.

1984

20. Internationales Symposium „Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jh.“ In: P. Šalkovský (Red.): *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*. Nitra 1984, 7–12.
21. Osídlenie Slovenska v dobe veľkomoravskej. *Krásy Slov.* 59/4, 1984, 10, 11.
22. Sympóziu o vzájomných vzťahoch stredoeurópskych Slovanov a iných etník v 6.–10. storočí. (Správa). *Slov. Arch.* 32, 1984, 242–244.
23. Výskum včasnostredovekého a vrcholnostredovekého sídliska v Komjaticiach. *AVANS* 1983, 1984, 209, 210.
24. Zur Makrostruktur der Besiedlung der Slowakei in grossmährischer Zeit. In: P. Šalkovský (Red.): *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*. Nitra 1984, 209–215.

1985

25. Kurt Horedt: *Morești*. 2. Bd. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung im Siebenbürgen. Bonn 1984 (rec.). *Slov. Arch.* 33, 1985, 466–468.
26. Život Slovanov v období Veľkej Moravy. *PaS* 10, 1981, 42–46.

1986

27. Stav, problémy a úlohy výskumu veľkomoravského obdobia na Slovensku z hľadiska archeologického bádania. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 22, 1986, 43–48.
28. Úvod. Stav a úlohy výskumu slovanského a stredovekého osídlenia Slovenska. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 22, 1986, 5–7.

1987

29. Náčrt osídľovacích procesov a makroštruktúry osídlenia Slovenska v 6.–9. storočí. In: IX. slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov. Bratislava 1987, 11–14.
30. Velikomoravskije gorodišča Slovakii. In: *Trudy V Meždunarodnogo kongressa slavianskoj archeologii* I–2b. Moskva 1987, 126–133.
31. Výskum na Kalamárke. *Vpred* 28., 29. júl. 1987, 2.
32. Zisťovací výskum v Detve. *AVANS* 1986, 1987, 99.
33. Zisťovací výskum v Hontianskych Moravciach. *AVANS* 1986, 1987, 100, 101.

1988

34. Archeologické výskumy názornou výchovou dejinami. *Učiteľské Noviny* 38/23, 1988, 10.
35. Ďalší výskum dejín Nitry. *Nitriansky Hlas* 29/48, 1988, 2.
36. Detva nie je iba folklór. *Pravda* 70/199, 1988, 5.
37. Druhá etapa zisťovacieho výskumu v Detve. *AVANS* 1987, 1988, 129, 130.
38. K vývoju a štruktúre osídlenia Slovenska v dobe slovanskej. *Slov. Arch.* 36, 1988, 379–411.

39. Kalamárka prezrádza tajomstvo. Ranostredoveké hradisko v Detve. PaS 37/5, 1988, 56–59.
40. Najjužnejšie slovienske hradisko. Hist. Revue 5/6, 1994, 2, 3.
41. Včasnostredoveké hradisko nad Detvou – príspevok archeológie k 350. výročiu založenia Detvy. Vpred. Okr. Noviny 29, 1988, 3.

1989

42. Komunikačno-obchodná stanica z doby rímskej v Slovanskom Pravne. Slov. Arch. 37, 1989, 419–426.
43. Okres Bratislava-hlavné mesto SSR. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5.–13. storočia. I. zv. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989, 19–40.
44. Okres Bratislava-vidiek. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5.–13. storočia. I. zv. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989, 41–67.

1990

45. Tretia etapa zisťovacieho výskumu v Detve. AVANS 1988, 1990, 156, 157.

1991

46. Záverečná etapa výskumu v Detve. AVANS 1989, 1991, 96, 97.

1992

47. Okres Žiar nad Hronom. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5.–13. storočia. II. zv. Stredoslovenský kraj. Nitra 1992, 175–184.

1993

48. Beitrag zur Rekonstruktion des Bebaungsplanes slawischer Siedlungen. XI. Medzinárodný zjazd slavistov. Zborník resumé. Bratislava 1993, 76, 77.
49. Frühmittelalterliche Hausbaukultur in der Slowakei. In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 4. Bratislava 1993, 65–74.
50. Príspevok k rekonštrukcii plánu zástavby slovanských sídlisk. Slavica Slov. 28, 1993, 34–42.

1994

51. Eine neue Rekonstruktionsmethode für den Bebaungsplan slawischer Siedlungen. Siedlungsforschung. Arch. – Gesch. – Geogr. 12, 1994, 271–276.
52. Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. Slov. Arch. 42, 1994, 110–142.
53. Hradisko v Detve. Mat. Arch. Slovaca 11. Nitra 1994.
54. Najjužnejšie slovienske hradisko. Hist. Revue 5/6, 1994, 2, 3.
55. Staroslávna Kalamárka. Hist. Revue 5/4, 1994, 30, 31.

1995

56. Čataj II. In: M. Ruttkay (Zost.): Archeológia a ropa. Záchranné archeologické výskumy na trase výstavby preložky ropovodu mimo Žitného ostrova. Bratislava 1995, 14, 15.
57. Záchranný výskum eneolitického a včasnostredovekého sídliska v Čataji. AVANS 1993, 1995, 125, 126.

1996

58. Dávna pevnosť na Spiši. Hist. Revue 7/2, 1996, 2, 3.
59. Nie je hanbou byť mladým národom. Hist. Revue 7/10, 1996, 31, 32.

1997

60. Frühmittelalterliche Volkshausbaukultur im Mitteldonauegebiet. In: D. Čaplovič/J. Doruľa (Ed.): Central Europe in 8th–10th Centuries. – Mitteleuropa im 8.–10. Jahrhundert. International Scientific Conference, Bratislava, October 2–4, 1995. – Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2–4. Oktober 1995. Bratislava 1997, 98–104.
61. Príspevok k štúdiu formálneho a časopriestorového vývoja včasnoslovanského obydľia. Slavia Ant. 38, 1997, 95–103.

62. Slovanské hradisko v Detve – príspevok k rekonštrukcii dejín stredného Slovenska. In: R. Marsina/A. Ruttkey (Ed.): Svätopluk 894–1994. Nitra 1997, 213–220.
63. Zur Problematik der früh- und hochmittelalterlichen Grubenhäuser und Keller im mittleren Donau-gebiet. Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa. Pam. Arch. Suppl. 6. Praha 1997, 113–119.

1998

64. Dedinský dom a sídlo vo včasnóm stredoveku. In: J. Botík/M. Ruttkey/P. Šalkovský: Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie. Bratislava 1998, 9–36.
65. Frühmittelalterlichen Höhenburgwall bei Detva. In: B. Hänsel/A. Ruttkey (Hrsg.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn 1998, 419–426.
66. Zur Problematik zweier Zonen der frühslawischen Hausbaukultur. In: Studien zur Archäologie des Ostseeräumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Neumünster 1998, 205–212.

2000

67. Ein Höhenburgwall bei Detva (Slowakei). *Altertum* 46, 2000, 147–153.
68. Na počiatku bola zemnica. Domy starých Slovanov. *Hist. Revue* 11/7, 2000, 3, 4.
69. Slavic Habitat in the Early Middle Ages. [online]. <http://www.angelfire.com/tx5/texaszech/Slav%20Origins/Habitat%20in%20the%20Early%20Middle%20Ages.htm> [11-10-2016]
70. Slavic Habitat in the Early Middle Ages. In: Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century. Bratislava 2000, 107–131.
71. Včasnostredoveké nálezy z hradiska Valisko v Bojneji. *AVANS* 1998, 2000, 175, 176.

2001

72. Dom u Slovanov vo včasnóm stredoveku. *Slov. Pohľady* 4, 2001, 25–33.
73. Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. *Arch. Slovaca Monogr. Stud.* 6. Nitra 2001.
74. Ivona Pleinerová: Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny. Praha – Louny 2000 (rec.). *Slov. Arch.* 49, 2001, 405–408.
75. Sekerovité hrivny a ďalšie včasnostredoveké nálezy z hradiska v Bojneji. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 34, 2001, 171–178.
76. Výšinné hradisko v Detve – osídlenie v mladšej a neskorej dobe bronzovej. *Slov. Arch.* 49, 2001, 39–58.

2002

77. Hradiská na Pohroní. In: A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 123–134.
78. Model včasnostredovekej slovanskej osady. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 35, 2002, 113–128.
79. Náhodný nález denára Štefana I. v Úľanoch nad Žitavou. *AVANS* 2001, 2002, 206, 207.
80. Stavebná kultúra a urbanizmus osád. In: A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 57–68.
81. Včasnostredoveké osídlenie (koniec 5.–začiatok 10. stor.). In: *Atlas krajiny SR*. Bratislava 2002, 37.
82. Výšinné hradisko v Detve – protohistorické osídlenie. *Slov. Arch.* 50, 2002, 99–126.

2003

83. Zdeněk Měřinský: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu. I. Praha 2002 (rec.). *Slov. Arch.* 51, 2003, 384–386.

2004

84. K problematike železných jazykovitých nákončí opaska blatnicko-mikulčického horizontu. In: G. Fusek (Zost.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra 2004, 383–387.

2005

85. Jacek Poleski: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. *Księgarnia Akademicka*. Kraków, 2004 (rec.). *Acta Arch. Carpatica* 40, 2005, 235–237.

86. Pavel Vařeka: Archeologie středověkého vesnického domu. I. Proměny vesnického domu v Evropě v průběhu staletí. Plzeň 2004 (rec.). *Slov. Arch.* 53, 2005, 199, 200.
87. Praveké a včasnohistorické osídlenie Detvy. In: T. Figurová (Zost.): *Tradície, premeny a súčasnosť. Detva 2005*, 18–28.
88. Zur Problematik der Bauarchitektur der gesellschaftlichen Elite der frühmittelalterlichen Slawen. In: P. Kouřil (Hrsg.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Spisy AÚ AV ČR 25. Brno 2005*, 283–290.

2006

89. Dom a dedina stredného Podunajska vo včasnóm stredoveku. In: J. Zábojník (Red.): *Aevum Medium. Zborník na počesť Jozefa Hošša. Bratislava 2006*, 107–128.
90. Fortifikácia a sídliskové objekty podhradia včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. In: *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. Krosno 2006*, 303–318.
91. Frühmittelalterliches Haus und Dorf. In: *Sötét idők falvai 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. Debrecen 2006*, 3.
92. Heslá z odboru archeológia. In: *Ottova encyklopédia Slovensko A–Ž. Bratislava 2006*.
93. Pár spomienok... K jubileu akademika Bohuslava Chropovského. In: I. Vlkolinská (Zost.): *Bohuslav Chropovský. Život a dielo. Nitra 2006*, 91–94.
94. Výskum a rekonštrukcia fortifikácie západného areálu včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. *Slov. Arch.* 54, 2006, 239–258.

2007

95. Heslá z odboru archeológia. In: *Encyclopaedia Beliana 5. Galb–Hir. Bratislava 2007*.
96. Mychajlo Jurijovyč Videjko/Rostyslav Vsevolodovyč Terpylovskij/Valentyna Oleksijivna Petrašenko: *Davni poselennja Ukrajiny. Kyjiv 2005 (rec.)*. *Slov. Arch.* 55, 2007, 393–397.
97. Problematika pravokutnih i elipsoidnih zemunica kod Slavena. *Prilozi Inst. Arh. Zagreb 24, 2007*, 301–307.
98. Sídliskové objekty západného areálu včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. *Musaica 25, 2007*, 113–122.
99. Stredoeneolitické a včasnostredoveké sídlisko v Čataji. *Štud. Zvesti AÚ SAV 42, 2007*, 263–276.

2008

100. Gombík z Nitry-Dolných Krškán. *AVANS 2006, 2008*, 157, 158.
101. Heslá z odboru archeológia. In: *Ottova praktická encyklopédia Slovensko. Praha – Bratislava 2008*.
102. Najstaršie včasnoslávanske obydlia (v pravlasti a prvých vlnách západnej expanzie). In: P. Žeňuch (Ed.): *XIV. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov. Bratislava 2008*, 199–216.

2009

103. Detva. Praveké a včasnohistorické hradisko k dávnym dejinám Slovenska. *Arch. Pam. Slovenska 10. Nitra 2009*.
104. Frühmittelalterliche Grubenhäuser. Probleme der Terminologie, Typologie und Rekonstruktion. *Arch. Adriatica 3, 2009*, 273–292.
105. Najstaršie formy domov u Slovanov. *Musaica 26, 2009*, 35–48.
106. Opevnenie západného areálu hradiska v Spišských Tomášovciach. In: P. Dresler/Z. Měřínský (Ed.): *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Brno 2009*, 17–29.

2010

107. Heslá z odboru archeológia. In: *Encyclopaedia Beliana. 6. zv. His–Im. Bratislava 2010*.

2011

108. Das frühmittelalterliche Dorf im Karpatenbecken. In: *Sötét idők falvai. Debrecen 2011*, 419–450.
109. Opevnené sídla východnej časti Veľkej Moravy a Mikulčice. In: *Národní kulturní památka Slovanské hradiště v Mikulčicích a kostel sv. Markéty Antiochijské v Kopčanech. Památka světové hodnoty na seznam světového dědictví UNESCO. Hodonín 2011*, 75–88.

110. Stredné Slovensko vo včasnóm stredoveku. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 14. Nitra 2011.
 111. Včasnostredoveké kvadratické zemnice – problémy terminológie, typológie, interpretácie a rekonštrukcie. *Musaica* 27, 2011, 159–182.

2012

112. Hradisko pod Poľanou, Detva. In: V. Turčan (Zost.): Veľkomoravské hradiská. Bratislava 2012, 42–45.
 113. K problematike opevnených sídiel vo včasnóm stredoveku na Slovensku. *Acta Hist. Neosoliensia* 15, 2012, 47–60.
 114. Od chatrče ku kamennému domu. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (Zost.): Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr. Bratislava 2012, 471–479.

2013

115. Heslá z odboru archeológia. In: *Encyclopaedia Beliana* 7. In–Kalg. Bratislava 2013.
 116. Sídelný vývoj v povodí hornej Nitry v starších fázach stredoveku. *Slov. Arch.* 61, 2013, 143–175.
 117. Vladimír Turčan: Depoty z Bojnej a včasnostredoveké hromadné nálezy železných predmetov uložené v zbierkach SNM – Archeologického múzea. In: *Zborník SNM-Archeológia. Supplementum* 6. Bratislava 2012 (rec.). *Zbor. SNM Arch.* 23, 2013, 291.

2014

118. Počiatky, rozmach, premeny a zánik hradov západných Slovanov. In: *Byzantinoslovaca* 5. Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej. Bratislava 2014, 97–115.

2015

119. Hradý západných Slovanov. Arch. Slovaca Monogr. Fontes 19. Nitra 2015.
 120. Včasnostredoveké hradiská – hradý na Slovensku, Morave a v Čechách. In: P. Jenčík/V. Struhár (Zost.): Hradiská – svedkovia dávnych čias. Zborník odborných príspevkov o hradiskách a ich obyvateľoch. Dolná Mariková 2015, 85–101.

V spoluautorstve

121. J. Béreš/P. Šalkovský: Výskum slovanského hradiska v Spišských Tomášovciach. *AVANS* 1977, 1978, 36–38.
 122. M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: Mužla-Čenkove I. Osídlenie z 9.–12. storočia. *Mat. Arch. Slovaca* 10. Nitra 1993.
 123. B. Chropovský/P. Šalkovský: Novyie archeologičeskije zaključeniya dlja rešeniya etnogeneza Slavian. In: IX. Meždunarodnyj sjezd slavistov Kijev 7.–13. senfabrja 1983. *Doklady slovackich archeologov.* Nitra 1982, 5–15.
 124. B. Chropovský/P. Šalkovský: Novšie archeologické poznatky k riešeniu etnogenézy Slovanov. *Československá slavistika* 1983. Praha 1983, 151–156.
 125. P. Šalkovský (Red.): *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert.* Nitra 1984.
 126. F. Javorský/P. Šalkovský: Bol Slovenský raj aj slovanským rajom. *Krásky Slov.* 54/6, 1979, 271–273.
 127. T. Kolník/P. Šalkovský: Včasnotaténska maskovitá spona zo Slovenského Pravna a jej prínos ku keltskej ikonografii. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 20, 1983, 133–147.
 128. R. Krajčovič/A. Ruttkay/P. Šalkovský/M. Ruttkay/E. Hanzelyová: Slovenské osídlenie strednej Európy v 9. storočí. *Kultúrno-poznávacia mapa.* Bratislava 1996.
 129. I. Kuzma/P. Šalkovský: Piata sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. *AVANS* 1984, 1985, 140–142.
 130. I. Kuzma/P. Šalkovský: Šiesta sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. *AVANS* 1985, 1986, 136–140.
 131. I. Kuzma/P. Šalkovský: Štvrtá sezóna výskumu v Mužli-Čenkove. *AVANS* 1983, 1984, 131–135.
 132. A. T. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): *Slovensko vo včasnóm stredoveku.* Arch. Slovaca Monogr. Stud. 7. Nitra 2002.
 133. D. Staššiková-Štukovská/P. Šalkovský/J. Béreš/M. Hajnalová/E. Hušťaková/Z. Krempaská/F. Javorský: Včasnostredoveké hradisko I Spišské Tomášovce-Smižany – 1. etapa spracovania. *Zbor. SNM Arch.* 16, 2006, 187–234.

134. P. Šalkovský/J. Császta: Prieskum povodia Štiavnice v Sebechlebskej pahorkatine. Štud. Zvesti AÚ SAV 21, 1985, 281–285.
135. P. Šalkovský/G. Nevizánsky: Záchranný výskum včasnostredovekého sídliska v Kosihách nad Ipľom. AVANS 1982, 1983, 234, 235.
136. P. Šalkovský/P. Roth: Výsledky zisťovacieho výskumu v Hontianskych Moravciach. Štud. Zvesti AÚ SAV 21, 1991, 93–113.
137. P. Šalkovský/J. Vavák: Druhá etapa výskumu včasnostredovekého hradiska vo Svätom Jure. AVANS 2007, 2009, 184.
138. P. Šalkovský/I. Vlkolinská: Včasnostredoveké a vrcholnostredoveké sídlisko v Komjaticiach. Štud. Zvesti AÚ SAV 23, 1987, 127–172.

O autorovi

Archeológia sídiel a kultúry bývania v stredovýchodnej Európe vo včasnom stredoveku. In: L. Suballyová (Ed.): Špičkové tímy a osobnosti SAV. Bratislava 2014, 240–244.

Šalkovský, Peter, PhDr., DrSc. In: M. Macková (Zost.): Kto je kto v Slovenskej akadémii vied 2004. Bratislava 2004, 192, 193.

Internetové zdroje

<http://www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=1157> [11-10-2016]

<http://science.dennikn.sk/kto-je-kto-v-slovenskej-vede/osobnosti/veda-a-vyskum/2243-peter-salkovsky> [11-10-2016]

http://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=user-org-user&user_no=2742 [11-10-2016]

Podľa autorových podkladov zostavila *Zuzana Staneková*

SPRÁVA

Štrnásť medzinárodná konferencia Doba popolnicových polí a doba halštatská*

Stredočeské historické mesto Kutná Hora, zapísané v zozname svetového kultúrneho dedičstva UNESCO, po dvadsiatich rokoch opäť privítalo účastníkov medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská“. V poradí už štrnásť stretnutie sa konalo v dňoch 4.–7. októbra 2016 pod záštitou starostu Kutnej Hory Bc. Martina Starého, ktorý je zároveň zanietým podporovateľom regionálneho archeologického výskumu. Hlavnými organizátormi konferencie boli riaditeľ Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i. doc. PhDr. Luboš Jiráň, CSc. a vedúca pracoviska AÚ AV ČR v Kutnej Hore PhDr. Radka Šumberová. Po privítaní účastníkov a pred otvorením odbornej časti Luboš Jiráň stručne zhrnul históriu tohto podujatia, ktorá sa začala písať práve v Kutnej Hore roku 1996. Niektorým bádateľom, ako bolo možné postrehnúť na archívnych záberoch, síce odvtedy pribudlo zopár rokov, no tejto tradičnej konferencie sa aktívne zúčastňujú dodnes.

Už v úvode možno podotknúť, že tohtoročná bilancia konferencie vyznieva veľmi priaznivo. Štvordňová akcia sa uskutočnila v trojhviezdičkovom hoteli U Kata na okraji historického centra Kutnej Hory. Archeológovia z Čiech, Moravy a Sliezska, ale i Slovenska, Poľska, Rakúska a Slovinska celkovo prezentovali 49 príspevkov. V rámci desiatich blokov odznelo 43 referátov, ku ktorým možno prirátat 16 vývesiek. Je potešiteľné, že z toho dve desiatky príspevkov patrili slovenskej archeologickej komunite, prípadne k nim možno zaradiť ďalšie, na ktorých sa slovenskí vedci spolupodieľali. Správa prináša rešerš referátov, ohliadnutie sa za miestami navštívenými v rámci jednodňovej exkurzie a rekapituláciu tém posterov.

Prvý blok referátov otvorila hlavná organizátorka Radka Šumberová. Do prednáškového maratónu ako prví vstúpili Václav Furmánek a Vladimír Mitáš, ktorí zdôraznili „Prínos výskumov v Radzovciach pre históriu popolnicových polí v strednej Európe“. Po súhrne výsledkov výskumu rozsiahleho pohrebiska a sídliska zo strednej až neskoršej doby bronzovej, ktoré sa v Radzovciach komplexne preskúmali v priebehu 20. storočia a odbornej verejnosti sú známe z početných vedeckých i populárno-náučných publikácií, Václav Fur-

mánek predstavil štruktúru katalógu pohrebiska s 1334 hrobmi pilinskej a kyjatickej kultúry, ktorý je aktuálne v tlači. Paulina Kowalczyk-Matysová v prednáške „Kultura lužicka na Wysoczyźnie Wielicko-Gdowskiej“ charakterizovala osídlenie lužickej kultúry na vybranom území Malopoľska, ktoré sa od praveku spája s produkciou soli. Do prehľadu hmotnej kultúry zahrnula nálezy dokumentujúce osídlenie okolo mesta Kraków ako aj osobité keramické tvary z náleziska Kokotów. Referát Adama Gašpara „Lužická kultúra na moravsko-slovenskom pomedzí“ vychádzal z jeho diplomovej práce, ktorú úspešne obhájil na FF MU v Brne. Detailná analýza materiálu lužickej kultúry medzi Strážovskými vrchmi a Vizovickými vrchmi mu umožnila rozpoznať viaceré rozdiely v kultúrnom vývoji slovenskej a moravskej strany pracovnej oblasti. Prvá časť príspevku „Archeologie střední a mladší doby bronzové na Vyškovsku – výsledky projektu 2014–2016“ Davida Parmu a Romana Křivánka bola zameraná na interpretáciu vzorových sídliskových lokalít v k. ú. obce Ivanovice na Hané, druhá časť interpretácii opustenia týchto, v mladšej dobe bronzovej intenzívne osídlených polí, ku ktorému došlo na konci doby bronzovej a v dobe halštatskej. Aj v prípade tohto projektu sa potvrdil význam vedecky plánovaných geofyzikálnych meraní, analytických zberov a zberov detektormi kovov, ktoré nadväzovali na rozsiahle záchranné výskumy v trase diaľnice pri Vyškove, s ktorými nás David Parma oboznámil na minulých podujatiach.

Druhému bloku dominovala slovenská archeologická problematika. Rudolf Kujovský priblížil „Kontakty lužických a stredodunajských popolnicových polí v mladšej a na počiatku neskoršej doby bronzovej na Slovensku“. Tie demonštroval najmä na príkladoch keramiky z lepšie preskúmaných sídlisk a pohrebisk na západnom Slovensku ako Očkov, Partizánske, Pobedim, Topolčany alebo Žitavany-Kňazice. Príspevok Ivana Chebena, Petry Chebenovej a Michala Chebena riešil „Osídlenie z doby popolnicových polí v Čiernych Kľačanoch“. Výsledky systematického výskumu lokality z rokov 2013–2015 osvetľujú nielen doposiaľ málo známe osídlenie polohy Pri Mlyne v neskoršej dobe bronzovej a na počiatku staršej doby železnej, ale aj osídlenie

* Príspevok vznikol v Archeologickom ústave SAV Nitra s podporou projektu 02/0091/16 agentúry VEGA.

lužickej kultúry v tejto fáze mladšieho praveku na Zlatomoravecku a Požitaví vôbec. Témou Romana Vávru boli „Zvieratá na sídlisku lužickej kultúry v Senici“. Druhové zastúpenie fauny zo sídliska lužickej kultúry komentoval na základe výsledkov osteologickej analýzy Kataríny Šimunkovej. Jej rozbor doložil tak štandardný sortiment domácich zvierat, ako aj lovnú zver vrátane rýb (napr. sumca). Zaujímavou časťou referátu bolo premýšľanie o úžitku zvierat, teda možnom využití zvieracích produktov a zvyškov populáciou z neskorej doby bronzovej. Ťažiskom referátu Dominiky Andreánskej boli „Staronové nálezy z lužického pohrebiska v Diviakoch nad Nitricou (okr. Prievidza)“, ktorými sa prešlo k pohrebnému ritu lužickej kultúry. Autorka sa sústredila na hrobový materiál, ktorý v štúdiu Ladislava Veliačika v Slovenskej archeológii z roku 1991 z objektívnych dôvodov nenájdeme. Ide totiž o hroby preskúmané Martou Remiašovou v súvislosti s plynofikáciou obce roku 1994. Uvedené hrobové celky sú svedectvom o rozsahu pohrebiska na lokalite Vikárka, no najmä o pochovávaní v stupni HB. Tematické premeny druhého bloku vyvrcholili prezentáciou Eleny Miroššayovej, ktorá prezentovala „Profiláciu kultúrneho vývoja Košickej kotliny v dobe halštatskej“. Menovaná bádatelka vo svojom príspevku zúročila celoživotné profesijné zameranie, spojené so štúdiom materiálnej kultúry stupňov HC a HD na východnom Slovensku. Vývoj osídlenia evidentne profilovali tak domáce, ako aj cudzie prvky, čo dokumentovala početnými príkladmi, okrem iného nedávno monograficky publikovaným pohrebiskom v Ždani.

Nosnou témou tretieho bloku boli hradiská. „Současný stav poznání opevněných výšinných poloh pozdní doby bronzové a doby halštatské na Malé Haně“ analyzovali Marek Novák a Zuzana Jarůšková. Prezentovali výsledky prospekcií a chronologicky signifikantné nálezy z hradísk Boskovice-Hradní kopec, Krhov-Malý chlum, Velké Opatovice-Hradisko, eventuálne Biskupice-Hrubé kolo, Svitavka-Hradisko, ktoré sa detailnejšie mapujú v spolupráci s Múzeom regiónu Boskovicka. Radka Hentschová a Jindřich Štefl zhodnotili „Nedestruktivní výzkum hradiště Hrádek (k. ú. Libochovany, okr. Litoměřice)“. Táto 18 ha lokalita z doby bronzovej, majestátne sa vypínajúca nad riekou Labe, je známa jednou z najmohutnejších dvojitéch fortifikácií v Čechách. Podľa autorov príspevku išlo o miesto kultového významu, prípadne nadregionálne náboženské centrum. Svoje argumenty opreli aj o brilantné zábery východu Slnka, ktorá možno z hradiska pozorovať v čase slnovratu. Rozlohou o niečo menšie, 15 ha hradisko „Šobes (okr. Znojmo), výšinné sídlisko ze závěru doby bronzové“ predstavil David Rožnovský. Žiaľ, podstatná

časť tohto moravského náleziska bola zničená v minulom storočí pri zakladaní vinohradov. Aktuálne výskumy poukazujú na jeho vnútorné členenie ako aj remeselnícky charakter (metalurgia farebných kovov, výroba textilu, spracovanie jantáru). Putovanie po pravekých hradiskách strednej Európy zakončil autorský kolektív Peter Barta, Michal Felcan, Stanislav Hronček, Petra Kmeťová, Roman Pašteka a Susanne Stegmann-Rajtár príspevkom „Smolenice-Molpír – najnovšie výsledky výskumu“. Ukázalo sa, že revízia dávnejšie získaných nálezov prepojená s veľkoryso zameraným interdisciplinárnym prístupom môžu byť pre lokalitu tohto typu prínosom. Z množstva zaujímavých zistení, o ktorých hovorila Petra Kmeťová, možno uviesť znovuoobjavené dubové dreva, ktoré pravdepodobne pochádzajú z vodnej cisterny na akropole a ktoré bolo možné dendrochronologicky analyzovať. Záver prezentácie bol venovaný historickej topografii Molpíra, v ktorej Michal Felcan informoval o geofyzikálnom prieskume hradiska, či spresnení jeho pôdorysného plánu.

Druhý deň konferencie otvorili kolegyne z mesta Wrocław. Tri po sebe logicky nasledujúce prezentácie „Konstrukcje grobowe z okresu halsztackiego na cmentarzysku w Domasławiu, stan. 10/11/12 – studium porównawcze“ (Anna Józefowska – Dagmara Łaciak), „Zastosowanie technik trójwymiarowych w badaniach nad halsztacką ceramiką malowaną z Domasławia, stan. 10/11/12“ (Małgorzata Markiewicz) a „Halsztacka ceramika malowana na kremowym tle z terenu Polski i Czech w świetle badań stylistycznych i technologicznych – próba określenia pochodzenia“ (Dagmara Łaciak), oboznamovali s rôznymi druhmi analýz ako aj možnosťami digitálneho spracovania a trojdimenzionálnej prezentácie materiálu z rozsiahleho sliezkeho pohrebiska Domasław, ktoré sa detailne preskúmalo v rámci záchranného výskumu v rokoch 2006–2008. Z kvanta unikátnych hrobových nálezov z doby popolnicových polí a predovšetkým z doby halštatskej sa spomínal najmä bohatý inventár z halštatských hrobov s komorovými konštrukciami. Interesantný „Halštatský hrob sociálně vyloučeného (?) jedinca z Doksan na Litoměřicku“ predstavil Martin Trefný. Interpretáciu atypického uloženia dospelého jedinca s oddelenou lebku ležiaceho na bruchu, ku ktorému bola priložená halštatská nádoba so spálenými kosťami (nateraz neurčenými), nechal realizátor výskumu pochopiteľne otvorenú. Nález je zaujímavý najmä z pohľadu antropológa, ktorý tohto jedinca charakterizoval ako „*podvýživéné individuuum nevelkého vzrastu a divného výzoru*“. Štvrtý blok ukončil Jiří Juchelka s referátom „Pohřebiště lužické kultury v Samborowicích (PL). Předběžné výsledky“. Informoval nás o 218 žiarových hroboch

z rozsiahlejšieho pohrebiska lužickej kultúry, ležiaceho bezprostredne pri česko-poľských hraniciach. Klasický hrobový materiál, ktorý sa získal v priebehu 20. storočia a sčasti bol publikovaný poľskými bádateľmi, je v súčasnosti vo fáze komplexného spracovania.

Piaty blok sa začal odvíjať od problémov staršej doby železnej na západnom Slovensku. Prednáška Ladislava Chmela „Bánovce nad Bebravou – Biskupice, poloha Keblov II (osídlenie v dobe halštatskej)“ sa upriamila na objekt súvisiaci s textilnou produkciou. Na základe koncentrácie tkáčskych závaží a súboru praslenov sa autor prezentácie domnieva, že ide o deštrukcie dvoch tkáčskych stavov. Na jednom z nich sa zrejme tkali tenšie látky, na druhom hrubšie látky. Komplexný pohľad na problematiku bol doplnený relevantnými analógiami z východo-halštatskej kultúry, výsledkami archeobotanickej analýzy (Mária Hajnalová) a archeozoologickej analýzy (Katarína Šimunková) tohto výrobného objektu. Predmetom štúdie a úvah Milana Metličku bola „Technická? keramika z mazanicové hlíny ze sídlíšť mladší a pozdní doby bronzové západních Čech“. Je otázne, koľko artefaktov tohto typu alebo ich zlomkov so stopami druhotného prepálenia (v rámci rozboru sídliskového materiálu možno pôvodne priradených k bežnej mazanici a pod.), pochádza z lokalít ležiacich mimo zbernú oblasť autora. V diskusii sa David Parma hneď zmienil o prípadoch z Moravy. Unikátna „Halštatská bronzová plastika z Mladé Boleslavi“ v tvare štylizovaného koníka, ktorú v rámci štýlovej analýzy fundovane predstavil Lubor Smejtek, sa zároveň dostala do nového loga Ústavu archeologické památkové péče středních Čech. Podrobnosti a súvislosti k zoomorfnej plastike, nájdenej pri záchrannom výskume na okraji historického jadra mesta Mladá Boleslav v roku 2013, možno nájsť v príspevku Lubora Smejtka a Jarmily Švédovej v 20. ročníku periodika *Archeologie ve středních Čechách* (2016, 9–30). Vratislav Janák sledoval „Skytská militaria z Kotouče u Štramberka“. Na kľúčovej výšinej lokalite na rieke Odre, ktorá je v súčasnosti už spolovice odťažená, sa od druhej polovice 19. storočia nachádzali aj viaceré „skýtske“ hroty šíпов. Ukazuje sa, že v odbornej literatúre je okolo nich poriadny chaos a niekoľko z nich je dokonca nezvestných. Svetlo do problematiky azda vnesie komplexné spracovanie halštatského osídlenia vrchu Kotouč, ktoré autor prednášky pripravuje. Na záver bloku Miloslav Chytráček a spoluautori Ondřej Chvojka, Milan Metlička, Jan Michálek a Martin Golec prezentovali „Jantar starší doby železné a otázku průběhu jantárové cesty ve střední Evropě“. Tím menovaných bádateľov sa zameral nielen na s témou súvisiace diaľkové kontakty, ktoré ilustroval na početných

príkladoch, ale aj na hľadanie príčin výskytu jantáru v stredoeurópskych súvislostiach a špecifiká jantárovej cesty doby halštatskej, eventuálne doby laténskej, nevynímajúc.

Popoludnie pokračovalo šiestym blokom, ktorý otvorila prednáška Briny Škvor Jernejčíč „Intercultural Contacts and their Impact on the Burial Customs. The Ceramic Perspective from the South-Eastern Alpine Region and Northern Carpathian Basin“. Autorka porovnávala hrobové nálezy v uvedených záujmových oblastiach, čo jej umožnilo poukázať na spoločné prvky pohrebného rítu (napr. výskyt zlomkov kosákov v ženských hrobách) ako aj načrtnúť možné cesty predmetov, ideí, obyvateľstva a kontaktov doby popolnicových polí vôbec (napr. Potisím). Ondřej Chvojka a Daniel Hlásek priblížili „Současný stav poznání plochých pohřebišť doby popelnicových polí v jižních Čechách“. Územie južných Čiech je všeobecne známe koexistenciou mohýl a plochých hrobov v mladšej dobe bronzovej. Plytko uložené ploché hroby, na rozdiel od mohylových, boli už zväčša rozorané, resp. sa v takomto stave zisťujú. Autori spoločne predstavili tri nové žiarové pohrebiská v okresoch Písek a Tábor, kde sa zachytili ploché urnové hroby. V netradičnom a inšpiratívnom príspevku Michal Ernée hľadal odpoveď na otázku: „Bylo v době bronzové dost bronzu?“ (s podtitulom „Aneb kulturní vrstvy a bronzová industrie“). Komparáciou vybraných a na prvý pohľad neporovnateľných sídliskových lokalít z Čiech a zo Švajčiarska, ktoré obohatil logickými argumentmi a príkladmi, nás presvedčil, že údajne áno.

Siedmy blok vyplnili predovšetkým novšie nálezy depotov bronzových predmetov. Najprv Milan Salaš, Petra Houfková a Tereza Šálková prezentovali „Bronzový depot ze Svinošic-Babiho lomu (okr. Blansko) a jeho environmentální kontext“. Stojí za zmienku, že nový hromadný nález z neskorej doby bronzovej spod mysterióznej lokality so skaliskami okrem iného obsahoval hrot kopije, ktorá v tomto depote vystupuje ako tzv. archaizovaný import zo severozápadnej Európy. Kým archeologická interpretácia hovorí, že išlo o sakrálne depoziťum, z archeobotanickej a palynologickej analýzy miesta nálezov vyplýva, že v okolí depotu boli pôvodne pastviny a lesy. „Rannersdorf (Niederösterreich). Das endurnenfelderzeitliche Depot und seine Beziehung zu den Gräbern und der Siedlung“ boli sledované v prednáške Violetty Reiter. Komplexne predstavený sedemkilogramový hromadný nález zo začiatku neskorej doby bronzovej menovaná bádateľka uviedla do spojitosti so sídliskom a pohrebiskom, ktoré sa odkryli v rámci záchranného výskumu veľkej polykultúrnej lokality v rokoch 2001 a 2002. Vedecký tím v zložení Jaroslav

Účastníci exkurzie pred hradiskom Stará Kouřim. Foto V. Mitáš.

Jiřík, Martin Pták, Tomáš Hiltcher, Daniel Hlásek, Tereza Šálková, Jan John, Jiří Dohnal, Zdeněk Jáně, Kateřina Šálková, Jiří Kmošek, Šárka Msallamová, Vít Lhotka a Jiří Hubený nám ukázal „Depoty doby bronzové z Křenovic, okr. Písek – nálezy z roku 2015“. Okrem oboznámenia sa so štvoricou hromadných nálezov z doby bronzovej bolo zvlášť osviežujúce, vzhľadom na pokročilý čas rokovania, si pozrieť komentované video, v ktorom sme sledovali postupné rozoberanie depotu 3. Tento proces v laboratórnych podmienkach podľa Daniela Hlásku reálne trval dva dni. Záver bloku vyplnili dva referáty archeológov zo Slovenska. S „Depotom bronzových predmetov z hradiska lužickej kultúry na Sitne v katastri obce Ilija, okr. Banská Štiavnica“, ktorý našiel v rámci záchranného a zisťovacieho výskumu AÚ SAV na uvedenej výšinnej lokalite v roku 1986 Pavel Žebrák, nás oboznámil Ondrej Ožďáni. Okrem tohto hromadného nález 34 predmetov, včítane honosného bronzového opaska z počiatku neskorej doby bronzovej, sa autor prednášky pozastavil pri nie menej dôležitom depote bronzov z Holíka, ktorý polohopisne predstavoval zázemie hradiska na Sitne. Potom predstavila Mária Novotná (v spoluautorstve s Martinom Kvietkom) „Nový hromadný nález z Priechodu, okr. Banská Bystrica“. Depot objavený hľadačmi pokladov, ale s presnými nálezovými okolnosťami, je pozoruhodný z viace-

rých hľadísk, najmä však uložením sekier s tuľajkou a hrotov oštepov v bronzovom kotlíku s jedným držadlom. Kotlík, ktorému Mária Novotná venovala dominantnú pozornosť, je zrejme samostatným typom, v rade kotlíkov predchádzajúci Merhartov typ B1.

Prednáškový maratón ukončila trojica príspevkov ôsmeho bloku, ktoré sa venovali bronzovej industrii. Kamil Nowak a Katarzyna Sielicka predstavili „Depozyt brązowy z Paszowic – zagadnienia typologiczne i technologiczne“, t. j. typologickú skladbu tohto hromadného nález bronzových predmetov, ich technologické otázky ako aj regionálne súvislosti. Ukázalo sa, že hromadný nález, objavený v dolnosliezskej obci Paszowice v roku 2015, obsahoval 34 v celosti aj vo fragmentoch zachovalých artefaktov z neskorej doby bronzovej, na ktorých možno pozorovať stopy používania, ale i kazy, resp. ide o nedohotovené predmety po odliatí. Michal Felcan (v spoluautorstve s Jánom Tirpákom) sa bližšie pozreli na „Hroty šípov zo staršej doby železnej a možnosti ich výskumu“. Prednášajúci vyzdvihol aktuálne možnosti trojdimenzionálnej dokumentácie týchto militárií a s tým spojené lepšie možnosti ich štúdia (napr. výrobných defektov), čo demonštroval na príkladoch z vybraných halštatských lokalít na západnom Slovensku. K niektorým nálezom z hradiska Smole-

nice-Molpír pripojil archeobotanické dáta zvyškov drier (analýza Jany Mihályiovej), ktoré sa zachovali v tulačkách hrotov. V druhom svojom príspevku na tomto podujatí Roman Vávra (spoluautori Ján Rajtár a Ján Tirpák) komentoval „Výsledky XRF analýzy bronzových predmetov z pohrebiska Chotín II“. Analyzoval sa reprezentatívny súbor artefaktov z doby popolnicových polí, avšak výsledky 95 meraní možno označiť za orientačné a skreslené koróziou. Diskusie, ktoré sprevádzali a ukončili aj tento blok, pokračovali do neskorých hodín v rámci spoločenského večera.

Tretí deň podujatia patril exkurzii, počas ktorej sa navštívilo šesť zaujímavých miest. Prvým bolo rozsiahle slovanské hradisko Stará Kouřim, odkiaľ však pochádzajú aj nálezy z eneolitu, doby bronzovej a z doby halštatskej. Tzv. Lechův kámen – magické miesto pred vonkajším valom tohto hradiska s pekným výhľadom na siluetu mesta Kouřim – bolo ideálne pre spoločné foto účastníkov. Ďalšie dve zastávky sa absolvovali v obci Libodřice. Jednou z nich bol jediný mohylník lužickej kultúry z mladšej doby bronzovej v stredných Čechách, ktorý čiastočne preskúmal už známy kolínsky bádateľ MUDr. František Dvořák v 20. rokoch minulého storočia. Je pozoruhodné, že časť lokality v polohe Háj je ešte stále dobre zachovalá. Ďalšou zastávkou v tejto obci bola Bauerova vila. Ide o ojedinelú kubistickú vilu z rokov 1912–1914, ktorá v súčasnosti slúži ako múzeum dizajnu českého kubizmu. Naše kroky sa potom uberali najmä vertikálne po 216 schodoch unikátneho vežového vodojemu z obdobia prvej ČSR na okraji Kolína, ktorý mesto sprístupnilo ako rozhľadňu. Okrem iných zaujímavostí Kolínska sme z nej mali ako na dlani eponymnú lokalitu archeologickej kultúry, resp. stupňa knovízskej kultúry – Štítary. Piatym navštíveným miestom bol autentický románsky kostol sv. Jakuba v obci Jakub, ktorý bol už v stredoveku s veľkou pravdepodobnosťou jednou zo zastávok na ceste do legendárneho pútnického miesta Santiago de Compostela v západnom Španielsku. V spojitosti s nosnou témou konferencie zrejme mnohých zaujala informácia o veľkom sídlisku z neskorej doby halštatskej, preskúmaného neďaleko od kostola. Šiestou a zároveň poslednou zastávkou bolo Mestské múzeum v Čáslave, ktoré patrí k najstarším múzeám tohto typu v Čechách. Múzejníci tu pre účastníkov konferencie okrem drobného občerstvenia pripravili pracovnú prezentáciu nálezov, ktoré sa odkryli pri nedávnom výskume rozsiahleho pohrebiska lužickej kultúry z mladšej doby bronzovej na mieste dnešného obchodného centra Kaufland. Bodkou za exkurziou bola návšteva kutnohorských vínných pivníc, samozrejme, spojená s ochutnávkou a výbornou atmosférou.

Záverečné prednáškové dopoludnie otvorila Barbara Zajacová s referátom „Kostrové hroby z pohrebiska lužickej kultúry v Mikušovciach“. Poukázala v ňom nielen na špecifiká dvoch regulárnych kostrových hrobov na uvedenom žiarovom pohrebisku, ale datovaním AMS ¹⁴C dokumentovala aj ich súvekosť so žiarovými hrobmi z mladšej doby bronzovej. Jindřich Hlas predstavil „Pohřebiště kultury lužických popelnicových polí v Kravařích (okr. Opava)“. Skutočnosť, že ide o dôležité pohrebisko českého Sliezska naznačuje 233 preskúmaných žiarových hrobov ako aj kontinuita pochovávaní od stupňa BD až po rozhranie stupňov HC/HD1. Téma o pohrebiskách pokračovala prednáškou „Pohřebiště kultury lužických popelnicových polí ve Velkých Opatovicích, okr. Blansko“. Hoci je toto veľké pohrebisko známe už vyše 100 rokov, stavebníkom to nezabránilo ho v ostatnom čase zdevastovať. V rokoch 2015 a 2016 sa zachránilo aspoň 98 hrobov, ktoré detailne analyzovala Zuzana Jarůšková. V jednom z najzaujímavejších príspevkov Richard Bíško a David Parma (za autorský kolektív Richard Bíško, David Parma, Jiří Kala, Mária Hajnalová a Jiří Kmošek) komplexne rozobrali „Nový hrob se zbraněmi z mladší doby bronzové na katastru Horních Heršpic (Brno)“. David Parma nás nepochybne všetkých presvedčil, že v tomto bohatom žiarovom hrobe s charakteristickým setom militáriei bol pochovaný elitný bojovník stredodunajských popolnicových polí. Otázky pohrebného ritu rezonovali aj na konci deviateho bloku. Referátom „Pohřby střední a mladší doby bronzové na Moravě a vývoj jejich ritu“ ho zakončila Klára Šabatová s Davidom Parmom. V analytickom príspevku sa venovali postupným zmenám, ktoré sprevádzali pohrebný rítus na sledovanom teritóriu od mohylových kultúr do doby popolnicových polí a ktorých výsledkom bolo používanie komunitných pohrebísk.

Funerálna archeológia dominovala i desiatemu bloku. Jana Mihályiová, Vladimír Mitáš a Václav Furmánek v príspevku „Pohrebisko z doby popolnicových polí v Cinobani (Pohľad archeobotaniky a archeológie)“ uviedli do spojitostí archeologické a archeobotanické dáta z menšieho súboru hrobov pilinskej a kyjatickej kultúry. Na konci prednášky Vladimír Mitáš zdôraznil význam preplavovania obsahov hrobových nádob, prípadne obsahov skrinkových hrobov bezo zvyšku. „K niektorým aspektom pohrebného ritu platénickej kultúry na príklade pohrebiska v Moravičanoch“ sa vyjadrila Erika Makarová, ktorá túto nekropolu lužickej a platénickej kultúry vyhodnocuje v rámci svojej doktorandskej práce. Tento krát sa zamerala na charakteristiky bohato vybavených hrobov (miestnych elít) z platénickej fázy. Miloš Vávra, Dražen Šťastný a Zdeněk Beneš podali správu o záchranných akciách

na menej známej lokalite „Cerhenice, okr. Kolín. Žárové pohřebiště z mladší doby bronzové“, ktoré sa uskutočnili v rokoch 2008–2015. V príspevku „Origin of secondary depositions at Křenovice and Hulín-Pravčice sites“, ktorý prezentovala Anna Pankowska (spoluautori Arkadiusz Tajer, Ladislav Šmejda, David Rieger), bolo možné na antropologickom materiáli zo „slezsko-platěnických“ objektov, ktoré sa odkryli na vyššie menovaných polykultúrnych lokalitách, sledovať prejavy rituálnych aktivít: od disartikulovaných skeletov až po prípady hľadania ľudských kostí (možno používaných ako amulety). Záverečný, 43. referát nasledovali slová vďaka hlavného organizátora Luboša Jiráňa a ukončenie rokovania. Poďakovanie organizátorom od Rudolfa Kujovského sa zároveň spojilo so symbolickým prevzatím štafety prípravy ďalšieho podujatia slovenskou stranou.

V konferenčnej sále sa bádatelia prezentovali aj výveskami. Správa ich rekapituluje abecedne podľa autorov: Markéta Augustýnová „Potenciální surovinové zdroje metalurgie bronzu doby bronzové v západních Čechách“, Martin Bača „Komnatná, Bobrovček, Bobrovec, Komjatná – história jedného depotu“, Jozef Batora – Martin Bača „Sídliisko z neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej v Nevidzanoch, poloha Hradisko“, Martina Beková – Zuzana Bláhová-Sklenářová – Tomáš Chmela „Pohřebiště lužických popelnicových polí u Vojenic (okr. Rychnov n. Kněžnou) – možnosti rekonstrukce nádob z narušených žárových hrobů“, Jan Bla-

žek – Marek Půlpán „Krušnohorská lokalita Místo (600 m n. m.) z mladší a pozdní doby bronzové a z doby halštatské“, Drahomíra Frolíková – Milošlav Slabina „Bylanské komorové hroby z Prahy-Letňan“, Jakub Halama „Další bronzы od Malé Polanky (okr. Šumperk). K lokálním koncentracím depotů KLPP“, Daniel Hlásek – Jaroslav Pavelka „Amfory jako součást pravěké technologie mléka? Doklady z doby bronzové z Čech. Předběžná zpráva o výzkumu“, Ondřej Chvojka – Petr Menšík „Jehlancovitá závaží z objektů sídlištního a výrobního areálu z mladší doby bronzové u Březnice (okr. Tábor)“, Pavel Kacl „Nové sídlištní nálezy knovízské kultury v Praze-Modřanech. Předběžná zpráva“, Kateřina Kleinová – Jiří Košta – Pavel Sankot „Žárové pohřebiště v Hostivci-Paloukách (okr. Praha-západ)“, Zuzana Litviaková „Osídlenie toku Dolného Dudváhu v staršej dobe železnej“, Martin Neumann „Dynamika sídliskovej štruktúry v oblasti Malých Karpát v dobe bronzovej“, Katarína Petriščáková – Olga Trojánková „Kůň v pozdní době bronzové. Archeozoologický a archeologický výzkum“, Kamila Pokorná „Žlab pozdní doby bronzové z Topělce (okr. Písek)“ a Jan Zeman „Sídlní struktury horákovského dvorce v Kuřimi“.

V závere možno s radosťou rezumovať, že štrnásť konferencia o dobe popolnicových polí a dobe halštatskej bola tak bezproblémovo zorganizovaná, ako aj vedecky a spoločensky prínosná. Pätnásť ročník tohto podujatia sa uskutoční v roku 2018 na Slovensku.

Vladimír Mitáš

RECENZIE

Miroslav Plaček – Miroslav Dejmal a kolektív (A. Bajer, A. Hoch, J. Hošek, P. Kočár, R. Kočárová, T. Kolář, L. Lisá, D. Merta, L. Petr, J. Příhoda, J. Pajer, J. Rybníček, M. Sedláčková, K. Slavíček, K. Smíšek, Z. Sůvová, D. Rohanová, M. Vágner, H. Vavřík, R. Vrla, G. Vyskočilová, P. Žákovský): **Veselí nad Moravou. Středověký hrad v říční nivě**. Archaia Brno o. p. s. Brno 2015. 382 strán, 219 čiernobielych obrázkov, 24 tabiel, 24 diagramov, 49 farebných obrázkov, anglický súhrn, dátový nosič DVD. ISBN 978-80-905546-3-4.

V posledných rokoch nie je núdza o monografické práce objavujúce sa v prírastkových fondoch knižníc vedeckých inštitúcií, na predajných pulchov s odbornou literatúrou. Z takto potešiteľnej produkcie môžu neraz uniknúť pozornosti niektoré publikačné výstupy. K nim by s určitou pravdepodobnosťou nemala patriť recenzovaná kolektívna monografia len preto, že jej titul vyznieva lakonicky a farebnosť obalu nie je vyzývavá. Už z priebežného listovania vyplynie, že publikácia prezentuje množstvo hodnotných zložiek nálezovej situácie, zvyškov stavebných objektov, širšiu škálu štandardných až unikátnych reprezentantov materiálnej kultúry, ktoré spracoval a precízne vyhodnotil neobvykle široký tím odborníkov, špecialistov v danom odbore. Aj preto výsledky terénnych aktivít neustrnuli iba v objemných zväzkoch nálezovej správy so stavebno-historickým vyhodnotením, ktoré by sa postupne zverejňovalo v časopiseckých a zborníkových štúdiách. Takúto eventualitu prekonal ambiciózný zámer autorskej dvojice, ktorá sa podujala komplexne spracovať nálezový fond v tematicky previazaných kapitolách, doplnených o definíciu prírodného prostredia a postavenia náleziska v historickom vývoji tamojšieho regiónu. K naplneniu cieľa by akiste nedošlo bez finančných prostriedkov z projektu GA ČR P405/11/1729, ktorý bol schválený vďaka výstižne definovanému cieľom, metodickým postupom a presvedčivému zdokladovaniu očakávaných výsledkov.

Začiatky pracovných aktivít na historickom objekte vo Veselí nad Moravou sú späté so záchranným archeologickým výskumom vyvolaným plánovanou rekonštrukciou spustnutého zámku. Jeho výslednú hmotu dotvorila zbarokizovaná dostavba renesančnej dispozície s klasicistickými úpravami interiéru. Oveľa inšpiratívnejšie vyznievajú známe historické pramene, ktoré do príslušného areálu lokalizujú počiatočnú podobu vrcholnostredovekého šľachtického sídla s následnými vývojovými etapami. Potešiteľné je, že sa vďaka hromadiacemu stavebnému odpadu, navrhovanému v podmokrenom a zaplavovanom prostredí zachovali viaceré zvyšky stavebných objektov, materiálnej kultúry a ďalších hmotných pozostatkov ľudských aktivít.

Zmieňované sídlo bolo totiž vybudované na jednom z ostrovov obtekánych meandrujúcimi ramenami rieky Moravy. Podľa Miroslava Plačka poskytla táto poloha prijateľné podmienky, aby sa tu v druhej štvrtine 13. stor. vybudovala prvotná podoba hradu. Vďaka nemu sa v inundácii pohraničnej rieky doplnila sústava obranných zariadení a zintenzívnilo sa dosídľovanie širokého územia ležiaceho medzi premyslovským a arpádovským štátom. Týmto sporadicky osídleným priestorom, označovaným ako Konfínium alebo Lucké pole, však prechádzali odveké cesty spájajúce obe susediace ekumény.

Východiskové informácie k stavebnému vývoju veľselského hradu poskytol archeologický výskum z rokov 2008–2010. Odkryv sa sústredil do nádvorja zámockého objektu, sčasti do jeho interiérových priestorov a prilahlého okolia. Miroslav Dejmal výsledky terénnych aktivít v monografii účelovo zostručnil, aby získal viac priestoru k prezentácii dôležitých momentov približujúcich etapovitý vývoj tohto sídla i charakteristiku zachovaných stavieb. Na základe týchto stavieb i precízne zdokumentovaných stratigrafických vzťahov sídliskových vrstiev, jamovitých objektov a nálezov vyčlenil štyri hlavné fázy využívania tohto sídla v 13.–14. stor. Vypracovanú archeologickú schému podporujú aj dendrodáta z odobratých vzoriek zachovaného dreva. Archeologickým výskumom sa prebádali väčšinové úseky predhradia priliehajúceho k južnej strane jadra vrcholnostredovekého hradu. Okrem primárneho ohradenia sa v tejto hospodárskej časti zdokumentovalo 18 stavebných objektov využívaných v rôznych časových úsekoch. Okrem presvedčivo zdokladovaných stajní s omazaným výpletom stien mohli ďalšie z objektov slúžiť ako senník, ohrada pre chované zvieratá a kuchyňa na prípravu stravy. Prehliadnuť sa nedá rozdielna konštrukčná náročnosť zrubových stavieb zostavených z otesaných, či neopracovaných kmeňov stromov. Dosková podlaha sa spája s honosnejšími priestormi, dominujú pieskom pokryté dná. Spodné hrany stien spočívali na úrovni terénu, v staršom období na zvislých koloch.

Zaujímavé poznatky poskytli expertízy prírodných a technických vied s opisom metodických postupov spracovania vzoriek, komparáciou výsledkov s adekvátnymi zisteniami z iných nálezísk. Ich prínos vystihuje stranový rozsah tejto kapitoly prevyšujúci štvrtinu recenzovanej publikácie. Informatívnosť príslušných materiálových súborov je závislá od viacerých skutočností. Na ilustráciu možno uviesť mikromorfologický rozbor podlahových sedimentov, preukazujúci prirodzene ušliapanú úroveň alebo jej postdepozíčné prevrstvenie. V prípade stajní dochádzalo k opakovanému odstraňovaniu hnojných vrstiev a ich nahrádzaniu novou podstielkou. Na tento účel sa nevyužívala slama. Dominovali tráviny z okolitého prostredia, ktoré boli spolu s letninou takisto skrmované. Predstavu o ich skladbe približuje širšie spektrum makrozvyškov paleobotanického materiálu. Podľa nich treba pripustiť aj občasné prikrmovanie ustajnených zvierat jadrom z pestovaných obilnín. Ich sortiment s pestovaným ovocím a zeleninou zodpovedá stravovacím návykom stredovekých ľudí. Prekvapivá je však prítomnosť teplomilných plodín doložených cibuľou, tekvicou a vodným melónom.

Osobitú kolekciu tvorí kvalitne zachované drevo získané z objektov so zrubovými i rámovými konštrukciami stien a z obrannej palisády. Vzhľadom na trvácnosť a výskyt, v danom mikroregióne prevažuje dub, nahrádzaný v doskových podlahách štiepateľným brestom. K vypletaniu stien a ohrad slúžili pružnejšie vrbové konáre. Účelové využívanie vlastností drevnej hmoty sa potvrdilo aj v evidovanom sortimente každodenného mobiliára.

Analýzy archeozoologického materiálu v podstate potvrdili štandardnú skladbu chovaných zvierat s prevahou prasiat, hovädzieho dobytky a koní, ovplyvnenú úžitkovosťou

a možnosťami využitia ich zvyškov k ďalšiemu spracovaniu. Prekvapivé zistenia neposkytol ani petrografický rozbor stavebného materiálu, pretože pozostával z hornín získavaných zo svahov Bielych Karpát vzdialených od veselského hradu 8–20 km.

Do ďalšej dôležitej kapitoly, zaberajúcej takmer polovicu posudzovanej monografie, je zaradené odborné vyhodnotenie rozsiahleho fondu materiálnej kultúry. Jej zástupcovia, rozdelení do skupín podľa východiskovej suroviny, sú v rozhodujúcej miere spätí s aktivitami užívateľov. V prípade keramických nálezov dominujú všestranne využiteľné hrnčiarске výrobky zaradené podľa uznávaných typologických znakov do 13.–14. stor. Hrnčovitité tvary sú v prevahe. Zriedkavejšie ploché pokrievky postupne nahrádzajú zvonovité varianty. Výsledky petrografických analýz keramickej hmoty spájajú ich vznik s domácim prostredím. Od druhej polovice 13. stor. rozširujú pôvodný sortiment džbány a miniatúrne nádoby z glazovaným povrchom luxusného vzhľadu importované zo severomoravského až hornosliezského územia. S domácim prostredím takisto nesúvisia početnejšie zlomky zásobníc a zásobnicových hrncov s premenlivým obsahom grafitu a ďalších prímiesí. To komplikuje snahy o lokalizáciu dielní, v ktorých mohla byť zhotovovaná táto technologicky náročná skupina výrobkov.

Početná i typovo pestrá je takisto kolekcia kovových predmetov. Očakávaný prínos však znižuje jej skladba obsahujúca vysoký podiel klcincov a skôb. Zástupcovia uzatvárateľných mechanizmov nie sú zasa dostatočne reprezentatívni. S podobným stavom sa stretávame v značne zredukovanom mobiliári remeselníckych a poľnohospodárskych nástrojov. Vzhľadom k ich významu, dĺžke používania a obsahu železa patrili k hodnotným výrobkom, ktoré sa po znefunkčnení užitovali k zhotoveniu nových výrobkov. K výnimkám patri šesť kosákov dvoch základných foriem vhodných k poľnohospodárskym prácam i zabezpečovaniu krmiva pre chované zvieratá. Dva exempláre nájdené priamo vo veselskej stajni takúto alternatívu potvrdzujú. Z osobnej výbavy obyvateľov stoja za zmienku nože zhotovené náročnými kováckymi technikami akiste pre ich využitie jedincami s vyšším sociálnym statusom. Okrem dýky možno do tejto kolekcie začleniť aj krátky nožovitý sekáč, segmenty krúžkového ochranného odevu, ostrohy a hroty šípov. S chovom koní súvisia nájdené podkovy, súčasti postrojov a česák.

Vďaka jedinečným hydrologicko-pedologickým pomerom sa na lokalite zachoval nezvyčajne vysoký počet drevených výrobkov používaných v každodennom živote. Okrem podomácky zhotoviteľných príborov si vznik dyhových misiek, sústružených pohárov či tanierov nemožno predstaviť bez patričnej remeselnej zručnosti a výrobných skúseností. V rovnakej miere to platí u dlabaných nádob, hoci väčšina drevených nástrojov a prútených výrobkov vznikala pri podomáckych činnostiach. Doplnkové dielce stavebných konštrukcií a vnútorného zariadenia domácností nie sú síce početné, pri archeologických výskumoch z množstva iných nálezísk sa nezískali takmer žiadne. Aj preto treba náležite oceniť objavenie drobných predmetov slúžiacich na krátanie voľného času, násad do šípov, celodrevených šípov, kolíkových spojovníkov a osvetľovacích lúčov.

Nemenej unikátne sú aj kožené artefakty, ako zvyšky z obuvi, remeňov, rukavíc, pošiev a závesných vreciek,

sprevádzané textilnými zvyškami. Vďaka nim sa dotvárajú predstavy o odievaní konfrontovateľné s dobovými knižnými a obrazovými ilumináciami. Úroveň spracovania niektorých artefaktov, použitie netradičných výzdobných prvkov a hodnotnejších materiálov pomáha odčleniť luxusnejšie výrobky od prostých – každodenných.

Reprezentanti vyhotovení z kosti a parohu nie sú početní. Z typologického hľadiska a spôsobu využitia tvoria pestrú kolekciu artefaktov. Patria k nim nielen sanicové hladidlá nevyhnutné k spracovaniu zvieracích koží, ale aj hracie kostičky – astragaly, polotovary a odpadové zlomky. Z hľadiska postrehnutých výrobných techník sa na druhej strane ocitajú s remeselnou zručnosťou vyrobené hracie kocky, hroty loveckých šípov, opaskové pracky, dekoratívne doplnky honosnejších kovových predmetov a výsada z jelenieho parohu upravovaná do podoby píšťalky alebo závesnej schránky na druikamenty.

Predchádzajúca kolekcia predmetov netvorí poslednú zložku nálezového fondu z veselského šľachtického sídla. V predmetnej monografii boli vyhodnotené mnohé ďalšie súčasti, ktoré sa v záujme dodržania optimálneho rozsahu recenzie nespomenuli. Do prierezovej charakteristiky bol prednostne zaradený dostatočne široký register informácií, pre ktoré je vhodné publikáciu prešľudovať. Súčasne sa popri tom aj presvedčíť, že historické poznávanie nekončí archeologickým výskumom. Rozhodujúce môže byť následné dlhoročné obdobie vyplnené menej obľúbenými aktivitami a mravčou prácou, bez ktorých sa nezaobíde vydanie serióznej monografie.

Milan Hanuliak

Jozef Bujna – Václav Furmánek – Egon Wiedermann (Zost.): Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda. Archaeologica Slovaca Monographiae. Instituti Archaeologici Nitriensis. Academiae Scientiarum Slovacae. Staslo, Tomus 1. Nitra 2013. 244 stran. ISBN 978-80-89315-44-4.

I přesto, že recenzovaný svazek vyšel již v roce 2013, považují za smysluplné vyjádřit se k jeho obsahu a pokusit se o zhodnocení úspěšnosti záměrů jeho autorů, a to proto, že se jedná o součást velmi rozsáhlé monografie, která bude po dlouhou dobu představovat jednu ze základních příruček nejenom slovenské archeologie. Hlavní otázkou, kterou si tato recenze klade, je, zda práce splňuje cíle definované autory a zda skutečně shrnuje současný stav slovenské archeologie po metodologické i teoretické stránce, případně zda přispěla k posunutí nejenom znalostí, ale také filozofického a metodologického konceptu slovenské archeologie. Při hodnocení tohoto svazku je třeba mít na paměti, že se jedná o první samostatný pokus slovenské archeologie o shrnutí prehistorických a raně historických dějin Slovenska včetně artikulace filozofických a metodologických postulátů oboru, a to od roku 1933 (*Eisner 1933*). Recenzi jsem si místy dovolila koncipovat jako esej, a to v těch pasážích, kde se autoři recenzovaného svazku dotkli aktuálně diskutované problematiky, nebo jsou možné různé interpretační přístupy. Také bych chtěla zdůraznit, že úsilí autorů realizované ve zmiňovaném svazku považují za velmi přínosné, inspirativní, komplexní a kompletní a ve své recenzi se zaměřuji pouze na ta místa, která jsou z mého pohledu diskutabilní. Izolované posuzování

úvodního svazku rozsáhlé řady je velmi ošidné, protože nakonec bude důležité, jaké integrity bude dosaženo v rámci celé řady.

Recenzovaná práce je prvním svazkem z devíti plánovaných, z nichž k dnešnímu dni opustily tiskárnu další dva (*Kaminská 2014; Furmánek et al. 2015*). Publikace s názvem „Staré Slovensko. Dejiny Slovenska od praveku po vrcholný stredovek“ (STASLO, zmluva III/1/2009) vznikla v rámci Centra excelence Slovenské akademie věd. Hlavními redaktory řady jsou Václav Furmánek a Matej Ruttkay, sestavovateli prvního (zde recenzovaného svazku) jsou (abecedně) J. Bujna, V. Furmánek a E. Wiederman a autory jednotlivých statí (abecedně): Zora Bielichová, J. Bujna, V. Furmánek, Stanislava Gogová, Jan Hunka, Ivan Cheben, Peter Chrastina, Ludmila Illášová, Július Jakab, Vladimír Karlovský, Rudolf Kujovský, Ivan Kuzma, Jana Mihályiová, Juraj Pavúk, Matej Ruttkay, Ján Tirpák, Jozef Vladár a E. Wiederman. Recenzenty byly Klára Kuzmová a Josef Unger.

Autoři vycházejí z toho, že archeologie je jak teoretickým, tak praktickým oborem a tento aspekt se také stal hlavním kritériem pro volbu struktury textu. Práce je rozdělena do osmi kapitol: 1 Archeológia ako vedná disciplína (s. 13–44), 2 Bádateľské pole archeológie (s. 45–64), 3 Archeológia a styčné vedné disciplíny (s. 65–101), 4 Periodizácia a chronológia (s. 103), 5 Prírodné prostredie Slovenska v premenách času (s. 107–125), 6 Metódy archeologického prieskumu a terénneho výskumu (s. 135–182), 7 História bádania (s. 183–197), 8 Archeológia a súčasnosť (s. 199–222), dále dělených na tematické subkapitoly. Tato struktura odpovídá učebnicovému pojetí tématu a je vedena snahou zpřehlednit složitou problematiku.

Cílem řady, jak jej formulovali autoři, je prezentace dosavadních výsledků slovenské archeologie a prezentace historického obrazu Slovenska v geografickém kontextu. Projekt usiluje o nový pohled na hospodářský a společenský vývoj populací žijících na území Slovenska od starší doby kamenné až po raný středověk. Toho by mělo být dosaženo prostřednictvím multidisciplinárního přístupu sahajícího od společenských po přírodní vědy (s. 9). Pro první svazek autoři v úvodu avizují, že tento „podává multidisciplinárne koncipovaný úvod do archeológie, so zámerom uľahčiť čitateľovi orientáciu v problematike, ako aj pochopenie výkladu historického obrazu Slovenska“ (s. 11).

Autoři chápou archeologii jako historickou disciplínu, což vyjadřuje již podtitul svazku a dále v úvodu rozvádějí, že archeologie představuje historicko-filozofickou disciplínu přispívající k procesu všeobecného poznání. Archeologie je pro ně vědním oborem s velmi širokým transdisciplinárním záběrem. Toto pro autory představuje určitý koncepční program. Kladou si za cíl posílit postavení archeologie v rámci historických a humanitních disciplín. Svoji pozici chápou jako jednoznačně propojenou s předchozím bádáním a nastupující generací. Cílem jejich spisu je navázat na starší bádání, prezentovat současné výsledky, ale také reflektovat tendence reprezentované nastupující generací archeologů (s. 11).

Pojetí archeologie jako historické disciplíny není ve světovém měřítku úplně samozřejmé a autoři monografie si jsou vědomi, že jejich pojetí a z toho vyplývající koncipování oboru není jediné možné a zmiňují další přístupy (oddíl 1.1.3). Subjektivně je mi jejich přístup blízký. Dokonce se domnívám, že archeologie se v současné době mění na disciplínu syntetickou, což shodně konstatují i autoři práce

(s. 226), na strategický vědní obor s vysokým potenciálem pro predikci. Proto jsem také přesvědčená, že úsilí tvořit syntézy rozsáhlých témat má smysl, a to právě z hlediska definování opakujících se zákonitostí, náhod, všeobecných historických tendencí, vymezení vlivu přírodního prostředí, vůle a možností ovlivnit svět kolem sebe jak jedince, tak společnosti, což autoři ve své práci také reflektují, jak vyplývá z prezentovaných textů.

V subkapitole „1.2 Archeologické pramene“ je podaný přehled jednotlivých typů pramenů a procesů jejich získávání. Zde by bylo možné předložit některé dílčí námítky. Například definovat depot pouze jako hromadný nález není dostačující (s. 20). Současná diskuse k chápání náplně a interpretaci tohoto pojmu je mnohem rozsáhlejší, než je naznačeno v autory citované bibliografii (souhrnně *Klontza-Jaklová 2015*). Velmi vágní je také kategorie tzv. náhodného nálezu (s. 20). Zde je možné souhlasit s kritikou *M. Kумы (2015)*.

Pozitivní je zařazení zvláštní subkapitoly o metodologii archeologie (1.3) a následně prakticky zjednodušený přehled interpretačních přístupů a paradigmat (subkapitola 1.5). Domnívám se, že podobný přehled encyklopedického typu je užitečný hlavně pro studenty, pro které je tato problematika často dlouho nepochopitelná. Jsem přesvědčená, že tento text může sloužit jako návod pro zvolení nejvhodnější metody pro konkrétní problematiku. V subkapitole „1.4 Klasifikačné kategórie a pojmy“ jsou explicitně vyjádřeny hlavní pojmové kategorie, se kterými archeologie pracuje, autoři vysvětlují jejich vývoj, reflektují dlouhodobou diskusi nad tvorbou jejich náplně (s. 38).

V subkapitole „1.5 Interpretačné prístupy a paradigma“ jsou představeny jednotlivé interpretační přístupy uplatňované v oboru. Dovolují si konstatovat, že mladší generace, které nezažily období velmi intenzivních teoretických debat 80. a případně ještě 90. let 20. století, zde dostanou trefný přehled, na který je následně možné budovat vlastní nadstavbu. V této souvislosti je třeba zmínit aktuální potřebu přehledu vývoje filozofie archeologie, která v české a slovenské bibliografii dosud chybí.

Na závěr subkapitoly 1.5 autoři uvádějí, že ani jeden z výše zmíněných přístupů není univerzální (s. 44): „Věššina bádateľov v súčasnosti vidí ďalšiu cestu vývoja archeológie či archeologických vied v integrácii rôznych prístupov a metód“, což je tendence, kterou cítíme patrně všichni. Tato víra v pluralitu však není úplně opodstatněná. Pouhé promíchání metod a přístupů nepřináší objektivní zjištění a je zřejmé, že propojení otázky, zvolené metody, interpretace výsledku a jeho ověření je velmi specifický proces, na který není možné aplikovat nějakou univerzální metodu a také, že historické kontextuální závěry není možné tvořit a ověřovat automatizovanou statistikou bez aplikace historické kritiky. Sami jsme často vedeni (byť podvědomě) přáním konkrétní odpovědi, a to ve smyslu našeho vlastního kosmologického postoje. Přísná sebekritika, tedy kritika použitých metod a prezentovaných interpretací není v současné archeologii dosud plně rozvinutá, možná na rozdíl od věd přírodních (*Klontza-Jaklová, v tisku*). Postrádám komentář, zda autoři také souhlasí s tímto tzv. multi-kulti přístupem, a tudíž se jedná o jakýsi oficiální pluralitní systém současné (slovenské) archeologie, nebo zda by například spíše volili metody vhodné pro každou konkrétní položenou otázku, případně jaké shledávají rezervy tohoto multiplicitního přístupu, který předpokládá, že pravda vyplyne s dostatečným množstvím subjektivních pravd. Velmi sporné

je uvedení kapitoly bonmotem (s. 44): „*Neexistuje jediná pravda. Je toľko právd, koľko je vnímavostí*“. To rozporuje jeden z hlavních cílů práce, kterým je poznání. Pokud je výsledek z hlediska pravdivosti relativní, poznání není možné, neexistoval by tak ani správný ani chybný výsledek. Domnívám se, že zde se projevuje naše všeobecné ovlivnění určitým alibismem současného postmodernistického přístupu k lidskému konání.

Druhá kapitola „Bádatelské pole archeologie“ rozvíjí určitou zjednodušenost pojmů uvedených v předchozích subkapitolách. Tato část se tematicky do určité míry překrývá se subkapitolami 1.3, 1.4, 1.5 a kapitolou 7. Autoři neuvádějí, jaký je přesně cíl této kapitoly a co v ní hodlají osvětlit, a tak má čtenář spíše pocit, že se zde relativizuje, co bylo řečeno na předchozích stránkách. Ihned v prvním odstavci (s. 45) se autor vrací k chápání pojmu archeologického pramene. Čtenář se logicky ptá, proč se toto vysvětlení opakuje podruhé (subkapitola „1.2 Archeologické pramene“, s. 17 nn.) a proč je jasně definovaný termín relativizován. Následně se autor zabývá vývojem pohledu na artefakty, což by podle mého názoru lépe zapadlo do kapitoly prezentující dějiny bádání. Na závěr oddílu 2.1.2 její autor (E. Wiedermann) znovu popisuje vývoj chápání archeologického pramene (s. 46) a uvádí také dnes velmi aktuální debatu nad určitou dualitou pramene, kdy se na jedné straně snažíme na základě různých analýz pramenů řešit námi kladené otázky týkající se minulosti, ale zároveň se snažíme pramen chápat v souvislostech jeho živé kultury, tedy pokusit se rekonstruovat, jak daná struktura byla chápána společností, která ji vytvořila nebo využívala¹ (např. *Knappett 2011, 122*). V následujících subkapitolách se E. Wiederman snaží archeologii prezentovat jako filozofickou disciplínu, čímž reaguje na předsevzetí autorského týmu vyslovené v úvodu, ale vybírá si pouze kategorii prostoru a času, což zdůvodňuje tím, že archeologie je vlastně jakousi rekonstrukční metodou časoprostoru a jeho vývoje, chápání, struktur atd. („*Veci sú len body času*“, s. 51). Jeho esej je velmi podnětná, ale je třeba poznamenat, že se jedná spíše o určitý nástin toho, jak je možné téma pojmut. V esaji chybí některé důležité přístupy k času, například chápání času v minulosti různými společenskými entitami. Autor pomíjí některou bibliografii k tématu (např. *Bouzek/Kratochvíl 1994; Klonzová-Jaklová 2011; Murray 1999*). V současné archeologii jsou rovněž diskutovány problémy času coby fyzikální veličiny v měřítku einsteinovské nebo kvantové fyziky, což jsou také přístupy odrážející se v nehybnosti nebo vícerozměrnosti času a prostoru, jak jej chápaly některé společnosti minulosti a jak jej chápeme a vnímáme my dnes (např. *Lucas 2005*). Autor si je však vědom značného zjednodušení, ke kterému přistoupil a uvádí, že „... *aj celý tento text je len pokusom o nadčasový pohľad na čas*.“ (s. 50).

Problematické je rozdělení archeologie na klasickou, sídlištní, krajinnou, environmentální, středověkou – postmedievální, jak byly prezentovány v subkapitole 2.4 a zařazení tohoto rozdělení do kapitoly „2 Bádatelské pole archeologie“. Podle mého názoru se jedná spíše o přístupy. Pokud se autoři rozhodli vymezit tyto archeologické přístupy jako zvláštní obory, pak je třeba jim vytknout neúplnost uvedeného seznamu, protože by mezi jmenovanými „archeologiemi“ měly být například

také geoarcheologie, bioarcheologie, biblická archeologie a další, které se také často studují jako samostatné obory. V případě klasické archeologie je zřejmé, že E. Wiederman není specialistou na tuto problematiku a tudíž vynechal celou velkou kapitolu formování moderní klasické archeologie od G. Childea, přes období postupné revize klasické archeologie poslední čtvrtiny 20. století (*Snodgrass 1977*) až po současné přístupy identické s přístupy a otázkami archeologie jako historické disciplíny nebo kteréhokoliv jiného přístupu k archeologii (souhrnně *Whitley 2001; Bintliff 2012*).

Kapitolu „3 Archeologie a styčné disciplíny“ by rozhodně bylo možné výrazně doplnit. Jak je pojata v recenzovaném svazku, jedná se spíše o výběr vyplývající z určité zaběhnuté každodenní praxe. Například ve výčtu humanitních disciplín (subkapitola 3.1) rozhodně chybí historie a filozofie (i když archeologie je autory chápána jako součást historie), ale také další obory: například epigrafika, ikonografie, sociologie, psychologie a další.

Přírodní vědy v subkapitole 3.2 jsou popsány přehledně a odpovídají současnému standardnímu přístupu. V oddílu „3.2.1 Antropologie“ chybí v současnosti běžně aplikované analytické metody zkoumající izotopy kosmogenních prvků, stroncia/olova, stejně jako absence genetika. Chemické disciplíny chybí vůbec. V knize čtenář nenajde zmínku například o běžně používané fosfátové analýze, lipidických analýzách apod.

Kapitola „5 Přírodní prostředí Slovenska v premenách času“ je kvalitním přehledem, který odpovídá současnému mezinárodnímu standardu. Pro adepty archeologie je rozhodně důležité uvedení faktorů určujících charakter krajiny Slovenska (geologie, geografie, pedologie, vodstvo) a následující současný pohled na vývoj krajiny, na kterém se podílely dva faktory: přirozený vývoj a působení člověka, kdy autoři zcela správně chápou současnou krajinu Slovenska jako kulturní, tedy jako výsledek obou výše zmíněných faktorů.

Následně byla zařazena kapitola „6 Metody archeologického prieskumu a terénneho výskumu“. Podle mého názoru tato kapitola tak, jak je prezentována, nezapadá do konceptu publikace, jak byl definován autory v úvodu. Její koncepce je nejasná. Pokud měla sloužit jako určitý manuál terénní archeologie, pak měla být spíše zařazena na úplný závěr a následně doplněna o řadu dalších metod, přístupů a praktických návodů. Jinak mohla být zařazena již v subkapitole 1.3, kdy by popis metod získávání archeologických pramenů předcházel interpretaci archeologického pramene.

Metody terénního výzkumu jsou vyděleny v subkapitole 6.6 od metod průzkumných (subkapitoly 6.1–6.5), což je nejenom nesprávné, ale rovněž pro čtenáře matoucí. Archeologický výzkum, který může začínat průzkumem, je realizován buď na základě vědecké otázky, nebo z důvodů potřeb památkové péče. Na druhou stranu „průzkum“ může být metodou zvolenou pro získání dat pro interpretační analýzu. Průzkum je integrální součástí výzkumu. Rozdělení terénních aktivit na „průzkum“ a „výzkum“ také odporují tvrzení, že jsme překonali starožitnickou fázi archeologie. I. Cheben konstatuje, že „*Prvoradou úlohou povrchového zberu je vyhládavanie a vyzdvihnutie archeologických nálezov nachádzajúcich sa na povrchu teré-*

¹ Tento přístup se např. odrazil v knížce pro děti (*Malina 2012*), kde jednotlivé muzeální exponáty vystupují jako živé individuality, které vyprávějí o svém „životě“ v minulosti.

nu...“ (s. 135). Dále autor uvádí, že se pomocí průzkumu obohacuje síť nalezišť a databáze lokalit na Slovensku (s. 135, 136), ale pokud chápeme archeologii jako primárně historickou vědu, kdy základem je historická otázka, pro niž badatelské pole vybírá a získává data, prameny, které následně na základě zvolené metodologie analyzuje a výsledky ověřuje, pak nemůže být hlavním cílem základní terénní metody pouhé obohacování pramenné základny. Vyhledávání nových lokalit není automaticky hlavním cílem povrchového sběru (může tomu tak být např. v případě práce s neznámým regionem). Autorův přístup je zřejmě ovlivněn současnou skutečností, kdy záchranný výzkum nebo snadno realizovatelný průzkum jsou hlavními praktikami současné archeologie, ale patří spíše mezi metody památkové péče. Všichni jsme si vědomi limitů byť velmi pečlivě vedené záchranné akce, jejíž podstata nedovoluje klást konkrétní otázky a následně volit analogickou metodologii.

Text je v některých místech téměř triviální. V subkapitole 6.2 (s. 138) autor sděluje, že „*v archeologickej terminológii sa každá z nich [činnosti] označuje svojím termínom, pod ktorým archeológ presne chápe, o čo pri realizovanej činnosti práve ide*“. Autor patrně nedocenil, že práce není určena neodborné veřejnosti a vědecká veřejnost nebo studenti přirozeně předpokládají, že archeologie má veškeré atributy současné vědy, tedy i terminologii.

Následující subkapitola, která se nazývá „6.6 Archeologický terénní výzkum“, kde autor, tentokrát M. Ruttkay, opět zmiňuje povrchový průzkum jako primární destruktivní metodu (v oddílu 6.6.1), opakuje mnoho z toho, co bylo řečeno v oddílech 6.1.1 a 6.1.2 a čtenář si klade logickou otázkou, jaký je rozdíl mezi povrchovým sběrem (6.1.1), archeologickým průzkumem (6.1.2) a povrchovým průzkumem (6.6.1).

Oddíl „6.6.2 Archeologický odkryv“ opět začíná dějinami bádání, což se v následující kapitole 7 opakuje. V subkapitole o terénním destruktivním zásahu chybí podstatná informace, proč archeolog pracuje konkrétním způsobem, co je cílem zásahu v současnosti (maximální možná rekonstruovatelnost zničeného pramene ad.). Z toho pak vyplývá způsob vedení dokumentace.

Kapitola 6 není ani teoretickým vysvětlením metod používaných při terénním výzkumu, ale ani terénním manuálem. M. Ruttkay správně uvádí (s. 154), že v anglosaské literatuře existuje řada analýz koncepce terénního výzkumu, ale rozhodně se žádnou z nich přímo neinspiroval. Sám si pro celou subkapitolu 6.6 vystačil s pěti citacemi dílčích témat, stejně tak v subkapitolách 6.1 a 6.2 byly citovány pouze tři práce, i když dnes je zřejmé, že terénní výzkum sám o sobě je nejenom prostředkem archeologické vědy, ale také jedním z cílů, jehož postupy a metody jsou tvořeny vědecky. Teoretická vybavenost světové archeologie měla být rozhodně reflektována v práci nejvyšší archeologické instituce Slovenské republiky. Z osobní zkušenosti znám mnoho slovenských archeologických výzkumů, které jsou na minimálně evropské úrovni, jejich autoři jsou perfektně připraveni, vybaveni teoretickými znalostmi i praktickými dovednostmi, vytvářejí nové metodologie. I z dokumentace, která je čtenáři ilustračně předložena, to vyplývá. Prezentované texty (v kapitole 6) bohužel neodrážejí tuto skutečnost.

Škoda, že se editorům nepodařilo stať autorů pracujících na kapitole 6 sjednotit, eliminovat překryvy a spojit je s jinak kompaktní koncepcí syntézy.

Kapitola o dějinách bádání (7 *História bádania*) je přehledná, i když řada údajů se opakuje, neboť, jak již bylo řečeno, autoři předcházejících kapitol se nevyhnuli určitým historickým exkurzům. Specifika slovenské archeologie jsou však v kapitole jasně definována, vložena do kontextu té které doby. Zde je třeba podtrhnout, že slovenská archeologie patří mezi nejrozvinutější v Evropě a není náhodou, že XII. světový archeologický kongres (1991) se konal právě zde.

Je politováníhodné, že současný systém podpory nejenom archeologického bádání adoptuje centralizační snahy orgánů Evropské unie, které opustily koncepci rovnoměrného rozvoje, a dnes podporují prakticky výhradně již předimenzovaná centra koncentrující vědecký a finanční potenciál. Rozhodnutí o financování projektů jsou často vedena kritériem byrokraticky monitorovatelného efektu, kdy velké lokality, velké univerzity, populární témata, dostávají přednost před menšími a méně známými.

Problematická je také otázka památkové péče, kdy značná zodpovědnost leží na vlastníkovi památky nebo místa, kde se památka nachází a ekonomický zájem bývá často „průbojnější“ než zájem památkářský, natož vědecký.

Autoři recenzované publikace si uvědomují, že současná archeologie prožívá komplikované období. Archeologie trpí – nejenom na Slovensku – nekonceptností. Domnívám se, že právě archeologický ústav by měl být určitým sjednotitelem postupů na poli koncepce bádání, společně s ostatními centrálními institucemi by měl budovat strategii vědeckého procesu a v neposlední řadě a v současných nepříznivých podmínkách bránit archeologii jako vědu, bez které lidské poznání nemůže postupovat kupředu. Autoři si potenciál současné archeologie dobře uvědomují, což textem prostupuje a je explicitně vyjádřeno v úvodu (s. 11). Osobně se domnívám, že nazrává čas programově vyjádřit názor vědecké obce na cíle vědy a jasně se vyhranit proti technokratickému přístupu postupujícímu napříč vědními obory.²

Na závěr knihy byla zařazena kapitola „8 Archeológia a súčasnosť“, kde je doplněno chápání archeologie jako historické vědy o další aspekty, kterými je rovněž památková ochrana (8.2.1) a komunikace archeologie s veřejností (8.2.2). Tato část je spíše muzeologická než koncepční.

Poznatky současné archeologie mají velmi širokou aplikaci, a „nearcheolog“ může naším prostřednictvím získat i jiné informace než ty o tom, „jak si myslíme, že to bylo dříve“. Váha informací, které je současná archeologie schopná generovat, přesahují mantinely oboru a mohou být využity prakticky v konkrétním lidském životě jednotlivce i society, ale také mohou umožnit pochopení některých zákonitostí současného *status quo* s přesahem do budoucnosti, jak již bylo výše artikulováno.

Současným trendem při tvorbě monografií na rozsáhlá témata je přirozeně kolektivní přístup. Možnost obsáhnout téma jednou osobností v reálném časovém intervalu je neefektivní a patrně i nemožné. To platí zvláště pro takové práce, jejichž cílem není pouze koncepční pojetí,

² Např. <http://slow-science.org/slow-science-manifesto.pdf> [20-8-2016] a *Berg/Seeber 2016*; <http://www.astro.cz/clanky/osobnosti/petr-hadrava-vedu-dnes-ohrozuji-tendence-k-jejimu-redukovani-jen-na-aplikovany-vyzkum.html?hledat=Hadrava> [20-8-2016].

ale také prezentace konkrétních dat. Je běžné, že editor/ři takové monografie pouze uspořádají kapitoly jednotlivých nezávislých autorů a nekomentují ani případy, kdy se jednotlivé informace (interpretace) navzájem vylučují (příklady v *Klontza-Jaklová 2013*). Roztříštěnost přístupů bývá pak patrná (podobně *Kuna 2015*). To však není plně příklad recenzované monografie, ve které je zásah sestavovatelů, jež mají velkou zkušenost s editováním kolektivních objemných monografií patrný, ale přesto jsou jednotlivé kapitoly rozdílně koncipované, jinak psané a patrně některými autory dílčích kapitol je i jinak chápaná cílová skupina čtenářů celého díla. Různorodost stylů je však možné přičíst různým potřebám popisovaných problematik.

V práci se odráží všechna pozitiva (vysoká úroveň jednotlivých témat, rozsah práce) i negativa (roztříštěnost koncepce, nejednotnost stylu, překryvy) současného tvoření syntetických monografií, v čemž se podle mého názoru teprve začíná objevovat naše zjištění, že archeologie se stává syntetickou vědou a také fakt, že řada metod, přístupů, fenoménů, interpretačních modelů nebyla dosud zpracována a každý archeolog do oboru přináší svůj pohled na svět, svůj filozofický náhled, politický postoj. O něm si samozřejmě myslí, že je opodstatněný, a že „tak to skutečně je“. Stejně jako existuje řada pohledů na současný svět, tak se tato multiplicita odráží i v archeologii. Možná více než v jiných oborech, protože archeologie se stala vědou, která zkoumá člověka jako druh, jako societu i jako jedince, člověka determinovaného přírodním prostředím, na které také sám působí a přetváří jej. Teprve se učíme, jak společně tvořit (nejenom vedle sebe, paralelně), ale také jak vnímat a tvořit objektivitu nejenom generovaných informací, ale také při kladení otázek tak, aby získaný výsledek mohl být označen za skutečně novou znalost.

Dnes se podle mého názoru nacházíme na určitém rozcestí, kdy archeologie mění svoji podstatu z vědy analytické na syntetickou, kdy můžeme očekávat informace nového typu, informace o minulosti s jasným přesahem do současnosti, i budoucnosti. V této době je velmi složité psát příručky podobného typu, ale jejich existence je více než důležitá. Shrnutí dosavadních výsledků praktických i teoretických bude pro nastupující generaci sloužit jako klíčový milník.

Tím, že v knize existují určité rozpory, stává se tak opravným zrcadlem současné roztříštěné skutečnosti, podává objektivní obraz slovenské archeologie, která se i přes sebekritiku autorů rozhodně nemůže radit mezi outsidersy oboru, což dokládá hlavně množství produkováných publikací (se systematickými výzkumy je to horší) a množství univerzit, jejichž počet je na poměrně malou slovenskou populaci zminěhodný, ale také renomé slovenských kolegů.

Autorka recenze si je také vědoma toho, že posuzovat svazek, který patří do řady, která bude čítat devět monografických spisů, je velmi ošemetné a že řada výtek vyjde dost možná naplano v souvislosti s informacemi uvedenými v následujících svazcích.

Fakt, že autoři publikace jednoznačně proklamují svoje odhodlání posilovat pozici archeologie a prosazovat její společenské možnosti, by měl překrýt všechny výše uvedené výtky a menší nedostatky. Ti humanitní vědci, které si z minulosti pamatujeme, kteří nějakým způsobem

ovlivnili a posunuli lidské myšlení, byli vždy skutečnými humanisty a často za své ideály, které historie opakovaně prokazuje jako trvalé hodnoty, platili vlastním pohodlím, osobním prospěchem a nejednou i životem. Každá práce na poli humanitních věd je podle mého názoru společensko-politickým aktem.

Doufám, že se autorům podaří v brzké době dokončit i ostatní plánované svazky a následně realizovat také anglickou verzi.

Domnívám se, že recenze jednotlivých svazků přispějí k tomu, aby plánovaná anglická edice byla ještě dokonalejším obrazem slovenské archeologie.

LITERATURA

- Berg/Seeber 2016* – M. Berg/B. K. Seeber: *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed in the Academy*. Toronto – Buffalo – London 2016.
- Bintliff 2012* – J. L. Bintliff: *The complete archaeology of Greece: from hunter-gatherers to the 20th century A. D.* Chichester 2012.
- Bouzek/Kratochvíl 1994* – J. Bouzek/Z. Kratochvíl: *Od mýtu k logu*. Praha 1994.
- Eisner 1933* – J. Eisner: *Slovensko v pravěku*. Bratislava. 1933.
- Furmánek et al. 2015* – V. Furmánek/J. Batora/O. Oždáni/V. Mitáš/R. Kujovský/J. Vladár: *Doba bronzová*. Arch. Slovaca Monogr. Staslo. Tomus 4. Nitra 2015.
- Kaminská 2014* – L. Kaminská (Zost.): *Paleolit a mezolit*. Arch. Slovaca Monogr. Staslo. Tomus 2. Nitra 2014.
- Klontza-Jaklová 2011* – V. Klontza-Jaklová: *The meaning of time in late Bronze Age Europe and its reflection in material culture*. *Anodos* 10, 2011, 133–142.
- Klontza-Jaklová 2015* – V. Klontza-Jaklová: *The LM IB "Hoarding Horizon" on Crete (an essay)*. In: J. Batora/P. Tóth (Ed.): *Keď bronz vystriedal meď*. Zborník príspevkov z XXIII. medzinárodného sympózia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“. Levice 8.–11. októbra 2013. Bratislava – Nitra 2015, 373–390.
- Klontza-Jaklová, v tisku* – V. Klontza-Jaklová: *What's wrong? 'Hard' science and humanities – tackling the question of the absolute chronology of the Santorini eruption*. *Spisy Filozofické fakulty MU Brno*, v tisku.
- Knappett 2011* – C. Knappett: *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on material Culture and Society*. Oxford 2011.
- Kuna 2015* – M. Kuna: *Jozef Bujna – Václav Furmánek – Egon Wiedermann (Eds.), Staré Slovensko 1. Archeológia ako historická veda*. Nitra 2013 (rec.). *Pam. Arch.* 106, 2015, 363–367.
- Lucas 2005* – G. Lucas: *The Archaeology of Time*. London 2005.
- Malina 2012* – V. Malina: *Mluvicí pahrnc a jiné příběhy*. Praha 2012.
- Murray 1999* – T. Murray (Ed.): *Time and archaeology*. New York – London 1999.
- Snodgrass 1977* – A. Snodgrass: *Archaeology and the Rise of the State*. Edinburgh 1977.
- Whitley 2001* – J. Whitley: *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town 2001.

Mária Novotná: Die Vollgriffschwerter in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde Abteilung IV, Band 18. Franz Steiner Verlag. Stuttgart 2014. 136 strán, 43 obrázkových tabuliek. ISBN 978-3-515-11003-7. Príspevok vznikol s podporou grantového projektu 2/0091/16 agentúry VEGA „Slovensko v dobe bronzovej – križovatka súvekých európskych civilizácií“.

V edícii Prähistorische Bronzefunde (PBF) je „Oddelenie: meče“, vzhľadom na už zverejnený počet zväzkov naprieč Európou, jedným z obsahovo najucelenejších. Popredná znalkyňa bronzovej industrie a vojenstva doby bronzovej na Slovensku, profesorka Mária Novotná, recenzovanou publikáciou rozširuje toto oddelenie o meče s plnou liatou rukoväťou zo Slovenska. V rade publikovaných PBF, mapujúcich rôzne typy mečov na rozsiahlom teritóriu od Čierneho mora a Stredozemného mora až po Veľkú Britániu a Írsko, ide o osemnásty zväzok štvrtého oddelenia.³

Publikácia má klasickú osnovu edície PBF, doplnenú o tri dodatky s výsledkami analýz exaktných vied. Dodatok 1 (metalografické analýzy) vypracovala Mária Novotná, dodatok 2 (analýzy chemického zloženia mečov z Obišoviec a Turnianskeho Podhradia) Daniel Ozdín a dodatok 3 (rádiografické posudky k vybraným mečom zo Slovenska) spracoval Bernhard Sicherl. V predhovore sa s vďakou uvádza, že výsledky chemických a metalografických analýz boli konzultované so špecialistkou na bronzové meče, ich výrobu a používanie Marianne Mödlinger. Autorkine poďakovanie je adresované, samozrejme, aj ďalším kolegyniam a kolegom, ktorí jej pomohli naplniť cieľ práce.

Alfou a omegou zväzku, ako to býva po úvodnej kapitole v PBF zvykom, je tvarová charakteristika jednotlivých typov (variantov, osobitých tvarov) mečov, zastavenie sa pri ich výzdobe a technológii výroby, číslovaný katalóg jednotlivých nálezov s odkazmi na miesto ich uloženia a literatúru, charakteristika nálezových okolností s prípadnou sondou do dejín bádania, zhodnotenie časového postavenia a zemepisného rozšírenia nálezov v stredoeurópskych súvislostiach. Tradičnou a vítanou pomôckou pri používaní publikácie je súpis miest, resp. múzeí a zbierok, kde sú jednotlivé predmety deponované, a miestny register. Kresby prevažnej väčšiny mečov s plnou rukoväťou, ich konštrukčné a výzdobné detaily, ako aj geografické rozšírenie analyzovaných typov mečov na mape Slovenska názorne zobrazuje 42 tabuliek. Tabuľka 43 je prehľadom chronologického postavenia mečov.

V predhovore autorka predstavuje hlavné ciele práce, ktoré tkveli nielen v typologicko-chronologickej klasifikácii nálezov, ale aj v zhodnotení ich kultúrneho významu a v hľadaní odpovedí na otázky pôvodu jednotlivých typov mečov s plnou rukoväťou. Problematiku tohto typu bronzového artefaktu ostro sledovala až do definitívneho ukončenia redakčných prác, čo dokazuje doplnkom na s. 93 a 94, v ktorom opisala a rozobrala meče nájdené v roku 2013 v obci Kaloša (okr. Rimavská Sobota). Cenné informácie o mečoch s plnou rukoväťou Mária Novotná získala tak v odbornej spisbe, ako aj v múzejných fondoch a súkromných zbierkach. S ohľadom na rozsah analyzovaného súboru, ktorý sa na Slovensku utváral od 19. stor., pričom v niektorých prípadoch bol sprevádzaný rozličnými peripetiami a viedol až k „strate“ nálezov, nie je vôbec

prekvapujúce, že viaceré meče boli dostupné len z opisov a obrazovej dokumentácie (kresieb, fotografií) v literatúre. Po rokoch systematického bádania autorka už v predhovore prezrádza, že hrobové a sídliskové nálezy tohto typu sú na Slovensku zriedkavé. To isté platí aj pre riečne nálezy. Gro mečov s plnou rukoväťou pochádza z hromadných nálezov, pričom zväčša ide o tzv. čisté depoty, v ktorých okrem mečov neboli žiadne iné predmety.

V úvode Mária Novotná konštatuje, že v publikácii predkladá približne 180 buď v celosti, alebo vo fragmentoch zachovaných mečov s plnou rukoväťou z doby bronzovej a najmä z doby popolnicových polí na území Slovenska. Zlomky čepelí, ktoré zohľadnila a ktoré nie je možné bližšie zaradiť k identifikovaným typom, môžu podľa autorky pochádzať aj z iných typov mečov. Na myslí má najmä meče s jazykovitou rukoväťou, ktoré na území bývalého Československa už dávnejšie spracoval Petr Novák (1975). Pozitívom je skutočnosť, že pri väčšine analyzovaných mečov s plnou rukoväťou je nálezisko známe. Veľká časť z nich sa našla v tzv. čistých depotoch alebo v depotoch zmiešaného charakteru. Autorka považovala za nevyhnutné sa zmieniť aj o nálezoch bronzových depotov a mečov rôznych typov získaných hľadačmi pokladov, s ktorými sa ani slovenská archeologická komunita, ani striktná legislatíva zatiaľ nedokázala uspokojivo vysporiadať. Podkapitoly úvodu sú venované dejinám bádania (s. 1–3), chronológii a produkcii bronzových mečov s plnou rukoväťou na Slovensku (s. 4–9) a funkcii tohto typu špecializovanej a vysoko účinnej zbrane (s. 9–18). Mária Novotná sa v nich fundovane vyjadruje k širokému spektru otázok, ktoré sa spájajú s analýzou a interpretáciou mečov s plnou rukoväťou, ich možnými produkčnými centrami v kultúrnom komplexe juhovýchodných popolnicových polí a v lužickej kultúre. Zaoberá sa taktiež organizáciou spracovania farebných kovov v pracovnom priestore a v rámci stredoeurópskych kultúr doby bronzovej vôbec, ako aj otázkami významu mečov v súdobej spoločnosti, vojenstve, kulte a pod. Okrem iného sa pritom dotýka pozoruhodných (tzv. čistých) depotov bronzových mečov z Komjatnej a Martinčeka (obe náleziská z okr. Ružomberok), v ktorých sa stretávajú meče tak domácej proveniencie, ako aj cudzie typy mečov, poprípade iných mečov v depotoch na severe Slovenska (napr. Poprad-Veľká). K zmienke o dôležitom náleze odlievacej formy na čepele mečov z Radzoviec, okr. Lučenec, však treba poznamenať, že sa nenašiel na výšinnom (s. 5), ale na nížinnom sídlisku z doby popolnicových polí, ktoré sa preskúmalo v údolí Monoského potoka (*Furmánek* 1990, 12, 13, 53). Keďže regióny na juhu stredného Slovenska s početnými náleziskami pilinskej a kyjatickej kultúry sú mi dobre známe z autopsie, k nálezom vypálenej hlíny, resp. mazanice s odtlačkami bronzových predmetov (Radzovce) alebo so stopami bronzu (Ožďany), ktoré Mária Novotná cituje, dávam do pozornosti novú informáciu o keramickom zlomku s kvapkou farebného kovu na lome. Tento nález pochádza z nedávno objaveného nížinného sídliska pilinskej a kyjatickej kultúry v Šiatorskej Bukovinke, okr. Lučenec (*Beljak/Beljak Pažimová/Mitáš* 2015, 66), vzdialeného od súvekeho sídliska v Radzovciach vzdušnou čiarou asi 4 km.

V nosnej a pre edíciu PBF typickej kapitole „der Fundstoff“ sú postupne v chronologickom slede dôsledne katalogizované, analyzované a v širších kultúrno-geograficko-chronologických súvislostiach prezentované jednotlivé

³ https://www.uni-muenster.de/UrFruehGeschichte/praehistorische_bronzefunde/pbf_publicationen.html#Abteilung4 [8-8-2016].

typy, varianty a osobité formy bronzových mečov s plnou rukoväťou. K prehľadne zostavenému katalógu s približne 180 mečmi tohto typu, vrátane ich zlomkov, mám iba niekoľko formálnych poznámok, na ktoré poukážem v rámci nasledujúceho prehľadu tohto unikátneho súboru bronzovej industrie zo Slovenska. Miesta nálezov mečov (s. 132, Tab. 36; 37) komentujem len výnimočne.

Medzi včasné meče sledovaného typu (nálezy 1–3) Mária Novotná zaraďuje typ Apa, variant Oradea (nález 1, eventuálne nález 2). Tieto sú najstaršími mečmi s plnou rukoväťou v karpatskej oblasti vôbec a časovo výrazne predchádzajú všetky klasické typy bronzových mečov doby popolnicových polí. V prípade osobitého meča z Piešťan (nález 3), ktorý je originálnym výrobkom bez priamych analógií, sa od 90. rokov 20. stor. uvažuje o jeho zaradení do záveru strednej doby bronzovej, prípadne o ešte mladšej pozícii (Bartík 1997, 421–423).

Ďalšia analýza sa týka mečov s plnou rukoväťou, ktoré gravitujú k včasným popolnicovým poliám. Ide o zvláštne formy mečov (nálezy 4–6), ktoré odzrkadľujú osobitosti a inovácie v kovovej produkcii raných popolnicových polí, a ďalej už o charakteristické meče doby popolnicových polí typu Riegsee (nálezy 7–21) a typu Ragály (nálezy 22–28). Je všeobecne známe, že dvojica menovaných typov mečov je tvarovo veľmi blízka, ale vo výzdobe ich rukovätí existujú diferencie. Slovenské meče typu Riegsee Mária Novotná zaraďuje do východnej zóny ich rozšírenia (spoločne s nálezmi z Maďarska, rumunského Sedmohradska a Srbska) a zdôrazňuje ich väzbu na regióny juhu stredného (Gemery) a východného Slovenska (Košická kotlina), kde sa vo včasných a starších popolnicových poliach úspešne rozvíjala metalurgia pilinskej kultúry. Impulz k ich výrobe v karpatskej oblasti a vzniku sekundárneho produkčného centra zrejme vyšiel z primárnej produkčnej zóny mečov tohto druhu na bavorsko-východoalpských územiach. O lokálnom, vnútrokarpatskom, pôvode a produkcii súdobých mečov typu Ragály v pilinskej kultúre sa v zásade nepochybuje. Po načrtnutých poznatkoch o vzniku a rozšírení výroby týchto typov mečov s plnou rukoväťou nie je prekvapujúce, že spoločne vystupujú v depotech: Gemer, Sútora a Ždaňa (s. 28–30, 33, 34). Pri hromadnom náleze mečov zo Sútora, okr. Rimavská Sobota (nálezy 16, 26, 141), sa pozastavujem nie preto, že nám unikajú podrobnosti o jeho nálezových okolnostiach a že doteraz nebol publikovaný. Dôvodom je skutočnosť, že ide o interesantný nález z obce blízko Rimavskej Soboty, ktorej chotár zatiaľ nie je takmer vôbec archeologicky prebádaný. Zrejme v tom tkvie príčina, že v katalógu figuruje lokalita Sútora-Bujtoš (s. 29, 34, 89). Poznamenávam, že „Bujtoš“ či „Bojtoš“ nie je administratívne vyčlenenou časťou uvedenej obce, ale pomenovanie poľnohospodársky využívaného katastrálnej polohy južne od intravilánu.⁴ Stať o mečoch s plnou rukoväťou zo včasných popolnicových polí je zakončená tvarom a výzdobou solitérnym zlomkom meča z Martinčeka (nález 29).⁵

Veľký priestor Mária Novotná venovala mečom s tromi a viacerými horizontálnymi vývalkami na rukoväti (Dreiwulst- und Mehrwulstschwerter). Na Slovensku sa eviduje vcelku obsiahla skupina týchto mečov a podľa technologicko-typologických znakov, ako aj výzdoby ju

možno rozdeliť na niekoľko typov s prípadnými variantmi. Autorka tak krok za krokom sleduje typy Erlach (nález 31), Schwaig (nálezy 32–34, eventuálne nález 35), Illertissen (nálezy 36–39, eventuálne nálezy 40 a 41) alebo Aldrans (nálezy 42–45, eventuálne nález 46). Zvlášť početné sú v pracovnom priestore meče typu Liptov (s. 49–63). K roku 2014 ich bolo na Slovensku zaregistrovaných celkom 47, pričom iba tri z nich sa nedajú presnejšie lokalizovať! Možno pripomenúť, že takto ich ako prvý označil Jan Eisner (1933, 101) a neskôr Hermann Müller-Karpe (1961) na základe diferencovanej výzdoby rukoväti definoval tri varianty mečov typu Liptov. Slovenské nálezy 47–57A, eventuálne nález 58 Mária Novotná zaraďuje k variantu I. Početnejšiu skupinu nálezov 59–73, eventuálne nálezy 74–78 k variantu II a nálezy 79–82, eventuálne nálezy 83 a 84 k variantu III. K typu Liptov má celkom blízko aj ďalších sedem mečov (nálezy 85–91). Lokalizáciu a okolnosti nálezu depotu mečov zo „Slovenskej Lupče“, resp. ako v katalógu autorka spresňuje „Podkoníc-Slovenskej Lupče“ (k nálezovým okolnostiam pozri a porovnaj tiež Novotná 1970, 112, 113), v ktorom prevládajú meče typu Liptov a obsahuje všetky jeho varianty (s. 52, 54, 56) a jeden meč typu Högl (s. 64), v ostatnom čase osvetlil Martin Kviotok (2015). Z jeho nových zistení vyplýva, že depot zachránil horár Ondrej Smida v chotári obce Podkonice, okr. Banská Bystrica, v polohe Jalové v roku 1914, pri oprave starej traverzovej lesnej cesty. V nasledujúcom roku sa časť depotu dostala do Maďarského národného múzea (MNM) v Budapešti (Kviotok 2015, 134). Meče typu Liptov sú častou zložkou väčších a tzv. čistých depotov stupňov HA a bádatelia počnúc Eisnerom a Müller-Karpem ich spájajú s domácimi kovolejárskymi tradíciami v karpatskej oblasti: napríklad na Liptove alebo na severe Maďarska. K mečom s vývalkovitou rukoväťou patria tiež meče typu Högl (nálezy 92–97) a im blízky typ Zvolen (nálezy 98–101). Potom autorka predstavuje skupinu nezdobených mečov s tromi vývalkami na rukoväti, ktoré typologicky čiastočne zodpovedajú typu Liptov (nálezy 102–109) a iné meče s vývalkovitou rukoväťou, ktorými sa, vzhľadom na ich tvarové a výzdobné špecifiká, rozhodla zaoberať separátne (nálezy 110–115). V celosti zachovaný meč z depotu z Pozdišoviec, okr. Michalovce (nález 113), s poškodeným povrchom rukoväte so zvyškom výzdoby je podľa Márie Novotnej typologicky porovnateľný s mečmi typu Liptov (s. 72). Spoločným znakom ďalších štyroch bronzových mečov s vývalkami na rukoväti (nálezy č. 115A–118), z toho jedného nezvestného z obce Tuhár, okr. Lučenec (nález č. 118), je ich výrobná technológia – odliali ich v celosti, t. j. rukoväť spolu s čepeľou.

Samostatné miesto je venované tak typologicky a v podstate i chronologicky nesúrodnej skupine krátkych mečov (Kurzschwerter: nálezy 119–121), ktoré majú najbližšie k mečom s vývalkovitou rukoväťou, ako aj solitérom mečov s gombíkovitou hlavicou (das Rundknaufschwert: nález 122) a s hríbvitou hlavicou (das Pilzknaufschwert: nález 123). K pertraktovaným krátkym mečom by bolo azda možné zaradiť aj bronzový meč (Paulík 1965, 55), ktorý sa našiel v druhej polovici 19. storočia na vrchu Strieborná v obci Cinobaňa, okr. Poltár, no neskôr sa asi definitívne stratil. Tvar a rozmery uvedenej zbrane podrobne opísal už maďarský zberateľ a archeológ Ferencz Kubinyi v roku

⁴ [http://mapka.gku.sk/mapovyportal/?basemap=podklad&zoom=12&lng=20.1243&lat=48.3412#/identify?parcelsc=\[251989267\]&-parcelse=\[495964776,495965437\]](http://mapka.gku.sk/mapovyportal/?basemap=podklad&zoom=12&lng=20.1243&lat=48.3412#/identify?parcelsc=[251989267]&-parcelse=[495964776,495965437]) [11-8-2016].

⁵ Nález 30 z katalógu autorka vyradila (s. 36).

1866, jej vyobrazenie však nikto nepublikoval (*Furmánek 2000*, 95, 97). Tento nález síce Mária Novotná neuvádza, ale zverejnený popis s metrickými údajmi naznačuje, že mohlo ísť o krátky meč s ozdobenou plnou rukoväťou s čiaškovitou hlavicou (*Furmánek/Mitáš 2015*).

Inou a nápadne menšou skupinou, v porovnaní s vyššie predstavenou kategóriou mečov zo Slovenska, sú meče s čiaškovitou rukoväťou (*Schalenknaufschwerter*). Mária Novotná ich podľa vypracovania čiašky a iných vonkajších znakov delí na niekoľko typov a variantov. Meče typu Königsdorf vnútorne člení na variant Spišská Belá (nálezy 124 a 125) a variant Kremnica (nálezy 126 a 127). K menovanému typu/variantom majú blízko nálezy 128–131. Možno podotknúť, že miestom nálezu 130 sú Lednické Rovne, okr. Púchov (s. 82). Slovensko evidentne neprináleží k fažiskovej oblasti rozšírenia mečov tohto typu, čo je tiež zdôraznené autorkou.

Následne sa zaoberala skupinou mečov so značne hlbokou čiaškou hlavice, ktoré rozčleňuje na varianty Levice (nálezy 132–133), Veľká Ida (nálezy 134 a 135) a variant Sereď (nález 136) zastúpený ojedinelým nálezom zo Sereď, okr. Galanta. Malú skupinu mečov zo Slovenska bolo možné priradiť k typu Stanovo (nálezy 137–139). Vhodné paralely k tomuto typu z mladších popolnicových polí autorka uvádza zo severovýchodného Maďarska, Sedmohradska a zo Zakarpatskej Ukrajiny.

Posledný relevantný typ bronzového meča s plnou rukoväťou, ktorý Mária Novotná analyzuje, je jediný nález (140) meča s anténovitou hlavicou (*Antennenschwert*) na Slovensku. Bol súčasťou depotu II na lokalite Poprad-Veľká (prv. Veľká; *Novotná 1970*, 53, 122). Tento unikátny artefakt už zhodnotili a typologicky klasifikovali poprední znalci bronzových mečov Hermann Müller-Karpe alebo Ingeborg von Quillfeldt (s. 88). Ide o výrobok z neskorej doby bronzovej, ktorý s veľkou pravdepodobnosťou dokumentuje počiatok výskytu tohto druhu zbrane v strednej Európe.

Fragmenty mečov nezostali bokom. Najprv sú typologicky podľa možnosti približne klasifikované čepele s časťou plnej rukoväte (nálezy 141–143) z už vyššie spomínaných depotov zo Sútora a Martinčeka. Nasleduje prehľad zlomkov čepeľí (nálezy 144–162), geograficky roztriedených podľa príslušnosti ku kultúrnym okruhom doby popolnicových polí na Slovensku, a potom iba z literatúry známe zlomky čepeľí, nezvestné nálezy a meče uložené na neznámych miestach (nálezy 163–174). Doplnkom (nálezy 175–181) sú odbornej verejnosti sprístupnené meče s plnou rukoväťou a čepele mečov tohto typu z tzv. čistého depotu (s. 93, 94; Tab. 34) zo starších popolnicových polí, ktorý sa nedávno našiel v Kaloši a podrobnejšie je zverejnený v samostatnom príspevku (*Novotná 2015*). Zaujímavá je kapitola „Fälschungen“ o historických a recentných napodobneninách mečov spracúvanej kategórie. Autorke je známych šesť fálz mečov v pracovnej oblasti, pričom jedno falzum inventarizované pod údajnou lokalitou „Levice“ je deponované v MNM v Budapešti.

Dodatky (s. 97–124), na ktorých sa okrem autorky (dodatok 1) autorsky podieľali Daniel Ozdín (dodatok 2) a Bernhard Sicherl (dodatok 3), sú v súčasnosti vítaným až nutným rozšírením obzorov o analyzovanej bronzovej industrii. Oboznamujú s postupom výroby mečov, s chemickým zložením vybraných exemplárov a v prípade meča z Obišoviec jednoznačne potvrdzujú moderné falzum. Ešte pozoruhodnejšie sú výsledky rádiografického výskumu 59 kusov zo všetkých typov mečov s plnou liatou

rukoväťou zo Slovenska (!), vrátane mosadzného falza z Obišoviec. Veľkoryso realizovaná rádiografia doložila všeobecné výrobné trendy a dôležité technické detaily slovenských mečov s vývalkovitou rukoväťou (s. 108–115) a pod. Je evidentné, že výsledky exaktných analýz otvárajú nové možnosti nadregionálnej komparácie bronzových mečov a poznávania ich produkčných centier na širšom európskom teritóriu.

Brilantná práca Márie Novotnej, ktorou v edícii PBF potvrdzuje svoj dominantný podiel na systematizovaní bronzovej industrie zo Slovenska, je publikáciou základného významu. Podáva komplexnú výpoveď o jednom z najexkluzívnejších artefaktov doby bronzovej – bronzovom meči s plnou liatou rukoväťou. Publikácia zároveň osvetľuje význam vybraných mečov tohto typu, ktoré niektorých bádateľov (*Furmánek 2015*, 232) oprávňujú, pravda, s istým zveličením konštatovať, že naše územie patrilo k „zbrojovkám“ vtedajšej barbarskej Európy.

LITERATÚRA

- Bartík 1997* – J. Bartík: Nové riečne nálezy – bronzové meče z Váhu. *Slov. Arch.* 45, 1997, 419–430.
- Beljak/Beljak Pažinová/Mitáš 2015* – J. Beljak/N. Beljak Pažinová/V. Mitáš: Stredné a horné Poiplie. *Svedectvo archeológie. Arch. Slovaca Monogr. Varia 2*. Nitra 2015.
- Eisner 1933* – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Furmánek 1990* – V. Furmánek: Radzovce. Osada ľudu popolnicových polí. Bratislava 1990.
- Furmánek 2000* – V. Furmánek: Meč s vývalkovitou rukoväťou z Novohradu. *Slov. Arch.* 48, 2000, 87–100.
- Furmánek 2015* – V. Furmánek (Zost.): Staré Slovensko 4. Doba bronzová. *Arch. Slovaca Monogr. Staslo 4*. Nitra 2015.
- Furmánek/Mitáš 2015* – V. Furmánek/V. Mitáš: Bronze Full-hilted Sword from Hill-fort Strieborná in Village Cinobaňa (Slovakia). In: I. Szathmári (Hrsg.): *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*. Budapest 2015, 129–135.
- Kvietok 2015* – M. Kvietok: Po stopách horára Ondreja Smidu... Príspevok k lokalizácii depotu bronzových mečov z Podkoníc (okr. Banská Bystrica). In: O. Ožďáni (Ed.): *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská“ Hriňová-Poľana 14.–18. máj 2012*. Nitra 2015, 125–136.
- Müller-Karpe 1961* – H. Müller-Karpe: *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*. München 1961.
- Novák 1975* – P. Novák: *Die Schwerter in der Tschechoslowakei I*. PBF IV/4. München 1975.
- Novotná 1970* – M. Novotná: *Die Bronzhortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*. Bratislava 1970.
- Novotná 2015* – M. Novotná: Ein Hortfund aus Kaloša, Bez. Rimavská Sobota (Slowakei). In: I. Szathmári (Hrsg.): *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*. Budapest 2015, 371–378.
- Paulík 1965* – J. Paulík: Súpis medených a bronzových predmetov v Okresnom vlastivednom múzeu v Rimavskej Sobote. *Štud. Zvesti AU SAV* 15, 1965, 33–106.

Danuta Piotrowska – Wojciech Piotrowski – Kamila Kaptura – Artur Jedynak (Red.): Górnictwo z epoki kamienia: Krzemionki – Polska – Europa. W 90. rocznicę odkrycia kopalni w Krzemionkach. Silex et Ferrum, Tomus 1. Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim. Ostrowiec Świętokrzyski 2014. 407 strán. ISBN 978-83-64951-00-8.

Zborník zo série „Silex et Ferrum“ predstavuje súbor príspevkov, ktoré odzneli v apríli 2013 na konferencii uskutočnenej pri príležitosti 90. výročia objavenia neolitických silicitových ťažobných polí v Krzemionkach Opatowskich. Publikácia pozostáva zo šestnástich príspevkov od 24 autorov. Venované sú histórii bádania, výsledkom výskumov, prezentácii a ochrane baní v Krzemionkach, ako aj iným podobným lokalitám z územia Čiech, Poľska, Rakúska a Slovenska.

Úvodný príspevok od Włodzimierza Szczałubu predstavuje stručné oboznámenie sa s oslavami, resp. podujatiami, ktoré boli usporiadané pri príležitosti 90. výročia nájdenia ťažobných silicitových polí. Za najdôležitejšie možno považovať populárno-vedecké podujatie s názvom „I Krzemionkowskie Spotkania z Epoką Kamienia“, uskutočnené 21.–22. júna 2012, počas ktorého boli predstavené jubilejné pohľadnice a pamätné mince. V rámci slávností bola zorganizovaná aj medzinárodná vedecká konferencia, ktorá sa konala 18.–20. apríla 2013. Jej cieľom bolo prezentovať a sumarizovať výsledky výskumov prehistorickej ťažby silicitov so zreteľom na ekonomické otázky a vývoj osídlenia. Veľká časť prednášok bola zameraná na ochranu a správu rezervácie v Krzemionkach, v porovnaní so situáciou v iných ťažobných silicitových areáloch v Poľsku, ale aj v Európe. Jej úlohou bolo tiež načrtnúť problémy a úlohy pri správe pertraktovaného areálu v súvislosti s prípravou na jeho zapísanie do zoznamu svetového dedičstva UNESCO.

Druhý príspevok Bogusława Gedigu s názvom „Krzemionki Opatowskie – Pomnik Historii: powód do dumy, ale też obowiązek i troska nie tylko archeologów. Wystąpienie Przewodniczącego Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych Polskiej Akademii Nauk“ sa zaoberá problematikou ochrany prehistorických baní v Krzemionkach a ich okolia. Zdôrazňuje, že z etického hľadiska prislúcha ich ochrana v prvom rade archeológom a miestnym úradom. Správne poznamenáva, že investovať by sa malo zároveň aj do formovania spoločenského povedomia obyvateľov v okrese Ostrowiec Świętokrzyski, s najväčším dôrazom na obce, v ktorých sa samotné ťažobné polia nachádzajú. Za kľúčovú považuje spoluprácu medzi národnými výskumnými inštitúciami a miestnou samosprávou. V závere, v mene protohistorického oddelenia Poľskej akadémie vied, vyjadril záujem o budúcu spoluprácu s miestnym múzeom a samosprávou.

Danuta Piotrowska sa v treťom príspevku „Krzemień pasiasty i początki badań prehistorycznego górnictwa w Polsce“ zamerala na počiatky bádania prehistorickej ťažby pásikovaného silicitu typu Krzemionki (ďalej len pásikovaný silicit) v Poľsku. Záujem o výskum tejto suroviny siaha až do obdobia tesne pred prvou svetovou vojnou a je spätý s nemeckými bádateľmi G. Kossinnom a G. Wilkom. Ich práce inšpirovali S. Krukowského k publikovaniu štúdií o silicitových surovinách a ich ťažbe, ktorá vychádzala z výsledkov jeho prieskumov a výskumov. Spolupracoval s geológom J. Samsonowiczom, ktorý

19. júla 1922 rozpoznal ťažobné polia v novozaloženej osade Krzemionki v okrese Opatów. Prvé výkopy boli realizované J. Żurowským v roku 1925, na ktoré neskôr nadviazal S. Krukowski. V monografickom spracovaní svojich výskumov poukázal na unikátnosť nálezísk v Krzemionkach, s významom presahujúcim hranice Poľska. Jej jedinečnosť spájal nie len v kontexte histórie ako takej, či najstarších dokladov ťažby kamenných surovín, ale aj z hľadiska získania poznatkov o dávných náboženstvách, architektúre a výtvarnom umení.

Vo štvrtom príspevku „Krzemionki Opatowskie, najważniejszy zabytek górnictwa pradziejowego w Polsce“ vyhodnotil Jerzy Tomasz Bąbel doterajšie poznatky o ťažobných poliach v Krzemionkach. V úvode zmapoval rozšírenie pásikovaného silicitu v oblasti Svätokrižských hôr, s hlavným výskytom medzi obcami Błazin až Wojciechówka. V stručnosti sa venuje otázkam jeho pôvodu, ktoré doposiaľ nie sú definitívne zodpovedané. Podáva tiež podrobný opis vzniku jednotlivých typov banských diel, organizácie prác, od ťažby cez transport materiálu na povrch jeho úpravy a pod. V ďalšej časti sa venuje materiálnej kultúre. V závere informuje o aktuálnom stave pamiatky s opisom jednotlivých pavilónov, ktoré sú sprístupnené verejnosti.

Bogdan Balcer prispel do zborníka článkom „Krzemionki w moich wspomnieniach z lat 1954–1972“. Spomína si v ňom na prvú návštevu Krzemionkov v roku 1954, keď ich počas exkurzie navštívil ako študent archeológie univerzity vo Varšave. Obecná zástavba vtedy, podľa jeho slov, sčasti zaberala aj miesta baní. V jednej z usadlostí, na okraji obce, si S. Krukowski zriadil počas svojho výskumu základňu. Autor sa v roku 1961 vracia na lokalitu ako zamestnanec Štátneho archeologického múzea vo Varšave (PMA), kde mal pod vedením T. Żurowského absolvovať prax. Od roku 1968, kedy prešli bane pod správu PMA, sa podieľal na mnohých projektoch. Účinkoval dokonca aj vo vedecko-populárnom dokumentárnom filme, kde spomína ako sa fúzatý, s briadkou, oblečený do jednoduchého odevu z plátna a kože, vyrábajúc nástroje z pazúrka v blízkosti baní preniesol o 5000 rokov späť v čase, do mladšej doby kamennej. V rokoch 1969 a 1970 realizoval v Krzemionkach archeologický výskum. Neskôr dopísal svoju dizertačnú prácu, ktorá bola zameraná na produkciu a distribúciu artefaktov zo Świeciechowskeho silicitu v kultúre s lievikovitými pohármi. V roku 1972 bol autor z PMA presunutý na Ústav dejín hmotnej kultúry Poľskej akadémie vied, čím sa jeho vedecká kariéra v Krzemionkach skončila.

Šiesty príspevok od Zbigniewa Kobylínského má názov „Kopalnia ‘Krzemionki Opatowskie’, ochrona dziedzictwa kulturowego i Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO“. Oboznamuje čitateľa s problematikou ochrany a zápisu Krzemionok do zoznamu svetového dedičstva UNESCO. Myšlienka zápisu do zoznamu UNESCO vznikla vďaka A. Tomaszewskému v roku 1997. O rok neskôr bola v Krzemionkach zriadená komisia na čele s J. Lechom, ktorej cieľom bolo pripraviť ťažobné polia na zápis do zoznamu. Je veľká škoda, že Poľsko svoju žiadosť o zápis doposiaľ nepredložilo. Medzitým, v roku 2000, požiadalo Belgicko o zápis neolitických baní v Spiennes do zoznamu, pričom v tom istom roku bolo ich žiadosti vyhovievané. Podľa autora je stále veľká šanca že Krzemionki uspejú. Nutné je udržiavať pamiatku v dobrom stave, formou odstránenia porastov a niektorých stromov na miestach s charakteristickým

relieфом. Navyše je potrebné prijať a dôsledne realizovať dlhodobý program ochrany autentických kultúrnych hodnôt, spolupracovať s miestnou samosprávou, ktorá je zodpovedná za ochranu pamiatky, ale taktiež podniknúť aj prvé kroky na vytvorenie prehistorických parkov ťažby silicitových surovín v spolupráci s obcami Bodzechów, Ćmielów, Ożarów a Tarłów.

V siedmom príspevku „Kopalnia krzemienia w Ożarowie, stanowisko ‘Za garnarczami’, w świetle dawnych i nowych badań” sa Janusz Budziszewski a Witold Grudźd venujú pravekému ťažobnému poľu v Ożarówe-Za garnarczami. Objavené bolo S. Krukowským v roku 1923. V rokoch 1973–1983 na ňom realizoval svoj výskum J. Budziszewski. Ożaróvsky silicit sa ťažil z relatívne plytkých jám. Využívaný bol s najväčšou pravdepodobnosťou už od paleolitu, no najstaršie doklady ťažby sú známe až nositeľmi kultúry *złocka* a kultúry so šnúrovou keramikou. Najintenzívnejšia ťažba v Ożarówe je doložená mierzanowickou kultúrou.

V ďalšom článku „Inwentaryzacja zniszczeń na powierzchni pradziejowych punktów eksploatacji krzemienia pasiastego” Katarzyna Radziszewska upriamila svoju pozornosť na procesy devastácie ťažobných areálov pásikovaného silicitu. Uvádza, že spočiatku to bolo poľnohospodárstvo, lesníctvo a využívanie miestnych komunikácií, ktoré výrazne poškodili praveké bane. V medzivojnovom období bola napríklad lokalita v Krzemionkach ničená aj ťažbou vápenca. Počas druhej svetovej vojny to boli zase línie nemeckých zákopov. Ďalším deštruktívnym faktorom boli nelegálne skládky odpadu v oblasti chránených lokalít v Borownii a Krzemionkach. V poslednom období vznikla nová hrozba, a tou je ilegálna ťažba pásikovaného silicitu za účelom výroby šperkov. Podľa autorky by sa mali neodkladne prijať náležité opatrenia, ktoré by dokázali účinne ochrániť spomínané lokality. Zahŕňať by to malo aj sledovanie škôd a jej následná katalogizácia. Je presvedčená, že by pritom mali byť využité moderné technológie, ako napríklad laserové skenovanie spolu s ďalšími nedeštruktívnymi metódami, akými sú povrchový prieskum, využitie GPS a pod. Myslí si, že v kombinácii s hore uvedenými metódami by k ochrane mohla prispieť neustála kontrola lokalít miestnym múzeom. Domnievam sa, že pomôcť by mohlo aj formovanie spoločenského povedomia obyvateľstva, ako to spomína v podobne ladenom príspevku v tomto zborníku B. Gediga, prípadne M. Floreka.

Jolanta Małecka-Kukawka vo svojej štúdií „Traseologia w studiach nad prehistorycznym górnictwem krzemienia? Przykłady z kopalni w Sąspowie (neolit) i Wierzbicy ‘Zełe’ (epoka brązu/wczesna epoka żelaza)” prezentuje výsledky traseologickej analýzy silicitových artefaktov z dvoch pravekých baní v Sąspówe a Wierzbicy. Zo Sąspówa súvisia s ťažobnou činnosťou podľa autorky dva nástroje, ktoré slúžili na oškrabávanie ílu z hlúz. Ostatné boli použité pri opracovaní dreva, kostí alebo parohov. Podobná situácia je aj vo Wierzbicy. V kolekcii štiepanej kamennej industrie bolo identifikované driapadlo na oškrabávanie kostí a parohov, nôž na mäso, prípadne na kožu a čepeľ so stopami po opracovaní kostí, resp. parohu. Rozpoznaný bol aj vrták na prevrtávanie otvorov do kože.

V desiatom príspevku „Problemy ochrony kopalni krzemienia na terenie działania Delegatury w Sandomierzu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach” sa Marek Florek veľmi konštruktívne vyjadruje k proble-

matike ochrany silicitových baní v Sandomierzskom kraji v Poľsku. Nachádza sa v ňom dvanásť nálezísk. Uvádza, že ich najväčším nebezpečenstvom je využívanie lesov a otvorených priestranstiev ako miest na uskladnenie odpadu, sutín a pod., ďalej nelegálna ťažba silicitoz za účelom prezentácií, experimentov, suvenírov a šperkov, ako aj využitie plôch v poľnohospodárstve a lesnom hospodárstve. Za negatívne považuje tiež plánované investície formou výstavby komunikácií, čističiek odpadových vôd, plynu, vody či budov, ako aj neplánovanú ťažbu vápencov v areáloch pravekých baní. Úrad na ochranu pamiatok má podľa neho obmedzené možnosti pri ochrane ťažobných areálov. Najväčšie nedostatky vidí v obmedzeniach v existujúcich zákonoch a nariadeniach, spôsobe organizácie ochrany kultúrneho dedičstva, nedostatku finančných prostriedkov a v nezaujme zachovania a ochrany baní pred zničením zo strany vlastníkov, miestnych komunít a miestnych úradov.

Jedenásty článok „Wychodnie krzemienia pasiastego na Wyżynie Ryczowskiej (Wyżyna Krakowsko-Częstochowska)” od Macieja T. Krajcarza, Magdaleny Sudoł, Magdaleny Krajcarz a Krzysztofa Cyreka pojednáva o zdrojoch pásikovaného silicitu v oblasti Ryczowskej vrchoviny. Vyskytuje sa v kriedovom vápenci, v najvrchnejšej časti horného Oxfordu. Jeho prirodzené východiská sa nachádzajú v blízkosti Cisówa a kopca Góry Barańskie. Vo forme okruhliakov ho možno nájsť aj v kriedových usadeninách v okolí Pradła a Ogrodzieniec. Na výrobu nástrojov sa využíval už od stredného paleolitu, no predovšetkým v mladšej dobe kamennej a staršej dobe bronzovej.

V rozsiahlejšom príspevku „Prehistoryczna kopalnia krzemienia Grimes Graves we wschodniej Anglii” opisujú Jacek Lech a Ian Longworth situáciu v ťažobnom areáli v Grimes Graves, vo východnom Anglicku. Pozostatky šácht sú v porovnaní s Krzemionkami oveľa rozsiahlejšie. Podobne ako v iných baniach v severozápadnej Európe, aj v Grimes Graves sa silicit získaval z kriedy. Situovaný bol v troch vrstvách. V horných dvoch sa vyskytoval vo forme nodúl nepravidelného tvaru horšej kvality. Najväčší záujem bol o veľmi kvalitnú surovinu z najnižšej vrstvy, kde sa zachoval v podobe rozmernejších tabúl. Autori sa zamýšľajú aj nad distribúciou surovín, ktoré sa na predmetnej lokalite ťažili už od neolitu.

V trinástom príspevku „Krumlovský les (jižní Morava) na konci eneolitu” sa Martin Oliva zaoberá ťažbou rohovcov v oblasti Krumlovského lesa na sklonku neskorej doby kamennej. Napriek hustej vegetácii bolo v teréne identifikovaných celkovo deväť ťažobných areálov. Najstaršie nálezy z predmetnej oblasti spája autor so stredným paleolitom, nevylučuje však aj staršie osídlenie. Ťažba je podľa neho doložená už od mezolitu a s viacerými hiátmi pretrváva až do staršej doby železnej. Toto datovanie podporuje séria absolútnych dát, ktoré sa pri podobnom type výskumu javia ako veľmi prínosné. V niektorých prípadoch k nim však treba pristupovať kriticky, ako napríklad v prípade dát KL2, KL3 a MK0, ktoré sice pochádzajú z rovnakého zásypu, no líšia sa od seba veľkým časovým rozptylom. Čo sa týka využitia vyťažovaných rohovcov, v mezolite a v mladšej fáze legyelskej kultúry boli vo veľkej miere spracované a odnášané. Nárast ťažby v závere eneolitu bol sprevádzaný výrazným poklesom exportu. Ťažbu zo záveru doby kamennej spája s kultúrou zvoncovitých pohárov. Tá je totiž doložená aj v širšom okolí Krumlovského lesa, na

rozdiel od kultúry so šnúrovou keramikou, ktorá sa v tejto časti južnej Moravy nevyskytuje. Situáciu ohľadom straty zásobovacej funkcie napriek masívnej a rozvinutej produkcii vysvetľuje ústupom praktického využitia kamennej suroviny v prospech nových sociálno-kultových aktivít.

Ivan Cheben a Michal Cheben vo svojom článku „Doklady pravekej banskej činnosti v oblasti Bielych Karpát“ sumarizujú doterajšie poznatky o ťažbe silicitových surovín na území medzi riekou Vlára a Vršatským Podhradím. Vychádzajú predovšetkým zo svojich terénnych prieskumov, v rámci ktorých rozpoznali za posledných vyše 20 rokov viac ako 30 lokalít s primárnym výskytom rádiolaritu a rohovca. Na všetkých týchto náleziskách bolo doložené spracovanie získanej suroviny prostredníctvom výrobného odpadu. Na dvoch z nich, vo Vršatskom Podhradí a v Krivokláte, v polohe Bukovina, spolu realizovali aj archeologický výskum. Využitie kamenných surovín z Bielych Karpát rámcovo datujú do neolitu a eneolitu, no nevylučujú ich povrchové získavanie už od paleolitu. Do budúca považujú za dôležité pokračovať vo výskume, aby sa jednoznačne potvrdilo datovanie ťažby rádiolaritovej suroviny v oblasti Bielych Karpát. Vzhľadom k tomu, že počas ich predchádzajúcich výskumov nebol získaný vhodný datovací materiál, určite by bolo dobré zamerať sa v budúcnosti aj na alternatívne metódy datovania (rádiouhlíkové, OSL a pod.).

V predposlednom článku „The Eastern Fringe: Lithic Raw Materials from the Easternmost Alps in Austria“ sa Michael Brandl a Gerhard Trnka zamerali na kamenné suroviny východných Álp v Rakúsku. Väčšina surovín z tejto oblasti mala lokálny, ojedinele regionálny význam. Vplyvom tektonického pôsobenia sú pre nich typické pukliny, čo znižuje ich kvalitu. Nakoľko boli v krajine vo väčšine prípadov voľne dostupné, len výnimočne boli získavané ťažbou z väčších hĺbok. Najznámejšou lokalitou s dokladmi ťažby je Viedeň Mauer-Antonshöhe, kde boli nositeľmi lengyelskej kultúry získavané rádiolarity rôznej kvality a sfarbenia. Podľa autorov je zaujímavé, že hoci táto surovina mala skôr lokálny význam, zastúpená je aj na lokalitách s výskytom „exotických“ surovín. To naznačuje, že rádiolarity typu Viedeň-Mauer boli súčasťou väčšej distribučnej siete. Závěry Michaela Brandla a Gerharda Trnku sú do značnej miery limitované stavom bádania a ako sami uvádzajú, do budúca je potrebné vo výskume pokračovať a rozšíriť ho o ďalšie oblasti.

Záverečný príspevok recenzovaného zborníka „Jubileuszowa konferencja naukowo-konserwatorska w Krzemionkach“ od Pauliny Potockej a Katarzyny Zdeb podrobnejšie opisuje priebeh konferencie „Prehistoryczna kopalnia 'Krzemionki Opatowskie' – Pomnik Historii, na tle problemów badań, ochrony i zagospodarowania pradziejowych kopalń krzemienia w Polsce i w Europie“ uskutočnenej 18.–20. apríla 2013 v novom sídle múzea v Krzemionkach. V prvý deň konferencie odzneli prednášky venované zásadným otázkam ochrany, ako aj okolnostiam ohľadom objavenia a následného výskumu baní v Krzemionkach. Príspevky nasledujúceho dňa boli zamerané na pozadie pravekej ťažby silicitov v Krzemionkach, ako aj na iných lokalitách v Poľsku a mimo Poľska. Účastníci počas konferencie absolvovali prehliadku podzemia baní v Krzemionkach, lokalít Ćmielów-Gawroniec a Ruda Kościelna-Borownia.

Na záver možno v súvislosti s recenzovanou publikáciou konštatovať, že snaha sumarizovať doterajšie znalosti ohľa-

dom ťažby silicitových surovín v Krzemionkach Opatowskich, ale aj ostatných baní v Poľsku a v okolitých krajinách formou zborníka je vydareným a cenným prínosom pre hlbšie pochopenie hospodárstva pravekých spoločností. Predstavuje zároveň zdroj informácií, vďaka ktorému sa môže čitateľ dostatočne zorientovať v danej problematike. Zárukou kvality je autorský kolektív, ktorý je zložený prevažne z renomovaných špecialistov, zaoberajúcich sa výskumom pravekých baní. Časť publikovaných príspevkov je venovaná ochrane lokalít s primárnym výskytom pásikovaneho silicitu, čo môže byť v konečnom dôsledku inšpiratívne aj pre odborníkov na ochranu kultúrneho dedičstva.

Adrián Nemerget

Joza Benkovsky-Pivovarová – Bohuslav Chropovský: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei. Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia Instituti Archaeologici Nitrensis Academiae Scientiarum Slovacae, Tomus 21. Nitra 2015. Zwei Bände mit insgesamt 436 Seiten, viele schwarz-weiß Abbildungen und etliche Pläne und schwarz-weiß Photos. 109 Tafeln mit Fundabbildungen. In deutscher Sprache. ISBN 978-80-89315-73-4. Diese Rezension entstand innerhalb des SASPRO Projekts 1340/03/03 mit Unterstützung der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Marie Curie Actions und des FP 7 Programmes der Europäischen Union.

Unter der Mitarbeit von J. Jakab (Anthropologie), C. Ambros und M. Fabiš (Osteologie), L. Bánesz, L. Illášová, O. Belešová und O. Miko (Bestimmung der Steingeräte) und B. Záhradníková-Chudobová (Bestimmung der Mollusken). Die Bleistiftzeichnungen der Artefakte stammen von C. Habovštiaková, J. Maretová, M. Mészárošová, M. Novotná, P. Stankovičová und Z. Šodelová, die Tuschzeichnungen von B. Ludikovská. Die Grabpläne wurden von C. Habovštiaková und M. Bérešová umgezeichnet.

Die in den Archaeologica Slovaca Monographiae der AU SAV in Nitra erschienene Publikation stellt einen weiteren großen Schritt in der Aufarbeitung früh- und mittelbronzezeitlichen Gräber in der Slowakei dar.

Dem Vorwort folgt die Definition des Arbeitsgebietes, Quellenkritik und die Beschreibung des Aufbaus des Kataloges (S. 7–13).

Danach sind die Gräberfelder, Gräber und Grabfunde in alphabetischer Reihenfolge angeführt (58 Fundorte, S. 13–154). Dabei ist neben der genauen Grabbeschreibung auch die Fundbeschreibung der einzelnen Artefakte integriert, sowie (nur in Einzelfällen) die Abbildung der Bestattung. Am Anfang jedes Fundortes ist nach Möglichkeit ein Gesamtplan sowie ein genauer Lageplan integriert.

Hilfreich zur Orientierung ist der Verbreitungsplan am Beginn der Publikation (Abb. 1).

Nach dem Katalog folgen die insgesamt 109 Tafeln mit den Abbildungen der einzelnen Artefakte (nach Gräbern zusammengefasst). Dabei soll den Graphikerinnen und Tafelsetzern großes Lob ausgesprochen werden.

Band 2 beginnt mit einer kurzen Einleitung über Periodisierungen des Fundbestandes und der Terminologie

(S. 7–9). Dabei ist die Vergleichstabelle *Lichardus/Vladár* (1997) zu *David* (1998) überaus hilfreich (Abb. 98).

Bei der typologisch-chronologischen Auswertung durch Benkovsky-Pivovarová wird mit der Keramik begonnen, wobei zuerst die nicht berücksichtigten Keramikfunde, dann die Schnurverzierte Keramik, Protoaunjetitz-Kultur, Nitra-Kultur, Aunjetitz-Kultur, Unterwölbling-Kultur, Wieselburg-Kultur sowie die Maďarovce-, die Věteřov- und die Hügelgräber-Kultur betrachtet werden (S. 9–40).

Die Keramikformen werden grob in Amphoren, Töpfe, Schüsseln, kugelige Gefäße, birnenförmige Gefäße, henkellose Gefäße, Tassen, Schalen, Henkeltöpfchen/kleine Krüge, Näpfe und Sonderformen eingeteilt.

Diese werden wiederum in Untervarianten gegliedert, die praktischerweise in Typentafeln (Typentabellen) dargestellt sind.

Danach werden die Metallformen behandelt, die mit den Dolchen beginnen. Es folgen Beile, Pfrieme und Meißel, Nähnadeln, Gürtelhaken, Weidenblattemesser und Weidenblattringe.

Die Nadeln beginnen mit den Typen Scheibenkopfnadeln, danach folgen Rollenkopfnadeln, Schleifennadeln, Hülsenkopfnadeln, Aunjetitzer Ösenkopfnadeln, Nadeln mit gelochtem Kopf, unverzierte Kugelkopfnadeln mit gebogener Schaftspitze, kleinköpfige Kugelkopfnadeln, Kugelkopfnadeln mit geradem Schaft, K. mit leicht sichelförmigem Schaft, K. mit größerem Kopf, Nadeln mit konischem Kopf, Nadeln vom Typ Gajary, Sichel-nadeln, Flügelnadeln, Nadeln vom Typ Majcichov, Drahtnadeln sowie Nadeln unterschiedlicher Typen von Abrahám I und Sládkovičovo.

Bei den Bändern und Ringen sind die Blechstirnbänder, Halsringe und spiralförmige Halsbänder und Spiralröllchen angeführt (S. 58–61).

Schließlich folgen verschiedene Kleinteile, wie Anhänger verschiedenster Form (z.B. Brillenanhänger), Lockenringe, Bronzeperlen, sternförmige Zierstücke, Blechröhrchen, Blechhülsen sowie unterschiedliche Tutuliformen.

Wichtige Formen der Trachtbestandteile stellen Reife (Definition nach *Ramsl* 2002, 60) und Ringe dar (hier als Ringe zusammengefasst). Diese werden hier als Spiralarmringe, Stabarmringe aus stärkerem Draht, Stabarmring mit offenem Ösenende, Drahtarmring mit Spiralenden, Armring mit Mittelrippe und längsgeripptes Armband angeführt. Ringe mit kleinerem Durchmesser sind hier als Spiralringe, Ringe aus stärkerem Draht mit D-Querschnitt, einfache Drahringe, kleinere Drahringe, Ringkette, Schleifen- und Noppenringe sowie diversen Fragmenten davon angeführt.

Danach werden verschiedenste Artefakte – auch nach Material geordnet, wie Golddrahringe, Bernsteinperlen, Fayenceperlen, Perlmutterperlen und Mollusken behandelt.

Erzeugnisse aus Stein stellen ein Dolch, Silexpeilspitzen, Geräte und Abschlüge, eine Streitaxt, Hammeräxte, Armschutzplatten, Kalkperlen, Schleifsteine, Reibplatten, Reibsteine und Geröllsteine dar.

Als Knochenerzeugnisse werden Röhrchen, Nadeln, Anhänger, Scheiben, Perlen und Verteiler angeführt. Dazu gehören hier auch Eberhauer, Tierknochen und Tierbestattungen.

Nach diesen ausführlichen Kapiteln zur Typologie werden schließlich die Bestattungssitten betrachtet. Überwiegend handelt es sich dabei um Körpergräber in gehockter Lage, wobei der Großteil von ihnen als inten-

tionell gestört betrachtet werden muss (Tab. S. 97). Auch sind einige wenige Mehrfachbestattungen zu beobachten, wobei die Kombination 2 Erwachsene mit einem Kind am häufigsten auftritt.

Bei der „Lage und Orientierung der Toten sowie der Zusammensetzung des Grabinventars der einzelnen Gräberfelder“ werden die einzelnen Kulturgruppen getrennt betrachtet. Zuerst der „Epischnurkeramische Karpatische Kulturkreis“ und die „Nitra-Kultur“. Dabei ist zu beobachten, dass die Orientierung – neben gewissen Standards – auch sehr standortbedingt ist. Danach folgen die Gräber der Aunjetitz Kultur und der Maďarovce-Kultur. Wie bei der Orientierung stellt sich die Zusammensetzung des Grabinventars als sehr standortgebunden heraus (Abb. 107a).

Besonderheiten bei Grabbau und der Behandlung der Toten sind Gegenstand des nächsten Kapitels 5.1.4. Dabei sind Spuren von Holzeinbauten und Särgen gemeint, die eher selten auftreten. Steine kommen auch nur ausnahmsweise vor.

Schließlich wird auf die Brandgräber näher eingegangen. Hier werden bei 32 Bestattungen Brandschüttungs- und Urnengräber unterschieden.

Kapitel 6 befasst sich mit der Chronologie. Dabei wird neben der horizontalen Stratigraphie von Abrahám I auch das dem Epischnurkeramischen Karpatischen Kulturkreis zugehörige Gräberfeld von Veselý näher betrachtet. Danach folgen kurze Kapitel über die Datierung der anderen Kulturgruppen (Protoaunjetitz, Nitra, Aunjetitz, Maďarovce) mit einem Exkurs über die Datierung des Maďarovce/Věteřov/Böheimkirchen – Kulturkreises auf der Basis von C¹⁴ Daten (*Neugebauer* 1991; 1994) sowie über die Datierung der Brandgräber.

Schließlich wird in einem eigenen Kapitel über die Periodisierung diskutiert, die durch die Seriationstabelle (Abb. 120) unterstützt wird. Als äußerst praktisch erweist sich Abb. 119, wo tabellenmäßig C¹⁴ Daten im großräumigen Vergleich dargestellt sind.

Abgeschlossen wird das Werk mit einigen Bemerkungen zur Belegung der polykulturellen Gräberfelder von Abrahám I und Majcichov sowie einer Zusammenfassung. Die großzügige Darstellung der wichtigsten Inhalte in Slowakisch sowie das Abkürzungs- und Literaturverzeichnis schließen das Werk letztendlich ab.

Das Opus ist das Resultat eines Projektes, das von A. Točík und G. Kossack initiiert wurde. Die zu besprechende Arbeit wurde aber aus verschiedensten Gründen in zeitlichen Etappen erstellt. Zuerst entstand der Katalog in den Jahren 1987–1992 unter der Egidie von Bohuslav Chropovský am Archäologischen Institut in Nitra. So wurden die Gräberfelder von Abrahám, Majcichov und Senec aufgenommen sowie zusätzlich (auf Anregung von Georg Kossak) die bisher ergrabenen Gräber der Früh- und Mittelbronzezeit aus der Westslowakei. So konnten auch die Gräberfelder von Borovce, Cífer-Pác, Čachtice, Čierna Voda, Čierny Brod I + II und Senkvice I zumindest teilweise miteinbezogen werden. Insgesamt wurden somit 661 Gräber von 58 Fundorten in die Auswertung inkludiert.

Die Auswertung des Bestandes wurde von Zoja Benkovsky-Pivovarová vorgenommen und schließlich erst vor wenigen Jahren beendet, auch weil Neupublikationen einen Paradigmenwechsel in der Betrachtung dieser Kulturepoche brachten (*Bátora* 2000).

Kritisch anzumerken ist eventuell, dass trotz genauen Beschreibungen der Bestattungen nur wenige Grabpläne

publiziert wurden. Grund dafür wurde trotz ausführlicher Besprechung der Quellenkritik keiner angegeben, es gibt jedoch Verweise auf diverse Erstpublikationen, die dieses Manko ausgleichen.

Letztendlich stellt dieses Werk die langerwartete und überaus gut gelungene Zusammenschau über die Frühbronze- und beginnende Mittelbronzezeit in der Westslowakei mit Ausblicken in die umgebenden Regionen dar.

LITERATUR

Bátora 2000 – J. Bátora: Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. *Prähist. Arch. Südosteuropa* 16. Kiel 2000.

David 1998 – W. David: Zu früh- und ältermittelbronzezeitlichen Grabfunden in Ostbayern. In: J. Michálek/

K. Schmotz/M. Zápotocká (Hrsg.): Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen. 7. Treffen 11.–14. Juni 1997 in Landau an der Isar. *Rahden/Westf.* 1998, 108–129.

Lichardus/Vladár 1997 – J. Lichardus/J. Vladár: Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsbeitrag von Anton Točík (Rückblick und Ausblick). *Slov. Arch.* 45, 1997, 221–352.

Neugebauer 1991 – J.-W. Neugebauer: Die Nekropole F von Gemeinlebarn, Niederösterreich. *Röm.-Germ. Forsch.* 49. Mainz 1991.

Neugebauer 1994 – J.-W. Neugebauer: Bronzezeit in Niederösterreich. St. Pölten 1994.

Ramsl 2002 – P. C. Ramsl: Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. *Fundber. aus Österreich. Materialh.* A 11. Wien 2002.

Peter C. Ramsl

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK ABKÜRZUNGEN VON ZEITSCHRIFTEN UND PERIODIKA ABBREVIATIONS OF JOURNALS AND PERIODICALS

- Acta Ant. = Acta Antiqua. Acta Universitatis Szegediensis. Szeged
- Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
- Acta Arch. Carpathica = Acta Archaeologica Carpathica. Kraków
- Acta Arch. (København) = Acta Archaeologica. København
- Acta Class. Univ. Scien. Debreceniensis = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen
- Acta Hist. Neosoliensia = Acta Historica Neosoliensia. Ročenka Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Banská Bystrica
- Acta Mus. Napocensis = Acta Musei Napocensis. Publicația Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca
- Acta Praehist. et Arch. = Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin
- Alba Regia = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár
- Altertum = Das Altertum. Berlin
- Am. Journal Philol. = American Journal of Philology (The Johns Hopkins University Press)
- Ann Inst. Italiano Num. = Annali del Istituto Italiano di Numismatica. Roma
- Ann. Univ. Scien. Budapestiensis. Sectio Hist. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica. Budapest
- ANRW = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Berlin – New York
- Antike und Abendland = Antike und Abendland. Beiträge zum Verständnis der Griechen und Römer und ihres Nachlebens. Berlin
- Anz. Österr. Akad. Wiss. = Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien
- Arctos = Arctos: Acta Philologica Fennica. Nova Series. Helsinki
- Arh. Vestnik = Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana
- Arch. Anz. = Archäologischer Anzeiger. Mainz am Rhein
- Arch. Adriatica = Archeologia Adriatica. Zadar
- Arch. Austriaca = Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien
- Arch.-Epigr. Mitt. Österreich-Ungarn = Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Wien
- Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata. Budapest
- Arch. – Gesch. – Geogr. = Archäologie – Geschichte – Geographie. Leipzig
- Arch. Hist. = Archaeologia Historica. Brno
- Arch. Korrb. = Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Mainz am Rhein
- Arch. Polski = Archeologia Polski. Warszawa – Wrocław
- Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
- Arch. Technica = Archeológia Technica. Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami. Brno
- AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
- Bayer. Vorgeschbl. = Bayerische Vorgeschichtsblätter. München
- Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main
- Bonner Jahrb. = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Bonn
- Boreas = Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie. Marsberg-Padberg
- Britannia = Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies. London
- Castrum Novum = Castrum Novum. Zborník Okresného múzea. Nové Zámky
- Commun. Arch. Hungariae = Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapest
- Comptes Rendus Séances Acad. Inscript. = Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris
- Čas. Moravského Muz. Brno. Vědy Spol. = Časopis Moravského Muzea v Brně. Vědy společenské. Brno
- Český Čas. Hist. = Český časopis historický. Ústřední vědecké periodikum Historického ústavu Akademie věd ČR. Praha
- Dacia = Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București
- Die Kunde N. F. = Die Kunde. Mitteilungen des Niedersächsischen Landesvereins für Urgeschichte. Neue Folge. Hannover
- Dt. Rundschau = Deutsche Rundschau. Berlin
- Eos = Eos. Süddeutsche Zeitschrift für Philologie und Gymnasialwesen. Würzburg
- Ethnogr.-Arch. Zeitschr. = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin
- Folia Arch. = Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest
- Forsch. Dt. Gesch. = Forschungen zur Deutschen Geschichte. Historische Commission bei der Königlich-Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Göttingen

- Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main
- Glasnik Srbskog Arh. Društva = Glasnik Srbskog arheološkog društva. Beograd
- Gnomon = Gnomon. Kritische Zeitschrift für die Gesamte Klassische Altertumswissenschaft. München
- Hermes = Hermes. Zeitschrift für Klassische Philologie. Berlin
- Hieron = Hieron. Religionistická ročenka. Bratislava
- Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice
- Hist. Revue = Historická revue. Časopis o dejinách spoločnosti. Bratislava
- Hist. Zeitschr. = Historische Zeitschrift. Oldenbourg
- Historia (Stuttgart) = Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. Stuttgart
- Historica (Praha) = Historica. Les Sciences Historiques en Tchécoslovaquie. Praha
- Chiron = Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München
- Inf. SAS = Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV. Nitra
- Jahrb. DAI = Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin
- Jahrb. Internat. Germanistik = Jahrbuch für internationale Germanistik. Bern
- Jahrb. RGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz am Rhein
- Journal Roman Stud. = The Journal of Roman Studies. London
- Journal Warburg and Courtauld Inst. = The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. London
- Klio = Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Berlin
- Kmetianum = Kmetianum. Vlastivedný zborník Turčianskeho múzea Andreja Kmeťa. Martin
- Konštantínove Listy = Konštantínove listy. Constantine's Letters. Konstantinova pismena. Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta. Nitra
- Krásy Slov. = Krásy Slovenska. Časopis venovaný prírodným krásam a zaujímavostiam Slovenska, turistike, cestovnému ruchu, horolezectvu, jaskyniarstvu, ochrane prírody a národopisu. Bratislava
- Libyca = Libyca. Anthropologie – Préhistoire – Ethnographie. Algiers
- Liptov = Liptov. Vlastivedný zborník. Martin
- Listy Filolog. = Listy filologické. Časopis pro klasická, středověká a neo-latinská studia. Ústav pro klasická studia AV ČR. Praha
- Listy Filolog. N. Ř. = Listy filologické. Časopis pro klasická, středověká a neo-latinská studia. Ústav pro klasická studia AV ČR. Nová řada. Praha
- Marburger Beitr. Ant. = Marburger Beiträge zur antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Marburg
- Mél. Arch. et Hist. = Mélanges d'Archéologie et d'histoire. Paris
- Mitt. DAI Rom = Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung. Rom
- Mus. Helveticum = Museum Helveticum. Schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft. Bern
- Musaica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musaica. Bratislava
- Nedelná Pravda = Týždenník Nedelná Pravda. Bratislava
- Neue Heidelberger Jahrb. = Neue Heidelberger Jahrbücher. Historische-Philosophischer Verein. Heidelberg
- Neue Jahrb. Klassische Alt. = Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und Deutsche Literatur und für Pädagogik. Leipzig
- Nitriansky Hlas = Nitriansky hlas: týždenník Okresného národného výboru v Nitre. Nitra
- Num. Chronicle = The numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society. London
- Okno = Okno. Slobodné banskoštiavnické noviny. Banská Štiavnica
- Ostbair. Grenzmarken = Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde. Passau
- Pam. a Múz. = Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo. Bratislava
- Papers Brit. School Rome = Papers of the British school of Rome. Rome
- PaS = PaS. Príroda a spoločnosť. Populárno-vedecký dvojtyždenník. Bratislava
- Phoenix = Phoenix. Bulletin uitgeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap. Ex Oriente Lux. Leiden
- Pravda = Denník Pravda. Bratislava
- Pravěk N. Ř. = Pravěk. Nová řada. Časopis moravských a slezských archeologů. Brno
- Přehled Výzkumů = Přehled Výzkumů Archeologického ústavu ČSAV v Brně. Brno
- Prilozi Inst. Arh. Zagreb = Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu. Zagreb
- RE = Pauly's Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart
- Rev. Num. = Revue Numismatique. Societe Francaise de Numismatique. Paris
- Rev. Philol. = Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes (Klincksieck)
- Rhein. Mus. Philol. = Rheinisches Museum für Philologie. Frankfurt am Mein
- Sbor. Národ. Muz. Praha. Hist. = Sborník Národního Muzea v Praze. Historie. Praha
- Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E = Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university. Řada archeologicko-klasická (E). Brno
- Situla = Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani. Ljubljana
- Slavia Ant. = Slavia Antiqua. Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim. Poznań
- Slavica Slov. = Slavica Slovaca. Bratislava
- Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra
- Slov. Num. = Slovenská numizmatika. Nitra
- Slov. Pohľady = Slovenské pohľady na literatúru a umenie. Časopis slovenských spisovateľov. Bratislava
- Sovetskaja Arch. = Sovetskaja archeologija. Moskva

- Stud. Arch. Slovaca Mediaev. = Studia archaeologica Slovaca mediaevalia. Bratislava
 Stud. Clas. = Studii Clasice. București
 Stud. Hist. Nitriensia = Studia Historica Nitriensia. Nitra
 Štiavnické Noviny = Štiavnické noviny. Týždenník mesta Banská Štiavnica. Banská Štiavnica
 Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied. Nitra
 Światowit = Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa
 Technické Noviny = Technické noviny. Týždenník o vede a technike. Bratislava
 Transact. Architectural and Arch. Soc. Durham = Transactions of the Architectural and Archaeological Society of Durham and Northumberland. Durham
 Tyche = Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik. Wien
- Učiteľské Noviny = Učiteľské Noviny. Týždenník o školstve a vzdelávaní. Bratislava
 Ve Službách Arch. = Ve službách archeologie. Brno
 Vlast. Sprav. (Hlohovec) = Vlastivedný spravodajca okresu Trnava. Hlohovec
 Vlast. Věstník Moravský = Vlastivedný Věstník Moravský. Brno
 Vlast. Zbor. Považia = Vlastivedný zborník Považia. Žilina
 Vpred = Vpred. Okresné noviny. Týždenník okr. Zvolen. Zvolen
 Výber = Noviny. Výber zo svetovej a československej tlače. Bratislava
 Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava
 Zeitschr. Ethn. = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin
 Zeitschr. für Geschichtswissenschaft = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin
 Zeitschr. Papyr. u. Epigr. = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Köln

